

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

HANDELINGEN

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XX

1966

Druk N.V. Vonksteen, Langemark

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder voorzitterschap van Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Van 1923 af werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, gepubliceerd worden.

*
* *

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor de opvattingen en denkbeelden, die zij in hun bijdragen ontwikkelen of verdedigen.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, Brussel-8.

*
* *

Zijn nog te verkrijgen : *Handelingen* III, IV, XI, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX tegen de prijs van 200 fr. per bundel. Zich te wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, Brussel-8.

(*Nadruk van bijdragen in deze bundel is alleen onder vermelding van de bron toegelaten*).

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

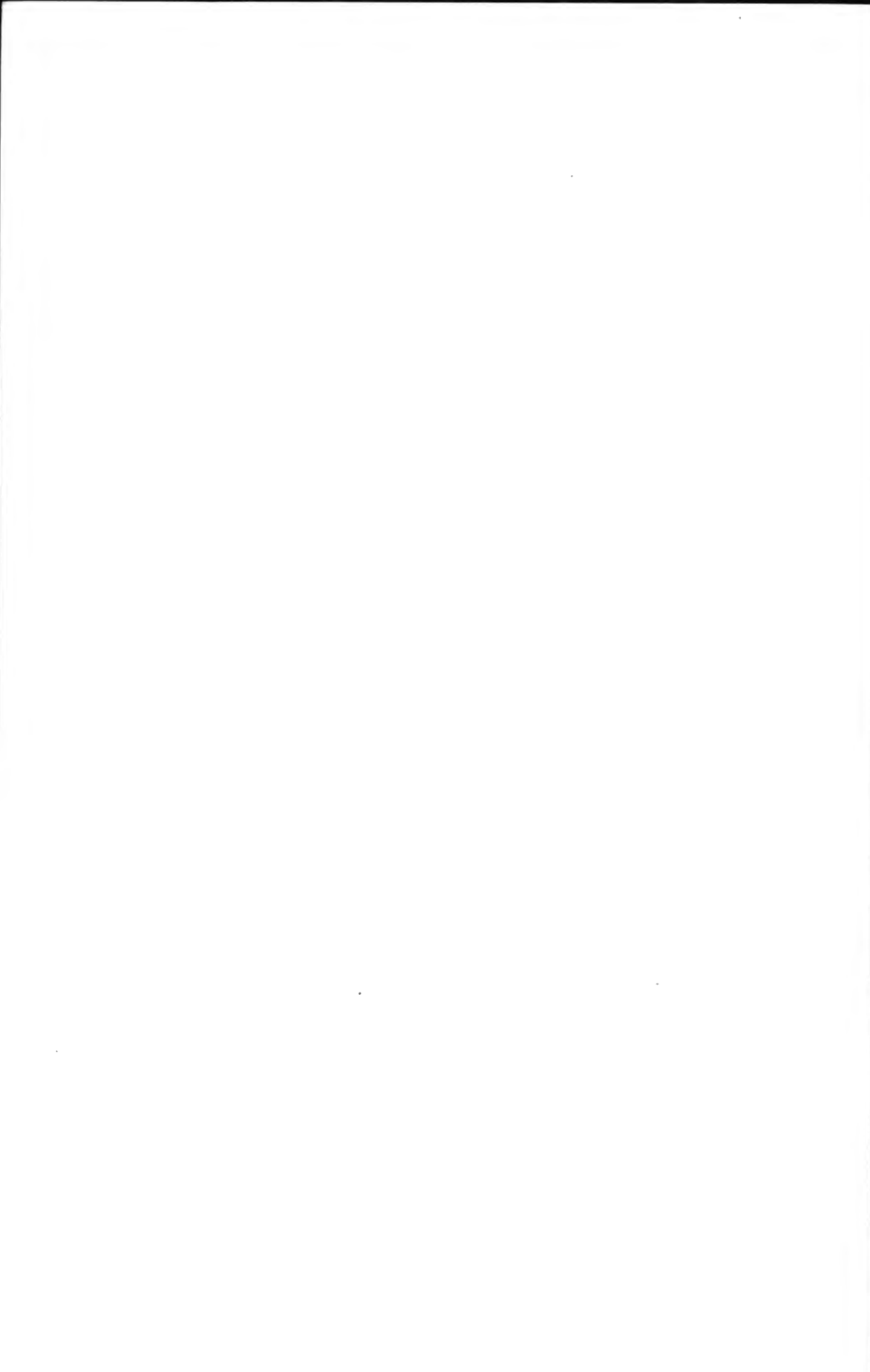
(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XX

1966

INHOUD

	Blz.
1. De <i>Rime petrose</i> : Dante en Donna Pietra, door ALBE	5
2. Kritische beschouwingen bij <i>Die Naervolginghe des armen leven Christi</i> , door Dr. A. AMPE S.J.	15
3. De betekenis van Gottfried Kellers Feuerbach-ervaring voor zijn kunstopvatting, door HEIN DE BELDER	39
4. De bestraffing bij de overtreding van de kerkelijke wetten gedurende de 17e en de 18e eeuw, in het aartsbisdom Mechelen en in het bijzonder in het Land van Aalst, door JOZEF DE BROUWER	51
5. Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883) verzameld en toegelicht, I Inleiding, door Dr. GILBERT DEGROOTE	99
6. Taal en denken, door Dr. F. G. DROSTE	129
7. Geneesheer, dichter van derde rang, maar nauwgezet vertolker van volkse verzuchtingen in het Gent van 1700 tot 1725, door Dr. L. ELAUT	145
8. Middeleeuwse woordgeografie, door ERNEST EYLENBOSCH	157
9. De verhouding van Cyriel Buysse tot de Vlaamse Beweging en <i>Van Nu en Straks</i> – Een nieuw document, door Dr. MARC GALLE	173
10. Het Conincspel in de Middelnederlandse Letterkunde, door Dr. W. E. HEGMAN	183
11. Functies van de Droogstoppel-hoofdstukken in <i>Max Havelaar</i> , door Dr. MARCEL JANSSENS	229
12. <i>De Triumphus Stultitiae</i> van Faustinus Perisauli en de <i>Laus Stultitiae</i> van Erasmus, door J. en J. IJSEWIJN-JACOBS	241
13. Over het probleem van de invloed van Vondel op de drama's van Andreas Gryphius, door Dr. LIEVEN RENS	251
14. Een en ander over vertalen, door GER SCHMOOK	263
15. Paul Van Ostaijen als theatercriticus, door Dr. C. TINDEMANS	293
16. Parodiërende elementen in Nivardus' <i>Ysengrimus</i> , door Dr. LIEVEN VAN ACKER	335
17. Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde	
– De Middeleeuwen, door Dr. A. VAN ELSLANDER	365
– De hedendaagse literatuur, door Dr. J. WEISGERBER	373
18. Symbolische elementen in carmen LXIV van Catullus. Proeve van interpretatie, door Dr. J. VEREMANS	379
19. Werkzaamheden van de Maatschappij	399
20. Ledenlijst 1966	411

ILLUSTRATIES

	tegenover blz.
Bewijs van Romebedevaart	78
H. Conscience door E. Dujardin (1846)	114
Benamingen voor de baktrog	168
Historische benamingen voor de baktrog	168
Betekenskaart van het woord trog	169
Handschrift voor Cyriel Buysse	178

„De Rime petrose” Dante en donna Pietra

door

ALBE

INHOUD VAN DANTE ALIGHIERI'S RIME

De *Canzoniere* of de *Rime* is een verzameling van al de gedichten, die Dante heeft geschreven tijdens zijn jeugd en ook op rijpere leeftijd en die thans onder de meest gebruikelijke titel *Rime* werden samengebundeld.

De inhoud werd als volgt onderverdeeld :

1. Eerste boekdeel of reeks : *Rime* van de *Vita nova* ;
2. Tweede boek of reeks : andere *Rime* uit de tijd van de *Vita nova* ;
3. Derde boek of reeks : dispuut- of ruilverzen met Forese Donati ;
4. Vierde boek of reeks : allegorische en doctrinaire *rime* ;
5. Vijfde boek of reeks : andere minneverzen ;
6. Zesde boek of reeks : de *Rime per la Donna Pietra* of de zogenoemde *rime petrose* ;
7. Zevende boek of reeks : diverse *rime* uit de tijd van Dantes ballingschap.
8. Achtste boek of reeks : *rime* van twijfelachtige oorsprong.

DANTE EN DONNA PIETRA

De *Rime* van Dante Alighieri, aanvankelijk genoemd *Il Canzoniere*, en onderverdeeld in acht reeksen of hoofdstukken, bevat een aantal *canzoni*, die in het werk werden opgenomen onder de titel *Rime per la donna Pietra* (Zangen voor de Stenen Vrouwe), of de zogenoemde „rime petrose” (stenen gedichten). Het aantal en de volgorde van deze gedichten werden nooit met zekerheid bepaald.

In zijn recente editie *Oeuvres complètes de Dante*¹ beperkt de Franse Dantoloog André Pézard zich tot vier *canzoni* en wel in deze volgorde : 1. *Cosí nel mio parlar voglio esser aspro* (Zo wil ik in mijn woorden hard zijn) ; 2. *Io son venuto al punto de la rota*

1. *Dante, œuvres complètes*, traduction et commentaires par André Pézard. Ed. *La Pléiade*, 1965.

(Ik ben aan 't punt gekomen van de zonnewende); 3. Al poco giorno e al gran cerchio d'ombra (Bij korte dag en in de grote kring van schaduw); 4. Amor, tu vedi ben che questa donna (Amor, 't ontgaat je niet dat deze vrouwe).

Het zesde boekdeel van de *Rime* inleidend, verklaart André Pézard in een voetnoot: „Rimes pour la Dame Pierre: le nom de Pietra ressemble tout à fait à un *senhal*² dans la manière des troubadours. Mais au nom masculin Pietro répondait aussi un nom féminin Pietra dont il y a des exemples historiques.

Sous ce titre (Rimes pour la Dame Pierre) – moderne et simplement commode – ont été réunies quatre pièces d'inspiration semblable, qui ne sont peut-être ni du même temps, ni écrites pour la même dame.

A supposer qu'il n'y ait qu'une dame Pierre, l'ordre où sont présentées ces quatre pièces n'est sans doute pas à l'abri de toute critique.”³

Andere uitgaven van de *Rime* vermelden vijf stenen gedichten en vaak in een andere volgorde.

Il Canzoniere samengesteld en uitgegeven door Giuseppe Zonta en gebaseerd op de critische uitgave van Michele Barbi, die het werk klaarmaakte voor de „Società dantesca Italiana” en dat in 1921 te Firenze verscheen, bevat er vijf.

Bij de vier bovenvermelde *rime petrose* voegt G. Zonta nog een vijfde canzone, nl. „Amor, da che convien pur ch'io mi doglia” (Amor, 'k ben tot een klacht bewogen). André Pézard brengt dit gedicht evenwel onder in zijn „zevende boek”, dat de gedichten uit de tijd van Dantes ballingschap bevat.

De Italiaanse dichter en Dantekenner Lionello Fiumi is eveneens van oordeel dat dit laatste gedicht niet in de reeks van de „rime petrose” thuishoort. Hij staft zijn mening als volgt:

„De meest aanvaardbare datum voor de compositie van de 'stenen gedichten' is het jaartal 1296 terwijl het zogenoemde 'canzone montanina' (Amor, da che convien pur ch'io mi doglia) eerst tien jaar later in 1306 zou ontstaan zijn.

Blijkens een brief, die Dante schreef aan de Markies Moroello Malaspina di Giovagallo bij wie de dichter omstreeks 1306 te gast was, werd het gedicht geschreven voor een schone 'montanina' van Casentino.

In deze brief aan zijn gastheer bekend de Florentijn zijn vurige liefde (un amore terribile e prepotente occupó il mio cuore) voor de bekoorlijke 'casentinese' uit de Alpen.”⁴

2. In het Italiaans *segnale*.

3. *Idem*, voetnoot blz. 192.

4. Lionello Fiumi in een brief (Verona, 8/1/1966) aan steller.

De *Rime per la donna Pietra* situeren zich in de tijd tussen het ontstaan van de *Vita Nova* (1292-1295) in de periode van de „dolce stil nuovo”, die omstreeks de jaren 80-90 van de 13e eeuw wordt afgesloten, en de overgang naar de groots opgezette *Commedia*. Bepaalde exegeten van Dantes werk hebben zich afgevraagd of deze harde en hartstochtelijke minnezangen voor een donna Pietra geen erotisch verhulde politieke gedichten waren, m.a.w. of de stenen Vrouwe niet de hardvochtige incarnatie was van zijn geboortestad Fiorenza, waaruit de witte Welf Dante Alighieri werd verbannen?

In de eindeloze strijd tussen Welfen en Gibelijnen en na de verdeeldheid in de partij van de Welfen zelf in 1286 had de Florentijn partij gekozen voor de witte Welfen. In 1300 werd hij opgenomen in het prioraat van zijn geboortestad en een jaar later als ambassadeur naar Rome afgevaardigd. Aan het hoofd van een Florentijnse delegatie van de regering der witte Welfen, die de Paus vijandig gezind waren, kreeg de mederegent de moeilijke opdracht te onderhandelen met Bonifacius VIII, die in 1294 tot het pontificaat was verheven en die de „vrije gemeente” Fiorenza niet in het hart droeg. Deze onderhandelingen leverden niets op. De Paus blijkt veeleer achter de rug van de delegatie om met de „zwarte” pausgezinde Welfen te hebben geheuld. Op Allerheiligen van 1301 doet Karel van Valois zijn intrede in Fiorenza wat andermaal het exiel van de witte Welfen tot gevolg had. Kort daarop (27 januari 1302) worden doodvonnissen en verbanningen uitgesproken. Nog tijdens zijn verblijf te Rome verneemt Dante de machtsgreep van de zwarte Welfen en zijn eigen vonnis, dat op 10 maart van dat jaar wordt gevelde, waarbij hij tot de vuurdood veroordeeld wordt. Van dat ogenblik af begint voor de zanger van de *Vita Nova* het zwerversleven van de banneling, die zijn geliefde geboortestad niet meer zou terugzien, tenzij, zoals blijkt uit enkele beschrijvingen van zijn *rime petrose*, vanuit de verte wanneer hij soms in de eerste lentedagen en liefst bij nacht omzwierf in de nabijheid van de stad, steeds met angst voor de beul aan wie men hem wou uitleveren.

Na de smartelijke ervaringen en beproevingen van de ballingschap, die de vereenzaamde Florentijn in volle mannenkracht trof, heeft de atmosfeer van de „dolce stil nuovo” elke aantrekkingskracht verloren. De hoofse minnedichter van de eerste verzen van de *Vita Nova* is nu een en al opstandigheid. Hij schrijft zijn stenen gedichten, zijn klachten voor de koele, onverbiddelijke donna Pietra, die al even ongenaakbaar blijft voor de macht van Amor als onvermurwbaar voor de ontboezemingen van de dolende troubadour.

... Sì che non par ch'ell'abbia cor di donna
 ma di quel fiera l'ha d'amor piú freddo ;
 chè per lo tempo caldo e per lo freddo
 mi fa semblante pur come una donna
 che fosse fatta d'una bella petra
 per man di quei che me' intagliasse in petra.

... Zij schijnt niet te bezitten hart van vrouwe
 maar dat van roofdier, want van minne killer ;
 zowel bij warme dagen en bij dagen killer
 toont zij mij een gelaat als dat van vrouwe,
 die zou gemaakt zijn uit een uitgelezen steen
 door meesterhand bedreven in 't bewerken van de steen. ⁵

Tussen de eerste gedichten van de *Vita Nova* en de kleine cyclus *rime petrose* ligt er, qua ideële inhoud, dichtelijke aandrift en beeldende kracht, een afgrond ofschoon de vormgeving van deze „stenen gedichten” dezelfde blijft als het overgeërfde lyrische formalisme van de Provençaalse en Siciliaanse minnezangers, met de daarbij behorende formele gecompliceerdheid van vers- en rijmspelingen. Wat veranderde, is voor alles de innerlijke bewogenheid van de dichter, wiens opstandige levenshouding een nieuwe stempel drukt op deze harde verzen. Zijn gekwetste trots, zijn verzet en zijn emotionele opstandigheid zal hij, blijkens de factuur van deze minnedichten, nog inkleden in de hem van jongs af vertrouwde Provençaalse canzonenvorm, die hij trouwens in de *Vita Nova* tot de hoogste harmonische lyriek heeft aangewend. Maar de hartstochtelijkheid van de zanger en de harde vertolking in deze „stenen gedichten” vertonen een opvallende discrepantie met de overgeleverde dichtvorm : de geladenheid en de spanning van Dantes gekwetst gemoed zoeken een andere uitweg in de aloude vorm, die hier soms ad absurdum wordt aangewend, zoals in de „canzone-sestina”, die hij door middel van vijf telkens weerkerende rijmwoorden (donna, tempo, luce, freddo en petra) in een speels ritme opbouwt en waarvan hij zelf in de drie laatste versregels van deze canzone getuigt :

... sí ch'io ardisco a far per questo freddo
 la novità che per tua forma luce,
 che non fu mai pensata in alcun tempo.

... Zó dat ik brand om hier te scheppen voor die kilte
 de nieuwigheid, die uit je speelse dichtvorm licht
 en die nog nimmer werd bedacht in andre tijden. ⁶

5. Uit *Canzone-sestina* : Amor tu vedi ben che questa donna ; verzen 7-12.

6. Uit *Canzone-sestina*, verzen 64-66.

De nieuwe, definitieve vorm zal de dichter later, na deze stenen gedichten, vinden voor zijn groots epos, de *Commedia*, nadat hij zijn *Convivio* (1304-1307), zijn *De vulgari eloquentia* (1305) en zijn *Monarchia* (1310-1312) zal geschreven hebben.

De donna Pietra-zangen zijn in hun beeldende kracht en metaforische expressie naar veler overtuiging louteringsgedichten van erotische oorsprong, waarbij sommigen aan een politieke achtergrond dachten. De Florentijnse banneling, dodelijk getroffen in zijn overtuiging en in zijn menselijke waardigheid, richt zich tot Amor met al de bittere accenten van de afgewezen (veroordeelde) minnaar. Zijn gesluierde minnezang is tegelijkertijd aanklacht en belijdenis, hartstocht voor en verwijt aan deze „Pargoletta, in wie woont een hart van marmer.” (se in pargoletta fia per core un marmo). In de *rime* verschijnt Amor als de onverbiddelijke, onge-naakbare god, die de verliefde en klagende banneling neervelt met het zwaard, waarmee eens Dido werd gedood.

... E' m'ha percosso in terra, e stammi sopra
con quella spada ond'elli ancise Dido,

En mij heeft neergeveld ter aarde, en boven mij
dreigt met het zwaard, waarmee hij Dido doodde,⁷

Amor is tevens de „god der wrake” op wie Dante beroep doet om de snode en kille, de moordende „geliefde” te treffen. Aan de hand van 's dichters beelden, symbolen en allegoriën heeft men deze marmeren Pargoletta (een naam, die de dichter gebruikt voor jong meisje), deze stenen vrouwe Pietra willen vereenzelvigen met de donna Fiorenza, zijn geboortestad, die hem heeft uitgestoten en die hem blijft aanlokken, zodat hij bij nacht, ondanks gevaren en angsten, blijft rondzwerfen in haar buurt.

In een merkwaardige bijdrage, getiteld *Dantes Rime petrose – der Aufbruch zur göttlichen Komödie*⁸ interpreteert de Zwitserse Dantevorser Hans Mühlestein, die vijf stenen gedichten in het Duits vertaalde, deze verzen als „erotisch versluiselde politieke Gedichte”. Voor hem lijkt het geen twijfel dat de donna Pietra de geboortestad van Dante verpersoonlijkt en hij staft zijn thesis met heel wat citaten uit de *rime petrose*.

De auteur concludeert: „Diese 'rime petrose' sind also urpolitische Gedichte: sie stellen die erste und zugleich höchstwertige Emigrantendichtung unserer abendländischen Literatur dar” en hij verwijst hierbij o.m. naar het „montanina-canzone”, waarin Dante uitdrukkelijk Fiorenza noemt :

7. Uit de *Canzone* : Così nel mio parlar voglio esser aspro ; verzen 35-36.

8. In *Sinn und Form*, drittes und viertes Heft, 1965. Uitg. van de *Deutsche Akademie der Künste* ; Rütten & Loening, Berlin.

O montanina mia canzon, tu vai :
 forse vedrai Fiorenza, la mia terra,
 che fuor die sè mi serra...

(o Lied, mijn bergkind, ga nu :
 wellicht zul je Fiorenza zien, mijn land,
 zij die mij buiten hare muren bande...)

We stellen evenwel vast, dat Hans Mühlestein twee zangen in de cyclus opneemt die doorgaans niet tot de *rime petrose* worden gerekend, nl. het zoëven geciteerde montanina-canzone (Amor, da che convien pur ch'io mi doglia) en het gedicht „Tre donne intorno al cor mi son venute” (Drie vrouwen hebben mijn hart omringd). De beide canzonen worden door andere exegeten bij de diverse gedichten uit de exieltijd ondergebracht.

De Zwitserse auteur laat echter terzijde het dubbele sestinagedicht „Amor, tu vedi ben che questa donna” (Amor, 't ontgaat je niet dat deze vrouwe) dat de meeste Dantologen wel tot de petrose-cyclus rekenen.

Een groot deel van de verscitaten ter illustratie en bewijsvoering van zijn thesis haalt de auteur aan uit het „montanina-canzone”, dat buiten de cyclus valt, zodat zijn betoog er heel wat bewijskracht bij inboet.

De allegorische interpretatie als zou de donna Pietra te vereenzelvigen zijn met Dantes geboortestad Fiorenza wordt door de beste Italiaanse Dantekenners en filologen niet meer aanvaard. Zij zijn van oordeel dat het realistische en passionele element van deze *rime petrose* gebaseerd is op een door de dichter beleefde ervaring en op een werkelijk bestaande vrouw.

Gianfranco Contini, voorzitter van de Società Dantesca Italiana en professor aan de Universiteit van Firenze, betoogt o.a. dat de dichter, buiten en boven persoonlijke motieven, zich veeleer heeft laten leiden door een technische virtuositeit, een verbaal spel en de verlokkingen van het metrische probleem. (De dubbele sestinacanzone is o.i. hiervan wel het meest overtuigende bewijs.)

Voor Francesco Flora heeft het adjectief „petroso” meer een artistieke dan een persoonlijke betekenis.

Sapegno aanvaardt wel dat de inspiratie van de dichter, voortspuitend uit een werkelijk beleefde ervaring, aangetast wordt door wat hij noemt een „contaminazione allegorica”.

De meest aanvaardbare theorie over de identificatie van de donna Pietra is wel dat het hier gaat om een vrouw uit de Toscaanse „campagna” die volledig onbekend is gebleven.

Was de hartstochtelijk bezongen donna Pietra wellicht een subjectieve transformatie van de „donna gentile” of de filosofie? In 1290, na de dood van Beatrice, leerde Dante een andere vrouw kennen op wie hij verliefd werd. Later beweerde hij dat deze donna gentile geen andere geweest was dan de filosofie.

In zijn herdenkingsrede, uitgesproken bij de 700e verjaring van Dantes geboorte, in de Klasse der Letteren van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten⁹, zegt de Vlaamse Dantoloog Mag. G. G. Meersseman, o.p.:

„Dante wil het liefdedigtheid, dat hij vroeger aan een werkelijke donna gentile gewijd had, op een allegorische wijze verklaren alsof het aan een symbolische donna gentile, nl. de filosofie, was gewijd en daarbij geeft hij aan woorden en wendingen een allegorische betekenis, zoals de dichters doen wanneer ze aan verhalen of verzinsels een verborgen zin hechten en door middel van esoterische fabelen of mythen de theoretische of morele beleving van hun lezers op het oog hebben zonder hun abstracte begrippen of leerstelsels op te dissen.”

Bij de ballade *Amor, che ne la mente mi ragiona* uit de *Rime* en die Dante ook opneemt in zijn *Convivio* (derde tractaat), tekent André Pézard aan: „Le poète a fort bien pu écrire cette ballade pour une dame réelle. Mais au temps du ‘Banquet’ (*Convivio*), lui-même a voulu que l’on crût ses vers adressés à la Philosophie, dame allégorique.”¹⁰

Tenslotte steunt ook deze interpretatie „donna Pietra = donna gentile (filosofie) op geen al te vaste gronden. De Italiaan Lionello Fiumi verwijst hier naar het getuigenis van Anton Maria Amadi, een geleerde uit de 16e eeuw, die de inspiratrice van Dante identificeerde met een „madonna Pietra” van de familie Scrovegni te Padua.

De „Rime per la donna Pietra”, erotisch van glans, hard van opstandigheid en verholten in hun allegorische zin, vormen de wal waarachter de opgejaagde heemloze schuilgaat en vanwaar hij onder het oog van de onverbiddelijke kwelgod Amor zijn machteloze pijlen afschiet op de niet te vermurwen geliefde. Het koele gelaat van donna Pietra draagt wellicht schijnbaar het masker van de donna Fiorenza, die „haar leden hult in een harnas van jaspis” (e veste sua persona d’un diaspro).

In zijn klachten en verwijten maakt hij zich los van de zoeterige „dolce stil nuovo” want „hij wil in zijn woorden hard zijn als de

9. Cfr. *Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België; Klasse der Letteren*, Jg. XXVII, 1965, nr. 5.

10. *Dante: œuvres complètes*, door A. Pézard, *Rimes* LXXXI, pag. 162.

aanstoot zelf van deze mooie steen" (Cosí nel mio parlar voglio esser aspro/com'è ne li atti questa bella petra).

Zijn stem klinkt hartstochtelijk, zijn verontwaardiging uit hij met ongemeen scherpe accenten en zijn in speelse en retorische vers- en vormstructuur verstrikte zangen bezitten een beeldrijke vertolkingskracht, waarbij de hoofse minnellyriek van zijn vroegere „rime" verbleekt. In zijn ballingschap ketst de verbeterde Florentijn gensters uit zijn „stenen verzen" en de witte Welf schijnt zich zelf te verschroeien in gepassioneerde minnellyriek en rebellie :

Cosí vedess'io lui fender per mezzo
lo core a la crudele che 'l mio squatra...

Zo wou ik middendoor zien splijten
het hart van de hardvochtige, die 't mijn verscheurt ;
dan zou mij niet ontstellend lijken
de dood, waarin ik mij om hare schoonheid drijf :
zij die zowel bij zonne toeslaat als bij schaduw,
dees roofzieke moordenares.¹¹

De dood zou vooralsnog niet toeslaan. Deze verbeide zijn uur aan het einde van Dantes exielnacht. Maar dan had de Florentijn zich reeds afgewend van het stenen masker van donna Pietra en, aan de hand van Vergilius en Beatrice, zijn grootse tocht voleind en zijn onvergankelijk getuigenis neergeschreven.

Tussen het ontstaan van de *rime petrose* en de epische trilogie, die Dante zelf *Commedia*, in tegenstelling met een „tragedia" zou betitelen, ligt er nog een vrij lange overgangperiode, waarin niet de dichter maar wel de scholastisch aangelegde auteur zijn beschouwende en belerende tractaten zou schrijven.

Omstreeks 1304 begint hij aan de samenstelling van zijn *Convivio*, een werk geschreven in de volkstaal en bedoeld als een encyclopedie van al de vakken der toenmalige wijsbegeerte. Van de aanvankelijk geplande vijftien tractaten heeft hij slechts de vier eerste uitgewerkt.

In 1305, het jaar van de pauskeuze van Clemens V, die zijn zetel naar Avignon verplaatste, schreef Dante in het Latijn zijn *De vulgari eloquentia*, het boek over de volkstaal in de letterkunde, en in 1310-1312 werkte hij aan zijn *Monarchia*, het driedelige Latijnse tractaat, waarin hij uitvoerig handelt over de wederzijdse machten van de wereldlijke monarch (de keizer) en van de geestelijke gezagdrager (de Paus).

Later verschenen nog de *Epistolae*, die dertien brieven van Dante

11. Uit *Canzone* : Cosí nel mio parlar voglio esser aspro ; verzen 53-58.

bevatten, w.o. de belangrijke brief aan zijn weldoener en gastheer Cangrande della Scala, verder de *Eclogae*, bevattend vier Latijnse herderszangen, twee van Dante en twee van Giovanni del Virgilio (1319-1220) en tenslotte het betoogscrift *Questio de Aqua et Terra* (Dispuut van water en aarde), een thema waarover de auteur in 1320 een openbare lezing hield te Verona.

Buiten de *Commedia* heeft Dante geen enkel van zijn werken voltooid.

Waren deze didactische geschriften voor de Florentijnse Orpheus een verpozing, een afleiding in zijn jarenlange exieltijd, of jaagde de belezen didacticus een waan na, m.a.w. wou hij in de eerste plaats wijsgeer en theoloog zijn? Vele exegeten hebben deze mogelijkheid onderzocht en hun bevindingen met de nodige nuancering meegedeeld. Het getuigenis van een onzer meest bevoegde Dantologen, Mag. G. G. Meersseman, o.p., laat dienaangaande geen twijfel bestaan. Tot besluit van zijn gepubliceerde herdenkingsrede¹² schrijft hij:

„Dante was noch filosoof, noch theoloog, zelfs niet in de toenmalige betekenis van deze termen. Zijn kennissen op beide gebieden, zoals op elk ander gebied, waren veel groter dan bij elk ander middeleeuwse dichter.

Ze waren zo uitgebreid en zo gevarieerd dat de studie van de middeleeuwse scholastiek onontbeerlijk is om te begrijpen wat hij bedoelt. Maar ook voor hen die de middeleeuwse scholastiek goed kennen, blijft de interpretatie van menig Dante-tekst een 'crux', want hij reproduceert zijn scholastieke bronnen veelal niet letterlijk. Zijn buitengewoon levendige verbeelding omkleedde ze met nieuwe, subjectieve schakeringen.

Dante als theoloog of filosoof loven of laken is hem onrecht aandoen, want hij was vooruit en vooral dichter, d.w.z. een alchimist, die het vege metaal van zijn kennissen omtoverde tot dichtertlijk goud, een schepper, die in de leemaarde van zijn weten een levende ziel wist in te blazen. Zelfs zijn scholastieke kennissen waren voor hem slechts materiaal, gewone leemaarde, maar het was zijn poëtisch genie dat er een 'forma corporis' in schiep.

Daarmee heb ik Dante zeker geen onrecht aangedaan, want hij was en wilde alleen zijn: een dichter, een met laurier te kronen dichter."

Het was een lange en pijnlijke weg, die Dante naar het geniaal moraliserende dichterschap van zijn meer humane dan goddelijke *Commedia* heeft geleid. De laurierkroon zou hij wellicht niet met

12. Cfr. voetnoet 9, pag. 11.

de gekunstelde stilnovistische minneverzen voor donna Beatrice of een donna gentile verworven hebben ; misschien ook niet met de meer gepassioneerde donna Pietra-rime, die nog al te zeer in een Provençaals keurslijf beklemd zaten. Het valt evenwel niet te loochenen dat deze *rime petrose* een radicale ommekeer betekenden in het innerlijke leven van de verbannen dichter en tevens een afscheid waren van de zoetgevooisde en onechte wereld van de „dolce stil nuovo”.

Met de stenen gedichten zet de Florentijn, geslagen door de niet te vermurwen geliefde, ze heette Pietra, Pargoletta of donna „Fiorenza”, een eerste stap in de richting van zijn groots visioen, dat hij hoopt te kunnen openbaren via het duistere woud :

Nel mezzo del camin di nostra vita
Mi ritrovai per una selva oscura,
Chè la diritta via era smarrita. (Inferno 1-3)

en via het „tweede rijk” van de louteringsberg :

E canterò di quel secondo regno,
Dove l'umano spirito si purga
E di salire al ciel diventa degno. (Purgatorio 4-6)

Zijn geboortestad Fiorenza, al dan niet de met bitterheid bezongen „stenen Vrouwe”, zal voor hem onverbiddelijk blijven tot aan zijn dood op 14 september 1321 te Ravenna.

Omstreeks 1307 had hij reeds een aanvang gemaakt met de *Inferno*-zangen, in 1312-1313 met de compositie van zijn *Purgatorio* en in de periode 1316-1321 met de uitwerking van het *Paradiso*.

Voor zijn ultieme boodschap had Dante afgezien van de bevalige maar onechte „dolce stil nuovo” zijner jeugdverzen en ook van de al te speelse en ingewikkelde prosodische vorm der „rime petrose” om tenslotte de nieuwe expressie te vinden in de terzine, de drieregelige strofe met kettingrijm, ontleend aan de volkse vormgeving maar door de dichter met een quasi poëtische volmaaktheid aangewend.

Opstijgend langs de duizenden treden zijner terzinen, geleid door Vergilius en Beatrice, zou hij uiteindelijk in de slotzangen van het *Paradiso* zijn visioen beleven, zijn „Visio dei” van

L'amor che muove il sole e l'altre stelle.

(De liefde die de zon beweegt en de andere sterren)

Kritische beschouwingen bij „Die Naervolghinghe des armen leven Christi”

door

Dr. A. AMPE, S.J.

Een vroeger aan Tauler toegeschreven hoogduits werk heeft in de Nederlanden een zekere bekendheid verworven onder de titel : *Die naervolghinghe des armen leven Christi*. Veel aandacht is naar we weten hieraan nog niet besteed, al lijkt ons een nader onderzoek hieromtrent belofterijk. In de 17e eeuw werd het opgenomen in de mystieke stroming, die o.a. geleid werd door de Kapucijnen, maar waarvan de bedding en de diepgang nog nooit systematisch werden vastgelegd.

De hoofdaandacht hieromtrent werd hoofdzakelijk bepaald door de vertaling van het werk door *P. Gabriel van Antwerpen, Priester Capucien*, in 1631 en voor het eerst gedrukt in 1645. Bij ons bronnenonderzoek van de *Tempel onser sielen*, waarvan wij een kritische heruitgave voorbereiden, ontdekten wij een veel oudere verspreiding van het werk ten onzent. Evenzo konden wij een Latijns tractaat in een reeds vroeger bekend handschrift identificeren als een vertaling van de *Naervolghinghe*.

In deze studie beperken wij ons tot enkele algemene beschouwingen over het werk en tot een verklaring van de twee hiervoren vermelde sporen van verspreiding van het werk ten onzent.

I. ALGEMENE BESCHOUWINGEN

1. De titel. In 1621 gaf Daniël Sudermann¹ voor het eerst dit werk uit met de volgende titel :

Doctor Johan Taulers Nachfolgung des Armen Lebens Christi, In zwey Theil abgetheilet : Deren der Erste sagt, viel unterschied der wahren Armuth : Der ander lehret, wie man sol kommen zu einem vollkomenen armen Leben. Nun zuerst ausz einem alten, vor einhundert und sibentzig Jaren geschriebenen Exemplar von Wort zu Wort trewlich und gantz unverfälscht nachgetruckt... Frankfurt, 1621.

1. D. Sudermann, geboren te Luik in 1550, gestorven 1631, was zeer bedrijvig als verzamelaar van oude hss. der mystieken en als uitgever van vrome werken, hierin gedreven door zijn piëtisme. Zie over hem in verband met de Nederlandse vroomheid J. Van Mierlo, s.j., in *Versl. en Mededel. der K.V.Ak.*, 1934, 537-555.

Sindsdien was het werk zo goed als uitsluitend onder deze naam bekend, heruitgegeven en vertaald in velerlei talen ².

In zijn heruitgave van 1877, die een beslissende invloed op het wetenschappelijke onderzoek en standpunt omtrent dit werk heeft uitgeoefend, meende H. S. Denifle, o.p. ³, de traditionele naam te moeten wijzigen :

„*Der bisherige (Titel) : 'Nachfolgung des armen Lebens Christi' rührt vom ersten Herausgeber D. Sudermann her. Er ist jedoch nicht ganz passend. Wie man aus der Hauptüberschrift in (Hss.) A B und aus dem ganzen Inhalte ersehen kann, ist nicht bloß von der Nachfolge Christi die Rede. Das ganze Buch concentriert sich um den einen Gedanken : äussere und innere Armuth, die der Verfasser als 'geistliche Armuth' bezeichnet. Dahin zielen auch die Überschriften in den übrigen Hss.*” (p. VIII-IX).

Consequent stelde hij een nieuwe titel voor : *Das Buch von geistlicher Armuth* (afgekort tot *Bvga*).

Deze beschouwing werd sindsdien, zover ik kan zien, kritiekloos overgenomen, zodat deze nieuwe benaming in alle wetenschappelijke studies de oudere verdrongen heeft : zo reeds bij A. Ritschl ⁴ ; zo tot bij C. F. Kelley ⁵. Toch menen wij dat noch deze naamgeving noch Denifle's bemerking gelukkig mogen heten.

a. Wanneer Denifle beweert dat de vroegere titel van Sudermann afkomstig is, moet men deze uitdrukking minstens als dubbelzinnig bestempelen. Zo hij alleen maar bedoelt, dat die benaming eerst door Sudermann's publicatie wereldkundig gemaakt werd en dat men zich daarop sindsdien beroept, kan men dit grif toegeven. Maar zo hij daarmee wil zeggen, dat Sudermann zelf de naam zou uitgevonden hebben, kan men antwoorden dat hij dit historisch niet bewezen heeft : is het immers niet mogelijk, dat Sudermann die titel gebruikte, omdat die voorkwam in zijn handschriften ?

2. We wijzen alleen op de Nederlandse vertaling door P. Gabriël van Antwerpen, O.F.M.Cap., in 1631 gemaakt, maar eerst in 1645 bij H. Verdussen te Antwerpen verschenen in aanhangsel bij Tauler's Gheestelijke sermoenen, vertaald door P. Joannes De Lixbona, O.P. Vgl. A. Ampe, in *OGE.*, 1950, p. 186s. en P. Hildebrand, O.F.M.Cap., *Gabriël van Antwerpen, Uitgever van de Pseudo-Tauler en Ruusbroec in Bijdragen tot de Geschiedenis, Bijzonderlijk van het oud Hertogdom Brabant*, 1954, 43-50.

3. *Das Buch von geistlicher Armuth, bisher bekannt als Johann Taulers Nachfolgung des armen Lebens Christi. Unter Zugrundelegung der ältesten der bis jetzt bekannten Handschriften zum ersten Male vollständig herausgegeben*, München, 1877. Naar deze uitgave verwijzen we verder. Voor de tekstindeling gebruiken wij de nummering der uitgave P. Gabriël van Antwerpen, met tussen haakjes de nummering uit Denifle. Al heeft geen van beide indelingen enige kritische waarde, nemen we ze over wegens praktische bruikbaarheid.

4. *Untersuchung des Buches von geistlicher Armuth in Zeitschrift für Kirchengeschichte*, IV, 1881, 337-359.

5. *The Book of the Poor in Spirit by a Friend of God. Translated and with an Introduction by C. F. Kelley*, London, New-York, Toronto, 1954.

b. Zo het waar is, dat „die übrigen Hss.” de armoede-gedachte naar voren halen, is men wel enigszins verbaasd, wanneer hij zich op de rubriek van Hs. A en B beroept. We lezen toch in A, dat Denifle als basis voor zijn tekstuitgave nam :

Dis buch leret, wie man dem armen versmeheten pinlichen leben unsers herren [hesu cristi nach sülle volgen, und wie man innerlich leben sol, und wie man zu rehter warer vollekomenheit komen müge... (o.c., p. 3).

Zo men onbevangen deze formule leest⁶, mag men niet meer beweren dat Sudermann de titel *Nachfolgung des armen Lebens Christi* uit de lucht gegrepen zou hebben : in feite vat hij zeer gelukkig de rubriek van A samen, zo hij al niet woordelijk de titel in zijn eigen, nu verloren hs. heeft gevonden.

c. De titel zou evenwel niet passen bij de inhoud ! Vooreerst gaat deze redenering, die van een moderne zienswijze vertrekt, bij een middeleeuws werk niet op. Men bedenke bv. maar hoe de 4 boeken der *Imitatio Christi* hun naam kregen wegens het 1e vers van hst. I uit Boek I : *Qui sequitur me, non ambulat in tenebris...*, terwijl de 4 boeken niets te maken hebben met Christus-navolging. En toch heet het boek terecht zo ! Bovendien heeft Denifle het werk als geheel verkeerd begrepen door eenzijdig de klemtoon op de armoede te leggen, bijna met volledige terzijdestelling van alle andere perspectieven, die de „rechte ware vollekomenheit”⁷ vrij alzijdig omvatten en waarin de armoede-gedachte haar relatieve, zij het ook, doorslaande, waarde krijgt. Wanneer men de logische verhouding van het uiteindelijke middel : de geestelijke armoede, tot het al-omvattende doel : de ingrijpende Christus-navolging, doorziet, beseft men de innerlijke draagwijdte van het boek, en kan men inzien dat *Nachfolgung des armen Lebens Christi* wel degelijk een passende titel er van moet heten.

Dit alles brengt ons er toe, de oude benaming volgens de vroegere traditie te handhaven, al kan het wellicht hopeloos lijken, de stroom die sinds 1877 vloeit, tegen te gaan.

2. De auteur. Tot 1877 twijfelde zo goed als niemand aan Tauler's auteurschap van dit werk. Hiertegenover zegt Denifle :

6. Men bedenke dat Sudermann dit hs. eens in zijn bezit had, zonder dat hij het als basis van zijn uitgave nam (Denifle, o.c., p. IV).

7. Het vroegere Straatsburgse hs. Cod. B. 125, 4° titelde : *Vom geistlichen Leben zur Vollkommenheit* (Denifle, o.c., p. XI, n. 2). Eenmaal zegt Denifle wel : *Sowol die Predigten (Taulers) als das Bvga verfolgen denselben Zweck : die Leser zu einem innern Leben anzuleiten und zur Vollkommenheit zu führen* (ib., p. XI). Dit algemene inzicht vervluchtigt hij evenwel verder.

8. Nl. hs. B. 125 4° : C. Schmidt heeft beweerd dat Sudermann's tekst hiermee overeenstemde (zie Denifle, o.c., p. III). A. Chiquot (zie verder p. 20, n. 16) verstond dit alsof Sudermann hiervan zijn legger had gemaakt. Zie daartegenover Kelley's bemerkingen over verhouding van drukken en hss. ; o.c., p. 49.

„In keiner einzigen Hs., auch nicht in der ehemals Strassburger⁸, ist das Buch mit Taulers Namen signiert, es fehlt allen jegliche Angabe des Verfassers...⁹ Der erste, welcher eigentlich das Bvga Tauler zugeschrieben und unter seinem Namen bekannt gemacht hat, ist auch dessen erster Herausgeber, Daniel Sudermann. Er führt in seiner 'Vorrede an den christlichen Leser' auch nicht einen Grund für sein Verfahren an; er hegt eben keinen Zweifel an der Richtigkeit seiner Annahme" (Denifle, o.c., p. XLIX-L).

We kennen inderdaad Sudermann's slechte gewoonte, om allerlei vrome geschriften, die hij uitgaf, door een onverantwoorde toeschrijving aan Tauler aan te bevelen; maar hiermee is nog niet bewezen, dat hij in dit onderhavig geval totaal op eigen houtje, zonder enige aanleiding daartoe uit handschriftelijke traditie, evenzo zou gehandeld hebben. We moeten toch bedenken, hoe de vele vroegere geestelijke schrijvers, die de invloed van dit werk ondergingen en meenden aan Tauler te ontlene¹⁰, tot deze toeschrijving zijn gekomen, lang vóór 1621, alleen langs handschriftelijk getuigenis. Hier ligt ongetwijfeld nog een onverkend gebied van onderzoek naar de verspreiding der Nachfolgung-hss. vóór 1621, in het Duits en in vertaling.

Wat hiervan ook zij, niemand zal na Denifle's refutatie het auteurschap van Tauler nog durven staande te houden, al zal men er goed aan doen, zijn argumentatie aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Zijn beschouwingen over de taal, woordenschat, stijl en vorm kunnen wel bijgewerkt worden, maar bieden wellicht nog de beste kern van zijn betoog. Zijn bewijsvoering uit de leerinhoud kan men op velerlei punten aanvechten of aanvullen, omdat hij onvoldoende de leer der *Nachfolgung* in haar geheel en in haar onderdelen begrijpen en waarderen kon wegens zijn afweerstelling t.o.v. het werk, omdat hij als onbetwist verdediger van Tauler diens werk te zeer op zich zelf als gave uitbloeit der Gottesfreunde-literatuur beschouwde, en ten slotte omdat hij de veelzijdige stroming der Gottesfreunde-spiritualiteit in historisch perspectief niet afgerond kon overzien¹¹.

9. Zo een paar teksten uit *Nachfolgung* voorkomen in de Tauler-uitgave door Peter van Nijmegen, 1543 te Keulen, kan dit niet als bewijs voor of tegen Tauler's auteurschap gelden. Zie A. Ampe in *Ons Geestelijk Erf*, 1966, 167-240.

10. Zie Kelley, o.c., p. 274, n. 100.

11. Kelley resumeert: „After a detailed study of the entire problem, it would seem that Denifle's best argument for 'The Book of the Poor in Spirit' not being written by Tauler are primarily, if not solely, on the subject of style. But in order to substantiate further his hypothesis, he definitely exaggerates even this point as well as the other points of difference which he raises. The method of criticism used by Denifle, an old-guard Neo-scholastic, is now regarded as unprofitable by contemporary Thomists" (o.c., p. 276, n. 105).

Indien Tauler als auteur der *Nachfolgung* definitief afgeschreven blijft, wie schreef ze dan wel? Denifle antwoordde:

„Den Ansichten über die äussere Armuth nach zu schliessen ist der Verfasser viel eher ein moderierter Anhänger der Lehre der Fraticellen als ein Dominicaner... Dass er im 14. Jahrh. gelebt haben müsse, dafür spricht die ganze Lehre; dafür zeugt... Marcus von Lindau († 15. August 1392), der in seinem Buche von den zehn Geboten das *Bvga* stark benutzt hat...¹² Ebenso sicher ist es, dass der Verfasser nach Eckhart gelebt habe, dafür zeugen die Mystik des Buches, sowie die oben aus diesem Meister beigebrachten Stellen... Die Art und Weise, wie der Verfasser von Visionen spricht, weist vorzüglich auf die Zeit nach 1346, als nämlich viele Menschen, durch die fürchtbaren Strafen Gottes erschreckt, mehr als je zu Visionen ihre Zuflucht nahmen” (o.c., p. LI-LII).

Dit oordeel als geheel vond weerklank. Zo reeds in 1881 bij A. Ritschl¹³. Wel wees deze Denifle's argumentatie omtrent het franciskaans karakter op grond der armoede-gedachte af, omdat deze evengoed bij Tauler zou te vinden zijn en als „die gemeinsame katholische Lehre” moest gelden; hij zelf beweerde het strikte bewijs hiervan te kunnen leveren door het vaststellen van scotistische leerstellingen, die naast de armoede-beschouwingen de kern der *Nachfolgung* zouden uitmaken¹⁴. Helaas, deze bewijsvoering bracht hem er toe, het werk op een gans willekeurige wijze uiteen te rukken¹⁵, ten einde thomistische intellectualistische gegevens aan één auteur, en scotistische voluntaristische en prae-quietistische aan een andere te kunnen toekennen.

Evenwichtiger is intussen het oordeel van C. F. Kelley, die de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek aldus samenvat:

12. In noot vermeldt Denifle de ontleningen. Over Marquard van Lindau zie p. 29-33 en A. Ampe in *OGE.*, 1960.

13. Zie p. 16, n. 4.

14. „Entscheidend für die Uebereinstimmung des mystischen Schriftstellers (= *Bvga*) mit dem franciskanischen Schultheologen ist einmal, dass er dem Willen des Menschen, als die Function der Vereinigung mit Gott darstellt, und die Schauung Gottes nur sofern sie den Willen zur Willenlosigkeit in Gott führt, ferner, dass er die Wahrnehmung des Gnadenstandes in der lust nicht als wesentliches Merkmal der wirklichen Seligkeit rechnet, sondern das Gefühl der Verlassenheit durch Gott als mögliche Begleitung derselben zulässt. Durch diese Uebereinstimmung mit Duns Scotus ist die Abfassung der Grundschrift im Buche von der Armut durch den Dominikaner Tauler definitiv ausgeschlossen, welcher wie Eckhart die theoretische Erkenntnis als die Function der Vereinigung mit Gott setzt. Der Eindruck quietistischer Art, welchen Denifle von manchen Zügen des Buches empfangen hat, ist durch die Analyse des Buches vollständig erklärt. Denn was man späterhin Quietismus genannt hat, ist die Mystik des Franciskanerordens” (a.c., p. 347-8). Begrijpelijkerwijs was het Denifle gemakkelijker, Ritschl wegens algeheel onbegrip van de veertiende-eeuwse scholastiek en armoedebeleving af te weren (zie *Die Deutsche Dichtungen Rulman Merswin's* in *Zeitschrift für deutsches Altertum*, XXV, 1881, p. 121).

15. Zie verder p. 21 vlg.

„A contemporary opinion should perhaps side with Denifle and say that Tauler did not personally write the book. It should not, however, argue that it is necessarily not Dominican in spirit and doctrine, rather that the author was far more influenced by Tauler than Denifle will admit. It would be far nearer the truth to regard this treatise not only as having been written by an mid-fourteenth-century Dominican but, as Professor A. Chiquot¹⁶ says: 'even by a close disciple or perhaps some friend of Tauler' " (o.c., p. 48).

Toch zouden wij het antwoord algemener willen houden en zeggen, dat de schrijver een zuivere exponent is van de rijnlandse Gottesfreunde-beweging uit de eerste helft der 14e eeuw, waarvan Tauler een andere exponent is. Daarmee willen we de grote verscheidenheid van die éne geestesstroming beklemtonen, die niet uitsluitend door de dominikanen gedragen is geweest, alsook de mogelijkheid voor een zelfstandige ontwikkeling van beide auteurs, die elk afzonderlijke strevingen der grote beweging in eigen synthese hebben opgenomen en onderstreept. De scholastische speculatieve vorming, die door de uitbouw der *Nachfolgung* verondersteld wordt, kan men moeilijk als monopolie van één orde beschouwen, zo min als de armoede-spiritualiteit. De opmerking van Denifle omtrent de houding t.o.v. visioenen lijkt ons te vaag, terwijl de invloed op Marquard van Lindau aannemelijker wordt, indien de schrijver der *Nachfolgung* in de eerste helft der 14e eeuw leefde en schreef. We zouden zeggen: een tijdgenoot van Tauler, waarbij wij ons niet veroorloven iets concreets te bepalen over de persoonlijke verhoudingen tussen beide topfiguren.

3. Eenheid en indeling van het werk. Denifle zag blijkbaar geen probleem in de samenstelling van het werk, zoals het ons overgeleverd is. Als vanzelfsprekend zegt hij:

„Eine Zergliederung des Inhaltes ist nicht nothwendig, da mich das ausführliche Register, welches A B bieten, einer solchen Mühe überhebt" (o.c., p. LIII).

Anderzijds onderstreept hij het volslagen gebrek aan consequentie en compositie, daar de auteur zich alleen als een onbenullige en warhoofdige schrijver zou betuigd hebben:

„Man hat dasselbe (Bvga) systematischer genannt als Taulers Predigten... Aber nichts weniger als dies! Böhringer widerspricht sich auch ein paar Zeilen früher, denn er muss von der Eintheilung des Bvga gestehen: 'Sie

16. „On sera davantage dans le vrai en estimant que ce traité aura été de quelque disciple ou ami peut-être de Tauler, mais qui en aura mal compris l'esprit et la doctrine sur ce point précis de la pauvreté et qui se sera... abrité sous l'autorité de ce grand nom" (in *Dictionnaire de spiritualité*, I, c. 1978). Men doorziet gemakkelijk de praesupposita van dit oordeel of liever van deze gissingen.

ist rein nur Form, kein Faden an dem ein wirklicher Gedankenfortschritt sich fortspänne'. Und Schmidt sagt S. 94, dieses Buch sei 'kein systematisches Buch'. So läge dann also das 'Systematische' des Buches darin, dass es kein System hat !" (o.c., p. XLIL).

Zo dit waar is, zou Denifle er goed aan gedaan hebben, ons bij onze wandeling door dit labyrinth een leiddraad in de hand te geven !

Intussen heeft A. Ritschl, voortdravend op Denifle's suggesties, dan ook gemeend, met zijn kritisch ontleedmes de waardering voor dit werk verder te moeten uithollen door een nieuw onderzoek, dat hij besloot met de stelling dat het werk slechts een compilatie is van verschillende brokstukken, die van onderscheiden auteurs zouden stammen. De willekeur van zijn werkmethode moet men wel zo flagrant heten, dat men de lichtgelovigheid niet meer verstaat, waarmee sindsdien zijn inzichten bijna klakkeloos werden overgenomen. Zijn resultaten kan men in volgend schema brengen :

<i>Grundschrift :</i>	<i>Nachträgliche Tractate</i>
1. Teil : I 1(1)-50(48)	1. Teil : I 51(49)-180(170)
2. Teil : II 1(1)-44(39)	2. Teil : II 45(40)-143(128)

Ritschl laat opmerken hoe de rubriek van Nachtr. Tr. I luidt : *In dem menschen ist ein natürlich werg, ein gnadelich werg, und ein göttelich werg*, waarmee de indeling er van uitgestippeld is. Hij verwaarloost evenwel te zeggen, dat het 'werg', dat hier behandeld wordt, feitelijk het 3e punt van *Grundschrift I* is : *armut ist ein luter wërcken*. M.a.w. de band tussen *Grundschrift I* en *Nachtr. Tr. I* is zo evident en zo sterk, dat iedere scheiding maar als een willekeurig dodelijk chirurgisch ingrijpen moet voorkomen. De eenheid van strekking tussen beide delen wil hij met deze doodoener vervluchtigen :

„Indirect beziehen auch diese Abschnitte sich auf die Armut im Sinne der Grundschrift und das Subject des äusserlich und innerlich Armen ist auch in den secundären Abschnitten der Gegenstand, um den sich alles dreht" (a.c., p. 340).

Toch wel verbazend ! Maar welk bewijs geeft Ritschl dat een auteur van een eerste deel in een vervolg zijn gedachte niet zou mogen uitwerken, zoals wij dit hier zien gebeuren ? Zo er al *Wiederholungen* (wat nog niet het zelfde is als ontleningen...) zijn (wat hij niet eens formeel bewijst !), is dit nog geen argument dat we met een tweede werk, met een tweede auteur, te doen hebben. Onverstoord gaat hij verder :

„Der nachträgliche Tractat im zweiten Teil schildert vier Wege, welche den Menschen in ein schauendes Leben führen, ist also dem vierten Motiv zur Armut in der Grundschrift (2. Teil) untergeordnet" (ib., p. 341).

M.a.w. hij zegt zelf, dat *Der nachtr. Tr. II* organisch met *Grundschrift II* verbonden is. Hoe kan hij dan nog ernstig beweren, dat we voor een *Fremdkörper* staan? Herhalingen of langdradigheden, zo die hier, en niet in de *Grundschriften*, mochten voorkomen, doen niets af aan de formeel uitgedrukte onderschikking der delen binnen het éne werk. Wanneer Ritschl verscheidenheid in leerpunten tussen *Grundschrift* en *nachtr. Tr.* vaststelt, en hierin een confirmatie van het compilatiekarakter der *Nachfolgung* wil vinden, is dit natuurlijk niets minder dan een *petitio principii*: waar hij de verscheidenheid opvat in de zin van onverzoenbaarheid van speculatieve standpunten (Thomisme, Scotisme), zodat men terecht twee onderscheiden auteurs zou moeten aannemen, kan men met meer recht de verscheidenheid zien als de onderlinge aanvullingen van elementen binnen een enkele synthese, die een enkele auteur noodzakelijkerwijze naar de geleidelijkheid van zijn betoog en uiteenzetting achtereenvolgens moet behandelen. Deze aanvullingen zijn dan voorwaar geen contradicties, maar passende volledigheid van een afgerond systeem. Maar synthese heeft Ritschl niet weten te ontdekken...

Uiteindelijk kan men slechts verbaasd staan, wanneer men ziet hoe deze scheve voorstelling van zaken kritikloos werd overgenomen. A. Chiquot zegt in één adem: „*Ce petit livre, qui n'est tout au plus qu'une compilation...*”¹⁷. C. F. Kelley, die de *Nachfolgung* als „one of the most 'concerned' works of Christian literature” ziet, wil enigszins hiertegen reageren, maar ontkomt ten slotte niet aan Ritschl's invloed, waar hij het werk in vier delen laat bestaan:

- Part I, met 9 hstt. = I.1(1)-125(115)
- Part II, met 3 hstt. = II.126(116)-180(170)
- Part III, met 4 hstt. = II.1(1)-44(39)
- Part IV, met 7 hstt. = II.45(40)-143(128)

Hoe goed bedoeld deze indeling ook zij, moet men toch inzien, enerzijds dat zij slechts ogenschijnlijk van de oude indeling zowel uit de hss. als uit de drukken verschilt, anderzijds dat zij niet de organische structuur van het werk aan het licht brengt, omdat zij de geledingen niet uit de tekst zelf opdiept¹⁸.

17. Zie n. 16. „*Ce petite livre...*” bevat in Denifle's uitgave eventjes 190 pp. Hoeveel middeleeuwse werken van dien aard hebben deze omvang?

18. Zie verder p. 24-25, nn. 21 en 23.

Daarom hebben wij gepoogd ons te laten leiden door de aanduidingen van de auteur zelf, om zijn werkschema terug te vinden. Dit is inderdaad belangrijk, omdat wij alleen langs deze weg in staat zijn, zijn werkmethode te vatten, de aard van zijn geestesgerichtheid en de greep van zijn kunnen te meten, alsook een inzicht in zijn systeem te verwerven.

Onzerzijds menen wij evenwel, dat het werk zijn eenheid en zijn indeling door zich zelf aangeeft en rechtvaardigt. Het is allereerst verdeeld in twee delen of boeken, die onderling scherp onderscheiden zijn door inhoud en uitbouw.

Het gehele boek behandelt het *wezen van de navolging van Christus' leven*: *Dis buch leret, wie man dem armen versmeheten pinlichen leben unsers herren Ihesu cristi nach sülle volgen, und wie man innerlich leben sol, und wie man zu rechter warer vollekomenheit komen müge...* (rubriek in hs. A). Het eerste deel pakt de kernvraag aan: hoe moet dit alles, samengedrukt in het ene begrip 'Armoede', verstaan worden: *Und zu dem ersten: wie ware armut sy ein abgescheiden wesen von allen creaturen* (rubriek in hs. A)¹⁹.

Zoals het ganse werk, is dit eerste boek, dat het antwoord op deze vraag uitwerkt, naar scholastische methode opgebouwd door vraagstelling en antwoord. De eerste vragen sluiten in elkaar als een syllogisme, om alles te omvatten:

Major: *'Waz ist armut?' Armut ist ein glicheit gottes.*

Minor: *'Waz ist got?' Got ist ein abgescheiden wesen von allen creaturen, ein fries vermügen, ein luters würcken.*

Conclusio: *Also ist armut ein abgescheiden wesen von allen creaturen,*
(en we mogen consequent de conclusie aanvullen)

II *ein fries vermügen,*
III *ein luters würcken.*

Dit syllogisme bevat in zijn conclusie feitelijk reeds de scherpe indeling van het eerste boek, dat immers niet anders doet dan een nauwkeurig onderzoek instellen naar de drie gegevens, die de armoede bepalen in drie opeenvolgende vragenreeksen.

I. <i>Armut ist, wie Gott, ein abgescheiden wesen von allen creaturen</i>	
<i>Waz ist abgescheiden?</i>	1(1)-13(14)
II. <i>Armut ist, wie Gott, ein fries vermügen</i>	14(15)
<i>Was ist friheit?</i>	15(16)-44(42)

19. In de rubriek van hs. A menen wij twee gegevens te moeten onderscheiden. Het eerste betreft het gehele tractaat als zodanig, dat hier aangeduid wordt met „Dis buch”; het tweede, dat reeds de indeling van de uiteenzetting aangeeft, omschrijft al dadelijk het eerste deel van het werk, waarin een bepaling van het leven der volmaaktheid uitgewerkt wordt. Dit heet dan „das erste Theil dis buches”.

- III. *Armut ist, wie Gott, ein luters würcken*²⁰ 45(43)-
1. In welke zin is armoede een werken ? 45(43)-50(48)
  2. *Es sint drier hande werg in dem menschen :* 51(49)-
    - A. *ein natürlich werg* 51(50)-60(58)
    - B. *ein gnedelich werg : Von dem gnedelichen wercke oder bekentnis*
      - 1) *waz onderscheides ist zwüschent natürlicher bekantnisse und gnedelicher und göttelicher bekentnisse ?* 58(56)-
      - 2) *unterscheit der b. geschrifte* 61(59)-
      - 3) *unterscheit der tugent und der untugent* 63(60)-
      - 4) *unterscheit siner gebresten* 64(61)-
      - 5) *unterscheit waz schaden an der sünden lit* 66(64)-
      - 6) *unterscheit der sünden in irem grate* 70(66)-
      - 7) *unterscheit der geiste* 75(74)-
        - a) *der böse geist* 75(75)-
        - b) *der natürliche geist* 79(81)-
        - c) *der engelsche geist* 87(86)-
        - d) *der götliche geist* 99(97)-
    - C. *ein göttelig werg*
      - 1) God spreekt in de mens, opdat deze antwoorde en daarin zich tot Gods vriend make
      - 2) Vriendschap ontstaat door
        1. *glicheit : das glich minnet sin glich* 102(99)-
        2. *idem velle, idem nolle* 103(100)-
        3. *gabe : daz er sichselber git* 110(105)-
daz man die ding enweg git 112(108)-
onderscheid van innerlijke en uiterlijke armoede : zalig de armen van geest 120(112)-
      - 3) Wanneer Gods vrienden aldus 'ledich' zijn door armoede, kan God werken (= spreken) in hun zielen : *Und in der ledigheit und blossheit so mag got würcken ane alle hindernisse* 125(115)-²¹
      - 4) welke werken ?
        - a) *innerlich werck* : in Gods werk één worden met God, in navolging van de Godmens, door beschouwing van :
zich zelf 129(122)-
Christus' lijden 130(123)-
God naar zijn blote Godheid 138(130)-
        - b) *usserlich werck* : *alle tugent üben* 139(131)-
      - 5) *Gottes sprechen ist* : 140(132)-
        - a) *leben* 140(133)-
        - b) *lieht (und warheit)*²² 148(141)-
in het verstand 148(141)-
in de wil 162(154)-180(170)

20. Hier begint voor Ritschl *der nachtr. Tractat I* : het is slechts een verdere uiteenzetting van het derde deel over het „werk”.

21. Wanneer Kelley zijn *Part II* laat beginnen met I 126(116), onderbreekt hij de uiteenzetting van het uitdrukkelijk aangemelde C : *ein göttelig werg*, terwijl Kelley titelt : *God is his work*.

22. In I 140(132) verdeelt Anonymus uitdrukkelijk zijn volgende uiteenzetting :

Het tweede deel is praktischer van strekking. Het beantwoordt de vraag welke drijfveren en aanleidingen er zijn, om dit volmaaktheidsleven-in-armoede te beoefenen. De rubriek vat alles samen : *wie man durch vier sachen kummen müge zu einem vollekomen armen leben*. Daarom de indeling in vier beschouwingen :

- I. *Die lere unsers herren Jhesu cristi und sin leben* 1(1)-
men kan Jezus navolgen volgens :
de geboden
de evangelische raden : door zelfverloochening van :
de zonde : daartegenover staat de deugdbeoefening
liefde tot de schepselen : daartegenover staat de armoede
lichamelijke lusten : daartegenover staat het overdenken van
Christus' lijden en de honger naar het H. Sacrament
geschapen kennisbeelden : daartegenover staat het inspreken
van het eeuwig Woord door de Vader : *liden van Gods
werc*
- II. *Die vollekomenheit der tugent* 20(22)-
- III. *Ime selber und allen creaturen ersterben, daz got allein in ime lebe*
23(25)-
- IV. *Vollekomenheit eines schowenden lebens* 35(31)-
  1. wezen, voordelen en voorwaarden van een schouwend
leven 35(31)-
  2. *vier hande wege leitent den menschen in ein arm volkomen scho-
wende leben*²³ 45(40)-
  - A. *allem dem ab zu gande daz wider got ist* 45(41)-
  - B. *treten in die fuzstapffen unsers herren Jhesu cristi : durch sine
menschheit in sine gotheit gan* 45(42)-
    - 1) *sin ussern menschen bekleiden mit den ussern bilde unsers
herren* : loutering van de uitwendige zinnen door het
navolgen der werken (deugden) Christi 48(43)-
    - 2) *sinen inren menschen bekleiden mit steter betrachtunge der
wercke und des lidens unsers herren* 50(44)-
de beschouwing, die door Christus' Mensheid doordringt tot
zijn Godheid, loutert 's mensen innerlijke krachten :
      - a) verstand 50(46)-
      - b) wil 52(47)-
      - c) synderesis 60(52)-

Der geist gottes sprichet ouch in den mensche, ... und sin sprechen ist leben, liebt, und warheit. Nu von ieglichem. Terwijl men goed zijn verklaring over *leben* en *liebt* ziet afgetekend, kan men nergens iets over *warheit* ontdekken. Heeft hij dit als synoniem van *liebt* beschouwd? Of is het een vergetelheid? Of is dit een leemte in de hss.? Dit laatste vermoeden zou een goede verklaring bieden voor het abrupte afbreken van het eerste boek, waar men tegen de gewoonte van de schrijver geen *inclusio* vindt.

23. Kelley laat hier zijn *Part IV* beginnen : zo maakt hij tot een hoofdingeling wat slechts een onderdeel is van de verhandeling over het schouwende leven, dat als *vierde saecke* geldt.

- C. *daz der mensche nit fliebe daz in geistliche erdöten mag*
 68(58)-
 – alle natuurlijke liefde tot het natuurlijke uitsluiten, om God
 alleen te beminnen ;
 – anderzijds : vier hande ordenunge hat ein reht minnewerck
 73(65)-
1. *die gesetzde der heiligen kirchen*
  2. *die natürlich gesetzede*
  3. *die ordenunge des heiligen ewangelij*
  4. *die götliche ordenunge*
- *liden* : alle lijden en verachting opnemen 78(68)-
1. algemene beschouwingen over het lijden 78(68)-
  2. *Wie ein warer frünt gottes allewegent lidet in vier hande wise* 86(76)-
    - a. *in den wercken* 86(77)-
    - b. *in dem willen* 88(78)-
    - c. *in dem geiste, so der menschlich geist umbegriffen wirt mit dem götlichen geiste* 95(83)-
    - d. *in got : so dem geiste von gnaden enpfellet alle ungleichheit und er in die glicheit wurt gesetzet, so ist er des werckes gottes enpfeglich, und in der enpfenglicheit würcket got, und der geist der lidet daz werck gottes* 107(91)-
- ... und danne so ist die sele swanger worden des ewigen wortes... und danne gebirt sie got... 108(94)-
Zweier hande geburt in der selen : 109(95)-
- 1) *Die ingeburt*
 door deze goddelijke kracht overwint de ziel alle zondige geneigdheid
 en kan zich hoeden tegen iedere zonde 111(97)-
  - 2) *Die uzgeburt ? ? ?*²⁴
- D. *ein flissige hüte alle des, daz in den menschen gevallen mag... daz es den geist nit enmittele*²⁵ 123(106)-

Uit dit gedetailleerde plan, dat al de bewegingen der gedachten aan het licht brengt, kan men zien, hoe de auteur zijn tractaat vooraf klaar geconcipeerd had en de uitwerking er van volgens een logische orde doorgedreven heeft. Hoe schijnbaar grillig hij de vragen en begrippen aan elkaar rijgt, toch weet hij telkens een goede afronding aan zijn gedachtengang te geven. De ontwikkeling

24. In II 109(95) geeft Anonymus zijn indeling van zijn verdere uiteenzetting uitdrukkelijk aan : *Nu geschicht zweier hande geburt in der selen : die eine heisset ein ingeburt, die ander ein uzgeburt. Die ingeburt ist...* We zien nergens waar hij op *die uzgeburt* terugkomt. Is dit vergetelheid van de schrijver ? Is het een leemte in de handschriftelijke overlevering ?

25. Men kan zich afvragen, of het einde van deze uiteenzetting en van het hele boek ons gaaf is overgeleverd.

zijner uiteenzettingen krijgt hierbij een indeling, die als 't ware de vorm van een waaijer aanneemt wegens de *concatenatio* der beschouwingen, die elkaar aanbrenge. Misschien zou de moderne lezer een ander indelingsschema verlangen: toch moet men bekenen, dat de anonieme auteur met volle beheersing de teugels van zijn betoog in handen houdt. Soepel volgt hij alle gedachtenwendingen, en toch bereikt hij zijn voorafgepland doel. In feite kan men aan het geheel de strenge ernst van een architectonische structuur niet ontkennen.

4. *De leer*. Bij het doorlopen van het hiervoren uitgewerkt plan kan men zien, dat het onderwerp van de *Nachfolgung* geenszins tot de armoede beperkt blijft. Men kan zeggen, dat de armoede de uiterste grensvoorwaarde aangeeft, die de edelmoedige ziel toelaat haar roeping tot volmaaktheid naar de evangelische raden in laatste edelmoedigheid en radikalisme te verwezenlijken. Maar wezenlijk gaat het in laatste instantie om deze volmaaktheid zelf, die navolging van Christus' innerlijkheid en uiterlijkheid door gelijkvormigheid insluit.

Het moge volstaan dit globaal aan te geven, wijl het ons te ver zou brengen een systematische uiteenzetting van de leer der *Nachfolgung* in haar kernpunt en in haar afgeleide stellingen te schetsen op de achtergrond van de rijnlandse Gottesfreunde-beweging, die er de juiste historische en leerstellige perspectieven van tekent²⁵. Daardoor zullen bepaalde oneffenheden tot hun juiste proporties herleid kunnen worden.

II. SPOREN VAN VERSPREIDING TEN ONZENT

A. *Die Nachfolgung en de Tempel ons sielen.*

Het bronnenonderzoek van de *Tempel onser sielen* liet ons vaststellen, dat bepaalde teksten daaruit aan de *Nachfolgung* ontleend zijn.

1. Een eerste ontlening vinden wij onder de (ogenschijnlijk) door Eschius verzamelde stukken van zijn *Onderwisinge*, die hij aan het eigenlijke werk van de Schrijfster laat voorafgaan en *uut scriften der heyligher vrienden gods* beweert te halen, nl. nr. 4: *Hoe een mensche alder meest sonder sonde leven mach. In desen ses manieren mach een mensch door die gracie gods voor alle sonden alder meest behoet werden... Nochtans en is dit in desen leven niet wel moghelijck altijt also te bliven* (f. 6r-7v).

Dit beantwoordt aan *Nachfolgung*, II, 112(98)-119(103). Deze passus komt voor in het tweede deel, in de uiteenzetting van de

26. Een eerste schets hiervan moge men vinden bij Kelley, *o.c.*, p. 21-40.

laatste der vier aanleidingen tot het verwerven van het leven in armoede, nl. *die vollekomenheit eines schowenden lebens*. Van de vier middelen hiertoe heet het derde: *liden*. Als vrucht van het 'liden in Got' wordt aangegeven, hoe de ziel helemaal ontvankelijk wordt voor Gods werk, dat allereerst de ingeboorte van Gods Woord in de ziel verzekert. Deze ingeboorte in het wezen der ziel is zo ingrijpend, dat alle zondigheid uitgezuiverd wordt en dat de krachten der ziel hierdoor in staat zijn, om voortaan alle zondige geneigdheid tot doodzonde en dagelijkse zonde te weerstaan. In welke zin dit geldt, wordt in onze ontleende tekst onder zes aspecten ontleed. – Men ziet dat deze passus in een mystiek perspectief ingeschakeld staat, zodat men van hieruit de draagwijdte der termen en beweringen moet verstaan.

2. In de *Epiloog* van de *Tempel* wordt de waarde van de innerlijke zielen ingescherpt. Zij toch zijn in de kerk uiterst vruchtbaar door hun gebed en apostolische bezieling ten overstaan van de zondaars, met wie zij grondig begaan zijn. Doch zelf zijn zij voor de mensen ongeacht en onbekend.

Hoe nutte dat dese menschen der werelt zijn. Dese lieve vrienden gods hebben groot medeliden met allen sondigen menschen... ende daer af wort god bedwonghen van hem.

Hoe onbekent ende veracht dese edel menschen zijn vander werelt. Och die also wijs waer dat hi dese menschen bekennen conde... Wie zijn verstant daer in keert, die leert alle godlike wijsheyt (f. 179r-180v).

Ook deze passus is een ontlening aan de *Nachfolgung*, II, 64(55)-66(57). In de behandeling van *die Vollekomenheit eines schowenden lebens* als *vierde saecke*, die ons brengt tot het arme leven Christi, verklaart Anonymus vier wegen naar deze volmaaktheid. Bij de tweede weg: het intreden in de voetstappen ons Heren, toont hij, hoe deze navolging niet alleen de deugdbeoefening insluit, maar ook de omvorming van onze innerlijke krachten: verstand, wil en synderesis [als hoogste vermogen der ziel, dat samenvalt met het wezen of de grond der ziel: nr. 60(52)]. Het wezen der ziel, geschapen om God zonder middel te genieten, werd hiertoe vermiddeld door de zonde. In Christus moet alle middel overwonnen worden, zodat, in passende ordening, het wezen met God verenigd wordt en de krachten der ziel op het wezen afgestemd worden:

Und kein ding machet uns cristo glicher, wan daz wir betrachten sin werck und sin liden. Und dar umb het cristus gewürcket und gelitten, daz er uns alle unglieheit beneme, und die selben werck und sin liden müssent wir in uns bilden, sol uns unglieheit benomen werden [62(54)].

Dit verklaart de noodzakelijkheid van onze algehele Christus-gelijkvormigheid. Daartoe moeten wij Christus' woorden, werken en lijden beschouwen en navolgen :

Und wer sin gemüte dar uf kert und dannen uz suget, der wurt vol selikeit. Also ein byne flüget uf die blumen und suget uz die süssekeit die in den blumen ist, und da von machtet honig : also sol daz gemüte fliegen uf die wunden onser herren und sol sugen, so wurt es überfließende mit götlicher süssekeit... alles daz danne an dem mensche ist, daz wurt übergossen mit götlicher güte (ib.).

Zo is Christus de *flos campi*, en de ziel de ijverige bij, alle genade uit de wonden Christi zuigend, niet alleen voor zich zelf, maar ook voor de zondaars, die God spaart om wille van deze diepvoelende zielen. Wat 'n rijkdom zou men ontdekken in dergelijke zielen, zo men ze kende ! Maar helaas, ze blijven onbekend voor de wereldse mensen, om allerlei redenen. Zij zelf evenwel doorpeilen de zondige mensen, om wille van hun gemeenschap met Christus, die ze doorschouwt.

Zo ziet men, dat deze laatste tekst der *Nachfolgung* zijn waarde krijgt van uit een intense Christus-beleving, die tot passie-mystiek wordt. Uit deze Christus-gelijkvormigheid ontvangt de ziel zowel haar persoonlijke heiligheid als haar apostolische vruchtbaarheid binnen de kerk. Men bemerkte, hoe deze spiritualiteit, waarin de afgescheidenheid zo beklemtoond wordt, helemaal niet leidt tot individualistisch egoïsme en vereenzaming, maar openheid voor de ganse kerk mogelijk maakt.

3. *Ontleningen aan de 'Nachfolgung' langs Marquard van Lindau om.* Heeft de *Tempel* de *Nachfolgung* rechtstreeks gekend ? Op deze vraag moet een vergelijking tussen de *Nachfolgung* enerzijds en Marquard van Lindau's Tien-geboden-commentaar en *Tempel* anderzijds een antwoord geven. Het is immers bekend dat Marquard bij de samenstelling van zijn tractaat aan de *Nachfolgung* schatplichtig is (uit dit feit heeft men een steekhoudende *terminus ante quem* voor de datum der *Nachfolgung*).

a. *Prologhe* nr. 4. Wanneer we de drie teksten naast elkaar leggen, dringt de oplossing zich op. Als steekproef nemen wij de tekst uit Eschius' *Onderwisinghe*.

Nachfolgung II.110(96):

Und danne so stat der mensche zu male in einem lidende, und got würrket alle werck in ime. Und daz is dar umb, wan unser herre sprichet: 'es ist nieman gut danne got alleine'. Hier umb sunt keines menschen werck gut, wan gottes werck alleine. Und dar umb so ist daz daz aller beste, daz ein mensche zu male ledig sy aller wercke, und gott alleine der würrker sy und der mensch daz werck gottes lide. Und danne so ist got in einem würrkende und der mensche in eineme lidende, so ein ieglich ding wurt gesetzet in sin ruwe; und danne so würrket got in der selen und die werck heissent wesentlich, wan sie entspringent uz götlichen wesen, und geschehent in dem wesen der selen. Und mit den götlichen wercken so werdent alle böse werck verdilget die ie geschahent, und danne so wurt der mensche geabsolvieret a pena et culpa, daz ist von pin und von schulde, wan mit dem daz sich got offenbaret in der selen, so mus alle anderheit entwichen, und mus got alleine herre lassen sin, und nihtes nit me mag da regnieren wan got. (97) Und da von so ist es mügelich, daz der

Marquard (f. 56v^b):
Meister. Sinte Ioannes spreect: Ist dat wij seggen, dat wi geen sonden en hebben, so bedriegen wij ons selven, ende so en is die waarheit niet in ons. Hier-om so en mach geen mynsche in deser tijt dagelicx lang (f. 57r^a) sonder sonde staen. Daer-om so sprac oec onse *Heer*: Het en is nijmant goet dan Godt alleen. Hier-om so sijn geen mynschen wercken goet, *mer* alleen Gods wercken. Ende daer-om ist dat alre best, dat een mynsche ledich sijn alre wercken ende en treckense hem selven niet an.²⁷ Mer dat God die *Here* alleen sij²⁸

Tempel (f. 6r):

also dat in hem niet en regniert dan alleen godt. Ende dan soe ist mogelic dat die mynsche be-

In desen ses manieren mach een (f. 6v) mensch door die *gracie* Gods

27. *Ende... an*: deze plustekst veronderstelt waarschijnlijk een andere Nachfolgung-overlevering.

28. De ombuiging van *der würrker* tot *die Here* geeft een verregaande gedachtenverzwakking aan.

mensche behüet wurt vor tegelichen und vor dötlichen sünden. 112 Und daz beschicht in sehser hande wise. (98)

Zu dem ersten daz der mensche überschüttet wurt mit götlicher kraft, und daz alle sin krefte gesterket werdent mit der kraft gottes, daz ist : so die geburt beschicht in dem wesen der selen, so bricht sie uz in alle krefte, und iegliches enpfahet ein götliche kraft allem dem zu widerstande, daz wider got ist.

Und daz ist not daz götliche kraft in uns würcke, wan mit menschlicher kraft mag nieman sünden widerstan. Und danne wurt götliche kraft enpfangen, so alle krefte des menschen gekert sint zu der geburt...

113(99). Und dar umb so ist daz die ander wise, daz sie behüet werdent vor tegelichen sünden, daz die nidern krefte... (Denifle, *o.c.*, p. 169-170).

hoedet si voer dagelixe sonden ,ende oec voer dootlike sonden.

Ende dat geschiet in sesrehande manieren ende wisen. Ten eersten dat die mynsche overcomen wort mitter godliker cracht ende macht. Ende dat al syn crachten gestercket werden mitter crachten gods. Dat is wanneer dat die geestelike geboorte gheschiet inden wesen der zielen : so breket sij dan wt in allen crachten der zielen. Ende een ijgelick ontfangt een godliker crachte, alle die dingen te wederstaen ,die niet goet en sijn ende die tegen godt sijn

Die ander manier is dat sij behoedet worden voer dagelixe sonden (57r^b). Ende dat is als die nederste crachten...

voor alle sonden aldermeest behoet werden, dootlic ende daghelic, so langhe hi aldus bliuet, als hier-na volghet.

Die eerste als die mensche beschermt wort met godliker cracht ende alle zijn crachten werden ghesterct metter crachten Gods, dat is, als God

sinen Soen ghebaert inden <wesen> der sielen, so wtbreect die godlike gracie in allen crachten, ende een yege-like cracht ontfangt een godlike cracht, om te wederstaen alle dat god niet en is ende dat tegen God is.

Die ander manier is, als die nederste crachten...

De weglatingen in de tekst van de *Tempel* kloppen volledig met die uit Marquard. Dit volstaat om te besluiten, dat de *Tempel* aan de *Nachfolgung* ontleend heeft langs Marquard om. – Meteen heeft de tekst zijn mystiek perspectief verloren en moet voor zich zelf gelden. Ingeschakeld bij de beschouwingen omtrent het overwinnen van de zonde, wordt hij hierop afgestemd. De mystieke terminologie komt aldus niet meer tot haar waarde, vooral omdat de vele weglatingen de verdere draagwijdte er van nader omschreven.

b. Wij vinden ook de tweede *Nachfolgung*-tekst bij Marquard van Lindau, nl. in zijn commentaar van het achtste gebod, naar het voorbeeld van Maria en van Gods allerliefste vrienden in hun

drang naar waarachtigheid. Bij de vraag van de *Jonger*, waarom de Godsvrienden zich zo scherp tegen iedere dagelijkse zonde stellen, terwijl Gods genade ze toch in stand houdt, verklaart de *Meester* de vele schaden der dagelijkse zonde, om te besluiten dat zij „*hebben oec alte groot medeliden mit allen sondige mynsche*”: dit is de aanleiding tot de ontleening aan de *Nachfolgung* tot aan het einde van het commentaar van dit gebod.

Het is gemakkelijk te doorzien, dat de *Tempel* uit Marquard ontleende, en niet rechtstreeks aan de *Nachfolgung*:

Nachfolgung (55):

Marquard: ... Nu mercket of desen scaden cleyn sijn. Hier-om soe hoeden hem die vriden Gods voer dagelixe ende dootliken sonden.

Ende sij hebben oec alte groot medeliden mit allen sondigen mynschen. Ende sij waren bereyt mit hem inden doot te gaen, op-dat sijse tot een rechten rouwe mochten brengen.

Es wurde also vol, daz er wol allen menschen honig gebe, und wer sin nun begerte, den gebe er.

Waz wenet man, daz die sündler enthalte, daz sie got lasset leben, und sie hie vor tote? Under ander sachen so ist daz eine: die guten menschen, die da habent iren munt irs gemuts an die wunden unsers herren

... Und nieman mag sich vor dem menschen verberegen, er werde ime bekannt, wan als cristus het gemeinschaft mit allen dingen, also lernet der mensche alle gemeinschaft in cristo...

Tempel, Prologbe, nr. 2a: ... Nu besiet oft dese schaden cleyn sijn, sonderlinge als si niet en geschien ...

Tempel, f. 179r: Dese lieve vrienden Gods hebben groot medeliden met allen sondigen menschen; si zijn voor hem bereyt inden doot te gaen, op-dat sise mochten brengen tot God.

Wat waens-tu dat die grote sondaers onthoudet datse God laet leven ende dat hijse niet te hant en dodet? Onder ander saken is dat een: dat goede mynschen die daer altoes hebben den mont haers herten anden wonden ons *Heren*...

... Ende voer dien mynschen en kan hem nyemant verbergen, hi en wart hem bekent als hi daer nae staet. Want gelijkerwijs als Cristus gemeinschap hevet mit allen dingen, also hevet die mynsche gemeenschap in Christo... (Hs. 15052-53 K.B. Brussel, f. 94v-95r).

Waer-om dat God die sondighe menschen onthoudt ende leven laet, ende si niet terstont en sterven, dat is daer-om dat dese heylige menschen...

Ende hoe-wel si onbekent ende ongheacht zijn voor die werelt, so is doch die wer<e>lt hem wel bekent, ende si wetent wel met wat sonden...

Welnu Marquard's tekst over de schaden der dagelijkse zonde vinden wij terug in de *Prologbe* van de *Tempel* nr. 2 (zie p. 29-30); anderzijds vangt de tekst over tussenkomst voor de zondaars in de

Tempel precies aan zoals bij Marquard met de zelfde bijgevoegde beschouwing. De *Tempel* laat evenwel het slot uit Marquard's ontlening weg.

Door deze ontleningsbron krijgt de tekst een meer ascetische achtergrond: het algemeen verband der Gottesfreunde, dat bij Marquard reeds voor een goed deel zijn mystieke resonantie verloren had. De *Tempel* plaatst het, ongewild, terug in een oorspronkelijk mystiek kader, door het in te schakelen in de slotbeschouwing.

4. *Van uit Der rechte wech*. Zelfs moeten we bovendien nog aannemen, dat de *Nachfolgung*-ontleningen niet uit Marquard zelf zijn geput, maar in de *Tempel* zijn terecht gekomen langs de tekstverzameling, die we vinden achteraan in het boekje *Der rechte wech*, blijkbaar opgesteld door de oosterwijkse tertiarië Maria Van Hout en uitgegeven door de Keulse kartuizer Gerard Kalckbrenner uit Hamont (Keulen, 1531). Aldaar vinden wij onze ontleende teksten resp. als nr. 23 en nr. 39-40.

Van hieruit werden zij overgeheveld, naast zoveel andere stukken, zowel in de *Tempel* als in ps. Tauler, *Institutiones*, het anonieme verzamelwerk dat voor het eerst in 1543 als bijlage na de grote Tauler-uitgave verscheen.

B. Een Latijnse vertaling der *Nachfolgung*.

Een spoor van de *Nachfolgung* met een heel ander karakter vinden we in hs. *Liturgia A 15* der bibliotheek der Paters Trappisten te Westmalle, f. 145r-214r:

*Paupertas est similitudo dei. Item quid est deus. Augustinus. Deus est esse absolutum ab omnibus creaturis, liberrima potestas, actus purus. Sic paupertas est esse quoddam absolutum ab omnibus creaturis soli deo adherens... Item dico in veritate: ille spiritus qui ex toto est absolutus liber et pauper ab intra, illius corpus eciam est pauper ex necessitate; ab extra numquam tamen possibile est et lucidum ex nuda necessitate, oportet eciam eum necessitatem suam ita temperate et modice accipere tamquam despectorie quod potest in pauperrima vita reperiri secundum doctrinam nostri// salva//toris*²⁹.

Dit anoniem en zonder titel overgeleverd tractaat werd het eerst opgemerkt door P. Spaapen, die bij de beschrijving van het hs.³⁰ hierbij noteert:

29. Wij menen, dat het tractaat slechts tot hier loopt. Wat hierna komt, beschouwen we als een losstaande beschouwing over het lijden Christi: *O homo, nobilissima creatura et dominus omnium creaturarum, respice in corde tuo amarissimam passionem et mortem <meam?>. Vide crucem in qua pro te suspensus <sum?> ... Sic ergo dilectus tuus in<ter> ubera tua commorans in secula seculorum. Amen* (f. 214r-216v).

30. Zie B. Spaapen, *Een verklaring van het Hooglied uit het oude Gelder* in

een merkwaardig wijsgeerig-mystiek tractaat over de Armoede in het Latijn... Het tractaat handelt over de geestelijke armoede of algeheele ontbechting, waartoe de ziel moet komen, wil zij zich geheel met God vereenigen. Bij een eerste lezing treft het door zijn sterk speculatieve inslag, waardoor het wel eenigszins aan de Rijnsche School doet denken. Bij nader inzicht echter wordt men veel meer nog getroffen door de Christocentriek van het werkje, die sterk Nederlandsch, in laatste instantie misschien wel vooral Bonaventuriaansch aandoet. De mooiste en diepste passussen ademen Navolgings- en Lijdens-Mystiek. Ook voor de H. Hart-Mystiek lijkt het ons niet zonder belang. Zij nog gewezen op de zeer klein geschreven inter-lineaire glossen in het Nederlandsch, die menig duister woord verhelderen (a.c., p. 94 en r. 22).

Deze karakterisering vindt haar verklaring in het feit, dat het anonieme Latijnse tractaat parallel loopt met de *Nachfolgung*. Al dadelijk blijkt dit, wanneer men beide werken naast elkaar legt, zoals wij verder gelegenheid daartoe zullen hebben. De vraag dringt zich op: wat is de verhouding tussen de Latijnse en de hoogduitse versie? Is het Latijn oorspronkelijk, zodat het hoogduits, dat men altijd als de taal van de schrijver heeft aangezien, ten slotte maar vertaalwerk zou blijken te zijn, of geldt de andere richting?

Vooreerst zij opgemerkt, dat de Latijnse versie betrekkelijk veel korter is dan het hoogduits, zodat heelwat zinnen, paragrafen, hoofdstukjes uit dit laatste niet in de eerste voorkomen. Hierop wijst het hs. trouwens zelf met het vaak herhaalde *etc.* na het weergeven van bepaalde fragmenten. De bondigheid van het Latijn wordt niet verklaard in deze zin, dat uit een kort gevat eerste origineel later een breder uitgewerkte uiteenzetting in het hoogduits zou ontstaan zijn in de hand van de éne auteur. De overgeleverde teksten beantwoorden, globaal genomen, zonder meer aan de uiteenzetting van het hoogduits. Bovendien stelt men meerdere malen vast, hoe aangekondigde indelingen niet worden in acht genomen, doordat schakels daaruit niet overgenomen of door weglatingen onherkenbaar gemaakt werden.

Bv. begint een verklaring f. 183r: *Item notandum est quod quatuor viae sunt, quae hominem ducunt in veram paupertatem et in perfectam contemplacionem.* We herkennen gemakkelijk *via prima, via secunda, via tertia.* De *quarta via* is niet aangekondigd wegens een weglating, maar uit de uiteenzetting er van is toch een brok overgenomen: *Item Augustinus. Multi querunt deum in exterioribus, quibus deus interior...* (= *Nachfolgung*, II, 123/106).

Evenmin bestaat er enige kans in het overgeleverde Latijn een

volgorde te ontdekken in de *inwendighe crachten*, die door het gedenken van Christus' lijden moeten gelouterd worden. F. 185v :

Item quando homo suum exteriorem hominem ita vestivit cum ymagine christi exteriori, ita eciam debet interiorem hominem suum vestiri cum stabili meditatione operum et passionis christi...

F. 186v komt het *intellectus* aan de beurt en ook de *voluntas*. Maar wanneer we f. 193r lezen :

Notandum quod superior virtus ipsius spiritus que dicitur synderesis perducta in primam suam nobilitatem per passionem christi, quia illa virtus est creata soli deo ad inhabitandum sine medio, sed per casum Adami permediata est et illud medium debet in christo deleri...

krijgen we geen vermoeden, dat we in de voornoemde gedachten-gang voortgaan. Noteren we terloops dat we hier in het diets lezen : *om Godt sonder middel te ghebruycken... vermiddelt* (II, 60/52) !

De viervoudige onderscheiding van het lijden (*Nachfolgung*, II, 86/76), komt helemaal niet tot haar recht, aangezien een stuk uit het eerste, niets uit het tweede en de derde, weer een stuk uit het vierde lid wordt geboden (f. 201v en vgl.).

Dit alles laat al voldoende vermoeden, dat we niet een gaaf geheel voor ons hebben. Ook de vertaalwijze is alles behalve geruststellend. In de bijbelcitaten voelen we een hervertaler aan het werk. Het is begrijpelijk dat een clericus, die met de vulgaaftekst vertrouwd is, gemakkelijk van uit de volkstaal het oorspronkelijk Latijn kan aanbrengen. Maar al te vaak drijft de vertaling op slechts min of meer trouwe of vage reminiscenties, aangevuld met hervertaling op eigen houtje.

In het diets heet het bv. : *Dit seyt den Propheet : Eet dat vette, ende drinckt den most, ende wordt droncken, mijn alderliefste* (*Nachfolgung*, 55/48). Hierin herkent men : 2 *Esdr.* 8.10 : *Ite comedite pinguia, et bibite mulsum, et mittite...* + *Cant.* 5.1 : *Comedite, amici, et bibite, et inebriamini, charissimi*. In het Latijn vinden wij : *Unde dominus in canticis : Commedite triticum et bibite mustum et inebriamini, mei dilectissimi* (f. 190r). Men begrijpt dat hier alleen de reminiscentie uit *Cant.* heeft ingewerkt. Daarin verraadt de hervertaler zich evenwel.

Een ander voorbeeld treft wellicht nog meer :

F. 195v : *Unde dicit dominus : Sicut misit me pater, sic et ego mitto vos, ut eatis et fructum afferatis ; et ideo per spiritualitatem christi cognoscitur discipulus christi.*

Naervolghinghe (II, 62/54) : Ende daerom sprack Christus : Alsoo den Vader my ghedisponceert heeft, soo ordeneere ick U.L. oock, op dat ghylieden gaet ende vruchten voortbrenght, ende dat u lieden vruchte blijven mach.

Nec aliquid facit nos similiores christo nisi ut meditemur ejus opera et eius passionem.

Et ideo christus operatus est et passus est ut a nobis omnem dissimilitudinem tolleret et ut nos conformemus eiusdem operibus eius et passioni, quod et necesse est si dissimilitudo a nobis debet tolli. In veritate sicut christus per alium (?) nos non liberavit nisi per eius doctrinam et opera et passionem, sicut dicit ewangelista mattheus, sic eodem modo nemo potest salvari nec beari nec perfectus fieri, nisi continue se teneat secundum doctrinam, opera et passionem christi. Et quanto plus homo se in hijs exercet et precipue in passione domini, tanto beacior erit et christo similior est, quia opera et passio christi confortant beatitudinem...

Ende daerom aen de ghelijckheyd met Christo soo kentmen den eenighen Discipel ende naervolgher Christi; ende gheen dinghen en maectt ons Christo ghelijcker dan dat wy overdencken sijn wercken ende sijn lijden. Ende daerom heeft Christus ghewrocht ende gheleden, op dat hy ons alle onghelijckheydt soude benemen. Ende dit selve wercken ende lijden moeten wy in ons beelden, soude ons onghelijckheyd benomen worden. Inder waerheyt, alsoo veel als ons Christus heeft verlost, ende dat in gheen ander wijze als door sijn woorden, wercken ende lijden, alsoo veel wordt men salich ende volcomen, ende niet min oft meer want die hem altijt draeght nae die woorden, wercken ende lijden Christi, ende die hem aldermeest daer mede becommert, die is aldersalichste, ende Christo alderghelijckste, want die wercken ende dat lijden Christi is vol alder salicheyt...

Enkele glossen bij deze tekst. Vooreerst de evangelietekst. Het tweede deel betreft ongetwijfeld in beide gevallen *Jo. 15.16b*. Het eerste deel van het Latijn sluit aan bij *Jo. 20.21*. Indien het Latijn oorspronkelijk is, kan de dietse vertaler onmogelijk komen tot zijn tekst. Anderzijds is het begrijpelijk dat het diets bij de vertaler niet *Lc. 22.29* opriep, maar *Jo. 20.21*. Alleen *Lc. 22.29* kan origineel zijn. Vervolgens het bevreemdende *per spiritualitatem christi*. Hoe kan men daaruit *ghelijckheyd* halen? Andersom kan men begrijpen dat de vertaler het woord *ghelijckheyd* (dat volkomen in de context past) las als *gheestelijckheyd*: zo is de fout duidelijk. Ten derde: hoe kan men toch schrijven: *nisi ut meditemur...*? Ten vierde: *Ende daerom... opdat*: het *daerom* wordt met *ideo* niet weergegeven in de zin van een doelaankondigend partikel. Ten vijfde: *Ende die selve wercken... soude...*: met *et ut nos conformemur* verbindt de vertaler dit zinsdeel met het voorafgaande, terwijl het de voorzin vormt tegenover de voorwaardelijke zin: *soude ons...* Ten zesde: terwijl het diets met *want die* een nieuwe zin aanvangt, verbindt het Latijn het eerste zinsdeel met de voorgaande hoofdzin en vervormt de rest tot een correlatieve constructie: *quanto... tanto*. – Dit moge volstaan om uit te maken waar het origineel te zoeken valt.

Bedenken we nog de vele neerlandismen of germanismen, die ontstaan zijn door een te letterlijk vertalen. Meteen begrijpt men de zin van de bijgeschreven Nederlandse termen. Trouwens, men kan eerbied hebben voor de kennis van de vele technische termen

uit de scholastiek en de mystiek, die passend vertaald werden. En toch is het geheel iets stunteligs en vormeloos.

Rechtstreekse waarde kunnen we dan ook aan de Latijnse versie niet hechten. We kunnen wel wijzen op het nut, dat zij kan opleveren doordat zij naast de vele weglatingen enkele plusteksten schijnt te bewaren. Zoals bv.

F. 203r : Et ergo passio est herba salutifera... Sed stultis hominibus ista herba non bene sapit... et ergo graviter et diu maculantur et pauperes semper manent, et infelices, et expulsi hystriones et numerus istorum hystriionum est innumerabilis in terris etc.

Nachfolgung II, 87/77 : Ende daerom is lijdē inder waerheyt wel een seer edel cruyt... Maer die dwase menschen en smaectt toch niet wel dit edel cruyt : ende hierom moeten sy altyts verdrietich sijn, ende daerby arm ende onsalich, ende rechte verworpen kinders, Ende hoe rijcker ende edelder inden tijt, hoe grooter kint sonder twijfel.

Evenzo vinden we aan het slot f. 213r-214r enkele zinnen, die we niet konden identificeren.

Al met al kunnen we zeggen, dat de *Nachfolgung* in de 2e helft der 15e eeuw in de Nederlanden, m.n. in de Oosthoek van het oude Gelder bekend was en waarschijnlijk aldaar zelf een devoot vond, die zoveel aandacht er voor opbracht, dat hij belangrijke stukken daaruit in het Latijn wilde overzetten. Waar en wanneer en met welke bedoeling en resultaat dit geschiedde, kunnen wij niet uitmaken. Het valt te vermoeden, dat de Latijnse versie buiten dit hs. niet verspreid geraakte. Eer een curiosum dan een teken van verrijnd geestesleven.

* * *

We menen dat het goed was te wijzen op deze nog verborgen sporen ener verspreiding van een belangrijke hoogduitse tekst in onze Nederlanden. Deze steekproef moge een prikkel wezen tot een vernieuwd onderzoek van het werk zelf.

De betekenis van Gottfried Kellers Feuerbach-ervaring voor zijn kunstopvatting

door

Hein DE BELDER

Aspirant N.F.W.O.

Gottfried Keller heeft nauwelijks aan „kunstbeschouwing”, aan op afstand beschouwen van en mediteren over het wezen van de kunst en het kunstwerk gedaan. Wel heeft hij omstreeks 1880 het plan gehad – wat hij noemt – een boek met „kritische und kontemplative Aufsätze” te schrijven¹, maar dat boek is nooit verschenen en er bevindt zich ook niets van in de nalatenschap. Men kan bovendien vermoeden dat het – gezien Kellers aard – opstellen over vrij concrete gevallen zouden geworden zijn, die men dus moeilijk onder „kunstfilosofie” kan rangschikken. Dit onderzoek werkt dan ook met de uitspraken gedaan in de belletrise, de brieven, dagboeken, autobiografische opstellen en bij gelegenheid ook in de recensies. Het gaat hier in feite om een kunstopvatting die om zo te zeggen in de praktijk tot stand kwam.

* * *

In oktober 1848 – hij is dan negentwintig – reist Keller naar Heidelberg, waar hij ongeveer twee jaar zal verblijven². Hij had een beurs ontvangen van de liberale regering van Zürich die aanvankelijk voor een reis naar het Oosten bedoeld was, maar Keller voelde niet veel daarvoor, en hij kreeg het gedaan dat hij eerst nog een tijd aan een Duitse universiteit mocht studeren. Hij zou zich vooral toeleggen op de studie van de geschiedenis, met het oog op een toneelschrijversloopbaan, want het was en bleef Kellers grote ambitie toneelschrijver te worden. Door uiterlijke omstandigheden kwam van die geschiedenis-studie niet veel terecht; hij volgde de colleges slechts een tijdje en studeerde bovendien – eveneens onregelmatig – rechtswetenschap. In Heidelberg leerde Keller Hermann Hettner, de auteur van het in 1852 verschenen

1. G. Keller, *Gesammelte Briefe*, uitg. C. Helbling, Bern, 1950-1954, dl. III¹, blz. 308 : uit de brief van 24.5.1880 aan J. Baechtold, Kellers eerste biograaf.

2. De zuiver-biografische gegevens zijn ontleend aan : E. Ermatinger, *G. Kellers Leben mit Benutzung von J. Baechtolds Biographie dargestellt*, Zürich, 1950⁸.

werk *Das moderne Drama* kennen. Hij waardeerde deze man zeer³, onderging zijn invloed, maar oefende anderzijds ook zelf invloed op hem uit door de omvangrijke briefwisseling die hij vanuit Berlijn met hem voerde en die hoofdzakelijk over dramaturgische problemen handelde⁴. Te Heidelberg woonde de dichter Hettners lezingen over Spinoza en de filosofie sinds Spinoza bij, wat hem op Feuerbach voorbereidde. Dezelfde dienst bewezen de colleges van Jakob Henle over antropologie, waarin de autonomie van de geestelijke functies van de mens werd beperkt door te wijzen op de samenhang ervan met de fysiologie. Van 1 december 1848 tot 2 maart van het volgende jaar werden er in een zaal van het Heidelbergse stadhuis druk bezochte voordrachten gehouden, die ook Keller met enthousiasme bijwoonde. De spreker was Ludwig Feuerbach.

Ludwig Feuerbach, die in 1804 werd geboren, studeerde eerst theologie, voelde zich dan tot de wijsbegeerte aangetrokken en werd vanaf 1824 te Berlijn een trouwe aanhanger van Hegel, niet lang echter, want hij zal hoe langer hoe meer kritiek op Hegel uitoefenen en zelfs zijn tegenstrever worden. Daarom wordt hij ook uit alle hogere onderwijsfuncties geweerd. In 1893 verschijnt zijn *Kritik der Hegelschen Philosophie*, in 1841 *Das Wesen des Christentums*, waardoor hij zich meer en meer op de godsdienstfilosofie, zijn eigenlijk terrein, gaat toelekken. Zo publiceert hij in 1845 *Das Wesen der Religion* en in 1846 *Die Unsterblichkeitsfrage vom Standpunkt der Anthropologie aus*. Wanneer het hem onmogelijk wordt gemaakt in Heidelberg te doceren, nodigen de studenten hem uit dit buiten universiteitsverband te komen doen. De Heidelbergse *Vorlesungen über das Wesen der Religion*, die in 1851 verschenen, vormen het meest afgeronde beeld van Feuerbachs filosofie, en het was precies dat beeld dat Keller leerde kennen⁵.

De betekenis van Gottfried Kellers contact met Feuerbach, eerst via de „Vorlesungen” en dan ook persoonlijk, is niet te onderschatten. Keller zag de grote draagwijdte ervan zelf voldoende in. Op 28 januari 1849 schrijft hij aan Wilhelm Baumgartner, de componist: „Wie es mir bei letzterem (d.i. Feuerbach) gehen wird, wage ich noch nicht bestimmt auszusprechen oder zu vermuten. Nur so viel steht fest: Ich werde tabula rasa machen (oder es ist vielmehr schon geschehen) mit allen meinen bisherigen religiösen Vorstellungen, bis ich auf dem Feuerbachischen Niveau bin... Ich

3. Vgl. *Briefe*, dl. I, blz. 275.

4. Een afzonderlijke uitgave met uitvoerige inleiding en aantekeningen bezorgde J. Jahn: *Der Briefwechsel zwischen G. Keller und H. Hettner*, Berlijn-Weimar, 1964, XXXVIII, 347 blz.

5. Voor L. Feuerbachs leven en leer vgl.: F. Jodl, *L. Feuerbach*. Stuttgart, 1921².

kann einstweilen diesem Aufruf nicht widerstehen." ⁶ En op 27 maart 1851, reeds vanuit Berlijn, uit hij zich tegenover dezelfde meer speciaal over de betekenis voor de kunst : „Ich möchte nichts ... von gewaltsamer Aufdringlichkeit wissen. Nur für die Kunst und Poesie ist von nun an kein Heil mehr ohne vollkommene geistige Freiheit und ganzes glühendes Erfassen der Natur ohne alle Neben- und Hintergedanken, und ich bin fest überzeugt, dass kein Künstler mehr eine Zukunft hat, der nicht ganz und ausschliesslich sterblicher Mensch sein will. Daher ist mir auch meine neuere Entwicklung und Feuerbach für meine dramatischen Pläne und Hoffnungen weit wichtiger geworden als für alle übrigen Beziehungen..." ⁷. De besliste toon van deze uittreksels laat er geen twijfel over bestaan dat de dichter veel belang hechtte aan de geestelijke belevenissen van 1848-1849. Wat zij aan de wereldbeschouwing en kunstopvatting van voor 1848 wijzigden moge uit het volgende blijken.

* * *

Drie punten zijn in de voor-Heidelbergse periode belangrijk : de natuur, de godsdienst en de kunst. Voor de jonge dichter is de natuur niet uitsluitend en niet eens in de eerste plaats een fysisch verschijnsel, zij is een wezen, d.w.z. : zij heeft naast haar fysische verschijningsvorm nog een ander aspect, zij staat voor iets anders, zij vertegenwoordigt iets anders. De mens die zich in zijn gelukkige uren in contact voelt met de natuur, meent dat zij hem een boodschap te brengen heeft, en wel een boodschap van een hogere orde, waardoor hij bekend geraakt met de harmonie die achter de fysische verschijnselen schijnt te steken. De natuur doet dienst als de spreekbuis van het ordenend principe dat in de wereld aanwezig is, van de „Weltgeist", die de waarheid vertegenwoordigt. En omdat de natuur met de waarheid te maken heeft, worden aan haar alle eigenschappen van een volmaakt wezen toegekend : zij is rein, verheven boven de mens, bestendig, zich zelf steeds gelijk en altijd trouw. Het laatste kenmerk, de eeuwige trouw, verraadt m.i. hoe bij deze karakterisering menselijke factoren binnensluipen. Trouw duidt op een menselijke relatie, evenals het veel voorkomende motief van de natuur als troosteres, en het kan de lezer niet verborgen blijven dat de ganse karakterisering van de natuur van een zeer subjectieve en willekeurige aard is. De natuur dient als spiegel voor de verheven gevoelens van de mens, en de zgn. „boodschap" komt slechts tot stand door de terugkaatsing van deze gevoelens. Hoe dan ook, de natuurbeschouwer meent dat hem iets geopenbaard wordt, zoals in het zesde „Nacht"-gedicht

6. *Briefe*, dl. I, blz. 274.

7. *Id.*, blz. 291.

van de 1846-bundel, de enige grote publicatie van de vroege periode. De natuurlyriek neemt in deze bundel een grote plaats in.

Heilig ist die Sternzeit,
Öffnet alle Gräfte !
Strahlende Unsterblichkeit
Wandelt durch die Lüfte.

Mag die Sonne nun bislang
Andern Zonen scheinen :
Hier fühl ich Zusammenhang
Mit dem All und Einen !⁸

Deze openbaring is dubbel : er wordt niet alleen iets geopenbaard over de wetten die de natuur beheersen, maar de mens die zich zelf in staat ziet die boodschap te horen, voelt zich verheven en heeft de indruk zijn beter ik ontdekt te hebben. Deze ontdekking van zijn betere eigenschappen wil hij voortzetten door een volledig opgaan in de natuur. Opgaan in de natuur, een deel ervan worden, is dan ook het centrale motief van Gottfried Kellers vroege werk.

Hüll mich in deine grünen Decken
Und lulle mich mit Liedern ein !

...

Nun ist mein einziges Verlangen,
Im Traum zu ruhn durch deine Nacht.

...

Geliebte, die mit ewger Treue
Und ewger Jugend mich erquickt,
Du einzge Lust, die ohne Reue
Und ohne Nachweh mich entzückt !
Sollt ich dir jemals untreu werden,
Dich kalt vergessen, ohne Dank :
Dann ist mein Fall wohl nah auf Erden,
Mein Herz verdorben oder krank !"⁹

Welke positie God in dit bestel inneemt is niet zonder meer duidelijk. Weliswaar erkent Keller op sommige ogenblikken God als de schepper van de wereld, als de verpersoonlijkte ratio die de geordende complexiteit van de wereld moet verklaren, maar dat zijn meestal ogenblikken waarin de schrijver zich a.h.w. door tegenargumenten ingesloten ziet, zodat hij in extremis grijpt naar de veronderstelling dat er een God-uurwerkmaker moet bestaan

8. G. Keller, *Sämtliche Werke*, uitg. J. Fränkel en C. Helbling. Bern-Leipzig, 1926-1948, dl. XIV, blz. 30.

9. Uit het *Abendlied an die Natur* (zomer 1845), dat de bundel van 1846 inleidt : *Werke*, id., blz. 5-6.

om het volmaakte uurwerk, dat de natuur is, te verklaren¹⁰. In de andere gevallen verschijnt God niet als boven de wereld staande, hij staat er integendeel middenin, van hem is slechts sprake als van een functie der natuur, hij schijnt een deel, maar slechts een deel van het ordenend principe, de „Weltgeist”, te zijn, met wie hij o.m. de openbarende rol deelt. Openbarend weer in dubbele zin : bekend maken met de wereldwetten en de mens verheffen. Het feit dat de stelling van God zo onduidelijk is, bewijst voldoende hoe ondoordacht en gevoelsmatig-bepaald Kellers godsdienstopvatting was. Het is een vaag deïsme dat nog kracht blijft hebben, omdat de dichter nog niet kon breken met de religieuze opvoeding van zijn jeugd, hoe onvolmaakt die ook geweest was.

Keller heeft steeds het recht op een persoonlijke godsdienstbeleving verdedigd. Zijn vage religiositeit verdroeg het systematiseren en organiseren van een kerk niet. Dat leek hem te dor en te weinig mysterieus. „Ich werde ein positives religiöses, aber für den Menschen unerklärliches Element festhalten, aber ich werde, wenn ich je zu einer Stimme komme, mit aller Macht dagegen streiten, dass die Gottheit von Menschen missbraucht und ausgelegt werde.”¹¹ Zo staat het in het dagboek op 15 augustus 1843. Keller heeft later terecht ingezien dat dit persoonlijk beleven slechts de dekmantel was voor een langzaam toenemende afvalligheid, die dank zij Feuerbach haar waar gelaat zal tonen. Drie jaar na de zopas geciteerde uitspraak, in 1846, nam de schrijver deel aan een literaire polemiek over het atheïsme, die – wat zijn bijdrage betreft – haar neerslag gevonden heeft in de sonnettenreeks *Auch an die „Ichel”*. In het laatste sonnet verdedigt Keller het religieuze standpunt tegenover zijn eigen vroegere uitspraken, zij het nu dat zijn tegenstrevers er hem hadden op attent gemaakt dat hij vrijzinniger was dan hij zelf wilde geloven, of omdat zijn geweten hem niet met rust liet. Belangrijk is dat de auteur hier de vrijheid van de kunstenaar inroept om het vroegere weer goed te maken :

...

O, was er (d.i. : de dichter, Keller) auch im Rausch gesungen habe –
 Euch soll es drum kein gültig Zeugnis geben.

Wenn, sonnend sich auf seinem Maienthron (d.i. : van de dichter),
 Buntschillernd eine Schlange (d.i. : een vrijere gedachte) sich erhebt,
 So ist sie mit den Blumen Poesie...¹²

Dat is een achterhoedegevecht in de aard van de verdedigingen met het argument van de uurwerkmaker. Keller erkent hier dus in

10. Vgl. *Werke*, dl. XVII, blz. 175-176.

11. *Werke*, dl. XXI, blz. 61.

12. *Werke*, dl. XIV, blz. 90.

feite een disintegriteit tussen leven en kunst, en hij doet dat voelbaar met tegenzin om de godsdienst te redden. Het hoeft nauwelijks gezegd, dat de termen „God” en „godsdienst” daardoor zeer emotioneel geladen termen worden, bastions die men nog niet mag opgeven, omdat men ze voor het gevoel nog nodig heeft. Het valt op dat Kellers religieuze opvatting veel minder stevig staat dan zijn opvatting over de natuur. Op godsdienstig gebied was hij zich onloochenbaar bewust van een bestaande tegenstrijdigheid. Dit verklaart mede, waarom Feuerbachs filosofie, die van de godsdienstkritiek niet los te denken is, zulke grote invloed op de dichter uitoefende. Ze raakte Keller op zijn zwakste plek en wierp het volle licht op zijn ondoordachtheid.

Waarin bestaat de typische taak van de kunstenaar temidden van de spiritualistische natuur? Een zeer vroege notitie, van 14 mei 1838, die in een van Kellers schetsboeken voorkomt – Keller wou eerst landschapsschilder worden – vat de resultaten van het onderzoek daarnaar goed samen. Ze staat mogelijk onder invloed van de lectuur, maar moet voor de jonge dichter een goede formulering zijn geweest van wat hem bewoog, en ze kan ons dezelfde dienst bewijzen. Ze luidt: „Schöne Kunst ist diejenige, die das hohe Ziel hat, die Menschheit zu veredeln, ihr das Schöne, Wahre, Erhabene zu zeigen, ihren Sinn für die Natur zu wecken, das Laster in seiner ganzen Hässlichkeit darzustellen – mit einem Worte, den Menschen auf den Punkt zu erheben, für den ihn der Schöpfer bestimmt hat.”¹³ Voor Keller hebben de kunst en de kunstenaar hun plaats in dezelfde categorie als de natuur en God, of liever: ze staan dicht bij deze categorie en schijnen geroepen de gewone mens, die niet-kunstenaar is, een juister begrip van de natuur bij te brengen. Deze verbeterde verhouding tot de natuur zal de mens veredelen en hem meteen tot God brengen. Ook de kunstenaar heeft dus een openbare functie: hij leidt naar de openbare machten, God en natuur. Deze theoretische gedachte komt in poëtische vormgeving terug in het eerste „Abend”-gedicht van de 1846-bundel:

Als leichte, leichte Wolke nur
Lass mich an deinem Hofe weilen,
Als deines Glanzes schwächste Spur
Vor deinem Zuge kündend eilen!¹⁴

Het praktische vervullen van de gestelde opgave vinden we in de talrijke natuurgedichten die de lof zingen van de natuur, haar invloed op de mens en bij gelegenheid ook van haar religieuze

13. *Werke*, dl. XXII, blz. 334.

14. *Werke*, dl. XIV, blz. 13.

bindingen. In *Der grüne Heinrich*, Gottfried Kellers semi-autobiografische roman, die in zijn eerste versie in 1853-1855 verscheen, heeft de schrijver voor een deel herinneringen aan vroeger en verse indrukken uit het heden waarin hij schreef verwerkt. Zo confronteert hij Heinrich Lee, zijn evenbeeld, op een gegeven moment met een schoolmeester-autodidact, aan wie Heinrich zijn opvatting over het beroep van de kunstenaar o.m. met de volgende woorden uiteenzet: „Warum sollte dies nicht ein edler und schöner Beruf sein, immer und allein vor den Werken Gottes zu sitzen, die sich noch am heutigen Tag in ihrer Unschuld und ganzen Schönheit erhalten haben, sie zu erkennen und zu verehren und ihn dadurch anzubeten, dass man sie in ihrem Frieden wiederzugeben versucht? ... wenn man endlich dergleichen aus seinem Inneren selbst hervorbringen kann, ohne Vorbild, Wälder, Täler und Gebirgszüge, oder nur kleine Erdwinkel, frei und neu, und doch nicht anders als ob sie irgendwo gewachsen und sichtbar sein müssten, so dünkt mir diese Kunst eine Art wahren Nachgenusses der Schöpfung zu sein.”¹⁵ Kunst, zowel schilderkunst als dichtkunst, moet in deze periode na-schepping van de natuur zijn. De zinssnede „und doch nicht anders als ob sie irgendwo gewachsen und sichtbar müssten” schijnt een beperking van de mogelijkheden in te houden, maar het is een beperking binnen de grenzen van een spiritualistische natuur, dus een beperking die er in waarheid nauwelijks een is. De kunstenaar treedt op als de lofzanger van een dubbelbodemige natuur.

* * *

Ludwig Feuerbachs godsdienstkritiek, die steunt op gegevens uit de godsdienstgeschiedenis, kan worden samengevat in de zin: zoals de mens, zo zijn wensen; zoals de mens, zo zijn goden. De onsterfelijkheidsgedachte drukt het verlangen naar een persoonlijk voortbestaan uit. Om die onsterfelijkheid mogelijk te maken proclameert de mens het bestaan van een God, en hij ziet die God als een volmaakte versie van zich zelf; God is een perfect menseneenbeeld dat boven de natuur geprojecteerd wordt. Dat geeft aan de godsdienst natuurlijk een zeer relatief, menselijk-gevoelsmatig karakter. Kellers wankele religiositeit was om deze tijd (1848) in een stadium getreden, waarin vooral het gevoel het godsgeloof nog niet deed verzaken. De scherpe argumentatie van Feuerbach, het feit dat Keller voor het eerst met een zo scherpe argumentatie kennis maakte en de indruk van direct aangevallen te worden hebben de dichter zeer vlug terrein laten prijsgeven. Maar er waren

15. *Werke*, dl. XVII, blz. 47-48.

meer aanknopingspunten. Het staat bij voorbeeld vast dat de liberale politieke ideeën van die tijd bij velen hun invloed ook op wereldbeschouwelijk vlak deden gelden. De onthoofding van de staat leidde om zo te zeggen logischerwijze naar een onthoofding in de godsdienst. En Keller was dichter geworden juist onder de impuls van Georg Herwerghs en Anastasius Grüns politieke lyriek en had in zijn eigen politieke gedichten het progressisme verdedigd.

Men zou de dichter onrecht aandoen, wanneer men zijn overgang naar het atheïsme zou beschouwen als een losslaan van alle banden, als een proclamatie van onbeperkte menselijke vrijheid. Zijn bekering betekende, integendeel, in vergelijking met het vroegere een beperking: een terugvoeren van de mens naar het „Diesseits” en zich zelf, en daardoor ook de aanvaarding van een grotere verantwoordelijkheid. In de reeds aangehaalde brief aan Baumgartner van 27 maart 1851 schrijft Keller nog: „... der Tod ist ernster, bedenklicher geworden und fordert mich nun erst mit aller Macht auf, meine Aufgabe zu erfüllen und mein Bewusstsein zu reinigen, da ich keine Aussicht habe, das Versäumte in irgend einem Winkel der Welt nachzuholen.”¹⁶

De verandering op godsdienstig gebied kon niet zonder gevolgen blijven voor de natuurbeschouwing en de kunstopvatting. Ook in de verhouding tot de natuur immers was de willekeur meester geweest, vermits haar eigenschappen waren toegeschreven die in feite van de mens stamden. De ziel had een objectieve kijk in de weg gestaan. Feuerbachs stelling: „Nur durch die Sinne wird ein Gegenstand in wahren Sinne gegeben, nicht durch das Denken”¹⁷ moest bovendien de schilder in Keller direct aanspreken. „Natuur” bevat voortaan nog alleen het fysisch aspect, de natuurbeschrijving verdwijnt als autonoom onderwerp in Kellers werk en zal in functie van de mens staan.

De kunstenaar ziet zich dus automatisch van zijn vroegere taak ontheven. Waarin bestaat zijn nieuwe? De schrijver heeft zich bij het ouder worden hoe langer hoe minder daarover theoretisch uitgelaten, maar door zijn werk heeft hij de eigen, nieuw gewonnen inzichten verspreid, want Keller is een volksoepvoeder zoals Pestalozzi. Wat de basis van de kunst betreft richt hij zich voortaan tegen hen die nog aan geestelijke speculatie willen doen. In *Der Apotheker von Chamounix*, een lang strofisch werk, waarvan de eerste versie in 1852-1853 gepland werd, heeft de schrijver deze strekking een „ijselijke” dood bezorgd en daarmee ook zijn eigen vroegere opvattingen openlijk afgeschreven. Want wanneer hij in

16. *Briefe*, dl. I, blz. 290.

17. *Weergegeven* in: F. Jodl, *a.w.*, blz. 25.

dit werk de Heine-epigonen in Heine zelf wil treffen en deze verpersoonlijking van de willekeur in het gletsjerijs van de Mont Blanc laat begraven tot wanneer zijn „zonden” zullen uitgeboet zijn, dan begraaft hij meteen zijn vroeger werk, dat aan Heine-invloed lang niet vreemd was. Overigens bleef Keller Heine wel historisch waarderen, hij achtte alleen de tijd voor Heine-epigonisme voorbij, vermits de kunst nu slechts mocht steunen op de zintuiglijk-waarneembare werkelijkheid, waarvan de beklemtoning evenwel niet leidt tot een eng materialisme, aangezien de ganse mens – in zoverre hij „diessseitig” is – in het wereldbeeld blijft betrokken. En juist voor de kunst heeft de mens zoveel belang. In het opstel *Am Mythenstein* van 1861 heeft Gottfried Keller een theorie uiteengezet over het drama van de toekomst. Hij wil dat zien ontstaan uit de Zwitserse zangfeesten, die zouden geperfectioneerd worden, maar niet zo dat ze daardoor van het volk zouden vervreemden. De verbondenheid van de kunst met het gezonde volk vormt integendeel een waarborg voor authenticiteit en werkelijkheid. De nieuwe kunstenaar, die zich uiteindelijk uit de hernieuwde zangfeesten zal afscheiden, heeft en blijft het volk als criticus hebben. Hoewel het is gebleken dat de dichter het volk van zijn tijd verkeerd beoordeeld heeft wat zijn mogelijkheden betreft¹⁸, betekent deze theorie een poging om in tegenstelling met vroeger de kunst van onderaan op te bouwen. Het opstel *Am Mythenstein* is dan ook het hoogtepunt van wat men zou kunnen noemen Kellers extreem-realistische periode.

Nog een ander probleem vond zijn oplossing dan zij Feuerbach, en het is zeker niet het minst belangrijke, aangezien het zich situeert op het vlak van Kellers kunstenaarspsychologie. Gottfried Keller is van volkse afkomst en hij heeft mede van het volk de zin voor humor, grillige scherts, voor het groteske zelfs. In de schilderen dichtkunst van vóór 1848 valt deze trek duidelijk op: spook- en roversgeschiedenissen vooral in de eerste tijd, en opgeschroefde vertekeningen die met zichbaar genoeg de stemming komen bederven¹⁹. Ze staan in scherpe tegenstelling met hun omgeving. Deze ingewortelde neiging krijgt een tragisch aspect. De kunstenaar heeft immers zijn plaats dicht bij de natuur die orde en reinheid betekent. Als Heinrich Lee Goethe gelezen heeft, houdt hij van die lectuur volgend kunstenaarsideaal over: „Nur die Ruhe in der

18. Vgl. M. Kaiser, *Literatursoziologische Studien zu G. K.s Dichtung*. Bonn, 1965, blz. 173 vv.

19. Bij voorbeeld: de cyclus *Gedanken eines lebendig Begrabenen* (*Werke*, dl. XIV, blz. 158-182); dagboek op 1 mei 1848 (*id.*, dl. XXI, blz. 92-93); uit de *Liebespiegel* van aug. 1845 (*id.*, dl. XIII, blz. 120-121). Voor de schilderkunst vgl.: P. Schaffner, *G. K. als Maler*. Stuttgart-Berlijn, 1923 en: P. Schaffner, *G. K. als Maler - G. K.-Bildnisse*. Zürich, 1942.

Bewegung hält die Welt und macht den Mann ; die Welt ist innerlich ruhig und still, und so muss es auch der Mann sein, der sie verstehen und als ein wirkender Teil von ihr sie widerspiegeln will... Der künstlerische Mensch soll sich eher leidend und zusehend verhalten und die Dinge an sich vorüberziehen lassen als ihnen nachjagen ; denn wer in einem festlichen Zuge mitzieht, kann denselben nicht so beschreiben wie der, welcher am Wege steht." ²⁰ Dat is een apollinische opvatting van het kunstenaarschap, die sereniteit en beheerstheid veronderstelt. De artistieke mens zou daarbij boven het leven staan. Keller ervoer echter zijn hoger genoemde neiging als een niet te onderdrukken reeks van kleine uitbarstingen, wat dus allesbehalve met beheerstheid te maken had. Zijn hang naar het groteske moest dan ook overwonnen worden. Een gedicht als het volgende is te beschouwen als een program dat de dichter zich zelf voorschrijft. Het dateert uit 1838, het jaar waarin Kellers tweede leraar voor schilderkunst, Rudolf Meyer, een gelijkaardige invloed op Keller als Goethe op Heinrich uitoefende :

Misstrauere allem Ausserordentlichen,
 Denn ungesegnet lebt das Ungemeine,
 Sich selbst zur Qual und andern zur Verwirrung.
 Das Ungemeine ist das Ungelungene,
 Das nicht vermochte, gross genug zu denken,
 So einfach still zu sein wie die Natur,
 Und, sich für grösser achtend, schlechter ward ! ²¹

Wanneer dank zij Feuerbach de negatieve elementen in Kellers godsdienst- en natuurbeschouwing zijn doorgebroken, kan van een kunstenaar die boven het leven staat geen sprake meer zijn en wordt het apollinische ideaal onderkend als een waanidee. Feuerbach heeft er derhalve toe bijgedragen dat Keller zich met zich zelf verzoende en als uitgangspunt van zijn werk slechts zich zelf ging zien. De besproken neiging bleef bestaan, want ze vloekte niet met Kellers nieuw gewonnen realisme-begrip. Zo werd de weg vrijgemaakt voor de grote scheppingen, de novellen, die zonder de typische Kellerse humor, verfijnde vorm van dezelfde neiging, niet denkbaar zijn. De oplossing van dit probleem moet voor de dichter een bevrijding zijn geweest, het was een probleem dat direct te maken had met zijn roeping als kunstenaar.

* * *

20. *Werke*, dl. XVIII, blz. 6.

21. *Id.*, dl. XIII, blz. 9.

Wat is de betekenis van Kellers Feuerbach-ervaring ? Aanvankelijk wil men, gezien de grote verschillen tussen de visies van vóór en na 1848, spreken van een bijna onverklaarbare plotse ommekeer. Bij nader toezien echter hebben wij vastgesteld, dat Feuerbachs invloed slechts het werk voleindde, hij deed a.h.w. de soldaten die uit drempelvrees nog in het gelovige kamp stonden, naar het vrijzinnige overlopen. Kellers overgang naar het atheïsme is de beste illustratie van wat hij zelf onder van buitenaf komende „Bildung” verstond. Die behoorde te zijn en kon slechts zijn : de bekroning van een werk dat reeds voor het grootste deel door de ervaring (vooral de zelfervaring) van het „Bildungs”-object tot stand was gekomen.

De bestraffing bij de overtreding van de kerkelijke wetten gedurende de 17e en de 18e eeuw, in het aartsbisdom Mechelen en in het bijzonder in het Land van Aalst

door

Jozef DE BROUWER

Bij de uitpluizing van de dekanale verslagen van de verschillende dekenijen van het land van Aalst (Aalst, Geraardsbergen, Oosterzele-Oordegem en Ronse)¹ staat herhaaldelijk in de rand, door een andere hand bijgeschreven: „Promotor”, „Officialis”. Deze randnoot komt bijna uitsluitend voor naast de genoemde niet-kommunikanten, de ketters, de „ergernisgevers” en vooral de overtreders van de kuisheids- en huwelijksvoorschriften. Deze randnoten werden er vermoedelijk aangebracht in de Kurie of omgeving van de aartsbisschop, door een persoon gelast met het nazicht van de verslagen, die de toestand in ieder parochie behandelen.

Slechts zelden kan uit de verslagen worden opgemaakt welke straf tegenover een of ander wetsovertreder werd uitgesproken. Wordt sporadisch een straf vermeld dan gaat het veelal om *verbanning*, *opsluiting publieke boetedoening* en zelfs om *lijfstraffen*.

De *dekanale verslagen* waren dan ook een eerste bron waarin kerkelijke straffen voorkomen.

Een tweede waardevolle bron is een „agenda” of *dagboek van deken Damiaan van Huffel* (deken van het distrikt Ronse van 1648 (?) tot 1669) betreffende zijn dekanale bezoeken van 1649 tot 1669 in de dekenij Ronse (M. 16). Achteraan komen 11 ongenummerde bladen voor, waar de *geldboeten* staan opgetekend, die door bestraffen aan de deken dienden te worden betaald. Het gaat over de periode van Sint Jan 1649 tot Sint Jan 1669. (Van deze boeten waren 2/3 bestemd voor de aartsbisschop en 1/3 bleef aan de deken).

Een derde veelbelovende bron, maar die in werkelijkheid niet heeft beantwoord, aan de grote verwachtingen, was de *Officialiteit van Mechelen*, die 4 dozen (nrs. 3, 4, 5, 6) omvat, zowel met

1. Ra. Gent, *fonds Bisdom*, M. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 163, 249.

citaties als met veroordelingen. De oogst bleek evenwel schaars, wanneer men weet dat de deken van Ronse voor een periode van twintig jaar 167 bestraffingen heeft, voor zijn dekenij alleen, waar er voor gans het aartsbisdom (11 dekenijen) slechts 7 uitspraken bewaard bleven voor dezelfde periode.

Ten slotte werd ook een onderzoek ingesteld in *de Registers van Criminele Sententies van de Raad van Vlaanderen*, omvattende 3 registers (nrs. 8594, 8595 en 8596) (Ra. Gent). Op enkele gevallen na, gaat het er om „gemengde gevallen”, waarin met veel retoriek aangevangen wordt met de vermelding van de overtreding ener kerkelijke wet, maar waarbij de nadruk wordt gelegd op een misdrijf tegen 's landswetten (smaad aan de politie, pleging van onrecht).

§ 1. WIE WERDEN GESTRAFT EN HOE VERLIEP DE BESTRAFFING ?

1. *Wie werden gestraft ?*

Zij die een of andere kerkelijke wet overtraden : de paasplicht (biecht en communie bij eigen pastoor in eigen parochie) niet nakwamen ; op zon- of feestdagen arbeid, die verboden was, verrichtten of deze dagen ontheiligden ; publiek de onthoudings- of vastenwet hadden overtreden ; de kuisheids- of huwelijkswetgeving in een van haar facetten overtraden ; natuurlijk behoorden ook de ketterij evenals bijgelovige praktijken tot de strafbare feiten.

Sommige van deze overtredingen behoorden zowel tot de kerkelijke als tot de burgerlijke bevoegdheid. Wij kunnen ze „mixti fori” of „gemengd” noemen. Tot deze behoorden o.a. toverij, ketterij, zondagsrust ; jazelfs echtbreuk, bloedschande, konkubinaat, echtscheiding waren eveneens „gemengde” gevallen. Door een plakkaat van 1607 werd de rust op zon- en feestdagen wettelijk geregeld ; hierbij werd voorgehouden dat het verboden was tijdens de goddelijke diensten, als mis (speciaal de hoogmis), vespers en lof zich op openbare plaatsen te bevinden, in herbergen te vertoeven of deel te nemen aan publieke vermakelijkheden. Ieder werk, tenzij het gewone en door speciale omstandigheden (als oogst inhalen) vereiste, was verboden. De zondagsheiliging, door de Kerk voorgehouden, werd door de burgerlijke macht gesanktionerd ! Zo moet de baljuw optreden tegen hen die het voorschrift betreffende het openhouden en bezoek aan een herberg tijdens de kerkelijke

diensten kwamen te overtreden². In het Ferieboek van Lede³ staan een drietal uitspraken van de Leedse schepenbank tegen overtreders van de wetgeving op de zondagsheiliging opgetekend.

Dit had tot gevolg dat zowel door de pastoor (als vertegenwoordiger van de Kerk) als door de baljuw (als vertegenwoordiger van het koninklijk gezag) toezicht op de naleving van deze wetten diende te worden uitgeoefend. Aldus werd een overspelige vrouw van Meldert, die met de soldaten als hoer meetrok, bij haar terugkeer thuis, door de deken bij de meier van Asse aangeklaagd, die haar liet geselen en „publico ludibris exponi” (Dek. Versl. 1622).

Op gebied van bestraffing bestond er in de meeste gevallen – enkele plaatselijke gevallen niet te nagesproken – tussen de geestelijke en burgerlijke macht een innige samenwerking.

2. Hoe verliep nu de bestraffing?

Werd een van zijn parochianen in overtreding bevonden, dan werd hij eerst door de pastoor vriendelijk, daarna strenger vermaand zijn leven in overeenstemming te brengen met de voorschriften van de Kerk⁴. Ging de zondaar hierop niet in, dan werd hij veelal opgeroepen om voor de deken te verschijnen bij dezes bezoek aan de parochie. Bleek dit tevergeefs dan werd de naam van de overtreder, langs de dekanale verslagen om, meegedeeld aan het (aarts)bisdom. Hier oordeelde de vicaris generaal of de zaak al dan niet door de promotor diende behandeld te worden.

Dit betekende dat de zaak door het *geestelijk gerechtshof*, dat in elk bisdom bestond, zou worden behandeld. Dit geestelijk

2. T. IV, C. XII: „Requiritur quoque locorum Magistratus ut in omnibus parochiis dicto publico mandant, tempore quo divinum officium peragitur, aut verbum Dei praedicatur, tabernas non nisi pro viatoribus aperire, neque aliquod genus ludi publice aut privatim institui, e omnino abstinere a trepudiis et aliis insolentis quibus parochiani a visitatione divini officii et verbi Dei auditione detrahi possent sub poenis arbitrio eorum imponendis...” (De Ram, *Synodicon Belgicum sive Acta omnium Ecclesiarum Belgii a celebratione Concilio Tridentino usque ad Concordatum anni 1801, Archiepiscopatus Mechliniensis*, I, bl. 103).

3. Ra. Gent, *fonds Lede*, nr. 445, bl. 12, 14 v°. Op 23.1.1766 werd Gillis Bayens gedagvaard „om boete te betalen om op den 3en meert 1765 onder Vesperen thebben geseten inde herberge”. Ook Judocus Huylebrouck werd gedagvaard om op 2en november 1765 „onder den goddelijcken dienst der hoogmisse thebben geseten in de herberge”. Op dezelfde dag werd eveneens Jan-Baptist van den Abeele opgeroepen om zijn boete te betalen „om op den 2en november 1765 geseten te hebben onder den goddelijcken dienst der hoogmisse inde herberge”.

4. Op de vergadering van de dekens, op 2 augustus 1613, werd aan de pastoors voorgesteld in het vervolg niemand aan te klagen wegens niet-nakoming van de paasplicht, tenzij na zelf eerst vermaand te hebben; slechts nadien mag de aanklacht geschieden met een door hen ondertekend schrijven (Ab. archief Mechelen, register nr. 175).

gerechtshof of officialiteit werd voorgezeten door de *officialiaal*, die een geestelijke was en doctor juris in beide rechten. De *officialis* treedt op in naam en met het gezag van de (aarts)bisschop. Hij bestraft of spreekt vrij. Tot de uitsluitende bevoegdheid van de aartsbisschop behoort het evenwel genade te verlenen of vermindering van straf toe te staan; deze wint echter steeds vooraf het oordeel in van de *officialiaal*.

Soms treedt een *promotor* op in plaats van de *officialiaal*. Andere medewerkers van de *officialiaal* zijn de *appariteurs*. Dit ambt komt reeds voor in de merovingische periode en betekent een persoon in dienst van de graaf, bij de uitoefening van het recht⁵. J. B. B. Roquefort verklaart *apparitor* als „huissier, sergent, bedeau, domestique, bourreau”⁶. Ook bij Emile Spanoghe wordt de *apparitor* met dezelfde bedieningen aangegeven, uitgezonderd met die van „beul”⁷. L. Favre et M. Pajot schenken ons wel de meest benaderende verklaring wanneer zij de „*appariteurs*” noemen „les sergens de la justice ecclésiastique”⁸. Milo H. Koyen noemt de *apparitor* „een gezworen bode (nuntius juratus), die de decreten, de sententies of uitspraken en andere akten kenbaar moet maken, alsook al de andere zaken volbrengen die hem zullen worden opgedragen”⁹.

In het register „*Decanatus Alostensis 1597-1634*” (Archief: dekenij Asse) staat op de bladzijden 32-35 een „Instructie voor die *appariteurs*” ingeschreven. De tekst is in het Nederlands gesteld en gedagtekend in het jaar 1598. Hieruit lichten wij enkele bijzonderheden nopens de *taak van de appariteurs*.

Reeds van bij de aanvang vernemen wij dat er twee soorten *appariteurs* waren, nl. de gewone („*ordinaris*”) en de buitengewone

5. Zulke dienaars heten ofwel „custodes, lictores, satellites of milites en *apparitores* (= Inknecht, dienstman)”. Heinrich Brunner - Claudius Freiherrn von Schwerin, *Deutsche Rechtsgeschichte*, dl. II, p. 252. München, 1928².

6. *Glossaire de la Langue Romane*, t. I, p. 78. Paris, 1808.

7. „*Apparitor*, diener, dienaer; staddienaar: knecht: frone, fronbode, *vet. sax.* deur-waerder; deur-wachter: huissier: weifel, weivel; weifeler; wepel: staffier: kolf-draeger: officier, sergeant, sargeant, schergeant: bedel, bedelle, *vet. sax. sicab.* stede-garson, *fland. brug.* *Apparitor publicus*, korte roede, *Antwerp. ad differentiam Statoris primarii, qui*, lange roede: roed-draeger. *Vide, Rbaldophorus. Apparitor fundarius, leenvinder*”, in *Synonymia Latino-Teutonica* (ex etymologico C. Kiliani deprompta) *Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek der XVIIe eeuw*, dl. I, p. 64. Antwerpen, 1889.

8. „*Les appariteurs* étoient à Rome, ce que sont en France les Sergens et les Huissiers qu'on a aussi nommés *Appariteurs*... Les sergens de la Justice ecclésiastique, les Bedeaux qui portent des masses devant le Recteur de l'Université et les quatre Facultés, sont connus encore sous le nom d'*Appariteurs*”, in *Dictionnaire Historique de l'Ancien langage françois* (ou glossaire de la langue Françoise depuis son origine jusqu'à au siècle de Louis XIV), par la Curne de Sainte-Palaye, publié par les soins de L. Favre et M. Pajot, t. II, p. 44.

9. *Het geestelijk gerechtshof te Tongerlo*, in *Noordgaww* (Cultureel tijdschrift voor de provincie Antwerpen) dl. III, 1963, p. 110.

(„extra-ordinaris”). De instructie bepaalt dat zij slechts mogen optreden met een schriftelijke toelating, door het geestelijk hof ondertekend. Daarbij dienen zij strikt de voorschriften te volgen en nauwkeurig aan te tekenen of de daging aan de gedaagde persoonlijk of ten zijnen huize werd gedaan, met de vermelding wie deze ontving en welk antwoord werd gegeven. In de dagvaarding dient vermeld te staan van wie deze uitgaat, tegen wanneer, voor wie ze bestemd is en om welke reden werd gedagvaard. De appariteurs moeten deze bescheiden, samen met de dagvaarding, sturen aan de auditeur, zoniet verliezen ze hun salaris, evenzo wanneer een „notabel excès” of onnutte reizen worden vastgesteld. Wat de uitvoering van het vonnis betreft moeten de appariteurs zich inspannen om de veroordeelde de „publique penitentie” te doen volbrengen; slagen zij daar niet in, dan zal de auditeur (aan wie zij strikt moeten gehoorzamen) hen opnieuw sturen en zullen zij de „executie moeten volbrengen sonder nieuw salaris”, tenzij een wettelijke verontschuldiging zou aanwezig zijn, waaromtrent zij het vicariaat dienen in te lichten.

Teneinde misbruiken te voorkomen zal de auditeur trimestrieel afrekenen met de „extraordinaire appariteurs”, die alles goed dienen aan te tekenen, samen met het door hen verdiend salaris.

Het is zowel aan de gewone als aan de buitengewone appariteurs verboden iets van de veroordeelden te aanvaarden, zelfs al werd het vrijwillig aangeboden.

Op de eerste maandag na de Paasdagen vergaderden de appariteurs te Mechelen bij het geestelijk hof, waar zij de lijst van hun verrichtingen dienden voor te leggen en door de auditeur werden vergoed.

Bij hun aanstelling waren zij verplicht onder eed te beloven gehoorzaamheid en trouw aan de aartsbisschop, zijn vicaris en officiaal, de hun toevertrouwde taak zorgvuldig te vervullen en aan te tekenen op de rugzijde van de dagvaarding. Iedere overtreding in het aartsbisdom Mechelen zullen zij overmaken aan de vicaris generaal (blz. 31).

Zij waren dus lagere gerechtsdienaars, in dienst van het geestelijk gerechtshof, die er voor te zorgen hadden dat de gerechtelijke beslissingen werden uitgevoerd. Zij moeten zowel de dagvaarding aan de beschuldigde overbrengen als eventueel zorgen voor de strafuitvoering¹⁰.

In 1615 verzoekt de deken van Geraardsbergen, op de vergadering van de dekens te Mechelen, dat aan de *appariteurs* zou ver-

10. Zo belooft Franciscus Mercie van Melden in te gaan op de dagvaarding hem door de appariteur overgemaakt (doos 6, 1718).

boden worden een overeenkomst af te sluiten met degene die op zon- en feestdagen werken, dat zij evenmin vergiffenis zouden kunnen schenken aan overtreders van de kerkelijke wet ¹¹. In 1673 trad de *appariteur* te Geraardsbergen op, samen met twee officieren, om een veroordeeld persoon op te sporen en aan te houden ¹². In 1689 werd Koenraad de Joncker „bij decreet ende *appariteurs* van desen hove gesteld in gevangnisse” ¹³.

In 1718 komt de *appariteur* voor als de man die de dagvaarding overmaakt ¹⁴. Soms kwam het voor dat de appariteur misbruik maakte van zijn ambt en meer eiste dan hij recht op had, zoals blijkt uit een vonnis van de Raad van Vlaanderen op 4 maart 1633, waarbij de „appariteur van het gheestelick hof van het aartsbisdom van Mechelen”, die het te bont had gemaakt in Ronse, werd veroordeeld tot de geseling en verbanning van 10 jaar uit het graafschap Vlaanderen ¹⁵. Of ze nog zo gehaat waren als voorheen te Rome, waar de senaat een opstandige stad als bestraffing verplichtte *appariteurs* te leveren ¹⁶, blijkt niet uit de bewaarde archiefstukken. In 1680 meent de deken van Diest integendeel dat zij goed werk verrichten en dat om het zondagswerk tegen te gaan „de meeste pastoors in zijn distrikt een appariteur, die vrees inboezemt en de kwaadwilligen aan banden houdt, zouden wensen” ¹⁷. De bevolking zal wel een andere mening zijn toegedaan geweest.

De dagvaarding om voor het geestelijk gerechtshof te verschijnen werd door de appariteur aan de beschuldigde, die veelal zelf niet verscheen, of aan een van de huisgenoten overgemaakt. De maning diende beantwoord te worden op de bepaalde dag en uur. Dit uur was meestal zeer vroeg, 7 of 8 uur in de morgen. Bleef die maning onbeantwoord dan volgde een tweede op de achtste dag en ten slotte een derde en laatste veertien dagen na de eerste. In deze laatste werd beroep gedaan op de burgerlijke macht om in te staan voor de uitvoering van de dagvaarding. Bij af-

11. Archief van het aartsbisdom Mechelen, register nr. 175.

12. Officialiteit van Mechelen, doos 6.

13. Ibidem, doos 3.

14. Ibidem, doos 6.

15. Ra. Gent : *fonds Raad van Vlaanderen : Register van Criminele Sentencien*, nr. 8594, bl. 266 v°-267 r°.

16. L. Favre et M. Pajot, *a.w.*, bl. 44 : „*Appariteur*, nom qui dans la signification de Bourreau, était sans doute aussi odieux en France qu'il le fut jamais à Rome, où la condition des Appariteurs étoit si méprisée que pour marque d'ignominie, le Sénat ordonna qu'une certaine ville dont les habitans s'étoient révoltés, seroit obligée de fournir des *Appariteurs* aux Magistrats”.

17. Ab. archief Mechelen, register nr. 175.

wezigheid van de gedaagde zorgde de appariteur ervoor dat de daging werd aangeplakt aan het huis en aan de kerk¹⁸.

De ondervraging door de promotor geschiedde onder eed, ...¹⁹ zodat hierbij steeds het gevaar dreigde van een valse eed te doen, om de feiten in eigen voordeel te verklaren.

Het kwam zeer dikwijls voor dat de aanmaning diende herhaald te worden, waarbij de proceskosten steeds verhoogden, gezien de appariteur zijn mijlen mocht aanrekenen en zelfs andere onkosten, zoals blijkt uit de zaak van Barbara van Santberchen, die gevangen zit te Geraardsbergen (1673) : „aan de appariteur en 2 officieren van de stadhouder over het vanghen van haar persoon, wezende bij nachte, mitsgaders 3 potten bier door hen verteerd, 3 gulden”²⁰. Dat sommigen verstek lieten gaan, moet ons niet verwonderen, wanneer wij bedenken welke grote afstand door (veelal arme) dompelaars moest worden afgelegd om in de vroege morgen te Mechelen aan te komen, waar hen weinig goeds stond te wachten. Ging het om erge misgrijpen, als verdenking van ketterij en konkubinaat, dan verkoos de schuldige de vlucht of vrijwillige ballingschap boven een veroordeling die de verbanning uitsprak. In dit laatste geval waren bij terugkeer veelal strenge lijfscastijdingen voorzien.

Op de vergadering van de dekens, op 6 augustus 1624 te Mechelen gehouden, werd bepaald, dat de pastoors de niet-armen, die door het geestelijk hof werden veroordeeld, moeten aanzetten hun boete en de onkosten te betalen ; de pastoors dienen de namen van deze die onvermogen zijn mee te delen. Op de vergadering van 6 augustus 1625 worden de pastoors aangemaand schriftelijk en genaamtekend aan de appariteurs, die er om vragen, mee te delen of de gedagvaarde of veroordeelde al dan niet voortvluchtig is, dood, arm of noodlijdend²¹.

* * *

Niet alle overtredingen werden te Mechelen (of te Brussel) afgehandeld, dit blijkt uit de dekanale verslagen en uit een paar

18. De appariteur heeft op 3.5.1722 de daging van Angeline van den Abeele „op de kerckdoore ofte muer van Seghelsem” aangeplakt. — Op 11 maart 1782 geeft het geestelijk hof opdracht de daging van Joanna van der Gucht (cum dicta Joanna ad presens se absentavit ac latitare dicitur) aan te plakken „ad valvas ecclesiae ... et alibi locis consuētis” ; de appariteur Sanders verklaart op 13.3.1782 dat de oproep om voor het geestelijk hof te verschijnen werd aangeplakt aan de poort van het aartsbisshoppelijk paleis, aan de Sint-Romboutskerk (haar parochiekerk) en aan haar laatste woonst (Officialiteit van Mechelen, doos 6).

19. „Judocus de Wolf qui modo juramento respondit ad articulos promotoris” (1599).

20. Officialiteit van Mechelen, doos 5.

21. Ab. archief Mechelen, register nr. 175.

stukken van de officialiteit. Zodat naar alle waarschijnlijkheid de deken van Ronse niet alleen optreedt als inner van de boetegelden, maar de boete zelf heeft uitgesproken.

In 1601 worden te Hofstade twee gezusters aangeklaagd, nl. Elisabeth en Maria de Grauw, met ieder een onwettig kind; de deken schrijft: „buiten de weldoende penitentie hen *door ons opgelegd*, betaalden ze als boete 2 pond vlaams ten gebuike van het seminarie” (Dek. Versl. 1601). In 1746 werd Petrus Bloc, van Molenbeek, die met Agnes Bout drie kinderen heeft, door de landdeken Van den Boom tot openbare boete veroordeeld²².

Dit blijkt trouwens duidelijk uit het laatste punt van de dekanale vergadering, op 6 augustus 1625: „Ten einde de overtreders niet opnieuw te straffen of nodeloos lastig te vallen, moeten de dekens aan de griffier van de kurie zo spoedig mogelijk de namen mededelen van al deze, die door hen werden beboet, met aanduiding van de aard van het misdrijf evenals van de tijd”. *De dekens hadden dus ook rechterlijke bevoegdheid in hun distrikt*²³.

§ 2. WELKE STRAFFEN WERDEN UITGESPROKEN ?

Het gaat in deze uiteenzetting niet over geestelijke straffen, als b.v. de kerkelijke ban²⁴, het weigeren van een kerkelijke begrafenis, enz. Zo staat voor Denderleeuw in 1766 aangegeven dat een persoon, die de paasplicht verzuimde en plots is komen te sterven, „werd begraven zonder kerkelijke dienst, 's nachts en in stilte”²⁵. Maar het gaat vooral om de uitspraak van tijdelijke straffen, nl. geldboeten en gevangenis.

A. Gegevens uit het dekanaal „agenda” van 1650 tot 1669

In M. 16 werden 167 boeten opgetekend. Van die 167 gevallen zijn er 91 of 55,6 % in verband met de kuisheid en de huwelijks-

22. Officialiteit van Mechelen, doos nr. 3 (bundeltje genadeverzoeken).

23. Reeds midden de 13e eeuw bekrachtigde paus Alexander IV een oud privilege aan de Gentenaars geschonken, waarbij zij het recht bezaten hun moeilijkheden in godsdienstaangelegenheden te laten beslechten door de deken van de kristenheid, zonder verplicht te zijn zich naar een verre bisschopsstad, met andere taal, te verplaatsen (J. Diericx, *Mémoires sur les lois, les coutumes et les privilèges des Gantois, depuis l'institution de leur Commune jusqu'à la révolution de l'an 1510*. dl. I, blz. 95).

24. In de officialiteit van Mechelen komt slechts één geval voor van ekskommunikatie, nl. de gewezen pastoor van Sint-Pieters te Ronse, Egidius Vermeulen, die wegens plichtverzuim en opstandigheid tegen zijn overheid herhaaldelijk tussen 1629 en 1637 in de gevangenis werd opgesloten en in dat laatste jaar in de kerkelijke ban werd geslagen (Officialiteit van Mechelen, doos nr. 6).

25. Archief dekenij Assse: register van deken C. F. de Bruyne.

wetgeving, waarvan 73 (43,8 %) betreffende onkuisheid of „fornicatio simplex”. Eenenzenventig bestraffingen of 42,4 % werden uitgesproken wegens overtreding van de zondags- en feestdagenviering, waarvan 55 of 32,9 % betreffende de zondagsrust en 16 of 9,5 % betreffende de zondagsheiliging.

Hoeveel bedroeg de opgelegde boete ?

1. *Bij overtreding van kuisheids- en huwelijkswetgeving.*

a. Voor „fornicatio simplex” varieert de boete tussen 12 schellingen parisis en 20 pond parisis 16 schellingen. Op 73 aangetekende boeten zijn er 12 van 3 pond parisis, 12 van 4 pond 16 schellingen, 15 van 6 pond, 3 van 2 pond 8 schellingen, 9 van 4 pond en van 4 pond 15 schellingen, 2 van 4 pond 4 schellingen en van 7 pond 4 schellingen, 1 van 12 schellingen, 16 schell., 19 schell. $\frac{1}{2}$, 1 pond 12 schell. $\frac{1}{2}$, 2 pond 2 schell., 2 pond 4 schell., 2 pond 7 schell., 2 pond 18 schell., 3 pond 12 schell., 3 pond 18 schell., 4 pond 2 schell., 5 pond 2 schell., 5 pond 3 schell., 5 pond 8 schell., 6 pond, 7 pond, 9 pond, 9 pond 12 schell., 10 pond 4 schell., 12 pond, 20 pond 16 schell. parisis.

b. Bij *overspel* betaalde de bestrafte 5 pond groot.

c. Om ontslagen te worden van één huwelijksgroep betaalde men 3 pond parisis.

d. Het geplande huwelijk te lang te hebben uitgesteld betekende een boete van 3 pond parisis.

e. Onder één dak te hebben verbleven vóór het huwelijk kostte respectievelijk 6 pond parisis en 9 pond 12 schell. parisis.

f. Om zijn vrouw buiten het ouderlijk huis te hebben gehouden betaalde de man 3 pond parisis.

g. Om de huwelijksbelofte te verbreken werden de schuldigen beboet met 3 pond parisis, 2 pond 8 schell., 6 pond of 12 pond parisis.

h. Om zich vrij te kopen van de verdenking van een geloochend vaderschap betaalde de beschuldigde 6 pond parisis.

i. Om zijn verloofde tegen de wil van de ouders thuis weg te halen bedroeg de boete 6 schell., 4 pond, 4 pond 16 schell., 6 pond, 7 pond 4 schell. of 9 pond parisis.

2. *Bij overtreding van de zondagsviering.*

a. Om de *zondagsrust*, en vooral de *arbeidsrust* ook op de geboden feestdagen, niet te hebben onderhouden werden boeten uitgesproken die varieerden van 10 schell. tot 6 pond parisis. Op 65 boeten waren er 13 van 3 pond parisis, 12 van 2 pond, 8 van 2 pond 8 schell., 5 van 4 pond 16 schell., 5 van 1 pond 4 schell.,

6 van 1 pond 10 schell., 2 van 3 pond 12 schell., 1 van 6 pond, 2 van 13 schell., 1 van 10 schell., 15 schell., 18 schell., 1 pond 6 schell., 1 pond 12 schell. 6 deniers, 1 pond 3 schell., 1 pond 16 schell. en 5 pond. Voor drie wordt de boete niet aangegeven.

De overtredingen waren van velerlei aard: 34 worden aangegeven met de algemene vermelding „door te werken”, 13 door graan te malen, 2 door brandewijn te stoken, 1 door te ploegen, 1 door brood te bakken, 1 door het linnen in de kuip te steken, 2 door het linnen op de bleek te leggen, 1 door het ontvangen en afgeven van zakken graan.

b. Wegens overtreding van de *zondagsheiliging*, door drank te schenken gedurende de kerkelijke diensten, werden 4 boeten uitgesproken van 3 pond parisis, 2 van 2 pond 8 schell., 1 van 2 pond, 2 pond 4 schell. en 6 pond parisis.

De zondagsheiliging werd overtreden in 8 gevallen door de herberg open te houden onder de kerkelijke diensten, in 3 gevallen door graan te malen onder de hoogmis, in 1 geval door onder de hoogmis een molensteen te vervoeren, in 2 gevallen door respectievelijk op de 1e zondag van de advent en op passiezondag, dans en spel te hebben toegelaten, in 2 gevallen, die tevens ook een moreel aspect vertonen, nl. een vrouw, die onder de Vespers in een herberg vertoefde en er zich weinig stichtend gedroeg en een waard, die jongens en meisjes onder Vespers en Lof in zijn herberg toeliet, met ergernisgevende houding (*sese denudantes*).

3. *Bij andere tekortkomingen.*

a. Tegenover de vastenwet: om onder de vastentijd (van 1652) vlees te hebben verkocht aan soldaten, werd de schuldige beboet met 6 pond parisis.

b. Oneerbiedigheid tijdens de processie werd in twee gevallen bestraft met 3 pond parisis. In het ene geval om niet te knielen tijdens de H. Sakramentsprocessie en in het andere om de overmoed (*insolentia*) te hebben gehad een meisje te kussen tijdens de processie ter ere van de H. Kornelius.

c. Oneerbiedigheid tegenover een gewijde plaats nl. het kerkhof, door er met een kar over te rijden, werd bestraft met 36 schell. parisis.

B. *Gegevens uit de dekanale verslagen*

In de dekanale verslagen komen sporadisch enkele veroordelingen voor, terwijl de beslissingen de zaak aan de promotor voor te leggen veel talrijker zijn.

1. *Werden aangeklaagd of gedagvaardigd :*(1) *Bij overtreding van de kuisheids- en huwelijkswetgeving.*

- a. Wegens het samenleven als verloofden (1682 Oosterzele).
- b. Wegens onwettig huwelijk, aangegaan voor een ketters bedienaar (1688 Strijpen).
- c. Wegens het houden van een ontuchthuis („lupinar”) (1656 Munkzwalm).
- d. Wegens het gescheiden leven van de echtgenoten : 5 gevallen (1635 Sint-Maria-Horebeke, 1639 Mater, 1653 Nukerke, 1653 Zegelsem, 1670 Elst).
- e. Wegens hoererij (meretrix) : 2 gevallen (1667 Berchem, 1671 Etikhove).
- f. Wegens verdachte omgang met een gehuwde vrouw (1738, 1746 Moortzele), met zijn meid (1631 Woubrechtgem).
- g. Wegens „fornicatio simplex” (1633 Kwaremont, 1637 Paulatem, 1634 Rozenaken, 1625 Schorisse, 1626 Deftinge, 1625 Sint-Maria-Lierde, 1631 Waarbeke, 1632 Steenhuize, 1633 Sint-Denijs-Boekel, 1636 Appelterre, 1636 Voorde, 1639 Moerbeke, 1650 Sint-Maria-Horebeke, 1652 Nederbrakel, 1636 Zandbergen).
- h. Wegens overspel (1626 Sint-Maria-Oudenhove, 1625 Schorisse, 1630 Schorisse, 1634 Zarlardinge, 1636 Outer, 1661 Erwetegem, 1667 Ronse-Sint-Pieter, 1719 Hekelgem, 1726 Semmerzake).
- i. Wegens konkubinaat (1635 Berchem, 1649 Zulzeke, 1655 Munkzwalm, 1669 Kerksken, 1672 Dikkele, 1688 Baardegem).
- j. Wegens bloedschande (1658 Mater, 1690 Mater, 1748 Hekelgem).
- k. Wegens dubbel huwelijk (1668 Wanzele).
- l. Gezien de echtgenoten in ruzie leven wordt de zaak in de handen van de drossard overgemaakt (1688 Asse).

(2) *Bij de overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven.*

- a. Wegens niet nakomen van de paasplicht (passim).
- b. Wegens ketterij (1613 Iddergem, 1615, 1616 Welden, 1615 Michelbeke, 1615 Sint-Denijs-Boekel, 1615 Schorisse, 1616 Ronse S. Maarten, 1635 Sint-Lievens-Esse, 1637 Nederbrakel, 1635 Meilegem, 1649-1659 Michelbeke, 1647 Erpe, 1655 Zulzeke, 1667 Etikhove, 1672 Paulatem, 1659 Kerkem, 1667 Sint-Maria-Horebeke, 1652 Iddergem, 1748-1764 Haaltert, 1759 Erpe).
- c. Wegens het toelaten van een ketterse vergadering te zijnen huize (1657 Mater).
- d. Wegens beledigende uitlatingen over de Mis (1657 Sint-Denijs-Boekel).

- e. Wegens godslasteringen (1660 Strijpen).
- f. Wegens bijgelovige praktijken (1601 Denderleeuw: de echtgenote van Guillielmus Goossens wordt verdacht van waarzeggerij en door de heer voor de Raad van Vlaanderen vervolgd); (1603 Nieuwerkerken: hier zijn drie vrouwen verdacht van waarzeggerij); (1604 Nieuwerkerken: Joanna Pipenbosch werd wegens waarzeggerij verbannen); (1617 Haaltert: een vrouw wordt beschuldigd van dergelijke praktijken); (1619 Meldert: Judocus Vierendeels werd voorheen als waarzegger uit Vlaanderen verbannen en tot driemaal toe publiek gezeseld); (1629 Voorde: de smid, gebruikt bij de behandeling van paarden en koeien vreemde woorden - exotica verba); (1631 Nieuwenhove: bijgelovige praktijken en herhaalde bezoeken aan een toveres (venefica) in de omgeving van Halle).
- g. Wegens toverij (1622 de koster van Denderhoutem), (1626, 1630 de koster van Melsen), (1628 Dikkelvenne).
- h. Wegens verwijtingen van „toveresse” (1627 Erembodegem).
- i. Wegens bezweringen (1638 Herzele).
- j. Gezien de persoon leeft als ateiist (1655 Gontrode).
- k. Wegens slecht gedrag (scandalosus) (1764 Erwetegem).
- l. Een aangeklaagde ketter, die naar Nederland vluchtte, keerde terug, zodat de pastoor verzoekt om eeuwigdurende opsluiting (1633 Maarke).

2. *Werden bestraft:*

(1) *Wegens overtreding van de kuisheids- en huwelijkswetgeving.*

- a. Een meisje, en nogwel de dochter van de griffier van Opwijk, werd opgesloten te Lier, gezien zij een huwelijk wou aangaan tegen de wil van haar vader (1693 Opwijk).
- b. Wegens bloedschande werden de schuldigen opgesloten in de gevangenis te Mechelen (1632 Sint-Maria-Horebeke).
- c. Wegens (vruchtbaar) samenleven, door de Officiaal veroordeeld om te scheiden en tot openbare boete (maar volbrengen de straf niet) (1738, 1739, 1746 Bavegem).
- d. Wegens verdachte omgang met zijn meid veroordeeld, ... hij stuurt ze evenwel niet weg (1734 Aspelare).
- e. Wegens ergernisgevende omgang met twee, drie vrouwen, werd de schuldige bestraft door de schepenbank van Schorisse (1732 Sint-Blasius-Boekel); een ergernisgever was opgesloten te Aalst, maar wist te ontvluchten (1711 Gontrode); een ergernisgever werd door de burgerlijke macht opgesloten (1699 Zulzeke).

f. Wegens overspel werd de overspelige man bestraft, de vrouw (een weduwe) evenwel niet (1653 Beerlegem), terwijl een veroordeelde overspelige vrouw de straf niet onderging (1750 Borsbeke): een overspelige werd te Mazenzele veroordeeld (1706); te Gijzenzele werd een overspelige tot openbare boete veroordeeld, maar stelde de uitvoering gedurende vele jaren uit (1738-1746).

g. Wegens publiek konkubinaat in de gevangenis opgesloten (1654, 1656 Baaigem, 1688 Kerksken); veroordeeld (1732 Munkzwalm), terwijl elders de straf niet werd uitgevoerd (1646 Bugenhout, 1662 Mater); als straf verplicht drie kazuifels te schenken aan de kerk (1632 Kerksken).

(2) *Wegens overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven.*

a. Wegens ketterij veroordeeld tot verbanning (1613 Iddergem, 1690 Nukerke), terwijl een ander door de burgerlijke macht wordt vervolgd (1662 Sint-Maria-Horebeke).

b. Wegens verdenking van ketterij en belediging van de pastoor, veroordeeld om de belediging voor getuigen te herroepen en een boete te betalen (1636 Sint-Maria-Oudenhove); een ketter, die weigert de ketterij af te zweren, vlucht om de kerker te ontkomen (1620 Impe).

c. Wegens bijgelovige praktijken werd Petrus Valentijn veroordeeld om „in zijn hemd, met een kaars in de hand, mee te gaan in de processie rond de kerk”; opnieuw beschuldigd van bijgelovige praktijken beweert hij op natuurlijke wijze en met kruiden te genezen (1628 Steenhuize) in 1653 wordt hij nog „gehouden voor een ouden tooveraar”; om dezelfde redenen werd Jacobus Lampen gestraft (1690 Berchem). De moeder van Balduinus Overstraten (zelf verdacht van bijgelovige praktijken) werd verbrand wegens bijgeloof en toverij (aangegeven 1631 Nieuwenhove).

d. Wegens bezweringen veroordeeld, volbracht de gestrafte slechts ten dele de straf en werd door de Vicaris Generaal begenadigd: op blote voeten en geknield door de mond van de pastoor in de kerk vergiffenis te vragen en daarna gedurende 1 maand op water en brood opgesloten te worden in de gevangenis te Aalst plus de onkosten (1739 Herzele); wegens de bezwering van mensen en dieren werd magister Gerardus N. te Gent met de roede geselsd (1631 Erembodegem).

e. Wegens het niet-nakomen van de paasplicht veroordeeld tot opsluiting (1688 Erembodegem); in de boeien geslagen (1617 Maarke).

f. Wegens vermoedelijk dubbel huwelijk werd de beschuldigde veroordeeld tot opsluiting (de straf werd evenwel tot nogtoe niet uitgevoerd) (1688 Merchtem).

g. Te Sint-Maria-Oudenhove werd een ongenoemde veroordeeld (Waarom ?) om op 4 op elkaar volgende zondagen te biechten en te kommuniseren (de verplichting werd evenwel niet nagekomen) (1652).

3. *Werden met straf bedreigd :*

a. Wegens het niet-nakomen van de paasplicht, bij gebrek aan behoorlijke kleding, wordt verplicht gedurende de week te komen, onder bedreiging met opsluiting of verbanning (1633 Denderwindeke).

b. De prater van Onkerzele, die zijn paasbiecht bij een vreemd priester en niet bij zijn eigen pastoor had gesproken, werd verplicht te herdoen, zoniet zou hij worden gestraft (1627).

c. Een paar bijbellezers moeten hun Bijbel afgeven, zoniet !... (1684 Buggenhout).

d. Wegens ergernisgevende verhouding bedreigd met eeuwigdurende opsluiting (1644 Buggenhout).

C. *Gegevens uit de officialiteit van Mechelen*

Uit de officialiteit worden slechts de dagvaardingen of veroordelingen gelicht die handelen over aangelegenheden betreffende de godsdienstbeleving en huwelijksmoraal, en niet over tiendenbetwisting, erfeniszaken, al of niet nakoming van kapelanieverplichtingen.

In totaal bleven voor de 17e eeuw de dagvaarding van 64 personen bewaard en voor de 18e eeuw van 4 personen, met daarbij één verzoek om te dagvaarden. Voor de 17e eeuw komen 92 veroordelingen voor, voor de 18e eeuw slechts 25. In twee bijgevoegde tabellen krijgt men een overzicht zowel van de spreiding over de verschillende perioden als van de meest voorkomende redenen tot gerechtelijk ingrijpen.

Uit de vergelijking van tabel I met tabel II blijkt dat voor de periode 1600-1650 71 % van de dagvaardingen verband houden met de kuisheids- en huwelijksmoraal en 66 % van de veroordeelden eveneens. Voor de periode 1651-1700 bedraagt dit procent respectievelijk 50 % (slechts 2 gevallen) en 62 % ; voor de periode 1701-1750 respectievelijk 0 % en 100 %, voor de periode 1751-1794 100 % zowel voor de gedaagden als voor de bestrafden.

De verhouding verschilt dus niet in belangrijke mate van de besluiten uit de gegevens van de deken van Ronse voor de periode 1650-1669.

TABEL I
(1) Overtreding van de kuisheids- en huwelijkswetgeving

	Fornicatio	Verbreken van hewelijksbelofte	Overspel	Konkubinaat	Betwist vaderschap	Meretrix	Moelijken in het hewelijksleven	Bloedschande	Ongeldig hewelijk	Schaking	Ontlaging van hewelijksroepen	Slecht gedrag
1562-1599 :												
Dagvaardingen	—	3	—	3	—	—	3	—	—	—	—	—
%	—	33,3	—	33,3	—	—	33,3	—	—	—	—	—
Veroordelingen	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1
%	—	—	—	33,3	—	—	—	—	33,3	—	—	33,3
1600-1650 :												
Dagvaardingen	9	11	10	5	2	1	3	—	—	—	—	4
%	20,0	24,4	22,2	11,1	4,4	2,2	6,6	—	—	—	—	8,8
Veroordelingen	17	2	7	17	2	—	4	—	—	—	—	4
%	32,0	3,7	13,2	32,0	3,7	—	7,5	—	—	—	—	7,5
1651-1700 :												
Dagvaardingen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100,0	—	—
Veroordelingen	1	2	3	1	2	—	—	1	—	—	—	—
%	10,0	20,0	30,0	10,0	20,0	—	—	10,0	—	—	—	—
1701-1750 :												
Dagvaardingen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
%	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Veroordelingen	—	8	—	1	—	1	1	—	1	—	—	—
%	—	66,6	—	8,3	—	8,3	8,3	—	8,3	—	—	—
1751-1794 :												
Dagvaardingen	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
%	—	—	—	—	50,0	—	—	—	—	—	50,0	—
Veroordelingen	—	10	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—
%	—	76,9	—	—	15,3	—	7,6	—	—	—	—	—

Wat onmiddellijk opvalt is, dat er voor de 18e eeuw geen enkele veroordeling bewaard bleef ²⁶ wegens overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven. De appariteur J. van Assche schrijft op 21 februari 1788 dat hij Jacobus Callebaut van Aalst op 6 maart heeft gedaagd om voor het geestelijk hof te verschijnen „om bevonden te zijn met het trekken van loof op den 23^{en} December 1787 onder den goddelijken dienst der Vespers” en hij voegt er veel betekenend aan toe „want den boer is goet” ²⁷.

Verder handelen gedurende de 18e eeuw 75 % van de gevallen in verband met de huwelijksmoraal, over de niet-nakoming van de huwelijksbelofte en 8 % over betwist vaderschap.

* * *

Daarbij bevat doos nr. 3 een afzonderlijk bundeltje met 41 verzoeken om- of verlening van genademaatregelen. Tweeëndertig uit de 17e en 15 uit de 18e eeuw. Drieëndertig houden verband met de huwelijksmoraal, waarvan 21 behoren tot de 17e eeuw, 6 hebben betrekking op het geloofsleven (allen uit de 17e eeuw) en voor de overige wordt de reden van de veroordeling niet aangegeven.

Verder komt er in dezelfde doos nog een bundeltje voor met het grootste gedeelte ongedateerde 17e eeuwse dagvaardingen, veroordelingen en beschuldigingen. Zestien stukken, w.o. een aanduiding van enkele publieke huizen – gallico „maisons de plaisance” – op de Beghijne Waie op de S. Katarinaparochie te Brussel; de aanklacht van de gardiaan van de Kapucijnen te Mechelen tegen een man die zich bezighoudt met bijgelovige praktijken en hiertoe „superstitieuse briefkens” gebruikt, e.a.

1. *Wie werden gedagvaard?*

(1) *Bij de overtreding van de kuisheids- en huwelijkswetgeving.*

a. *Wegens „fornicatio simplex”* 1604 (Margaretha Berchmans); 1622 (Livinus de Lansheere, van Bambrugge); 1626 (Samuel Pits, van Mechelen); 1628 (Joannes de Potter en Egidia van Maldregem, met huwelijksbeletsel); 1629 (Petrus de Donder, van Mechelen met Jenneken Jacobs).

b. *Wegens overspel:* 1602 (Godfried de Keyser, junior); 1606 (Livinus van Hauwe, van Ressegem); 1622 (Jan de Wael, Antoine van den Berghe, Maria de Raet, van Brussel, Jan Andries, van Alken); 1623 (Henricus Goossens, van Meerbeke); 1627

26. Uit de dekanale verslagen weten wij anderzijds dat er toch nog personen bestraft werden wegens overtreding van wetten betreffende het geloofsleven.

27. *Officialiteit van Mechelen*, doos nr. 6.

(Joanna Vermoesen, van Moorsel, met Joannes van de Maele, geh.); 1628 (Judocus van Varenberch, meier te Denderwindeke, met Brigitta Mertens).

c. *Wegens niet-nakoming van huwelijksbelofte*: 1605 (Margareta Beerens en Paulus Stevens, beide van Ronse); 1624 (Joanna de Moncourt, van Hoboken); 1628 (Joannes Coppens en Margriet Verbeke, beide van Mechelen); 1627 (Joannes Gebuers, van Mechelen en Maijken Huijlens, met kind); 1631 (Elisabeth van Meurtre en Jan Mosselmans); 1632 (Pieter Carriijn en Françoise van Wiendael); 1718 (Franciscus Mercie van Melden en Maria van Hoolandt); 1765 (Jan-Baptist den Divel en Bernardine Dhont, van Berchem); 1775 Judocus Monnier en Joanna Francisca Renier, weduwe, van Moerbeke-Geraardsbergen); 1790 (Antonius van den Broeck en Maria-Joanna de Smet, beide van Denderbelle); 1791 (Jan Franciscus de Neef en Isabella Smets); 1793 (Franciscus Peeters en Maria-Petronella Vermeere, beide wonend te Oudegem, vragen ontslag); 1794 (Anna-Maria Biesback, die een kind heeft van Franciscus Anteunis, dringt aan op uitvoering van trouwbeloften).

d. *Wegens konkubinaat*: 1606 (Gommarina de Caele, van Sint-Katelijne-Waver, moet omgang met Joannes Jacobs laten, zoniet gevangenis); 1625 (Leonardus de Mallery); 1626 (Adrianus de Clercq van Strijpen); 1628 (Adrianus van Leuven, van Mechelen, aangehouden, met Antonia Beesmans, wiens man nog zou leven); 1628 (Petronelle van Steenberghe, van Oosterzele, met Joannes Kielmaes, Cessat!).

e. *Wegens betwist vaderschap*: 1618 (Jan en Antoon Bal betwisten het vaderschap van een kind van Joanna Verschueren); 1618 (Adriaen van Bussecom en Mayken Cleerens, van Mechelen); 1629 (Geertrui van Wesemaele, van Wichelen); 1632 (Simon van Lombour, van Liedekerke); 1695 (Pauwel Cnaps genoemd Botelsgoter, van Mechelen); 1780 (Josina van Rossem, van Aalst, duidt Guiliame Wouters aan, als de vader van haar kind); 1794 (Judocus Cieters verdedigt zich tegen de aantijgingen van Theresia Ladesan, die beweert een kind van hem te hebben).

f. *Wegens moeilijkheden in het huwelijk of gescheiden leven*: 1627 (Egidius Uytendaele alias Daelman en Joanna van de Guchte); 1642 (Jenneken van Dam en Petrus Borluyt, van Pollare); 1642 (Livinus van den Bossche, van Herzele).

g. *Wegens schaking*: 1698 (Guillaume le Clerc wegens schaking van Anna Leitar).

h. *Wegens bloedschande*: 1673 (Barbara van Santberghe, opgesloten te Geraardsbergen, heeft kind met haar oom, gevlucht naar Akker).

i. *Als ontuchtvrouw*: 1629 (Joanna Sarteels, van Ronse, die met haar dochters een bordeel hield, wordt met kerker bedreigd).

(2) *Bij de overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven.*

a. *De paasplicht*: 1604 (Guilielmus Braeckman, van Smetlede); 1606 (Petrus Baele, van Balegem, hield zijn pasen niet in zijn eigen parochie, komt sinds drie maand niet naar de mis, verliet sinds 7 à 8 jaar zijn vrouw in armoede en spreekt ketterse taal); 1607 (Joannes Taelman, zoon van Lieven van Zegelsem, wegens verwaarlozing van paasplicht gedurende 3 jaar); 17e eeuw (Hendrick Soetens, van Meerhout).

b. *Ketterij*: 1628 (Liviñus Hageman, van Erwetegem, vervulde sinds vele jaren de paasplicht niet en evenmin de zondagsviering... dus kettters!).

c. *De zondagsrust*: 1604 (Joannes van Immerseel); 1607 (Bernardus, mulder, maalde op zondag); 1607 (Jacobus van Espen, maalde op zondag); 1607 (Henricus van der Veecken deed slafelijk werk op zondag); 1724 (Guilliamme Palleman liet op het feest van Sint-Jan 4 knechten op zijn akker werken).

d. *De zondagsheiliging*: 1606 (de wed. Egidius Verhoeven, de herbergier Ludovicus van Christijnen, herbergier Rumoldus Davids wegens ontheiliging van het feest van Sint-Laurentius); 1606 (Arnoldus Rochus, Joannes Gouweliers, Cornelius de Wint wegens ontheiliging van de zondag).

e. *Toverij*: 1629 (Jenneken Smets, van Mechelen, wordt door een gebourvrouw beticht van toverij, gezien haar twee kinderen gestorven zijn).

f. *Onthoudingswet*: 1617 (Jacobus de Munter, herbergier, om aan zijn gasten in de vastentijd eieren voorgezet te hebben, waarvan sommigen hebben geëten); 1628 (Mayken Backers, waardin „in de Eik”, te Mechelen, heeft 10 eieren gekookt en laten eten in de vasten); 1628 (Joannes van Upbroecke, van Ronse, om op de 2e zondag van de vasten publiek in de herberg eieren te hebben geëten); 1629 (Mattheus van den Abeelen, van Hofstade, heeft op Witte Donderdag 2 of 3 eieren geëten ten huize van brouwer Peeter Bruylandt).

g. *Uitstel van doopsel*: 1653 (Jan van den Oudere, timmerman te Dikkelvenne, stelde het doopsel van zijn kind langer dan 3 dagen uit; het kind stierf; de vader vraagt om vergiffenis, zonder bestraffing).

h. *Uitstel van viaticum*: 17e eeuw (Joannes van der Eycken om zijn zoon zonder de sakramenten der stervenden te hebben laten sterven).

i. *Violatie van kloosterslot* : 1605 (Thomas de Eysken violeerde het klooster te Kabbeek en het gasthuis te Tienen).

j. *Laster* : 1692 (Petrus van Meldert, griffier van Zulzeke en Kwaremont, wegens laster o.m. van de pastoor van Zulzeke).

2. *Wie werden veroordeeld en tot welke boete ?*

(1) *Bij de overtreding van de kuisheids- en huwelijksmoraal.*

a. *Voor „fornicatio simplex”* : 1600 (Zeger Aernouts, van Dikkelvenne : biecht, penitentie, 4 pond groot boete + 16 gulden 17 stuivers proceskosten) ; 1604 (Cornelius Cocx : 3 pond + proceskosten) ; 1604 (Petrus Lievens : straf ondergaan door de deken op te leggen, 3 pond boete + 13 gulden 10 stuivers proceskosten) ; 1604 (Judocus van Nuffelen, van Hofstade : 3 gulden boete + 1 gulden proceskosten) ; 1607 (Theodoricus de Winne, van Aalst : 6 gulden boete + 13 gulden 10 stuivers proceskosten) ; 1619 (Barbara van Cuythem, van Meerbeke : biecht, 4 gulden boete en 12 gulden 1 stuiver proceskosten) ; 1619 (Judocus de Hont : biecht, 6 gulden boete en 20 gulden 19 1/2 stuivers proceskosten) ; 1621 (Joanna Philips van Mechelen) ; 1621 (Jacobina Hectors : biecht, 3 gulden boete + 12 gulden 6 1/2 stuivers proceskosten) ; 1623 (Guilielmus Heins met Margareta van Loo : biecht, 6 gulden boete + 7 gulden 17 stuivers proceskosten) ; onder bedreiging met een boete van 100 gulden en gevangenisstraf) ; 1624 (Elisabeth Putmans, van Opwijk, moet biechten, geloofsbelijdenis doen, 10 gulden 18 stuivers betalen en geen verdacht bezoek meer, zoniet 50 gulden boete) ; 1624 (Judocus Deckers, van Zandbergen, moet biechten en 6 gulden boete betalen, onder bedreiging met gevangenis) ; 1624 (Judocus Valckens, van Mazenzele, moet biechten en hiervan bewijs voorleggen binnen de 14 dagen, een boete van 6 gulden betalen en alle omgang laten met Christina Duijck onder bedreiging met gevangenisstraf op water en brood) ; 1624 (Livina van den Perre : biecht en 3 gulden boete, onder bedreiging met gevangenis) ; 1627 (Magdalena de Bock, van Mater, ontvangt 60 gulden van David Nokermans, van Maarke) ; 1630 (Daniel Campo, die zich te buiten ging met Elisabeth Parijs, moet biechten aan zijn pastoor of de Jezuïeten, een boete betalen van 50 gulden + proceskosten + verbod nog omgang te hebben met Elisabeth „ende andere ongelijke personen”) ; 1659 (Carolus Mathys met Catharina Neeffs, moet binnen de 14 dagen biechten en 2 gulden betalen voor de arme gevangenen van de Kurie + 38 stuivers proceskosten) ; 1671 (Joannes van der Eycken, sinds 10 weken opgesloten in de gevangenis te Laken, veroordeeld wegens trouwgeloften, defloratie, procreatie en alimentatie van een kind ; deed hieromtrent eerst

een valse eed ; huwde achteraf met Antonia Lippens ; hij verzoekt om genade en is bereid de kosten, die reeds 100 gulden bedragen, te betalen) ; 1773 (Judocus Moris en Anna Clauwens mogen trouwen en doen dit, na biecht in Sint-Kwintenskerk te Leuven ; de officiaal vraagt hen te ontslaan van de verplichting zich in een klooster terug te trekken).

b. *Wegens overspel* : 1601 (Lambertus de Dauwer : biecht bij de deken, speciale penitentie, door de mond van zijn pastoor vergiffenis vragen, 10 pond vlaams boete + proceskosten) ; 1601 (Gaspar van Coninx alias van Roy, van Brussel : biecht bij de Jezuïeten, penitentie, 100 gulden, proceskosten) ; 1602 (Petrus Lioens van Hekelgem : biecht bij de deken, penitentie, 7 pond groot boete ... ofwel in zijn hemd op blote voeten, met ontdekt hoofd en een brandende kaars van 1 pond in de hand, mee opstappen in de processie te Hermelgem en daarna op beide knieën de kaars offeren aan het hoofdaltaar) ; 1603 (Hendrick de Haene bekomt vergiffenis van herhaald overspel, mits biecht, penitentie, 2 pond groot voor de kerk van Sint-Pieter en 50 gulden boete) ; 1603 (Hieronymus Screijns, van Hamme : biecht bij de Jezuïeten, 3 pond groot, proceskosten 12 „storpaat” 9 stuivers ; de vrouw : biecht, 9 gulden en evenveel proceskosten) ; 1609 (Cornelius Coelberts, van Mechelen, en Maria Braeckels, ieder 50 gulden boete en penitentie, onder bedreiging met gevangenis) ; 1617 (Joannes Maes, 60 jaar oud, van Scheldewindeke, wegens overspel met zijn schoonzuster, veroordeeld om op zondag in de processie mee op te stappen in zijn hemd, met een kaars van 2 ponden in de hand, daarna te offeren aan het Allerheiligste en voor het volk op beide knieën God om vergiffenis te vragen. Deze boete werd bij begenadiging omgezet in een kaars van 1 pond, een bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw te Halle en een boete van 10 pond groot) ; 1623 (Elisabeth sWillen : biecht met bewijs, op boete van 3 gulden (30.3) 21 gulden 14 1/2 stuivers op 12.6) ; 1624 (Petrus van den Steene met Joanna Coorde, bekomt begenadiging, mits 5 pond groot te betalen aan de kerk van Haaltert, tot aankoop van een godslamp, en mededeling door de pastoor dat Petrus de penitentie volbracht + proceskosten) ; 1626 (André de Taey wordt tot gevangenisstraf veroordeeld en zit opgesloten ; hij bekomt begenadiging mits het doen van een openbare boete of het betalen van 200 gulden als aalmoes aan de arme gevangenen van het aartsbisdom + de proceskosten) ; 1629 (Bartolomeus de Terne wordt van zijn boete van 30 gulden ontslagen, omwille van zijn zieke vrouw en 8 kinderen) ; 1654 (Petrus Amans, kleermaker te Brussel, veroordeeld om op bedevaart te gaan naar Scherpenheuvel en 40 gulden onkosten. Hij verzoekt om ontslag van de on-

kosten) ; 1659 (Joanna van Bissom verzoekt om genade voor haar man Christoffel Sydel de Mairs, lieutenant-kapitein, die gevangen zit „op den toren van Laeken”, die gedurende 24 jaar een moedig soldaat was in dienst van zijn majesteit, maar zich soms al eens vergeten heeft met „ongelijcke personen”) ; 1660 (Franciscus van Nijverseel met Joanna-Maria de la Bare, echtgenote van Frederic van den Hove, moet biechten, hiervan bewijs voorleggen op straf van 24 gulden, op een zondag bij de preek vergiffenis vragen over de ergernis, 100 gulden betalen voor de arme gevangenen en de proceskosten) ; 1677 (Mattheus van Roij met Martina Borremans, moet generale biecht spreken, op een zondag na de preek door de mond van zijn pastoor vergiffenis vragen, een boete van 30 gulden betalen en de proceskosten) ; 1698 (Joannes van Win, reeds veroordeeld wegens overspel, moet in de gevangenis worden opgesloten, wegens een nieuwe overspelige daad) ; 1746 (Petrus Bloc, van Molenbeek, die met Agnes Bout 3 kinderen heeft, werd tot openbare boete veroordeeld door „de landdeken Van den Boom” ; hij verzoekt om een „stille en secrete penitencie”. De officiaal wijst het genadeverzoek af).

c. *Wegens niet naleven van huwelijksbelofte* : 1600 (ontbinding van huwelijksbeloften tussen Adrianus Heynricx en Maria de Weerdt, mits 3 gulden 5 stuivers proceskosten) ; 1600 (Joanna Respoet en Jacobus Letien, mits proceskosten ontbonden) ; 1602 (Andries de Bruyne : moet binnen de 40 dagen trouwen, biechten, penitentie volbrengen, 3 pond vlaams als boete betalen + 12 gulden 18 1/2 stuivers proceskosten) ; 1616 (Hermes Haillet, van Ronse, die bereid is de gemaakte onkosten te betalen, moet binnen de 6 weken met zijn verloofde trouwen) ; 1627 (Antonius Brancaert met w^e Barbara de la Court, met kind, wordt beboet met 50 gulden) ; 1629 (Maria Vranckx met kind van Egidius Michiels ; deze laatste moet 24 gulden per jaar opbrengen) ; 1678 (Anna Caresmé met kind van Andreas van der Veken ; deze laatste moet met haar trouwen ofwel jaarlijks 24 gulden opbrengen + kraambedkosten (18 gulden) + proceskosten) ; 1689 (Margriet de Huyde deed huwelijksbelofte met Jan van der Borch, knecht van de pastoor, maar verbrak achteraf die overeenkomst ; daarom heeft Jan „in colere ende overwonnen van syne passie aende voors. Margriet haeren rock afghesneden op het kerckhof van Etterbeek met een mes”. Op 17.1.1689 werd hij hierom door de officiaal veroordeeld om door bemiddeling van de pastoor, gedurende het sermoen, op een zondag vergiffenis te vragen en een kaars van 2 ponden te offeren + 2 gulden 5 stuivers proceskosten. De veroordeelde vraagt om genade, gezien deze publieke straf „soude dienen tot een eeuwich verwijt van hem ende van sijne vrienden,

des te meer mits dat binnen Etterbeek veel quaedt volck is woonende ende dijenvolgens continuelyck het selve verwijt daeghelijckx soude moeten hooren alsoock sijn maechschap'') : 1691 (Margriet de Swert wordt ervan ontslagen tegenover Peter Docx, mits de betaling van 20 gulden aan Peter + de proceskosten) ; 1699 (Ludovica Gillis, van Mechelen) ; 1726 (Angeline van den Abbeele, die kind verwacht van Christiaan van Zegelsem ; deze laatste wordt veroordeeld tot de alimentatiekosten) ; 1729 (Joannes Verleyen doet Magdalena van de Weghe dagvaarden ; Magdalena mag geen huwelijk aangaan tenzij met haar verloofde) ; 1736 (Antonius van der Meulen beklaagt zich over niet nakomen van de huwelijksbeloften van Elisabeth Verbeek, die slechts met hem mag huwen) ; 1738 (Franciscus van Cauwenbergh mag enkel huwen met Isabella Waermoes, van Herzele, die van hem een kind heeft) ; 1738 (Henricus Geits mag slechts huwen met Maria Paelemans, die een kind van hem heeft) ; 1738 (Dominicus Ghelas mag slechts huwen met Joanna de Win, die van hem een kind heeft) ; 1738 (Petronella de Starcke mag slechts huwen met Jacobus Walderael, met wie trouwbelofte) ; 1738 (de ondertrouw van Christiaan Anteunis, van Heldergerem, met Maria Desmet, van Mere, hiertoe door haar ouders verplicht, wordt nietig verklaard, gezien het meisje reeds trouwbelofte deed met Bavo van Impe, van Mere) ; 1738 (Petrus Rens, van Sint-Blasius-Boekel, mag slechts huwen met Joanna de Ridder, die kind van hem heeft) ; 1772 (Adrianus Redant moet aan Joanna Cobbaert, van Denderhoutem, alimentatiegeld betalen en mag met geen andere huwen) ; 1781 (Jan-Baptist Rombouts mag voorlopig slechts huwen met Anna-Catharina de Groot, die van hem een kind heeft onder huwelijksbelofte) ; 1782 (Petrus Olbrechts mag voorlopig slechts met Maria Mertens trouwen, die een kind van hem heeft, onder trouwbelofte) ; 1785 (Jan-Baptist Rummens wordt veroordeeld tot huwelijk of alimentatiekosten 30 gulden per jaar + 25 gulden kraambekosten + het kind bij zich te nemen met onderhoudskosten + proceskosten) ; 1790 (Petrus de Vulder, die trouwbeloften had en een kind heeft met Maria-Catharina Wouters, van Hekelgem, mag voorlopig met geen andere trouwen) ; 1791 (Dorothea Verstuyft, van Ottergem, heeft trouwbelofte en kind van Judocus Benedictus Buyens, die alimentatiegeld moet betalen en voorlopig geen andere mag huwen) ; 1792 (Elisabeth de Wechter, van Heyendonk, bekomt alimentatiegeld voor haar kind, van ridder Joannes Augustinus de Patz, die voorlopig geen ander huwelijk mag aangaan) ; 1793 (Isabella Verhaeghen, van Erembodegem, die haar trouwbeloften verbrak met Jacobus-Bernardus t'Kint, baljuw van Aalst, mag voorlopig geen ander huwelijk aangaan).

d. *Wegens konkubinaat*: 1600 (Joannes van den Base, van Welden, heeft bijzit en is tevens verdacht van ketterij; biechten bij de deken, geloofsbelijdenis, penitentie, door de mond van de pastoor vergiffenis vragen, 19 pond vlaams boete van 36 gulden 1 1/2 stuivers proceskosten); 1601 (Joannes Cegels, van Mechelen: biecht, penitentie, 6 gulden boete en proceskosten); 1603 (Francisca, bijzit van Joannes Suys, moet in de gevangenis worden opgesloten en er blijven tot na voldoening van de boete); 1603 (Egidius Sterck, van Brussel: biecht bij deken, penitentie, 15 gulden boete en 10 gulden 19 stuivers proceskosten); 1604 (Jaspar van der Heyden met Mayken de Jonghe, met verscheidene kinderen: biecht, penitentie, 5 pond groot boete + 15 gulden 12 stuivers proceskosten... en Mayken moet het hof verlaten); 1604 (Gomarus van Elewijt alias van Bulck: 6 gulden boete - waarvan achteraf ontslagen - + 20 gulden 10 stuivers proceskosten); 1606 (Oscar Carbonnier, van Schorisse, leeft sinds 10 jaar met bijzit en veel kinderen: 100 gulden boete, verlaten van bijzit + proceskosten; bijkomende boete in 1607 van 14 gulden 3 stuivers en beroep op de wereldlijke macht, gezien aan de verplichtingen niet werd voldaan); 1607 (Christofoor Limoge, van Etikhove, 20 gulden boete en verlaten van bijzit); 1609 (Petrus del Vael, van Mechelen, wegens verloving en konkubinaat beboet met 18 gulden); 1609 (Egidius van Divoorde, van Mechelen, wegens hervallen in konkubinaat beboet met 150 gulden, bekomt genade: boete herleid tot 25 gulden, achteraf opnieuw 50 gulden); 1609 (Gerardus Berot, die werd begenadigd, blijft evenwel in de gevangenis opgesloten tot wanneer de proceskosten betaald zijn; ook hiervan verzoekt hij ontslagen te worden); 1616 (Christiaan Coremans, van Mechelen, wordt bedreigd met gevang, zo hij zijn bijzit Dorothea Vergangen niet verlaat); 1616 (Herman Christians, van Erembodegem, wordt beboet met 2 pond groot); 1617 (Joannes de Bois, van Meldert, wordt met gevangenis bedreigd; trouwt en de deken verzoekt de boete om te zetten in een andere straf, gezien „zeer arm”); 1619 (Joannes de Neve, van Appelterre, moet gedurende 1 maand hoogmis en sermoen bijwonen - hiervan een bewijs voorleggen op straf van 10 gulden, + proceskosten (24.8); op 19.11 veroordeeld tot 12 gulden 4 stuivers); 1619 (Joanna Willems, verplicht binnen de 8 dagen paasplicht te volbrengen, waarvan bewijs in te leveren binnen de 14 dagen, op straf van 8 gulden (7.3) en op 25.3 veroordeeld tot 9 1/2 gulden. Nam de vlucht); 1624 (Dionisia de Cubber en Hans de Ceukeleir, deze laatste in gevang, beide van Schorisse, moeten biechten, 10 gulden boete betalen en ieder 16 gulden 13 stuivers proceskosten; binnen de 24 uur elkaar verlaten op straf van 100 gulden); 1629 (Ludo-

vicus van den Berghe met Barbara Helduwert, zijn meid, moet biechten binnen de 3 weken, 24 gulden boete betalen, waarvan $\frac{2}{3}$ voor de arme gevangenen en $\frac{1}{3}$ voor de kerk van Dikkelvenne + 30 gulden $13\frac{1}{2}$ stuivers proceskosten); 1658 (Antoine Carité, deurwaarder te Aalst, en Anne-Marie van der Haegen verzoeken om genade); 1658 (Jan Andries alias Dietens bekomt genade mits biecht, bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Duffel, een boete van 50 gulden, aan de kerk van Muizen voor de helft en de andere helft aan de gevangenen + proceskosten; alles binst de 3 maand te regelen); 1666 (Petrus de Kinder moet biechten binnen de 14 dagen en 15 gulden betalen voor de arme gevangenen); 1682 (Franciscus Crans, slager te Leuven, zit wegens konkubinaat reeds ongeveer een half jaar in de gevangenis; er blijft nog een boete op water en brood over andere dag, gedurende 4 maanden; hij verzoekt om begenadiging); 1693 (Melchior Teniers, van Groot-Bijgaarden en Anna Marie del Cor moesten elkaar verlaten, hun biecht spreken en kommuniceren, de voorgeschreven boete vervullen en vasten. De man was ingekwartierd bij de pastoor; de vrouw in de abdij. Dat kan evenwel niet blijven duren. Zij verzoeken hun huwelijk te mogen „vernieuwen”. Zij worden ontslagen van de proceskosten die ze niet kunnen dragen); 1707 (Franciscus van Bursele met Elisabeth Seymortier, bloedverwante, moet worden aangehouden en opgesloten, waarbij de burgerlijke macht wordt opgeroepen en toelating verkrijgt hem zelfs op zon- en feestdagen aan te houden); 1759 (François Jos. van Bellingen en Corneille Pletinckx, van Brussel, leefden in konkubinaat, gezien zij te arm waren om de onkosten van een huwelijk te dragen; van Bellingen deed reeds een maand boete in het klooster van Neten; zij biechten en kommuniceerden en beloofden 20 schilden voor de goede werken; zij verzoeken opschorsing van het geding en te mogen trouwen); 1786 (Jan-Baptist James en Amelie Emerentiane Foucart zijn veroordeeld om gedurende 8 weken boete te doen in een klooster „à cause de s'être mariés par voie de fait”, d'ene bij de Cellebroeders, d'andere bij de Zwartzusters te Brussel; na 6 weken vragen ze om begenadiging voor de overige 2 weken; genade die wordt toegestaan).

e. *Wegens betwist of erkend vaderschap*: 1603 (Stefanus Meert, van Mollem, moet aan Paschasia Mannaerts en kind 150 gulden boete betalen + proceskosten 50 gulden); 1603 (Henricus van Landen moet voor het kind van Heylwig van Hasselt alimentatiegeld + beide samen 21 gulden $13\frac{1}{2}$ stuivers proceskosten); 1675 (Jacobus van Candries moet alimentatiegeld en geld voor kraambed aan Maria Joanna van der Burcht); 1711 (Margareta van Hall wijst Joannes Lefebere als vader aan van haar kind; de

aanklaagster wordt verwezen tot de proceskosten) ; 1736 (Petrus van Nuffel, van Opwijk, moet alimentatiegeld betalen voor het kind van Maria Olbrechts) ; 1792 (Andreas Cluytens moet alimentatiegeld voor het kind en kraamkosten betalen aan Elisabeth Cluytens).

f. *Wegens moeilijkheden in het huwelijk of gescheiden leven* : 1602 (Catharina Schuymeers en Egidius de Geyter moeten goed biechten en beloven in vrede te leven) ; 1604 (scheiding van tafel en bed voor Christoffor Caluwaerts en Barbara Ruelens ; de vrouw bekomt 600 gulden + haar kleding) ; 1707 (Anna Verstraeten en Jacobus Ariens, één maand gehuwd, verlieten mekaar „om de groote slaghen ende stooten die sij krijgt” ; scheiding van tafel en bed wordt uitgesproken) ; 1782 (Johanna van der Gucht wil scheiding van Judocus Peeters van Mechelen, zo gezegd wegens mishandeling ; de vrouw zelf wordt schuldig bevonden en, gezien zij afwezig is, wordt de veroordeling uitgehangen aan de kerk en aan haar woning).

g. *Als meretrix* : 1713 (Magdalena van de Velde, van Mechelen, 20 jaar oud, wordt gestraft als prostituée ; zij belooft zich terug te trekken te Antwerpen „in eene schole bij eene gheestelijke dochter”.

h. *Ontslaging van huwelijksroepen* : 1688 (Adrianus Lecocp en Anna-Catharina van Sassegem worden hiervan ontslagen, gezien zij reeds de naam hebben gehuwd te zijn en een kind hebben, mits de betaling van de kosten van dagvaarding).

i. *Wegens tweede huwelijk* (met betwijfeling nopens ontbinding van het eerste) : 1599 (Richardus de Hondt, schoenlapper te Munkzwalm, oud en grijs, en die een „gehuyrde coeie heeft ende gaet wijen int velt om gelt” sloot een tweede huwelijk met Elisabeth Scaeps met wie hij in twaalf jaar 6 kinderen heeft ; hij moet biechten, penitentie volbrengen en 10 pond vlaams als boete betalen of met ontbloot hoofd, ongeschoeid, met een brandende kaars mee opstappen in de plechtige processie, en daarna voor het hoogaltaar in aanwezigheid van het volk, geknield vergiffenis vragen + 16 gulden 5 stuivers proceskosten) ; 1644 (Jean Baert, metseldienaar, is veroordeeld tot 2 maand opsluiting „in de Vrunte” te Brussel + vasten op woensdag, vrijdag en zaterdag + biecht + proceskosten, wegens het aangaan van een huwelijk met Margaretha Salaert, eveneens veroordeeld, wiens echtgenoot niet zeker overleden is ; veroordeelde verzocht om vrijlating en ontslaging van de gevangeniskosten) ; 1684 (Joannes Fockaert, reeds o. een half jaar opgesloten, vraagt om ontslagen te worden van de openbare schuldbekentenis en in de plaats hiervan gedurende 8 dagen geestelijke oefeningen te mogen doen in een klooster en

tevens ontslagen te worden van $\frac{1}{3}$ van de boete. De officiaal stelt voor : generale biecht, betaling van gevangenis- en proceskosten, gedurende twee jaar op de 5 voornaamste feestdagen te biechten en kommuniseren en streng verbod nog omgang te hebben met zijn zozegde echtgenote) ; 1684 (Maximiliaan Jonnaer werd veroordeeld wegens huwelijk met tweede echtgenote, zonder zekerheid omtrent de dood van de eerste + criminis incestuosus, tot verbanning uit het aartsbisdom en een boete van 200 gulden te betalen binnen de 6 weken ; hij vraagt uitstel van verbanning om aan deze laatste verplichting te kunnen voldoen) ; 1694 (Charles de Resme, van Brussel, ging een tweede huwelijk aan in de Kapellekerk, en werd hierom opgesloten in de gevangenis ; vicaris-generaal Coriache stelt voor het genadeverzoek te verwerpen) ; 1751 (notaris Philippe François Becquet, van Diest, huwde te Belgrado o. 1735 ; hij dacht dat zij overleden was en huwde in 1742 met Joanna M. B. Plesserie. In 1746 gedagvaard, verscheen hij niet ; in 1750 veroordeeld wegens overspel en konkubinaat ; vraagt begenadiging en verlaat zijn 2e echtgenote. Hij verlangt zijn pasen te houden en de jubileeaflaat te verdienen ; hij bekomt die gunst, op voorwaarde van binnen het jaar met zijn eerste echtgenote samen te wonen ; de officiaal meent dat hij best verplicht wordt zich in strenge afzondering op zijn pasen voor te bereiden).

j. *Wegens bloedschande of overtreding van verwantschapswetgeving* : 1613 (Hendrick Caers, de jonge, huwde na het overlijden van zijn vrouw met haar half-zuster, — mits dispensatie —, met wie hij evenwel reeds omgang had vóór het huwelijk. Hij verzocht regeling van de zaak ! Beide moeten 5 opeenvolgende jaren op bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, waarvan bewijs voor te leggen, ieder een boete betalen van 100 gulden ten voordele van het Mechels seminarie + proceskosten + scheiden van mekaar) ; 1623 (Joannes Vallais en zijn verwante Joanna de Man, moeten op een zondag vóór de preek door de mond van hun pastoor vergiffenis vragen, daarna zich gedurende een maand in een klooster terugtrekken, er biechten en er iedere maandag, woensdag, vrijdag en zaterdag vasten op brood en licht bier, daarbij een boete betalen van 100 gulden + proceskosten ... en mekaar niet meer ontmoeten, zoniet volgt gevangenisstraf op water en brood, zolang de aartsbisschop het goed vindt) ; 1626 (Adriaen Meganck, van Haaltert, verdacht van omgang met Jenneken de Sadeleer, zuster van Cathelijne de Sadeleer, die hij vroeger reeds bekende, wordt veroordeeld tot 4 gulden 1 stuiver) ; 1671 (Robert Ernest d'Argenteau leefde in bloedschande met zijn zuster Antoinette-Ernestine ; hij moet 1200 pattacons betalen aan het hospitaal te Zoutleeuw ; gezien hij niet betaalde, werd hij hiertoe verplicht

door de Raad van Brabant); 1687 (notaris Jan Maskens, in de gevangenis, wegens bloedschande en overspel met Josijne Maes, die reeds 5 maanden gevangen zit, vraagt om begenadiging; de officiaal meent dat hij een lijfstraf verdient van de burgerlijke rechter en minstens een publieke boete vanwege het geestelijk hof); 1748 (Joannes van den Driessche, van Oudegem, veroordeeld met Maria Anna van den Berghe, verzoekt om genade, die verleend wordt, mits generale biecht, maandelijks biecht gedurende een jaar bij hun pastoor; de vrouw moet op de knieën aan haar pastoor met twee getuigen vergiffenis vragen, wat door de pastoor op de preekstoel zal worden meegedeeld, en moet op bedevaart naar Lede; de man moet naar Halle; daarbij moeten ze 2 pistolen geven aan de pastoor voor de armen en verder „sich onthouden van alle suspecte gemeensaemheyten op pene van nulliteyt deser gratie”); 1751 (Elisabeth Vasseur, van Appels, had omgang ... en kind met Andries Daens, haar stiefvader. Beide vragen begenadiging. Elisabeth moet door de mond van haar pastoor te Hekelgem, vóór het sermoen, vergiffenis vragen in aanwezigheid van haar moeder, gedurende 1 jaar maandelijks biechten bij de pastoor van Appels en kommuniseren, op bedevaart gaan naar Onze-Lieve-Vrouw van Lede, geen besproken omgang meer hebben en daarom een uur gaan wonen van haar stiefvader, op haar knieën aan de pastoor en twee getuigen vergiffenis vragen, iedere zondag aanwezig zijn in hoogmis en sermoen en de proceskosten betalen. In 1752 vraagt ze zich te Hekelgem te mogen vestigen en er winkel te houden. Andries Daens bekomt ook begenadiging gezien „de moylijkheydt en de ellenden die hij onderstaen heeft doende die lanhdurige rijse naer Roomen” waar hij een generale biecht sprak – mits voor het sermoen door de mond van de pastoor van Hekelgem vergiffenis te vragen, maandelijks biecht gedurende 1 jaar, bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw te Halle en geen besproken omgang meer); 1754 (Jan-Baptist Le Noir, van Asse, voorheen gehuwd met de grootmoeder van Catharina de Winne, heeft met deze laatste een kind en wou haar huwen te Antwerpen, zonder evenwel het impediment – incestum in secundo gradu affinitatis – aan te geven; worden veroordeeld tot maandelijks biecht en communie, enige openbare penitentie nl. vergiffenis vragen aan hun pastoor, enige dagen doorbrengen in een klooster op water en brood + de proceskosten. Zij vragen de aartsbisschop om ontslag van een tweede geding, wegens het willen aangaan van het huwelijk); 1771 (Leonardus Landeloos, van Kortenen, heeft een kind met Elisabeth Christiaens, zijn stiefdochter; zij leven verder samen; verzoeken dispensatie, maar zijn te arm! Zij verlaten mekaar en zijn bereid de bestraffing te ondergaan).

U Niverfis presentes litteras inspecturis salutem in Domino . Nos infraſcript. Religioſus Societatis Jeſu Sanctiſſimi Domini noſtri Papæ in Baſilica PRINCIPIS Apoſtolorum de Urbe Pœnitentiarius

Andream Dams Jacc. Mecklin:

Limina Beatorum PETRI, & PAULI, ac Sedem Apoſtolicam perſonaliter viſitantes, & ad Pœnitentiæ Sacramentum humiliter recurrentem in Sacramentali confeſſione audivimus, & à peccatis ſuis, Apoſtolica auctoritate, injuncta ei Pœnitentia ſalutari, abſolvimus. In cujus rei fidem præſentes litteras ſigno Collegii Apoſtolicæ Pœnitentiariorum ſignatas, & propria manu ſubſcriptas, ad humilem ipſius ſupplicationem, gratis conceſſimus. Dat. Romæ apud S. Petrum anno milleſimo ſeptingenteſimo quinto quageſimo primo Die 7 mensis *auguſti* Pontificatus Sanctiſſimi D. N. BENEDICTI Papæ XIV. Anno 11

Leonardus Levet
Societatis Jeſu.

*Notum facio Ampliſſimo Dno Levet
Dco ſupra memorati Andree Dams, hinc
facta generali confeſſione, et recepta
abſolutione, hanc inſtar veri pœnitentis
quæſiſſe, et dignum eſſe, qui ab omnibus
in gratiam recipiat.
ſuit Leveti 17 Auguſti 1751*

Bewijs van Romebedevaart (27 bij 19,5 cm.). Op het ſtuk in papier werd een ſtukje linnen genaaid (6 bij 5 cm.), waarop de pauselijke tiar en de ſleutels voorkomen.

k. *Wegens verdachte omgang met een novice*: 1623 (Andries de Coninck heeft omgang gehad met een novice te Brussel; hierom werd hij veroordeeld om binnen de 8 dagen na zijn vrijlating op bedevaart te gaan naar Halle en aldaar een algemene biecht te spreken bij de Jezuïeten, te kommuniseren, een boete te betalen van 100 gulden en verbanning uit de stad Brussel en 3 mijlen in de omtrek, onder bedreiging met gevangenisstraf op water en brood. In 1626 verzoekt hij om begenadiging en naar Brussel te mogen terugkeren, gezien de novice vertrokken is).

l. *Wegens slecht gedrag*: 1600 (Jacques Chastelier, Frans kloosterling-priester, werd uit het aartsbisdom gebannen, wegens zijn misdaden, onder bedreiging met galeien. Hij keerde terug en wordt nu opgespoord); 1602 (Maria de Gorttere: 3 dagen op water en brood, biecht bij de penitentiarius te Mechelen, penitentie, proceskosten); 1603 (Petrus Smet van Lombeke: gevangenisstraf); 1631 (Maria van Drooghenbroeck, van Sint-Katharina-Lombeek, beschuldigt Petrus van der Heyden haar te hebben aangerand); 1645 (Adriaen de Rijbel, van Impe, moet verdachte omgang met Joanna Smets opgeven, onder bedreiging met gevangenis en 100 gulden boete); 1691 (Barbara de Clerck, van Sint-Pietersparochie te Leuven, herbergierster, werd tot gevangenisstraf veroordeeld, om wat ze in haar herberg had toegelaten; bij genadeverzoek werd deze moeder van 4 kleine kinderen vrijgelaten, maar moet de proceskosten betalen, wat ze onmogelijk kan gezien haar armoede); 17e eeuw (Barbara Cornet, echtgenote van Pauwel de Greeve, zit wegens slecht gedrag in de gevangenis van de aartsbisshop opgesloten; zij verzoekt om ontslagen te worden, belooft beterschap en het aartsbisdom te verlaten); 17e eeuw (de wed. Juliano Casa Regia, Maeyken Parijs, heeft na de dood van haar man, om in het levensonderhoud van zichzelf en van haar 4 kinderen te voorzien, het linnen gewassen voor verschillende Italianen, kennissen van haar man en „oock ghelogeert gehadt eenige dochters”, hierom werd zij door de promotor gevangen gezet „op de trorenborch poorte” te Brussel, en daarna door de officiaal voor 6 jaar uit de stad verbannen. Zij vraagt om voor haar kinderen te kunnen zorgen, naar de stad te mogen terugkeren).

m. *Wegens onbekende redenen*: 1600 (Petrus Coppin, van Ronse: biechten binnen de maand, boete van 3 pond vlaams + 23 gulden 12 1/2 stuivers proceskosten); 1604 (Vincentius Bernaert, van Etikhove wordt veroordeeld + 19 gulden 2 stuivers proceskosten); 1605 (Balduinus Guchtenaere is veroordeeld tot gevangenis en moet worden aangehouden); 1629 (Abraham Maeterlinck, van Ronse, werd op 16.11.1626 veroordeeld om binnen de 8 dagen het aartsbisdom Mechelen te verlaten, onder de bedrei-

ging met een boete van 300 gulden en gevangenisstraf op water en brood. Hij voldeed, maar vraagt vergiffenis en verzoekt na 3 jaar verbanning bij vrouw en kinderen te mogen terugkeren); 1648 (Egidius Bombeeck, van Oombergen, moet 44 gulden 15 stuivers betalen); 1681 (Giulielmus Masson en zijn echtgenote Geertruide Elebaert, die beiden gevangen zitten, werden begenadigd op voorwaarde dat „sij sullen vertrecken ende blijven buiten het aertsbisdom ende betalen al de onkosten”); 1660 (Antonius de Brouwer en Anna Witten, die werden veroordeeld tot een boete van 600 gulden, verzoeken hun straf om te zetten in een maandelijke biecht gedurende enkele jaren of een gedeelte van de boete te worden kwijtgescholden); 1689 (Koenraed de Joncker, 70 jaar, werd door de appariteurs vóór enkele dagen in de gevangenis opgesloten, beticht van verschillende feiten die hij bekende; hij vraagt om vrijlating en verklaart zich bereid de proceskosten te betalen); 1781 (Josephus Op de Beeck en Petronilla de Neeff hadden een huwelijk willen aangaan voor de onderpastoor; zij voldeden aan de opgelegde straf nl. generale biecht, vasten „in pane doloris et aqua tristitiae” gedurende de tijd door de aartsbisschop bepaald; verzoeken ontslagen te worden van de 6 weken opsluiting in een klooster, wat veel stoffelijk nadeel zou betekenen voor Joseph, officiaal van de koninklijke raad).

(2) *Bij overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven.*

a. *De paasplicht:* 1604 (Arnoldus Schoepens, wegens verzuim van paasplicht en openhouden van herberg onder de goddelijke diensten op Pinksteren, veroordeeld tot een boete van 7 gulden 9 stuivers + proceskosten); 1606 (Joannes Bevelier, van Zegelsem, hield twee jaar na mekaar zijn pasen niet; voldeed ten slotte; veroordeeld tot 11 gulden 5 stuivers proceskosten); 1606 (Gratianus van Overbeeck: vóór Kerstmis te biecht en te kommunie, en hiervan bewijsstukken voorleggen aan het geestelijk hof, daarbij een boete van 12 gulden 10 1/2 stuivers + gerechtskosten); 1607 (Andreas Serlippens en zijn echtgenote, van Dikkelvenne, betonen berouw en worden veroordeeld tot het betalen van de proceskosten); 1607 (Maria, echtgenote van Joannes van den Berghe, van Erembodegem, nalaten van paasplicht gedurende twee opeenvolgende jaren, moet binst de maand de verplichting nakomen en 12 gulden 18 stuivers proceskosten betalen); 1607 (Franciscus de Backer moet proceskosten 11 gulden 5 stuivers betalen); 1617 (Michaël Verleysen van Nukerke, moet binnen de 14 dagen paasplicht vervullen en binnen de 3 weken verschijnen voor de officiaal om er de geloofsbelijdenis af te leggen + proceskosten); 1618 (Franciscus del Rie, van Edelare, moet paasplicht vervullen binnen

de 8 dagen, op gevaar af anders een boete van 10 gulden te moeten betalen + proceskosten); 1618 (Judocus Raet, verplicht binnen de 8 dagen zijn paasplicht te vervullen, zoniet 10 gulden boete en 13 gulden 1 stuiver proceskosten); 1618 (Bartholomeus Becmans, van Edelare, moet pasen houden, boete van 13 gulden 7 stuivers betalen); 1619 (Joannes del Fonteyne, die paasplicht niet vervulde in 1618, maar wel nadien, werd veroordeeld tot de proceskosten 14 gulden 6 stuivers. Nihil, est enim pauper); 1620 (Guilielmus Servrancx: paasplicht vervullen binnen de 8 dagen, waarvan bewijs binnen 14 dagen of 12 gulden boete + proceskosten 11 gulden 1 stuiver); 1621 (Joannes Moens vervulde paasplicht niet in 1620, moet bij pastoor of Jezuïeten biechten met Pasen, Pinksteren en Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart, met bewijs binnen de 14 dagen + proceskosten); 1624 (Joannes Deventer, van Munkzwalm, moet paasplicht vervullen en 10 stuivers aan de armen betalen, zoniet 12 gulden boete); 1626 (Cornelius Violet moet biechten binnen de 14 dagen, 30 stuivers boete + proceskosten); 1654 (Anna Daeskins moet biechten en tweemaal communiceren tussen Palmzondag en Beloken Pasen, 3 zondagen in preek en mis zijn, 3 gulden 13 stuivers proceskosten en 5 gulden 1 stuiver andere kosten betalen); 1654 (Egidius Cossie verwaarloosde paasplicht en zondagsmis, moet biechten en tweemaal communiceren en regelmatig de mis bijwonen + 3 gulden 24 stuivers proceskosten + 3 gulden 11 stuivers andere onkosten).

b. *Ketterij*: 1604 (Joannes Walraevens, de oudere, van Mater, wordt gedagvaard en veroordeeld omdat hij de zondagsmis regelmatig verzuimt, waarom hij verdacht is van ketterij - „prout ex dicta contumacia aliisque intelligimus” -; hij moet biechten bij de deken, penitentie doen, zuivering van ketterij voor de deken + 16 gulden 11 1/2 stuivers proceskosten); 1625 (Nicolaus Costerij, van Ronse, werd verdacht van ketterij; hij wordt veroordeeld tot een boete van 50 gulden + 30 gulden 8 1/2 stuivers proceskosten; gezien hij zeer arm is kan hij niet betalen, werd aangehouden, weer vrijgelaten onder belofte van binnen zekere tijd de onkosten, gestegen tot 54 gulden 8 1/2 stuivers te betalen. Op zijn verzoek werd hij begenadigd! verbanning uit het aartsbisdom gedurende 6 jaar, of 6 maand kerkerstraf op water en brood); 1628 (Petrus Tibaut, van Oosterzele, zou hel en vagevuur geloochend hebben en gezegd dat de hel in deze wereld te vinden was, vond de gebeden nutteloos en was in het bezit van een ketters Nieuw Testament en van psalmen; hij moet de geloofsbelijdenis afleggen en de proceskosten betalen, onder bedreiging met gevangenis).

c. *Zondagsrust*: 1607 (Mattheus de Moor om op 2 zondagen te hebben gewerkt 12 gulden boete); 1626 (Hermine Garyts, van Ronse, om gemalen te hebben onder de goddelijke dienst op het feest van Sint-Mattheus, moet biechten en 3 gulden boete betalen); 1626 (Joannes van Ophem vervoerde stro en laadde een kar op Sint-Michielsdag, daarom dient hij op 3 zondagen aanwezig te zijn in de preek van de pastoor en 30 stuivers te betalen voor de gevangenen van het geestelijk hof); 1629 (Ludovicus Uytenhove alias van den Hove bewerkte zijn land op Sint-Andreas; moet biechten vóór de 2e zondag van de Vasten en 20 stuivers betalen voor de arme gevangenen); 1629 (Guilielmus Kaus, van Dikkelvenne, die op een zondag met een kar zaad vervoerde naar de Schelde, moet biechten, waarvan bewijs op bedreiging met 12 stuivers, en 37 stuivers proceskosten betalen); 1652 (Livinus van Lierde, van Ninove, mulder, maalde op 17 november rond de middag, ontving zakken graan op zijn molen en gaf blom; moet biechten, 8 gulden boete betalen en 8 gulden 12 stuivers proceskosten); 17e eeuw (Joannes Maelewinckel, veroordeeld tot een boete van 12 gulden + de proceskosten, om op zondagen gewerkt te hebben, vraagt ontslag van deze straf); 17e eeuw (Lysbeth Heusmans, echtgenote van Jan van Meerbeek, werd gedagvaard „omdat zij op St-Thomasdach lestleden haer lijwat heeft laeten hanghen te droogen”; zij bekent het feit, maar zegt dat zij het twee dagen vroeger had gewassen, maar tweemaal verplicht was uit vrees voor de soldaten het uit de kuip te nemen en het te verbergen, en gezien Kerstmis naderde, heeft zij getracht het droog te krijgen vóór dit feest en het daarom zonder slechte bedoeling laten hangen, wat zij in gewone omstandigheden niet gewoon was. Zij vraagt vergiffenis).

d. *De zondagsheiliging*: 1603 (Joannes Taseyys, meier van Buggenhout, bekomt vergiffenis van de ontheiliging van feestdagen, mits 6 gulden te betalen); 1604 (Maximiliaan Heyse, van Sint-Denijs-Boekel, „om onder de hoogmis op Onze-Lieve-Heer-Hemelvaart in een herberg gedronken te hebben” 24 stuivers boete + 16 gulden 13 1/2 stuivers proceskosten); 1617 (Joannes Diericx, van Halen, om op de 2e zondag na Pasen onder de hoogmis in de herberg te hebben gespeeld en gedronken, moet biechten bij zijn pastoor, een boete betalen van 21 gulden 12 stuivers + 13 stuivers proceskosten); 1617 (Judocus Rombout, van Mechelen, komt weinig naar de kerk en is aldus verdacht van ketterij; wordt veroordeeld tot geloofsbelijdenis, boete en proceskosten); 1623 (Elisabeth Alleman, van Scherpenheuvel, om op twee zondagen en op Sint-Pieter en Sint-Paul drank te hebben geschonken, beboet met 12 gulden – bij herhaling wordt dit 50 gulden); 17e eeuw

(Joannes d'Hont die toeliet op zondag 8 maart in zijn huis met violen te spelen en te dansen, moet biechten, boete en proceskosten betalen).

e. *Bijgelovige praktijken*: 1624 (Georges Cornelissen, van Mechelen, wordt van bijgelovige praktijken beschuldigd; hij wordt veroordeeld om in de kerk van Sint-Katarina en van Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk vergiffenis te vragen; bij herhaling wordt hij bedreigd met gevangenis en geseling).

f. *De onthoudingswet*: 1623 (Gabriel de Jode heeft vlees geëten op Sint-Marcus in een publieke instelling; hij moet biechten, geloofsbelijdenis doen binnen de maand, 10 gulden boete betalen + proceskosten (30.3); werd op 19.4 veroordeeld tot 13 gulden 18 1/2 stuivers; is voortvluchtig en liet vrouw en kinderen achter ten laste van de armendis).

g. *Wegens toebrengen van slagen aan een priester*: 1607 (Joannes de Cock, Egidius van der Eecke en Henricus de knecht van Arnoldus Mutsaerts, hebben op Sint-Paulus 15.1.1607 in een herberg een priester die er binnen kwam tot bloedens toe geslagen. Zij waren onder drank. Zij werden veroordeeld om te biechten vóór Sinksen bij de gardiaan van de Minderbroeders, een bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk, een dag vasten op water en brood en een boete betalen de eerste van 3 pond groot (achteraf herleid tot 1 pond) de beide andere ieder van 1 pond groot + de proceskosten).

h. *Wegens moord*: 1720 (Michaël Hebbe heeft Joannes Dequet gedood; de moordenaar wordt verplicht op bedevaart te gaan naar Rome. In Rome werd hij ontslagen door de Penitentiarius van Sint-Pieter; de kardinaal-bisschop Fabritius verzoekt de aartsbisschop van Mechelen hem genade te verlenen, gezien de lastige en gevaarvolle bedevaart).

i. *Wegens laster*: 1624 (Joannes van Vreckem, van Denderwindeke, werd veroordeeld op 30.5.1624 om publiek in de kerk vóór de preek door de mond van de pastoor te verklaren dat hij Catharina de Doncker heeft gelasterd, met daarbij een boete van 25 gulden + 63 gulden 1 stuiver proceskosten. In 1625 verzoekt hij die publieke herroeping niet te moeten doen, maar in de plaats hiervan voor de pastoor en 2 getuigen, ofwel te veranderen in een bedevaart naar Halle, en tevens ontslag van de boete. Het aartsbisdom beslist dat de pastoor van op de predikstoel zal verklaren dat het Petrus spijt... en dat Petrus 5 pond groot zal betalen tot het aankopen van een godslamp voor de kerk van Haaltert. Hij voldeed!).

j. Enkele speciale gevallen worden hier nog aan toegevoegd.

Aldus werd Henricus de Kokere, pastoor te Borsbeke, in 1628 opgeroepen wegens verwaarlozing van de kerk, terwijl in 1651 een onderzoek werd bevolen nopens de zedelijke gedragingen van Petrus Hermans, priester te Meerbeke en nopens de overtollige herbergbezoeken van kapelaan Boel te Herzele. Wegens herhaalde dronkenschap moet Amedeus Gerards, priester te Voorde, zich in 1750 komen verantwoorden te Mechelen.

In 1630 bekomt de priester Jacobus Lobé ontslaging uit de gevangenis, mits de belofte zich voortaan waardig te gedragen. In 1787 verzoekt Guilielmus Leennessy, priester uit de streek van Namen, die sinds 13 maanden te Brussel opgesloten zit in de gevangenis van het geestelijk hof, waar hij onmenselijk leed (in hoc carcere inhumano) heeft doorstaan, om ontslagen te worden en naar het Naamse te mogen terugkeren. Martin van Saenen, zoon van notaris Judocus van Saenen te Brussel, beweerde ten onrechte te Kamerijk tot priester te zijn gewijd; verscheidene malen droeg hij de H. Mis op en belande in de gevangenis te Beveren-Waas; hij vraagt begenadiging „om te kunnen genieten van de jubileumaflaat”; zijn geval is aan betwisting tussen de burgerlijke en geestelijke macht onderhevig, gezien hij geen priester is!

D. *De aard van de bestraffing*

Zowel uit de gegevens van de deken van Ronse, als uit deze van de dekanale verslagen en van de officialiteit van Mechelen, blijkt duidelijk dat de lijfstraffen uitzonderlijk waren. Geseling komt slechts ééns voor als een bedreiging, wegens bijgelovige praktijken, terwijl gevangenisstraf algemeen was en varieerde van enkele weken tot enkele maanden, zelfs jaren. Er is in de stukken van de officialiteit sprake van een gevangenis van het aartsbisdom te Mechelen en te Brussel. Te Laken „op den torren” (1659) en te Brussel „opde trorenborch poorte” (17e eeuw) zitten gestraften van het geestelijk hof van Mechelen. De gevangenisstraf viel ten laste van de opgeslotene en werd soms verzaard door een strenge vasten op „water en brood”, „op brood en licht bier”, hetzij op bepaalde dagen in de week, hetzij over andere dag. Soms werd de gevangenisstraf vervangen... of gevolgd door een geestelijke afzondering in een klooster voor een zestal weken, met of zonder vasten.

Veelal werden de veroordeelden verplicht een geldboete te betalen, voor verschillende doeleinden, hetzij tot onderhoud van de arme gevangenen opgesloten in de aartsbisshoppelijke gevangenis, hetzij soms voor het seminarie of voor een ander goed werk van de

aartsbisschop. Die boeten waren nu en dan wel heel zwaar en wanneer zij licht waren bij kleinere vergrijpen, dan werden zij steeds verzwaard door de *proceskosten*, die meestal hoog opliepen. Men diende immers te betalen voor alles en nog wat: dagvaarding, een afschrift, de afgelegde mijlen (4 stuivers per mijl in het begin van de 17e eeuw), enz.

Daarbij komt de verbanning uit het aartsbisdom waar het gaat om geloofszaken (ketterij) of uit het dorp of de stad waar het gaat om vergrijp tegenover het zedelijk leven.

In de meeste gevallen komt er ook nog bij een (generale) biecht bij een bepaalde biechtvader, al dan niet gevolgd van een kommunie, volgens het goedvinden van de biechtvader. Ook vergiffenis vragen over de verwekte ergernis, hetzij persoonlijk, hetzij door de mond van de pastoor, vóór de preek van de hoogmis, in aanwezigheid van de gelovigen was een veel voorkomende vernederende straf. Het kon evenwel nog erger, wanneer de schuldige verplicht werd in zijn hemd, met een (brandende) kaars in de hand mee op te stappen in de processie. Van deze vernederende bestraffing trachtte men zich te ontdoen, door een herroeping van zijn fout voor de pastoor en twee getuigen... of door een bedevaart.

De bedevaarten als boete komen trouwens meest voor bij genadeverleningen. Bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk, van Scherpenheuvel, van Lede, van Halle of van Duffel. Deze bedevaarten waren dus niet al te ver. Toch komen er nog twee gevallen voor van een Romebedevaart, in 1720 wegens doodslag en in 1751 wegens bloedschennis.

Om de goede gevoelens levendig te houden komt er vooral vanaf de 18e eeuw soms een maandelijks biecht bij.

Bij de bestraffing wordt rekening gehouden met de aard van de fout en de sociale toestand van de wetsovertreder. Bloedschennis werd zwaarder gestraft dan overspel; dit laatste was gewichtiger dan konkubinaat of „fornicatio simplex”, die meestal een oplossing vond in het nakomen van een gepland huwelijk of in het betalen van alimentatiegeld voor het verwachte kind. De welstellende wordt zijn fout zwaarder aangerekend dan de arme dompelaar.

Het geestelijk hof treedt onverbiddelijk op tegenover waarzeggens, bezweerders enz. en bestrijdt met alle mogelijke middelen de bij het volk diep ingewortelde bijgelovige praktijken²⁸, al

28. „... synodus mandat omnibus iudicibus ecclesiasticis *ut in exilium mittant, vel mitti curent, omnes qui super futuris eventibus aliisque secretis responsa dant, eosque qui talis consulunt graviter puniant et multo gravius animadvertant in maleficos et incantatores et omnes qui vulgo aegiptii vocantur*” (Mechelse sinode 1607). — Als bijgelovige praktijken worden in de dekanale vergaderingen van 1612

wordt er, en dit vooral bij de parochiale geestelijkheid, te veel geloof gehecht aan de okkulte werking van de duivel. Daarom de herhaalde verzoeken om te mogen eksorsiceren.

In een drietal gevallen, o.m. in de dekanale verslagen (Joannes de Lay, van Elst, 1603), worden onverbeterlijken bedreigd met de galeien. Werd deze straf niet opgedrongen door de burgerlijke macht, dan diende zij althans door deze uitgevoerd te worden.

E. Gegevens uit de Registers van Criminele Sententies van de Raad van Vlaanderen

Zoals bij de inleiding gezegd, werden door dit gerecht slechts aan achttal straffen uitgesproken, waarin het gaat om louter kerkelijke aangelegenheden, die dan in het licht van die tijd een „gemengd” karakter hadden, als b.v. heresie en bijgeloof. Ketterij was tevens een staatsaangelegenheid en hekserij gold als een zaak waarin de maatschappelijke orde in het gedrang kwam.

1. *Ketterij*

Een groep Wederdopers van Lovendegem wordt wegens verboden samenkomst op 10 oktober, op 24 november 1609 veroordeeld. De groep bestond uit 24 personen. Zij werden veroordeeld tot een geldboete variërend tussen 12 en 100 gulden of tot het schenken van een zak rogge vóór Kerstmis aan de armendis ; zij werden verplicht voor het hof de katholieke geloofsbelijdenis af te leggen, vergiffenis te vragen, op de eerste zondag bij hun pastoor te biechten en te kommuniceren, regelmatig op zon- en feestdagen de mis bij te wonen en hiervan om de 3 maand tot tweemaal toe een bewijs af te leveren. Natuurlijk kwamen er voor ieder de proceskosten bij. De twee – Salomon Clays, zoon van Jan (herdoopt en propagandist) en Janneken Moens, weduwe Jan Bauwens –, die volharden in „de pernicieuse heresie” werden uit het land verbannen „up peyne van galghe”, na afbetaling van de proces- en gevangenskosten. Ook tegen de wederdoper, Daniel van Wassenhove, die uit Zeeland kwam, werd de verbanning uitgesproken²⁹.

en 1617 genoemd : het binden van strobanden rond de fruitbomen, in de hoop aldus meer vruchten te winnen ; eveneens het gebruik van wat men noemt „het Sint Janscruyt” (een grassoort), waar een speciale kracht wordt aan toegeschreven en dat als een voorbehoedmiddel tegen ongelukken voor de mensen en het afbranden van de huizen wordt gebruikt. (In 1612 staat er : „gras te snijden op de vooravond van Sint Jan”) (Reg. nr. 175).

29. Nr. 8594, bl. 103 r°-110 r°.

2. Bijgeloof en hekserij

– Clare van der Brugghe, van Sint-Omaers wordt in 1586 te Gent veroordeeld wegens „diversche superstitionen ende imposturen, u draeghende voor eene waersectsterigghe ende ontooveresse van coeyen”, toch bleef zij zelfs op de pijnbank loochenen „den duyvel te kennen, ghesien ofte ijert ghemeens met hem thebbene”. Zij werd veroordeeld om gedurende een half uur tentoongesteld te worden voor het Gravenkasteel³⁰.

– Elisabeth Vlaemycx, dochter van Joos, echtgenote van Ghysbrecht Guens, geboren en wonende te Ninove, die beschuldigd werd... en bekend heeft „ghemeenschap te maecten metten boosen vijandt ghen. Belzebuth”, die haar lichamelijk tekende en minstens tweemaal gedurende de nacht voerde „in den haezelaeren bosch” te Pollare; Belzebuth en zijn gezelschap waren gekleed „met witte waembuijsen ende fransche brouchillekens”, en samen met andere vrouwen, die reeds „gheexecuteerd zijn metten viere”, vonden er orgieën plaats. Zij ook wordt tot de vuurdood veroordeeld op 23 december 1595 en al haar goed wordt verbeurd verklaard³¹.

– Joos Vierendeel, geboren te Borsbeke, wordt beschuldigd van belezing van mannen en vrouwen „ghequelt van tooverije”, waartoe hij bijgelovige middelen gebruikte. Hij werd op 15 december 1618 veroordeeld om gedurende een kwartier tentoongesteld te worden op een schavot voor het Gravenkasteel, „mette voors. boucxkens ende billetkens” aan zijn hals, daarop ten bloede gegeseld te worden en daarna voor 25 jaar verbannen te worden + proces- en gevangenskosten³².

– Roger Notholf, zoon van Arent, hield zich bezig met het belezin van „betooverde menschen ende beesten”, waarom hij reeds door de officiaal van het bisdom Gent op 19 januari 1628 werd veroordeeld, gegeseld en voor 10 jaar uit het bisdom verbannen „up peine van galleye en publicque gheesselynghe”; niettegenstaande dit heeft hij zijn werkzaamheden hervat o.m. te Berchem. Op 1 februari 1631 werd hij veroordeeld om ten bloede gegeseld te worden op een schavot voor het Gravensteen en daarna uit Vlaanderen verbannen voor 25 jaren + de proceskosten. Twee jaar later staat hij opnieuw terecht onder dezelfde beschuldigingen, met tevens daarbij overspel. Hierom werd hij reeds op 11 augustus 1633 „andermael ghefustigeert men den bast an den hals”, beroofd van al zijn goederen en levenslang verbannen uit het graafschap Vlaanderen. Om aan de galg te ontsnappen, vraagt en bekomt hij

30. *Ibidem*, bl. 11 r°-12 r°.

31. *Ibidem*, bl. 43 v°-44 r°.

32. *Ibidem*, bl. 146 r°, v°; 400 v°-401 r°.

genade, maar wordt op 22 juni 1641 veroordeeld om op „het schavot met den bast an den hals” ten bloede gegeseld te worden + verbeurdverklaring van al zijn goederen en levenslange verbanning uit het graafschap Vlaanderen ³³.

3. *Onthoudingswet*

– Carel van den Olme, die op vrijdag 22 april 1588 in de herberg „de drye duijven” te Merelbeke zich drie jonge duiven deed bereiden en die opat „niet jeghenstaende dat zulcx onbehoorl. en niet gheorloft en was”, werd veroordeeld tot een boete van 6 carolus gulden + de gevangenskosten ³⁴.

– De gevangene Gillis Leyns, heeft de onthoudingswet overtreden op een zaterdag door „hespenvleesch” te eten in aanwezigheid van andere gevangenen; hierom werd hij op 31 juli 1632 veroordeeld om vergiffenis te vragen op beide knieën voor het hof en deze bede te herhalen in aanwezigheid van de gevangenen, verder 3 dagen en nachten vasten op water en brood en een boete betalen van 20 gulden + de proceskosten ³⁵.

4. *Ontering van heiligenbeelden*

De gebroeders Vindevoghele van Gontrode hebben zich met een paar andere jongelieden op Allerheiligen oneerbiedig gedragen in de kerk van Gontrode en er de beelden van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Bavo bespottelijk behandeld en beschimpt. Dit optreden kost aan Francoys een geseling ten bloede, levenslange verbanning uit Vlaanderen en konfiskatie van al zijn goederen; zijn broeder Matthijs moet verschijnen voor het hof in zijn hemd, met een kaars van 2 pond in de hand, op beide knieën vergiffenis vragen en daarna tussen 2 deurwaarders de kaars gaan offeren in de Sint-Veerlekerk, daarbij gedurende een half jaar op de eerste zondag van de maand te biechten en te kommunie gaan + de gevangenis- en proceskosten; de andere broer Lieven, 15 jaar oud, moet vergiffenis vragen en „bij eenen scholmeester ghedisplineert worden naer discretie” + proceskosten te betalen vooraleer de gevangenis te mogen verlaten. De beide medeplichtigen Adriaen de Gheetere, van Oosterzele, 15 jaar oud, moet vergiffenis vragen en de proceskosten betalen en Gheeraert van Grimberghe moet eveneens vergiffenis vragen, een boete van 25 gulden betalen evenals de proces- en gevangenskosten. Deze veroordelingen werden uitgesproken op 23 januari 1610 ³⁶.

33. *Ibidem*, bl. 228 r°, v°; 400 v°-401 r°.

34. *Ibidem*, bl. 16 r°.

35. *Ibidem*, bl. 158 v°.

36. *Ibidem*, bl. 110 r°-112 v°.

5. In een viertal processen staat het religieus motief op de voorgrond, maar spreekt de opstandigheid tegen het burgerlijk gezag minstens een belangrijk woord mee.

– Gillis Kielmaes, zoon van Lieven, wonende te Oosterzele, vertrok als jonge man „bij de Rebellen” en keerde na 5 jaar naar huis terug, waar hij publiek „guessche psalmen” zong. Daarbij kwam hij in opstand tegen de baljuw, beledigde zijn vader en ontvluchtte uit de gevangenis te Pamele-Oudenaarde. Hij werd op 6 juli 1603 veroordeeld om 5 jaren te dienen op de galeien + de gevangenskosten te Gent en te Pamele³⁷.

– Jan van Douvrin d'aude wordt op 19 juli 1625 veroordeeld om in het bezit gevonden te zijn van „twee vlaemsche boucken, den eenen van Henricus Bullingerus ende den anderen van Petrus Viretus, beede herittiquen ende verboden”, samen met een oproerig traktaat, daarbij smaad tegenover de burgemeester van Deinze. Hierom wordt hij beboet met 200 gulden + de proceskosten + het verbranden van de voorn. boeken³⁸.

– Geerard Reynart, zoon van Jan, 30 jaar oud, wonende te Huise, gedroeg zich op 18 april 1723 oneerbiedig in een herberg, tijdens de konsekratie van de mis en sprak in dronken toestand spottend over de godsdienst. Hierbij kwam opstand tegen de politie en mishandeling van personen. Op 27 september 1727 werd hij veroordeeld om ten bloede te worden geseld en om gedurende 20 jaar verbannen te zijn uit de landen van zijne majesteit + de proceskosten³⁹.

– Carel Franchies, zoon van Jan, 26 jaar oud, wonende te Sint-Laureins, blasphemeerde de godsdienst in een herberg te Zomergem, maar tevens wordt hij beschuldigd een valse getuigenis te hebben afgelegd ten voordele van twee personen die werden opgeknoopt. Op 12 maart 1763 wordt hij veroordeeld om blootshoofds, op beide knieën vergiffenis te vragen, en tevens verbannen uit het Land van de Vrije en de kasselrij Oudenburg, gedurende 3 jaar + de proceskosten⁴⁰.

Uit wat voorafgaat blijkt duidelijk dat de uitspraken „in beroep” voor de burgerlijke rechtbank om louter religieuze redenen niet meer voorkomen na 1632 en dat de bestraffing in de lijn ligt van die van het geestelijk hof, waar het gaat om soortgelijke feiten.

* * *

37. *Ibidem*, 67 v°-68 v°.

38. *Ibidem*, 179 v°.

39. Nr. 8596, bl. 33 r°-34 r°.

40. *Ibidem*, bl. 157 v°, 158 r°.

Nog een viertal punten dienen te worden aangestipt.

1. De burgerlijke bestraffing werd soms verkozen boven de kerkelijke, gezien deze laatste strenger bleek : aldus liet een betichte wegens ontucht van Hemelveerdegem zich (licht) straffen door de baljuw om aan de bestraffing van de Kurie te ontkomen. De pastoor meent dat de straf onvoldoende is, gezien de ergernis van de zondaar (1622, 1624).

2. Anderzijds eigende de burgerlijke overheid zich soms rechten toe die haar niet toekwamen : aldus de baljuw van Leeuwegem, die zich eveneens buiten zijn distrikt (o.m. te Zottegem en te Hillegem) bemoeide en naar eigen goeddunken, buiten het gezag van de bisschop om, de overspelige straffe en ontsloeg (1601 Leeuwegem).

De deken van Ronse klaagt in het dekanaal verslag van 1623 de schepenen van Sint-Maria-Horebeke aan, die de scheiding van tafel en bed toelieten aan Adrianus Malderghem en Joanna Kiesstock, en dit zonder de toelating van de kurie.

Op de vergadering van de dekens (30 september 1654) wordt uitgevaardigd, dat het aan de officieren van de burgerlijke macht verboden is toelating te verlenen tot ploegen of met de kar te rijden op zon- en feestdagen ; zij verleenden deze toelating, buiten het kerkelijk gezag om, mits een zekere vergoeding. Dit verbod wordt vernieuwd op de zitting van 25 en 26 september 1663⁴¹.

Het gebeurde wel meer dat de inmenging plaatselijk nog verder ging. Aldus klaagt de deken van Mechelen de meier van Sint-Katelijne-Waver aan, op de vergadering van de dekens op 8 juli 1688, die optrad en bestrafte „hen die van de deken schriftelijk toelating hadden gekregen om te werken”⁴².

3. Sommige schuldigen werden niet gestraft gezien zij te arm waren : dit geldt o.m. voor een vrouw die een buiten-echtelijk kind heeft (mansij impunita, quia paupercula), ook al vraagt de pastoor aan de baljuw de verbanning van de schuldige (1636 Voorde, 1640 Zandbergen). Een ander manier om hetzelfde uit te drukken : „gezien zij geen koeien hebben” (1636 Appelterre, 1653 Mater, 1655 Maarke, 1655 Sint-Kornelis-Horebeke).

4. Na een derde dagvaarding voor het geestelijk hof, werd ten slotte beroep gedaan op de wereldlijke macht, die de gedagvaarde moest dwingen te verschijnen of verplichten de opgelegde boete en proceskosten te betalen. Dit geschiedde niet immer goedschiks.

41. *Ab. archief Mechelen*, register nr. 175.

42. *Ibidem*.

§ 3. BEOORDELING VAN DE BESTRAFFING

1. *Het doel van de bestraffing*

a. Op de eerste plaats werd betracht de wetsovertreder *tot een betere gesteltenis* te brengen, door zijn zondig leven vaarwel te zeggen om opnieuw de weg van de trouwe onderdanigheid aan de kerkelijke voorschriften te bewandelen. Daarom werd van de overtreder steeds een generale biecht gevorderd.

b. Het *wegnemen van de ergernis* behoorde tot de grote bekommerning van de kerkelijke overheid, van de wetgever en van de rechter. Daartoe dient ieder gevaar van hervallen in de zonde geweerd te worden (elke omgang of naaste gelegenheid). Tegen de onverbetelijken werd dan ook de verbanning uitgesproken of bedreigd met galeien.

c. Verder diende de straf als „*exempel*” of waarschuwing en afschrikking voor de anderen. Daarom de (soms zware) geldboete, die werd opgelegd, naast de vrijheidsberoving, veelal verzaard door strenge vasten. De overheid was er om bekommerd het milieu tegen iedere verderfelijke invloed te beveiligen.

d. Een vierde element, dat veelal ook voorkomt en wel het meest indruk schijnt te hebben gemaakt, is de *vernedering*, die de schuldige moet ondergaan: publiek in het aanschijn van de gelovigen, bij het sermoen in de hoogmis, vergiffenis vragen. Zo moet een veroordeelde vrouw verschijnen met een spotkleed aan⁴³. Dit schijnt de meeste veroordeelden zwaar op de maag te hebben gelegen en hieraan trachtten zij zich te onttrekken door vergiffenis te vragen voor de pastoor en twee getuigen of door een bedevaart. Op gebied van vernedering was het nog erger in de eerste helft van de 17e eeuw, wanneer de veroordeelde verplicht was in zijn hemd mee op te stappen in de processie. Men was er op uit de schuldige in de ogen van de gemeenschap bespottelijk te maken. Zelfs nog in 1790 doet een (onbekend) deken op de dekanale vergadering het voorstel, gezien het veelvuldig voorkomen van huwelijken omwille van een verwacht kind, de schuldigen tot enige vernedering te verplichten⁴⁴. „Op zijn knieën met onbedekt hoofd” komt trouwens ook algemeen voor in de burgerlijke rechtspraak en gold als het meest krenkend.

2. *Evolutie in de bestraffing*

Vooreerst dient men er rekening mee te houden dat de wetgeving heel wat strenger was dan de toepassing. De eisen waren zeer hoog gesteld. Dr. Michel Cloet vat het in zijn (onuitgegeven)

43. „Catharina Massanck ... induta veste variegata picturis viperae et murenae et capitem hirci, capri, cacodaemonum ac similibus” (Officialiteit van Antwerpen, 10.10.1623).

doctoraatsthesis⁴⁵ kernachtig en juist samen : „strenge wetgeving met gematigdheid en mildheid toegepast”. Hij meent dat de verklaring hiervan te zoeken is o.m. in de aarzeling van de pastoors, die de bekering verkozen boven een bestraffing, die veeleer het gemoed zou verharden en leiden tot geestelijke ondergang. – Het is trouwens geen uitzondering dat een pastoor verklaart dat hij de namen van de schuldigen niet durft overmaken, gezien hij bang is voor de weerwraakmaatregelen. De wetsovertreders behoorden meestal niet tot de zachtste schapen !

Daarbij in sommige gevallen waren de kerkelijke voorschriften praktisch onuitvoerbaar. Ik denk hier vooral aan de zondagsmis en zondagsrust. Dit moest noodgedwongen leiden tot een devaluatie van de wet. Hetzelfde dient trouwens gezegd van de wetgeving op het vasten.

Wat gedaan op een parochie, soms uitgestrekt en afgelegen, waar er vooral in het begin van de 17e eeuw op zon- en feestdagen slechts één mis werd opgedragen, welke door al de huisgenoten diende te worden bijgewoond. Wat inmiddels met de kinderen ? Wat met het hof en het vee ?

Eenzelfde bedenking dringt zich op wat de zondagsrust betreft : de talrijke feestdagen (tot 1646⁴⁴) verplichtten in bepaalde omstandigheden noodgedwongen tot arbeid op de boerderij of zelfs op het veld. De boerenarbeid leent zich niet zo gemakkelijk tot een vijfdaagse week ! En nochtans was de kerkelijke overheid in het begin van de 17e eeuw uiterst streng tegenover de overtreders van de wet op de zondagsrust. Op de dekanale vergadering van 3 augustus 1627 werd bepaald dat het aan alle pastoors verboden was toelating te geven om te ploegen of met de kar te rijden op de dagen, waarop dit door de Kerk verboden was en slechts de deken mocht desnoods dispensereren, het inhalen van de oogst uitgezonderd⁴⁶. De dekanale vergadering van 27 augustus 1652 bracht een lichte versoepeling van de wet op de zondagsrust op een achttal feesten⁴⁷, waarop zware arbeid was toegelaten „ob causas gravissimas”, terwijl het mishoren verplichtend bleef⁴⁸. Op de vergadering van 25/26 september 1663 wordt aan de pastoors voorgehouden herhaaldelijk op de heiliging van de feestdagen in hun sermoenen terug te komen, en ook dient gewezen te worden op het verbod handel te drijven of slafelijk werk te verrichten op

44. Register nr. 175.

45. *Het kerkelijk Leven in een landelijke Dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700.*

46. Register nr. 175.

47. Nl. de feesten van Sint-Paulus-bekering, Sint-Pieters-Stoel, Sint-Markus, Sint-Lukas, Sint-Maarten, Sint-Niklaas, Sint-Katarina en de Onnozele Kinderen.

48. Register nr. 175.

die dagen, onder de bedreiging met bestraffing door de geestelijke en burgerlijke macht ⁴⁹.

Daarbij werd het ontspanningsprobleem door de geestelijke overheid wantrouwig bekeken ⁵⁰ ... en hoogstens onder bepaalde vormen (kaatsen, kaarten) geduld ⁵¹. Men heeft van overheidswege in die periode niet het minste begrip betoond voor het ontspanningsprobleem, zodat het ons niet moet verwonderen dat, spijt de herhaalde klachten van de pastoors, de beperkende maatregelen gedurende de 18e eeuw meer en meer werden overtreden en het optreden van de burgerlijke macht steeds schaarser werd.

* * *

Wat de evolutie van het kerkelijk strafrecht betreft, vooral in de toepassing, valt een evolutie waar te nemen van minder gestrengheid gedurende de 18e eeuw tegenover de 17e eeuw. Dit blijkt :

1. Wat de bestraffing van de kettters betreft : zowel het aantal van de kettters als van de verdachten nam geleidelijk af gedurende de 17e eeuw... en deze die in hun overtuiging volhardden werden met rust gelaten, indien zij zich van iedere propaganda onthielden. Deze mildere houding van de kerkelijke overheid dient trouwens gezien als een gevolg van de wisselwerking : was men in onze gewesten te streng tegenover protestanten, dan werd eenzelfde houding aangenomen tegenover de katholieken in Zeeland.

2. Vooraleer de officiaal optrad tegenover een overtreder van de wet, diende de pastoor, en eventueel de deken, de bedreven wetsovertreding soms jaar na jaar opnieuw aan te klagen. Herhaaldelijk beklagt zich een of ander streng pastoor erover dat het niets oplevert aan te klagen, gezien toch geen sankties worden getroffen.

Vooraleer wat het niet-naleven van de zondagsrust betreft wordt de bestraffing gedurende de 18e eeuw uitzonderlijk. De klachten – wel enigszins overdreven – van een algemene wetsovertreding wat de rust en de heiliging van de feestdagen betreft ontbreken dan ook niet. Zowel op de dekanale vergaderingen ⁵², als in de dekanale

49. *Ibidem.*

50. De dekens werden op hun vergadering te Mechelen, op 8 augustus 1600 aangezet om aan de pastoors te vragen Vespers en Lof te doen om de mensen uit de herbergen te houden (reg. nr. 175). Eveneens op 2.8.1605 en 4.8.1615.

51. Door de dekanale vergadering van 3 augustus 1610 werd aan de priesters verboden met de bal te spelen.

52. In 1790 verklaart de deken van Oordgem : „promiscue violatio festorum” ; een ander (onbekend) deken uit dezelfde klacht : „tamen in dies magis ac magis dies festivae profanantur” ; de deken van Leuven beklagt er zich over dat de herbergen openblijven gedurende de goddelijke diensten en de preek, en meent dat de voorschriften op het slafelijk werk dienen vernieuwd te worden, terwijl de

verslagen⁵³ wordt bitter geklaagd over het niet-onderhouden van deze kerkelijke wet. Reeds rond het einde van de 17e eeuw wordt vastgesteld dat de rust op zon- en feestdagen weinig (*parum*) wordt onderhouden ... te Mechelen, vooral in de koophandel, in het betalen van de pachtgelden ... en zelfs door te vissen in de walgrachten⁵⁴. Ook de deken van Diest beklaagt er zich over : in zijn stad wordt deze wet vooral overtreden door de brandewijnstokers ... en de barbiers, terwijl de herbergiers in de dorpen hun herbergen niet gesloten houden tot na de mis⁵⁵.

3. De bestraffing geldt meer en meer als een beveiliging van de gemeenschap tegen een gevaar dat zou kunnen voortspruiten uit de verzwakking van de zedelijke normen. Zo blijft de Kerk de trouw aan het gegeven woord bij de huwelijksbelofte eisen, treedt zij op tegen deze die in konkubinaat leven of hun eigen gezin door overspel benadeelden, enz.

En toch valt zelfs wat de huwelijksbelofte betreft een evolutieve houding bij het geestelijk hof waar te nemen. Bij het begin van de 17e eeuw werd het huwelijk verplichtend gesteld binnen een bepaalde tijd met de voorheen voorgenomen partij ; achteraf werd een huwelijk verboden met een andere partner, waarbij in het laatste kwart van de 18e eeuw de milderling bij komt „voorlopig”.

4. Men krijgt de indruk dat de burgerlijke (plaatselijke) overheid over het algemeen weinig bereidwillig tot medewerking bij de bestraffing geneigd is. Herhaaldelijk komt in de dekanale verslagen de opmerking voor dat een door de officiaal uitgesproken straf niet wordt ondergaan.

5. Vooral is het opvallend dat geen enkele overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven nog werd bestraft (althans volgens de bewaard gebleven stukken) gedurende de 18e eeuw, en

pastoors, die teveel toegevingen doen, dienden te worden op de vingers getikt ; ook een ander deken meent dat de voorschriften betreffende de viering van de feestdagen dienden te worden hernieuwd (register nr. 175).

53. Hieromtrent vinden wij vooral een weerklink in de beantwoording van het artikel 18 van het dekreet van 23 november 1716 (bij het dekanaal verslag van 1718): „*quoad violantes festorum plaga communis est*” (Burst), „*festas violantium sufficientes*” (Herzele), „*festas violantes nisi per iterationes et collectionem trifoliorum, quod satis est commune, quidquid contradicatur, sed tempus messis quasi ex consuetudine promiscue laloratur*” (Moortsele), „*festas violantium numerus non singulariter, sed generaliter ... non in sola hac, sed in omnibus circumvicinis*” (Semmerzake), „*quoad violantes festa plaga est hic communis*” (Vlekkem), „*magnus hic excessus et ubique in vicina festorum violantium et ludentium chartis pictis, etiam tempore divini officii et nullus officiales, ne quidem ecclesiasticus ad illa videt*” (Westrem) (Ra. Gent, fonds bisdom Gent, M. 2). In 1774 blijkt de toestand er niet op verbeterd te zijn : „*plurimis laborant sine venia diebus festivis tempore messis*” (Westrem), „*quantum ad blasphemos et festas violantes est hic sicut alibi*” (Zonnegem) (zelfde fonds).

54. Register nr. 175, 5 juni 1680.

55. *Ibidem*.

dat het aantal met ruim $3/4$ verminderde van de eerste tot de tweede helft van de 17e eeuw.

BESLUIT

Het kerkelijk bestraffingssysteem gedurende de 17e en 18e eeuw dient gezien en beoordeeld in het licht van die tijd en tevens van een nauwe samenwerking tussen kerkelijke en burgerlijke overheid en de overtuiging dat het nakomen van de kerkelijke voorschriften de grondslag vormden van een geordende en rustige gemeenschap. Het kan niet worden ontkend dat „de geestelijke hoven veel hebben bijgedragen om de openbare zedelijkheid, bij een nog niet tot volle ontwikkeling gekomen kristelijke gemeenschap, te handhaven en op te voeren”⁵⁶.

Daarbij kan het ons niet ontgaan dat er gedurende de 18e eeuw een grotere persoonlijke godsdienstvrijheid werd geduld dan gedurende de 17e, in die zin te verstaan dat tegen de wetsovertreders van de voorschriften in verband met het geloofsleven niet meer werd opgetreden, zolang hun levenshouding de openbare orde niet verstoorde of in gevaar bracht. Het was misschien slechts een kleine stap vooruit op de weg van de vrijheid van de geloofsbeleving, maar het was in ieder geval verruiming.

AANVULLENDE NOOT

Er was niet slechts een „vroente” of kerkelijke gevangenis te Brussel, maar (zoals hierboven vermeld) de kerkelijke rechtbank zetelde ook speciaal voor „Brabant”. Op het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen ontdekte ik achteraf nog „l'Officialité de Brabant”, die zetelde „op de Pasbrug – buiten – Mechelen”, „tot Hombeke bij Mechelen” of „binnen Brussel in het paleys archiepiscopale”, „daer men de brabantse rolle is houdende”.

Deze „officialiteit van Brabant” omvat vier dozen (nrs. 7 tot 10). Deze werden zorgvuldig nagezien, ten einde te kunnen nagaan of onze besluiten getrokken uit de „officialiteit van Mechelen”, hier een bevestiging vonden. In tabel I en II werden de gegevens samengebracht.

Voor de periode 1600-1650 zijn er 70 dagvaardingen, 72 veroordelingen en 44 onderzoeken of aanklachten wat de overtreding van de kuisheids- en huwelijkswetgeving betreft en respectievelijk 27, 38 en 5 wat de overtreding van de wetten betreffende het geloofsleven aangaan.

56. M. J. J. E. Proost, *Les Tribunaux Ecclésiastiques en Belgique*, in *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, jg. XXVIII (1872), blz. 6, 7.

TABEL I
OVERTREDING VAN DE KUISHEIDS- EN HUWELIJSWETGEVING

	Fornicatio	Huwelijksbelofte	Overspel	Konkubinaat	Betwist vaderschap	Huwelijksmoetlijkheden	Schaking	Meretrix of bordeel	Bloedschande	Dubbel of ongeldig huwelijk	Echtscheiding	Verhinderd huwelijk	Verkrachting	Slecht gedrag of „excessen“	Verdachte omgang	Niet-naleving van het celibaat	Onstichtend priester	Vruchtafdriving	Niet-naleving v. d. kerkelijke voorschriften omtrent huwel.	Bestialiteit	Schijn-huwelijk
1545-1599 : Dagvaarding Veroordeling	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
1600-1650 : Dagvaarding Veroordeling	11	9	6	15	3	7	-	3	1	5	-	1	-	5	-	1	2	-	1	-	-
Aankl. of onderzoek	-	3	4	13	3	2	1	6	-	3	-	2	1	1	3	1	1	-	1	-	1
				2	-	3	1	17	-	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-	1
								+9													
1651-1700 : Dagvaarding Veroordeling	1	8	1	7	-	1	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Aankl. of onderzoek	1	13	5	3	-	2	1	5	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
	1	2	4	4	-	1	-	14	-	-	-	-	-	-	3	-	-	1	-	-	-
1701-1750 : Dagvaarding Veroordeling	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Aankl. of onderzoek	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	2	-	-
1751-1794 : Dagvaarding Veroordeling	-	4	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aankl. of onderzoek	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-
	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-

Voor de periode 1651-1700 tellen wij in de eerste categorie : 24, 36 en 30 gevallen en in de tweede categorie : 4, 1 en 1.

Voor de periode 1701-1750 enerzijds 4, 7 en 5 en anderzijds 2 veroordelingen wegens het overtreden van de zondagsrust (beide komen er met de proceskosten vanaf). Voor de periode 1751-1794 komen slechts voor de eerste categorie gevallen voor nl. 5, 4 en 4.

Daarnaast komen nog dagingen, veroordelingen, aanklachten of onderzoeken wegens laster (3), offerblokdiefte (2), tienden (5), testamentbetwistingen (3), kapelanievergoeding (3), proceskosten (3), onbetaalde rekeningen (3), zelfs een twistend pastoor (1) enz.

Uit de vergelijking van tabel I met tabel II blijkt dat voor de periode 1600-1650 75,6 % van de rechterlijke gevallen verband houden met de kuisheids- en huwelijksmoraal ; voor de periode 1651-1700 bedraagt dit procent 93,7 ; voor deze van 1701 tot 1750 88,8 % en ten slotte voor de periode 1751-1794 100 %. Zodat er niet slechts geen tegenspraak is tussen de verhoudingen vastgesteld voor de Mechelse rol met de Brabantse rol, maar dat wij hier integendeel een volledige overeenstemming bestatigen.

Onder de bestraffingen komen voor een bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw te Halle (in 1603 wegens fornicatio) en vijf naar Onze-Lieve-Vrouw te Scherpenheuvel (in 1608 wegens fornicatio ; twee in 1609 wegens konkubinaat ; in 1616 wegens fornicatio en in 1645 als bordeel houd(st)er), naast vasten op water en brood, ... en ook wel „in zijn hemd, blootshoofds en op blote voeten, geleid te worden voor de ingang van de kerk (of er binnen) om er in aanwezigheid van het volk vergiffenis te vragen.

Joannes Paul wordt op 14 mei 1632 in de gevangenis geselsd en daarna uit het aartsbisdom verbannen, wegens het „sacrilegie” een offerblok in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Finis Terrae te Brussel te hebben opengebroken (doos nr. 8). Judocus Houdemerck, priester en kapelaan van Sint-Goedele te Brussel, moet op 13 november 1659 nopens enkele (niet genoemde) punten worden ondervraagd „onder bedreiging met marteling” (sub comminatione torturae in casum non responsionis) ... en schrijver voegt er als de meest gewone zaak bij, „dat dit middel gewoon gebruikt wordt om de gevangenen tot spreken te verplichten” (doos nr. 9).

Een bordeelhouder te Brussel (1e helft 17e eeuw) werd geselsd, terwijl een andere, omstreeks 1650, werd gebannen uit de stad en het aartsbisdom Mechelen. Na vernederende boete moet nog een andere, in 1658, dezelfde straf ondergaan. Deze plaag schijnt om de eeuwwende te Brussel wel verontrustende afmetingen te hebben aangenomen, zodat Clement le Graive, „lieutenant promotor de la Cour Spirituele de Malines” (in het Frans) een schrijven richt tot de Brusselse pastoors om hen op de ernst van de toestand te wijzen ... en daarbij vraagt dat zij beroep zouden doen op de vrijgevigheid van hun parochianen en desnoods zelf zouden helpen, gezien de last van de vele opgesloten publieke zondaars en zondaresen (en de vele die zouden dienen gestraft te worden) voor de aartsbisschop ondragelijk is ! Voor de 18e eeuw komen hieromtrent geen gegevens voor.

Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883)

verzameld en toegelicht

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

In the world men must be dealt with according to what they are, and not to what they ought to be ; and the great art of life is to find out what they are, and act with them accordingly.

Charles C. F. Greville *.

I

INLEIDING

1. *Waarom publikatie in de „Handelingen” ?*

Reeds bij de stichting op 6 februari 1870 was Hendrik Conscience (1812-1883), samen met o.a. J. F. J. Heremans, J. A. De Laet, Fr. De Cort, J. Van Beers, Em. Hiel, E.H. J. Bols en Max Roeses lid geworden van de *Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde*. Van 23 april 1879 tot zijn overlijden op 10 september 1883 was hij bovendien erevoorzitter van de Zuidnederlandse¹. Het is ongetwijfeld ten volle verantwoord, en een daad van piëteit tevens, in de publikatie van de vereniging, die hij jarenlang door een trouw lidmaatschap en vervolgens door het erevoorzitterschap met de luister van zijn internationaal-beroemde naam tot sieraad strekte, deze verzameling brieven van zijn hand te laten verschijnen.

2. *Betekenis van deze onuitgegeven en weinig gekende brieven*

De mogelijkheden voor uitgave in een tijdschrift zijn uiteraard beperkt. Daarom hebben we ernaar gestreefd al de brieven van Conscience, die we sedert onze editie van zijn correspondentie met

* Vgl. Gamaliet Bradford, *Biography and the human heart*, Boston and New York, 1932, p. 4.

1. Vgl. Gilbert Degroote, *Hendrik Conscience en de Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde* in *Handelingen van de Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, 1962, blz. 5-7.

zijn uitgevers, konden verzamelen, met een zo sober mogelijke commentaar te voorzien. Het is bekend, dat in de grote cultuurlanden uitgaven van auteursbrieven reeds lang tot de gevestigde gewoonten behoren, terwijl men bij ons nog wel eens huiverig blijkt te staan tegenover het openbaar maken van dergelijke soms intieme getuigenissen. In Frankrijk werd de waarde van zulke documenten aan de zijde van de letterkundigen zelf, herhaaldelijk en door niemand minder dan een hoogstaand auteur als Stendhal ten zeerste geprezen. Het spreekt intussen vanzelf, dat met deze uitgave geen ontluisterende indiscretie of verschuiving van belangstelling naar de persoon van de schrijver in het nadeel van de betekenis van zijn arbeid en oeuvre wordt beoogd. Het moge een verhelderingspoging zijn uitsluitend in dienst van de streving naar waarheid die, hopen wij, niet al te zeer beneden de wijsheid en de tact zal blijken te staan, die Conscience zelf zo vaak als briefschrijver hebben gekenmerkt.

Veruit de meeste stukken uit onze verzameling zijn *inedita*, en worden hier voor het eerst volledig en tekstgetrouw gepubliceerd. Met „weinig gekende” bedoelen we brieven, die nog niet in het ruimer verband van de twee reeds bestaande edities opgenomen werden: de *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience* (1837-1851), die door A. Jacob werd samengesteld, en de correspondentie van H. Conscience met zijn uitgevers, inzonderheid J. P. Van Dieren (1854-1882), die ik met wijlen J. De Schuyter reeds mocht in het licht geven². Deze „weinig gekende brieven” liggen bovendien vaak verspreid over minder toegankelijke uitgaven, tijdschriften of dagbladen, en autografen hebben aange-toond, dat ze niet steeds in een ongewijzigde vorm werden afgedrukt.

Door deze verzameling, in aansluiting bij de brieven van zijn hand in de twee zoëven aangehaalde uitgaven, kan H. Conscience niet alleen meer als romancier en verteller beschouwd worden. Volgens een van A. Vermeylens gevleugelde woorden, waarvan hij het geheim bezat, wordt ware kunst ondergaan als de magnetische blik van een paar ogen. Beide brengen u even uit uw evenwicht. Op grond van deze maatstaf vermag Conscience nu zeker geen hoge artisticeit meer te bereiken, noch in zijn romans noch in zijn novellen en... evenmin in zijn brieven. Zijn ware betekenis is trouwens hoofdzakelijk anders te schakeren. Zijn epistels, vooral

2. Dr. A. Jacob, *Briefwisseling van, met en over Hendrik Conscience uit de jaren 1837 tot 1851*, Gent, (Kon. Vl. Ac.), 1913, 1e dl.; 1914, 2e dl.; aantekeningen en commentaar zijn nooit verschenen. — Dr. Gilbert Degroote en Jan De Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn Uitgevers, Brieven met inleiding en toelichting*, Amsterdam-Antwerpen-Brussel [1953].

in het begin in een gebrekkige taal, zullen zijn letterkundige roem niet verhogen. Het is echter wellicht niet overdreven te zeggen, dat talrijke stukken zijn zo omvangrijk oeuvre met een soms levendige epistolaire dimensie verrijken. Deze verdient dan ook omwille van de eigen nuance, het soms warm-menselijk accent, de documentaire, biografische of psychologische waarde in zijn werk geïntegreerd te worden. Dit impliceert vanzelfsprekend reeds, dat niet alle brieven van hem even belangwekkend zijn. Meer bepaald zouden sommige mededelingen en losse notities, of onschuldige kattedelletjes, thans door het snelverkeer en de telefoon overbodig zijn. Anderzijds zijn vrij vele brieven, zelfs zeer intieme met het eigen gezin, in het Frans gesteld. In het Frans is hij bovendien als briefschrijver vaak op zijn best, verrassend, treffend en raak. Dat Hendrik, ook in zulk een verhouding, een Fransschrijvend auteur is gebleven, was vóór deze publikatie weinig of niet bekend.

Alleen reeds het feit, dat zijn epistolaire activiteit, zoals ze in onze verzameling tot uiting komt, ongeveer een halve eeuw, ofschoon in zeer onregelmatige verdeling over de jaren, overspant (1835-1883), stempelt hem ongetwijfeld tot de uitzonderlijkste briefschrijver onder de Zuidnederlandse romantici. Waar ze over zulk een lange periode loopt, is ze in het toenmalige geestesleven van de Zuidelijke Nederlanden een merkwaardig verschijnsel, dat ook niet onbelangrijk is voor de kennis van de literair-taalkundige, sociaal-politieke en culturele uitzichten van de nog jonge staat België, én voor de weerspiegeling van de veelzijdige verstrengeling van de figuur van Conscience met de 19e eeuw. Ze bewijst nog grondiger en vollediger onze algemene conclusie en stelling na onze uitgave van de briefwisseling met J. P. Van Dieren: dat H. Conscience een complexe persoonlijkheid was, innerlijk de meest gecompliceerde prozaschrijver in de Vlaamse romantiek, dat er een grote tegenstelling bestaat tussen de vrij heldere en eenvoudige wereld van zijn vertelkunst en zijn eigen ingewikkelde psychologie van mens en schrijver. Hij vervult hier blijkbaar de rol van een gevoelig seismograaf waarop licht en donker uit zijn leven (en volk) staan afgetekend.

In het licht van zijn brieven leren we Conscience daarenboven als een Europese personaliteit zien, wat thans vaak te zeer uit het oog verloren wordt of in de schaduw blijft, die ook met aanzienlijke buitenlandse tijdgenoten, met o.a. uitgevers en vertalers van zijn werken in verschillende landen, contact hield. Zijn briefwisseling met de Parijse uitgeversfirma Michel Lévy Frères (thans Calmann-Lévy) die hem op Europees niveau bracht, wordt hier voor het eerst volledig in het licht gegeven. De meest dominerende Vlaamse romancier van de 19de eeuw, die jarenlang het lezers-

front bij ons onbedreigd beheerste, wiens naam men bij ons met het enigszins pikante prestige kon omgeven zien van de zoon van een Fransman, die in het Nederlands een verdediger was van de Vlaamse taalrechten, gold buiten onze grenzen als een der beroemdste Belgen, die tevens de Vlaamse geest vertegenwoordigde.

Tenslotte tonen de brieven van zijn hand de schrijver in de bewogenheid van het gewone leven. In zijn intieme familiekring, in de niet steeds vermoede nog veel ruimere kring van allerhande bekenden en vrienden, van hoge personaliteiten en van eenvoudige mensen, van schrijvers, schilders, geestesgenoten uit de Vlaamse cultuurstrijd, van geestelijken, uitgevers, vertalers en illustrators van zijn werken. Ze bieden bovendien voldoende onbetwistbare gegevens om naast belangrijke kernen uit het ontstaan en de ontwikkeling van zijn werk ook een geestelijk silhouet van hem te schetsen.

3. Leemten in de verzamelde brieven

Inhoud en chronologie der brieven laten wel eens ontbrekende schakels vermoeden. We hebben moeten vaststellen, dat menige brief van H. Conscience onvindbaar is gebleken of verloren gegaan. Spijt vele opzoekingen en inspanningen hebben we zeker niet al de overgebleven brieven van hem kunnen bereiken. In zijn tijd immers was de brief niet alleen een veelvuldig gehanteerd zakelijk communicatiemiddel, maar hij was uiteraard ook geschikt om uiting te geven aan het verhoogde stemmingsleven van de romantiek. Als nuchter realist, doch niet minder als man met wisselende stemmingen was Conscience iemand, die, ofschoon hij zich eens, in bijzondere omstandigheden, een „brievenhater” noemde, zo spontaan naar de pen greep, dat het licht te begrijpen valt, dat zijn brieven nog talrijker zullen geweest zijn dan de verzameling die wij konden aanleggen.

Bovendien weten wij dat hij, „in een aanval van wanhoop”, naar zijn dochter, Maria, meedeelde³, na het overlijden van zijn twee zonen in 1869, vele brieven heeft verbrand. Ook P. De Decker⁴ had het over de vernietiging van dergelijke correspondentie en voegde er nog aan toe, dat er, volgens de familie, brieven onder waren van Koning Leopold I, Chateaubriand, Victor Hugo, Alexandre Dumas père, Méry, Emile Souvestre, Musset, Von Diepenbrock, Auerbach, Kaulbach, N. Beets, enz. Maar we willen intussen niet handelen over brieven, die aan hem geadresseerd waren, doch

3. Mevr. Antheunis, geb. Maria Conscience, *Hendrik Conscience. Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden-Antwerpen, 1912, blz. 77.

4. *Henri Conscience, Notice*, Bruxelles, 1884, p. 77.

over brieven van zijn hand. In dat opzicht mogen we echter telkens aannemen, dat hij ook wellicht talrijke kladschriften van eigen brieven zal vernietigd hebben, daar hij die, naar we uit eigen ervaring konden vaststellen, niet zelden zorgvuldig bewaarde. Hetzelfde moge gelden voor die andere verbranding van vele brieven, in 1881, waarop G. Schmook wees, door een Conscience, die toen „vertederd [was] door de nationale hulde” en „waardoor ons vermoedelijk heel wat sleutels ontvallen van wat de verhoudingen met Van Kerckhoven, met De Laet waren”⁵.

Zo zijn er bepaalde aanduidingen of inlichtingen betreffende brieven van Conscience waaromtrent echter elk verder spoor ontbreekt. We veroorloven ons deze voorbeelden : waar hij in zijn brief aan Snellaert van 19 juli 1838 zinspeelt op diens belofte om het handschrift van *De Leeuw van Vlaanderen* van taalfouten te zuiveren, bezitten we de brief niet van vóór die datum, waarin hij hem ongetwijfeld om die dienst verzocht heeft⁶. In de *Messenger des Sciences Historiques ou Archives des Arts et de la Bibliographie de Belgique* werd melding gemaakt van een verder onbekend gebleven brief van Conscience aan M. von Diepenbrock, gedateerd : Anvers, 18 avril 1845, waarin de toen reeds beroemde auteur „raconte les premières années de sa vie”⁷. Ida von Düringsfeld gewaagde, in verband met haar levensschets van Conscience, van gegevens en een brief, die hij haar op 2 oktober 1858 toezond⁸, en die we niet konden terugvinden. A. Jacob handelde over een „belangrijke briefwisseling”, die door „De Veldbloem” met Conscience gevoerd werd, met de bedoeling hem door de Vlaams-Brusselse kiezers als Vlaams vertegenwoordiger voor de hoofdstad naar het parlement af te vaardigen, in het bijzonder over het negatieve antwoord van Conscience, gedagtekend : 29 mei 1872, waarvan we geen spoor meer konden ontdekken. Hiervan had hij ook een Franse vertaling gemaakt, die, volgens A. Jacob, voor P. De Decker, zijn weldoener, bestemd was⁹. Dezelfde auteur vermeldde ook een brief van C. van vijf jaar later, waarin C. de inrichters van de onthulling te Brugge van het standbeeld van Breydel en De Coninck liet weten, dat hij het woord niet zou voeren, de plechtigheid echter wou bijwonen, maar dreigde (aldus A. Jacob)

5. *Brieven bewaren, brieven publiceren* in : *De Vlaamse Gids*, 1961, nr. 7, blz. 443.

6. Vgl. G. Schmook, *De Genesis van Conscience's „Leeuw van Vlaanderen”* in *VMKVA*, 1953, blz. 251, voetn. 3.

7. Gand, 1887, p. 241.

8. *Von der Schelde bis zur Maas. Das geistige Leben der Vlamingen seit dem Wiederaufblühen der Literatur. Biographien, Bibliographien und Proben* von Ida von Düringsfeld. Erster Band. Leipzig-Brüssel 1861, S. 85.

9. *Hendrik Conscience en de Belgiese politiek* in *De Gids*, Amsterdam, 1928, 22e jrg., blz. 399, 402, 407

heen te gaan zodra hij mocht ondervinden dat men hem niet met rust wou laten. Uit een niet nader gedateerde en niet weergevonden brief van C. aan Pol De Mont haalde deze laatste¹⁰ de volgende woorden aan : „Toen mijn *Leeuw van Vlaanderen* reeds was verschenen verliet ik een positie van klerk met een jaarwedde van 500 fr. 's jaars, en maakte mij gedurende dertien maanden hovenersjongen”.

H. Conscience liet zich ook rechtstreeks uit over sommige brieven van eigen hand, die we nergens konden aantreffen. De eerste brief, waarvan we melding vinden, schreef hij toen hij ongeveer 18 jaar was, dus in 1830. Hij vertelde in dit verband in zijn autobiografische *Geschiedenis mijner Jeugd*¹¹, hoe hij, buiten medeweten van zijn vader – dit is reeds typisch o.m. voor zijn jonge drang naar zelfstandigheid – een dienstverbintenis als vrijwilliger had ondertekend, en te Antwerpen, op de Kleine Markt, een logement kreeg toegewezen. Daar vroeg hij pen en papier en begon aan zijn vader „eene brief te schrijven, waarin ik hem meldde dat ik, *als vrijwilliger onder de Belgen*, voor twee jaren had geteekend ; ik vroeg hem verontschuldiging indien deze beslissing hem mocht mishagen, en sprak oneindig veel van vrijheid en van de plichten jegens het vaderland. Ik eindigde met een teeder vaarwel, hem tevens aankondigende dat ik des anderendaags, vóór den middag, met vele andere vrijwilligers naar de grenzen zou vertrekken”. In hetzelfde werk maakte hij nog melding van enkele brieven aan zijn vader, en van andere aan J. A. De Laet¹², waarin ook de versvorm gehanteerd werd. Wellicht bedoelde hij hiermee ook brieven, die door G. Schmook in een ander opzicht werden aangehaald, met name enkele stukken aan J. A. De Laet waarvan geen spoor meer te vinden is¹³. Deze ontstonden in Conscience's soldatentijd : op 5 december 1834 te Venlo, een „lettre poétique” ; andere op 25 december 1834, 24 mei 1835, 17 juli 1835 ; op 3 augustus 1835 te Beverlo ; op 14 augustus 1835 te Dendermonde, over zijn aankomst aldaar.

In een hier verder gepubliceerde brief aan C. Arenz, dd. Antwerpen, 7 april 1856, komt een toespeling van Conscience voor op een brief van hem aan De Laet van 1 maart 1835. In het tijdschrift *Magazin*, waarover bij de uitgave zelf, werd deze brief verkeerd op 1830 gedateerd. Volgens de Duitse versie in bewust

10. *Hendrik Conscience, zijn leven en werken* (in *Drie Grootte Vlamingen*), Brussel (z.j.), blz. 57.

11. Brussel (z.j.), blz. 87.

12. Vgl. *o.c.*, blz. 87, 91, 147, 148, 250 ; blz. 171, 176, 177, 185.

13. In zijn *Een Parijse „Beau” onder Antwerpse „Jolikes”*, Gent, 1959 (Kon. Vl. Acad., Reeks V, nr. 21), blz. 72-74.

tijdschrift schreef C. aan De Laet het volgende : „Ich sende Dir hier einen in unserer Muttersprache verfassten Aufsatz. – Ich weiss nicht, wie es kommt, aber ich finde in dieser Sprache etwas wahrhaft Romantisches, Geheimnisvolles, Tiefes, Energisches, ja, sogar Wildes. Gewinne ich ja einige Kraft, so werfe ich mich kopfüber in die vlaemische Literatur ; es ist dies ein Traum, der so bald nicht schwinden wird : mein Nationalgefühl unterstützt ihn”...

In een brief aan E.H. C.-H. Flamen van 11 juli 1872 betreurde C. diens gebruik van de Westvlaamse taal, en zegde dat hij in die zin ook aan G. Gezelle had geschreven. Misschien bedoelde hij zijn epistel aan Gezelle, dd. Kortryk den 12 October 1858, dat vermoedelijk alleen fragmentarisch in een brief van Gezelle weergegeven wordt, en waarover we verder handelen.

De eerste van hem bewaarde brief, en die in het Nederlands gesteld is, hoort tot de reeks uit zijn soldatentijd. Hij werd Theodoor Van Ryswyck toegezonden en opent onze verzameling.

5. Een geestelijk silhouet

Zoals hierboven gezegd, bieden zijn brieven voldoende onbetwistbare gegevens om, aangevuld met andere, al of niet epistolaire elementen, een geestelijk silhouet van hem te ontwerpen. Het moge, samen met de zakelijke aantekeningen bij de hier verzamelde stukken, ertoe bijdragen deze uitgave in het juiste perspectief te plaatsen.

Conscience l'Innocent.

De wereld van zijn verhalen geeft een bekende grondtrek van zijn wezen weer : hij was goed, beminnelijk, eenvoudig. Herhaaldelijk ook werden dergelijke eigenschappen van hem door historici van onze kunst en literatuur, critici en letterkundigen beklemtoond. We denken aan bepaalde uitspraken van Aug. Vermeylen : „Hij, Conscience, had die schoone rust van een diep en rijk gemoed, dat zonder zich ooit af te pijnigen, zonder moeite, zijn werk laat opgroeien als een plant, in een zachte warmte van menselijkheid”¹⁴. En : „Hendrik Conscience, die zoo oprechte, eenvoudige ziel”¹⁵. Albert Dasnoy koos als ondertitel voor zijn uitvoerige karakteristiek van Conscience : *Un Cœur Simple*¹⁶. Em. De Bom sprak in dezelfde zin in een lezing onder de veelzeggende titel : *Conscience de arge-loze*. Hij lichtte deze o.m. als volgt toe : „Hij was simpel, enkel-

14. *De Vlaamsche Letterkunde door de Eeuwen heen*, blz. 80.

15. *Conscience en zijn Leeuw van Vlaanderen in Beschouwingen*, Brussel-Rotterdam (z.j.), blz. 231.

16. *Les Beaux Jours du Romantisme Belge*, Editions Ja Ric (s.d.), pp. 206-221.

voudig, argeloos. Conscience l'innocent. Dit woord van Dumas père is een vondst" 17.

Het moge intussen blijken uit de hier gepubliceerde documenten, dat Conscience zelf allerm minst ingenomen was met de titel *Conscience l'Innocent*, die A. Dumas aan de driedelige roman had gegeven, die hij gedurende zijn verblijf te Brussel in 1850-1852 zeer vlug had samengesteld. Conscience was tevens ontstemd over wat toen het plagiaat van A. Dumas werd genoemd: de Franse romancier had zich in de bewuste roman niet alleen door *De Loteling* laten inspireren, maar er een voor zijn lezerspubliek aangepaste bewerking van gemaakt 18.

We voelen ons niet geneigd die mooie karakteriseringen tegen te spreken, wanneer we b.v. één van de laatste afbeeldingen van Hendrik bekijken: ze vertoont een doorgroefd gelaat, omkransd met het gedunde, lange artiestenhaar en de lichtjes golvende baard, die elke scherpe uitdrukking verzacht. Het lijkt inderdaad niet het gelaat van iemand, die door het leven getekend is of het op eerder getormenteerde of tragische wijze ondergaan heeft. Het mensentype en de levensvisie, die we uit zijn verhalen kennen, werpen evenmin twijfel op het vertrouwde beeld dat vele generaties zich hebben gevormd van de ingoede, idealiserende man, die Conscience was. Talrijke brieven van hem echter, weerspiegelen, zoals we schreven, in hun niet zelden Franse vormgeving of in een soms al te haastig neergepend en onbeholpen Nederlands, een Conscience die in zijn innerlijkheid veel genuanceerder was dan bovenvermelde karaktertrekken laten vermoeden, die bovendien vaak in een sfeer van spanningen en tegenstellingen leefde. Ze verraden een psychische complexiteit, waarin ongetwijfeld zijn Vlaams-Franse afkomst heeft nagewerkt. De vrome eenvoud van zijn Kempense, ietwat melancholische en al te vroegtijdig overleden moeder en de krachtige vitaliteit van zijn vader, de vroegere avontuurlijke zeeman uit Besançon, Pierre Conscience, die zijn ontvankelijke, door een niet zeer gelukkige jeugd zo vaak op zichzelf aangewezen Hendrik, niet altijd heeft begrepen.

Litteraire roem door het Nederlands.

Veel meer dan een taaie wilskracht hadden zijn ouders, eenvoudige mensen uit het volk, hem voor zijn lange levensweg, die leidt van het nederige winkeltje in de Antwerpse St.-Andrieswijk naar

17. Vgl. *Handelingen van het XXXIIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Antwerpen 25, 26, 27, 28, 29 Oogst 1912*, Antwerpen (1912), blz. 334.

18. Vgl. George Eekhoud, *Henri Conscience Bruxelles* (s.d.), pp. 70-73; G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 28.

het gevierde auteurschap met Europese betekenis, niet kunnen meegeven. Weifelend en onzeker was het uiterlijke beeld van de jonge Conscience, die droomde van een betere maatschappelijke positie. In zijn *Geschiedenis mijner Jeugd* vertelde hij dat hij, toen hij nog soldaat was, in 1834, zijn vriend J. A. De Laet had opgezocht en hem zeer terneergedrukt had verlaten. Hij gaf zijn gemoedstoestand op deze wijze weer: „ik overwoog met droefheid wat ons beider lot in de wereld zou zijn. De Laet zou vereerd en geroemd worden [— hij legde zich toen in het St.-Elisabethgasthuis op de heilkunde toe en was een jong dichter! —] en eene schitterende plaats in het burgerlijk leven verwerven; ik zou na mijnen dienstdienst eenen post van kantoor-schrijver of van beambte bij de douanen pogen te bekomen en, vergeten, lastig zwoegen voor mijn dagelijksch brood”¹⁹.

Het lijdt geen twijfel, dat hij, die overigens een zeer brede geestelijke belangstelling had, en zich steeds voor botanie, natuurwetenschappen en geneeskunde zal interesseren, vrij spoedig in de literatuur een uitweg meende te zien om te ontsnappen aan wat hij sociaal als minderwaardig beschouwde²⁰. Zeker is het eveneens dat hij zich door aanleg en een niet te beheersen drang tot de letterkunde voelde gedreven. Hij dacht zo vaak aan literaire beroemdheid: dat begrip werd de magneet die zijn jonge leven richtte. Hij gebruikte het in de *Geschiedenis mijner Jeugd* over een beperkt aantal bladzijden, waar het precies over zijn debuut gaat, niet minder dan twintigmaal!

Evenals De Laet schreef hij een tijd in het Frans, maar, blijkens het hierboven aangehaalde citaat uit de verdwenen brief aan De Laet van 1 maart 1835, was hij ook niet onbewogen door een romantische liefde tot „het eigen nationale, het geheimzinnige, het diepe en het wilde van de Vlaamse taal”. Doch uiteindelijk gaf deze zakelijke overweging de doorslag: „geëindigd hadden [wij] met te begrijpen dat het alleen in het Vlaamsch was, dat [wij] mochten hoopen lezers en inschrijvers of koopers voor onze werken te vinden”²¹. Waarbij onmiddellijk de vraag rijst: hadden ze een Franstalig publiek gevonden, zouden ze toen niet in die taal geschreven hebben? Hier zien we reeds, bij de aanvang, het auteurschap van Conscience verstrengeld met praktische oogmerken. Hij was er reeds op zoek naar wat als een voornaam en zakelijk motief de correspondentie met zijn uitgevers J. P. Van

19. *l.c.*, blz. 169.

20. In zijn *Geschiedenis mijner Jeugd*, blz. 300, verklaarde hij immers uitdrukkelijk, dat hij gehoopt had „in de Letterkunde de middelen tot een onafhankelijk bestaan te vinden”.

21. Vgl. D. Sleecx, *Indrukken en Ervaringen*, Gent, 1903, blz. 145.

Dieren, Calmann-Lévy, met zijn illustrator E. Dujardin, e.a. zal doorlichten : het afzetgebied. Het bleef zijn voortdurende zorg, toen hij gedwongen was van zijn pen te leven, ook toen het veroveren van een gevestigde positie hem noodzaakte zijn verbazend gemakkelijke produktiviteit winstgevend te maken, in ruime kringen gelezen te worden en aldus, wat hij noemde : „het debiet” te verzekeren²².

In functie van zijn uiteindelijke overtuiging : alleen in het „Vlaams” lezers en kopers van zijn werken te vinden, mogen wij ongetwijfeld zijn „verovering” van de „Vlaamse” taal zien. Omdat hij schrijver wou worden, en vooral, omdat hij in de taal van het Vlaamse volk wou schrijven, volgde een tijdelijke breuk met zijn vader en verliet hij zelfs de ouderlijke woning...

Hij oefende zich het eerst in de poëzie. Uit Dendermonde, waar hij militaire dienstplicht volbracht, stuurde hij Theodoor Van Ryswyck, op 30 november 1835, de uitslag van deze poëtische inspanningen, met een brief, die de eerste ons bekende, overigens onbeholpen en overspannen proef is van zijn taal en stijl in het Nederlands : „Daar ik reeds eenige dagen Van u verwyderd was ; wilde ik ook onze belofte nakomen. ik zou u graag eenige veerzen toegestuurd hebben ; doch naer lang myn hoofd gekrabt te hebben, na tweemaal myne zwakke pen bezwooren te hebben, na tweemaal met kragt uyt geroepen te hebben : Styg op ! bleef dezelve koud en roerloos liggen. In dezen doornachtigen toestand (...) werd ik zwanger van dichtkunst. Het hoofd draaide my, de oogen kwamen my schier op de kaken liggen ; en ik was beroerd als of ik van honderd duyvels waer bezeten geweest – ik rymde spoedig, wat ik rymen kon en verwonderde my over mynen *genie* en deszelfs verhevene vruchten”²³.

Deze „verhevene vrucht” – de eerste van die aard die van hem bewaard is – was een hoogdravend gedicht in de trant van Helmers en Tollens, dat uit 13 kwatrijnen bestaat op het toen karakteristieke thema : *de liefde tot het vaderland*. Het droeg als titel : *Antwerpen in 1831* en het begon aldus :

Als ons de wereld schynt, een dor en zandig strand.
als alles ons misnoegt, als niets ons kan behagen ;
blyven wy in het hart, steeds ongeschonden dragen,
de liefde tot het vaderland.

De liefde tot het vaderland is hier versmald tot Antwerpen, zijn

22. Vgl. G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, pass. ; en G. Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, Amsterdam-Antwerpen, 1957, pass.

23. Indien bij dergelijke aanhalingen niet anders vermeld, horen deze tot de brieven van H. Conscience, die in de Handelingen verschijnen.

geliefde stad, die als plaats van handeling, de belangrijke kern van zijn verhalen zal uitmaken. Het nationale element, dat zo kenmerkend is voor de romantiek, heeft hem hier – zoals in talrijke latere werken – geïnspireerd.

Zo begrijpen we ook dat zijn eerste boek *In 't Wonderjaer*, in 1837 verschenen, ofschoon niet in het Frans geschreven, toch op vele plaatsen in die taal blijkt opgevat te zijn. Als historisch verhaal was het de onevenwichtige uitdrukking van een romantisch-chaotisch temperament, waarin nog zoveel te kiemen en te gisten lag. Romantisch-chaotisch, met de neiging tot evasie naar een wereld van verbeelding, maar tevens nuchter realistisch zullen overigens twee polen van zijn persoonlijkheid blijven. Over *In 't Wonderjaer* en *Phantazy* heen, zal hij met gespannen energie en zeldzaam creatief vermogen het arsenaal van thema's en motieven van de romantiek aanwenden, zelfs van het feuilletongenre, naast beperkte realistische doorlichting van het eigentijdse leven, in dienst van een rusteloze schrijverswerkzaamheid²⁴, die hij bewust op Vlaamse volksbeschaving richt. Zo zal hij zich een bestendig lezerspubliek verzekeren; zo kan tevens zijn droom van arme, jonge man in vervulling gaan: het veroveren van letterkundige roem en meteen van burgerlijke welstand.

Van welke opvatting is Conscience bij het scheppen van zijn oeuvre uitgegaan?

Aan F. A. Snellaert schreef hij op 9 mei 1838: „... de Roman-schryver [heeft] een bestendig doel na te jagen. Hetzelve is: zynen lezeren te behagen zelfs ten koste der geschiedenis. Het spyt my dat ik dit schryven moet maer dit is en blyft zoo –”²⁵. In 1846 motiveerde hij zijn manier van schrijven tegenover de uitgever van een Duitse vertaling van *De Leeuw van Vlaanderen*, Eduard Hüffer. Hij wees erop, dat men in Duitsland het psychologisch gedeelte in *De Leeuw van Vlaanderen* te weinig ontwikkeld zal vinden, dat het verhaal zelf te zeer op materiële feiten en schilder-ingen berust. Hij stipte hierbij als reden aan: „... allein ich schrieb für mein Land, für eine Bevölkerung, die seit einem Jahrhundert, von aller Lektüre entfernt geblieben ist und welche man daher eher durch Auge und Herz als durch den Geist ergreifen konnte”. Kunst die zich in de eerste plaats richt tot oog en ge-moed! Verder vestigde hij er bovendien de aandacht op, dat elke jonge literatuur met werken in schilderende taal begint, en dat de

24. Over de omgeving van de auteur, waarin hij zich, als een andere Faust bijna, terugtrok om te schrijven, zie G. Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, blz. 43-44.

25. Br. nr. 11 bij A. Jacob, II, blz. 7-9.

Belgische auteurs, die vóór hem van hogere, speculatieve standpunten uitgingen, mislukt waren. Hij manifesteerde hier ongetwijfeld een juist inzicht in eigen stijl wat tinten en kleuren betreft. Niemand minder dan Vincent van Gogh noemde Conscience in dat opzicht zelfs een impressionist, waar hij in diens beschrijvingen van landschappen „des notes de couleur d'un juste, d'un senti, d'un primitif de premier ordre” ontdekt had²⁶.

H. Conscience bleef zichzelf voornamelijk als schilder met woorden beschouwen. Hij liet George Eekhoud op 21 september 1881 weten, dat hij in de biografie, welke deze auteur van hem had samengesteld bijzonder was getroffen door het feit, dat de optiek van de biograaf op de essentie van zijn kunstenaarschap vooral zo genuanceerd was : „cette nature de peintre flamand, qui fait que tout ce que notre plume touche prend l'aspect et les couleurs d'un tableau...”

Praktische en commerciële zin.

Hij had niet alleen een gezond inzicht in de psyche van de volksmensen voor wie hij zijn ontroerende verhaalkunst bestemde, en in de middelen waarmee hij zich het treffendst aan het geringe geestelijke peil van dat eenvoudig publiek kon aanpassen. Zijn houding tegenover zijn uitgevers getuigde van een even praktische geest. Hij wist vooral zijn financiële belangen handig te verdedigen en zijn manuscripten met nieuwe verhalen gunstig of zelfs aantrekkelijk voor te stellen. Waar hij dikwijls geldzorgen kende, liet hij zijn vele vragen om een voorschot op het honorarium herhaaldelijk gepaard gaan met het aanbod van een nieuw verhaal, waarmee hij ongeveer of helemaal klaar was²⁷. Het scheen wel een middeltje om de uitgever aan te zetten hem spoedige voldoening te schenken wat het voorschot betrof. En om tegelijk de belangstelling voor het nieuwe handschrift zoveel mogelijk te prikkelen, drukte hij daarbij de mening uit : „Bedrieg ik my niet, dit is het schoonste dat ik gemaakt heb” en somde hij niet zelden de verdere kwaliteiten op van zijn jongste prestatie. Hij toonde zich dikwijls bezorgd om zijn naam als auteur, eigenlijk het meest om de financiële voordelen die eraan verbonden waren. Bijzonder karakteristiek was zijn mededeling aan zijn uitgever J. P. Van Dieren, nadat hij verschillende bezwaren tegen het herdrukken van *De Lange Nagel* – een novelletje uit zijn vrijzinnige tijd, dat voorkwam in

26. Vgl. G. Degroote, *Hendrik Conscience en Vincent van Gogh* in : *De Nieuwe Taalgids*, 1962, blz. 256.

27. In dit verband moge verwezen naar G. Degroote en J. de Schuyter, *o.c.*, inleiding en brieven, pass.

zijn tweede boek *Phantazy* (1838) – had laten gelden : „Ik moet nog langer dan heden schryver blyven en boeken verkoopen”²⁸.

Dezelfde houding nam hij o.m. tegenover zijn Parijse uitgever, M. Lévy aan, waar hij handelde over zijn *De Kerels van Vlaanderen*. Hij deed zich daar voor als de vooruitziende man, die, om de verdere verspreiding van zijn werk niet in het gedrang te brengen, zijn in Frankrijk gevestigde reputatie onverminkt wou bewaren. Op 15 november 1872 had hij immers aangeraden de publikatie van „De Kerels” te vertragen : „Ce livre est l'histoire romantique d'une race particulière de Flamand (des Saxons) occupant au moyen âge le littoral de la mer du nord jusqu'au pied des remparts de Boulogne sur mer. Cette population revendique avec énergie et vante avec fierté son origine Germanique. Les immenses revers qui sont venus frapper la France dans ces dernières années ont rendu le peuple Français justement mais excessivement susceptible sous ce point de vue et l'on pourrait mal accueillir un livre, qui cependant a été écrit longtems avant les événements cruels et désastreux de 1870-1871”.

Deze commerciële zin verloochende zich evenmin waar hij van zijn operatekst *De Dichter en zijn Droombeeld*, waarvoor Karel Miry de muziek schreef, de verkoop organiseerde. Hij vreesde immers een mogelijk ongunstige weerslag op de afzet van zijn andere boeken, daar vrouwelijke verleiding een vrij aanzienlijke rol speelt in dat stuk. Hij zag het ook liever elders dan bij zijn gewone uitgever, J. P. Van Dieren, gedrukt²⁹.

Hij beseftte goed de waarde van het reclame-maken met het oog op de verspreiding van zijn werken. „Om de openbaerheid aan te wakkeren”, zoals hij dat noemde, drong hij er bij J. P. Van Dieren op aan van ieder werk ten minste 10 exemplaren aan de voornaamste dagbladen te zenden ; „Nu zegt men er weinig of niets over, en dit is nadeelig voor het debiet” liet hij daarop volgen³⁰. Niet zonder handelsgeest stelde hij persoonlijk de prospectussen op, die zijn boeken tot in de verste hoeken van het Vlaamse land bekendheid bezorgden. Maar op 30 september 1859 zuchtte hij bescheiden : „het is niet aengenaem van zich zelve te moeten spreken”. De lichte humor van het geval ontging hem evenmin : „Of alles wat ik erin zeg, wel geheel waer is, dit zou ik niet durven waerborgen, maer in een prospectus moet men al iets zeggen...”. Hij streefde dan ook naar afwisseling, doch op 12 april 1862 uitte hij deze stille klacht : „Zulke aenkondiging is in den grond slechts een *blague* ; meer wanneer men er een vijftigtal heeft gemaekt geraekt

28. In br. 23 bij G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 81.

29. Hierover ook bij G. Degroote, *o.c.*, blz. 31, 34.

30. In br. 23 bij G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 81.

men uitgeput". En toch heeft hij verder ononderbroken eigen werk aangekondigd en geïntroduceerd in zijn uitgebreide lezerskring, want geen enkel afzetgebied wou hij verliezen ³¹.

Eén voorbeeld uit dit nog weinig gekende deel van zijn activiteit moge hier volgen : „Prospectus : De Koopman van Antwerpen – Eene geschiedenis onzer dagen door H.C. In dit nieuw voortbrengsel zyner vruchtbare pen, heeft de hr Conscience de bekommernissen en wederwaardigheden van het koopmansleven geschetst, en daeruit menigvuldige tooneelen van diep gevoel en aengrypend belang weten te scheppen. De liefhebbers van werken waerin deugd, edelmoed, opoffering en dankbaarheid als voorname dryfveeren zyn aangewend, zullen ongetwyfeld in den *Koopman van Antwerpen* eene roerende en aengenaeme lezing vinden ; en dewyl onder de nederduitsche lezers, de liefhebbers van zedelyke boeken in groote meerderheid zyn, mogen wy ons op voorhand verzekerd achten dat deze aenkondiging met welwillendheid door het lezend publiek zal worden ontvangen” ³².

Over hetzelfde werk schreef hij op 15 januari 1863 een openhartige brief aan zijn vriend, de schilder Bertou : hij was toen arrondissementcommissaris te Kortrijk en met tegenzin nam hij zijn ambtsplicht betreffende de militie (loting) waar : „Voor my is nu de militie weder daer en ik moet dry maenden tyds daeraen verkwanselen. Er speelt my een sujekt in het hoofd van eenen antwerpschen koopman die door tegenspoed van commercie zineloos wordt en stoffelyk en zedelyk gered wordt door menschen welke hy in zynen hoogmoed van parvenu had verstooten. Het is eene schoone historie *morele sentimentele*, vol opoffering, goedheid, liefde enz. Gy begrypt wel alles roosverwig tot het ongeluk zelfs. Voor myne lezers hebben zulke werken het meest aantrekkelijkheid. Misschien ontbreekt my de faculteit tot het schilderen van

31. Voor dit alles, zie G. Degroote, *o.c.*, blz. 29-30.

32. Volgens afschrift mij door wijlen J. De Schuyter bezorgd. Van hem ontving ik o.a. nog volgend afschrift van een karakteristiek prospectus waarin H. C. een nieuwe uitgave van zijn *Volledige Werken* aankondigt : „Zouden wy, na de opsomming der stoffelyke voordeelen welke onze uitgaef aanbiedt, nog de hooge verdiensten der werken van H. C. moeten inroepen ? Hy is sedert het vierde eener eeuw de lievelings schryver zyner landgenooten, en zyn naem heeft in Belgie en in geheel Europa eene populariteit verworven, zooals maar enkelen te beurt valt. De ongemeene vruchtbare en de ryke verscheidenheid van zyn talent ; het diepe en fyne gevoel dat al zyne tafereelen bezielt, de treffende teekening van karakters en toestanden ; de levendige en boeiende verhaeltrant ; de natuurlyke, losse en gulhartige styl, de echt Nederlandsche kleur die over alles verspreid ligt ; en daerby de warme vaderlandsliefde die alles gloed en leven by zet : ziedaer de eigenschappen waerdoor Conscience de hoogschatting heeft gewonnen van landgenooten en vreemden. Deze gelukkige vereeniging van zoo vele gaven ; maer bovenal zyn streng gevoel van zedelykheid, zullen zyn werk ook in de toekomst het boek der huisgezinnen doen blyven.”

het kwade ; althans myne lezers hebben niet geerne dat ik grauw en zwart op myn palet doe”³³.

Conscience was gesteld op vastomlijnde voorwaarden. Hij kreeg van zijn uitgever gaarne de verzekering, dat hij voor een boek van 180 blz. als voor een van 200 zou gehonoreerd worden. Indien de uitgever daarmee niet kon akkoord gaan, zou hij steeds werken van 200 of meer blz. schrijven, want hij wenste niet telkens 100 of 75 fr. te verliezen³⁴.

Hij hield een niet minder stipte boekhouding dan zijn uitgever. Het ging daarbij zo ver, dat J. P. Van Dieren hem verzocht hun rekening eens op te maken „daer hy [C.] dat zoo goed kon”. Consciences persoonlijke aantekeningen bij die rekeningen waren meestal in het Frans.

Streving naar maatschappelijk welzijn.

Zoals we reeds zagen, hoopte Conscience door zijn letterkundige arbeid een betere sociale positie te verwerven. Vele brieven zijn voor dit streven bijzonder tekenend, o.a. aan Mgr., de latere kardinaal, M. von Diepenbrock, zijn Duitse vertaler, en vooral aan P. De Decker, volksvertegenwoordiger, regeringsleider en minister van Binnenlandse Zaken. Aldus een brief aan deze laatste van 31 januari 1856 met deze merkwaardige passage : „Ce serait pour moi une source de découragement, si je devais être seul oublié sous un Ministère qui protège et récompense les artistes d'une manière si éclatante ; mais la généreuse sympathie que vous m'avez toujours témoignée me donne l'assurance que vous voudrez faire quelque chose en faveur d'un homme qui, par un labeur assidu de 20 années, a eu le bonheur de contribuer à la gloire du pays”.

Ongeveer een jaar later, op 27 januari 1857, dankte hij, met al het respect voor gezagspersonen dat hem eigen was, P. De Decker, die hij in een informatief-gevoerde briefwisseling over de Vlaamse Beweging en de spannende motieven in eigen leven, zo sterk voor zich had weten in te nemen, voor zijn benoeming tot arrondissementscommissaris te Kortrijk. Hij was toen pas in functie getreden, had zich in de Leiestad onmiddellijk verzoenend boven de partijen geplaatst en met het tikje naïeve zelfingenomenheid, dat hem wel eens kenmerkte, schreef hij : „... ma parole et mes conseils, mon affabilité pour tous, ont fait merveille...”. Zijn vertaler C. Arenz lichtte hij op 19 juli 1857 in over zijn nieuwe functie, die hij echter verklaarde alleen aanvaard te hebben, na drie dagen be-

33. Deze laatste zinnen kunnen ook in verband gebracht met wat we hierboven over zijn schilderend talent zegden.

34. Vgl. G. Degroote en J. De Schuyter, *o.c.*, blz. 95, br. nr. 41.

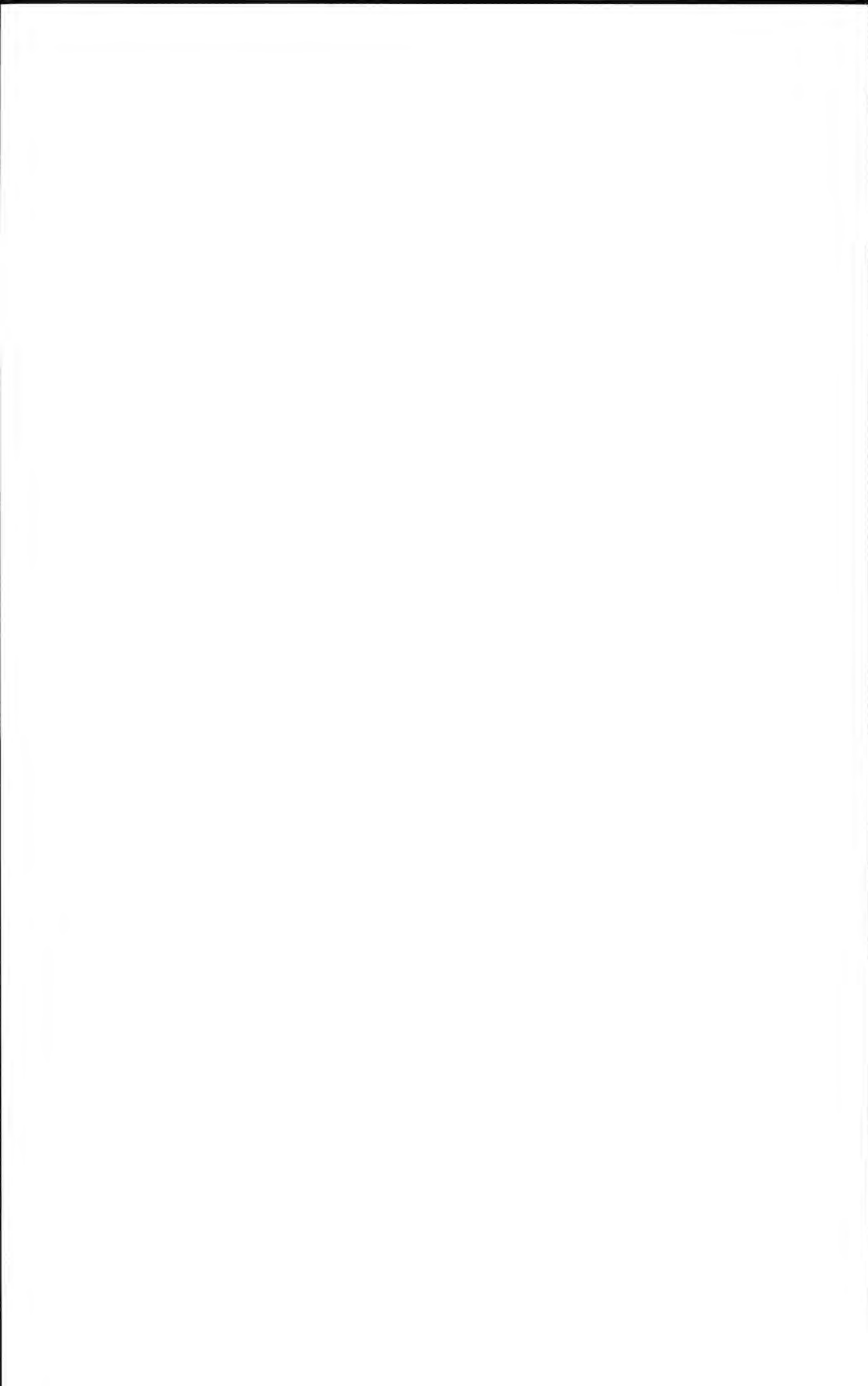
denktijd aan P. De Decker gevraagd te hebben – wat intussen uit zijn brieven aan deze laatste niet is gebleken! – en uitsluitend met het oog op het geluk van zijn kinderen. Als het ambt hem te weinig vrije tijd voor zijn „Beruf als Schriftsteller” zou laten, zou hij het neerleggen en ergens naar een rustig dorp in Brabant verhuizen om er in onafhankelijkheid nog enige werken te kunnen schrijven!

Het „postje van commissaris”, zoals hij het weldra geringschattend zal noemen, kon hem inderdaad niet lang voldoening schenken. Aan niemand heeft hij het zo openhartig geschreven als aan zijn jeugdvriend en illustrator E. Dujardin (op 29 dec. 1859). Het lijkt ons een zeer belangrijke verklaring omdat ze rechtstreeks de diepere beweegkracht raakt, die hem tot aanhoudende produktie heeft gedwongen. Hij had het er over „de nood die hem de zweep op de nek legde”, over de „5000 fcs die hij jaarlijks moest bijverdienen om niet in schulden te geraken”, over zijn rusteloze inspanningen om „werk op werk voort te brengen, altijd zichzelf te blijven en toch te variëren, daarbij de Standaard van de kunst niet in, maar boven de keuken te houden!”, met tenslotte de wanhopige uitroep: „Geve God dat ik het volhoude!”. In gelijkwaardige zin schreef hij o.m. ook aan C. Arenz op 6 mei 1861: „Das Jahrgehalt ist ganz unzureichend, und der Dichter muss Geld verdienen, um den Unterpräfekt vor Schuldenmachen zu bewahren. Auch arbeite ich jetzt gerade wie ein Sklave für zwei, die jeder für sich Beschäftigung genug haben: nämlich für den Beambten und für den Dichter...”.

Gunt dergelijke bekentenis, inzonderheid aan Dujardin, niet een blik in de diepere continuïteit van dit auteurschap: eenzelfde psychische onderstroom van aarzeling en vertwijfeling naast een tot het uiterste gespannen energie? Zoals we vroeger uitvoerig aantoonde, heeft de benoeming in een hoge functie voor Hendrik geen ontheffing van zorgen betekend, heeft deze niet belet, dat hij steeds, in zekere mate een schrijver om den brode is gebleven (Beruf als Schriftsteller!). Een belangrijke prikkel tot aanhoudende voortbrengst moet gezocht worden in de voor hem vaak harde noodzakelijkheid nieuwe geldmiddelen in steeds nieuwe verhalen te vinden. Voor het geldgebrek van de romantische artiest Conscience hebben we vroeger reeds een verklaring gevonden in zijn karakter en in zijn familieleven. We wensen hier alleen te wijzen op een nog niet vermoede bevestiging van wat we toen schreven, met name in het getuigenis – waarover later meer – van Conscience's schoonzoon, de dichter G. Th. Antheunis: dat voor zijn vrouw, Maria, en het gezin van zijn schoonouders, „leven boven zijn middelen en verkwisting een levensregel was”.

H. Conscience door E. Dujardin (1846)

Kritisch maar ook simplistisch-veralgemenend tegenover eigen werk.

Zijn schrijversactiviteit ontwikkelde hij veelal overhaastig, doch, zover dat mogelijk was, niet zonder vermogen van een buitengewone concentratie en als in aanhoudende wedijver met zichzelf. Dit sloot ook in, dat hij niet zelden onzeker en kritisch stond tegenover eigen werk en gaarne bereid was, b.v. op voorstel van vrienden, bepaalde gedeelten uit zijn verhalen te hertoetsen, of met suggesties van hen rekening hield.

Een andere uiting van zijn kritische werkwijze zien we in zijn soms moeizame pogingen om een passende titel te vinden voor het een of ander boek, die thans een vertrouwde en populaire klank heeft. In 1857 aarzelde hij lang tussen de *kwaal des tijds* en de *worm der ziel* – ; later bleek hij een roman klaar te hebben over *Californië*, zoals dat aanvankelijk heette ; naderhand werd deze als de *Goudzoekers* vermeld en tenslotte werd de definitieve titel : *Het Goudland*. Zijn bekend werk *Levenslust* noemde hij oorspronkelijk *Eene kwynende bloem in Zwitserland*. Na enige tijd verving hij die titel door *De bleeke Juffer. Schetsen uit Zwitserland*. Ofschoon die niet korter was, liet hij Van Dieren weten, dat hij bondiger en helderder was, en, voegde hij er nog aan toe : „zoo verdwynt de *kwynende bloem* die te kwynend is”. Spoedig vond hij blijkbaar *De bleeke Juffer* te bleek en koos hij plots de uitbundiger titel *Levenslust*³⁵. Hij verklaarde op 23 januari 1875 aan zijn Westvlaamse vriend A. C. Van der Cruyssen : „ik heb wel 50 titels door de zeef laten loopen en ik heb er dan nog een overgehouden die zeer oneigen is en my tegen de borst stoot”. Hij bedoelde hiermee : *Schandevrees*, waaraan zijn fijngevoeligheid zich blijkbaar ergerde, zoals deze zich, in een ander verband, aan de titel van zijn roman *Menschenbloed* had geërgerd.

Zoals we hierboven schreven, lag het in zijn bedoeling met enige sobere aanduidingen of voorzichtig omsluisde termen zijn uitgever bij voorbaat gunstig te stemmen tegenover het manuscript dat hij wou aanbieden. Zijn oordeel over eigen werk luidde in dat opzicht in het algemeen vrij oppervlakkig, simplistisch veralgemenend, als een vluchtige aanbeveling met het oog op een ononderbroken en onmiddellijke afzet. Aldus over *Simon Turchi* : „een werk *à effet* dat de lezers wel zal bevallen” ; over *Het Yseren Graf* „wel het beste en het meest treffende van al wat ik sedert langen tijd heb gemaakt” ; over *De Burgers van Darlingen* : „Bedrieg

35. Betreffende deze titels : G. Degroote, *o.c.*, blz. 79.

ik my niet, dan is dit boek een der schoonste welke ik nog heb gemaakt"; over *Bella Stock*: „Bedrieg ik my niet dan zal het een myner goede zyn"; over *De jonge Doctor*: „Ik meen dat dit werk een myner best geschikten zal zyn". De aankondiging van „een romantisch verhaal" dat later de titel *Het Goudland* zou krijgen, begeleidde hij met de veelzeggende overweging: „Over de verdienste als kunst, kan ik moeyelyk oordeelen, maer dat het gretig en veel zal gelezen worden, dit dunkt my ontwyfelbaer"³⁶. Dit brengt andermaal een bevestiging van wat we hierboven over zijn kunstopvatting reeds meedeelden, en van wat hij in nog andere brieven zo openlijk toegaf: dat hij hoofdzakelijk vlotte leesbaarheid in een zo groot mogelijke kring nastreefde, wat voor zijn uitgever(s) en hem zelf het zo gewenste „debiet" blijvend verzekerde.

Tegenover werk van anderen.

Verhalen en gedichten die hem geregeld ter beoordeling door andere auteurs werden toegezonden, onderwierp hij evenmin aan een veelzijdig en grondig onderzoek. Hij die voortdurend door nieuwe projecten voor eigen vertellingen werd verontrust, had daarvoor trouwens niet de nodige tijd. Zijn kritische termen waren eerder aan de gevoelige kant en getuigden van zijn lichte ontroerbaarheid: niet zelden waren hem bij het lezen „de tranen in de oogen geschoten" ofwel hanteerde hij deze variante: „die schoone bladzyden haelden my de tranen uit de oogen". Hij had daarbij ook een voorkeur voor de uitdrukking: „schilderachtige natueropvatting" en „fyn gevoel". Soms ontdekte hij in bepaalde werken wat eigenlijk ook één van zijn gebreken was, met name: „te veel Franse wendingen in stijl en gedachten". Vrij scherp oordeelde hij echter over de „te veel idiotismen" in Eug. Van Oyes *Morgenschemer* en over het taalparticularisme van andere Westvlamingen als E.H. G.-H. Flamen en G. Gezelle.

Waar hij enkele op- en aanmerkingen waagde b.v. op het metrum en de taal van het gedicht *Lied der Minne* van zijn schoonzoon, Gentil Th. Antheunis, verontschuldigde hij dadelijk zijn strengheid en legde een artistieke bekentenis af, die in opvallende tegenstelling stond tot zijn opvatting over eigen werk: „Gy aenziet my zeker voor eenen fellen haerkliever; maer ik kan het niet verhelpen. De kunst is voor my eene maegd zoo zuiver en zoo rein, dat elk vlekje op haer tooisel my de oogen uitsteekt en my bedroeft".

H. Conscience, die er zich op beroemde door zijn geschriften nooit een maagd te hebben doen blozen, die met het oog op de

36. Voor deze uitspraken over eigen werk: G. Degroote, *o.c.*, blz. 84 e.v.

onverminderde verspreiding van zijn werk, zoals we reeds konden vaststellen, zo angstvallig lette op fatsoen en eerbaarheid, gaf ook G. Antheunis vingerwijzingen in die richting (br. 14 febr. 1873), bij zijn bespreking van het zoëven vermelde gedicht *Lied der Minne*. Hij vond het als geheel zeer schoon en de laatste strofe noemde hij „bovenal magnifiek”, maar „op de 3de strofe” had hij „eene ernstige aenmerking te maken”, met name : „In een gedicht, bestemd aen in den echt tredenden, en in zulken vorm, van *vader* en *kind* doen spreken, doet het denkbeeld ontstaen, dat zy zich te veel gehaest hebben. In den mond eener maegd is het tevens wat al te realistisch”. Aan dezelfde dichter gaf hij op 19 februari 1875 alweer raad betreffende een ander gedicht met als titel : *Ik zal u geven zooveel kussen*, dat hij „allerschoonst” noemde, maar onmiddellijk het lichte voorbehoud formuleerde : „maer gy moet het heeten moederlied wiegeliel of zoo iets, opdat de lezer by den aenvang geenen verkeerden indruk ontvange”. Had hij zelf immers ook niet in de tweede versie van *In 't Wonderjaer*, in een refreintje aan het slot van het boek, het woord *kussen* door *groeten* (moeten ?) vervangen, met name in :

Gy moet my driemaal *kussen*
Eer gy van hier moogt gaen.

Tegenover de kritiek.

Wat de kritiek op eigen werk betreft : Conscience was zeer gevoelig voor wat er in zijn omgeving over zijn werk werd verteld. Dat liet hij dikwijls blijken tegenover familieleden en vrienden. Met de op- en aanmerkingen van een intieme medewerker als zijn illustrator, E. Dujardin, bij de voorbereiding van de een of andere roman, hield hij echter gaarne rekening.

Treffend is wat hij aan zijn dochter, Mevr. Antheunis, in dit opzicht op 23 januari 1871 schreef : „Ik ben drie dagen te Antwerpen geweest en heb daer en hier te Brussel veel goeds van myn werk *de Kerels* hooren zeggen. Het schynt dat die roman oneindig meer byval vindt dan ik ervan verwachtte. Antheunis is laetst schier acht dagen hier geweest ; hy had het werk gelezen. Evenwel heeft hy zich voor my gehouden alsof hy het niet kende. Dit doet my besluiten dat hy er veel op afkeurt en liever er niet van spreekt dan my onaengename aenmerkingen te doen. Zeg hem dat hy zich bedriegt. Ik ben sterk genoeg van gemoed om terechtwijzingen te aenhooren en er des noods zeer bedaerd over te redeneeren”.

Over besprekingen in de pers oordeelde Conscience met een voor hem ongewone scherpte, blijkens en brief aan A. C. Van der Cruyssen op 30 november 1875 : „Wat aengaet de recensien of

aenbevelingen in de dagbladen, daermede ziet het er zeer zonderling uit. Zy pryzen geene anderen meer dan hunne vrienden, elk in zynen kring. Over de anderen zwygen ze. Ik ben er sedert lang aen gewend. Ware critiek ontbreekt in ons land”.

Klachten over huiselijk verdriet en allerhande leed.

Het begrip „keuken” in de brief aan Dujardin en de toespelingen op zijn zoon in bepaalde stukken, doen ons denken aan zijn gezin, waarin hij veel tegenslag, last en kommer heeft gekend. We bedoelen daarmee niet alleen het smartelijke feit dat hij vier kinderen verloren heeft. Hij blijkt er bovendien dikwijls in spanningen te hebben geleefd, die niet altijd nader toegelicht werden, maar hem in elk geval niet zelden buiten de huiskring dreven. Aug. Snieders, die hem nochtans gunstig gezind was, liet tegen hem het verwijt gelden, dat Hendrik „in zijn gezin Gods water over Gods akker liet loopen en dat hij de Kempen introk, wekenlang, zoodra hij zich dietsch maakte dat er weer zwarte beesten zaten in zijn hoofd”³⁷.

In epistels aan vrienden ging het herhaaldelijk over „huiselijk verdriet”, over „huiselijke zorgen” die hem belet hadden te werken. In de reeds vermelde brief aan de schilder Bertou handelde hij ook over zijn zoon Hildevert en over zijn gezin: „Hild... is in de slechte jaren, loopt in de vermaken, verkwist veel geld, denkt op niets ernstigs meer en geeft my oneindig veel verdriet. Maer... laet ons verder het huishouden daer laten. Bovenal daarvan kan men zeggen: geen nieuws, goed nieuws”. Later kwam de uitdrukking alweer onder zijn pen: „Verre van huis alleen vind ik wat verlichting...”.

Vrij vele echo's van zijn familieleed, zijn niet zeer gelukkig leven zijn in de brieven op te vangen. Weer andere brieven munten uit door een vage klaagtoon over verdriet, dat uit zijn gezondheids-toestand voortspruit. Zijn opslorpemde activiteit was immers niet zonder schade voor zijn gezondheid gebleven. Hij had vaak een prikkel nodig om het vol te houden en vond die o.a. in reizen of in een verblijf in de Kempen of aan zee. Zo voelde hij zich uiterst vermoeid in het hoofd of leed hij aan hartkloppingen. Zijn ogen waren zo zwak geworden dat hij niet meer in staat was een drukproef met de gewenste nauwkeurigheid te verbeteren. En waar hij zo vervuld was van zijn taak, overviel hem zo dikwijls een grote moedeloosheid. Zo schreef hij aan Dujardin op 27 februari 1867: „Ik heb nu sedert een jaer veel verdriet gehad, weinig gewerkt en

37. Vgl. Dr. J. Persyn, *August Snieders en zijn Tijd*, Antwerpen, 1925, 1e deel, blz. 76; Dr. Aug. Snieders, *Karakters en Silhouetten*, Antwerpen, 1926, blz. 11.

ziek geweest, in het gemoed wel te verstaen. Veel moed blijft my niet”.

Conscience „médecin moral” en centrum van internationale briefwisseling.

Eigenaardig mag het heten, dat Hendrik, die zelf niet zelden „ziek in het gemoed” was, ook door levensmoeë jongelieden als „geneesheer van de ziel” geraadpleegd werd. Het betreft een drietal Parijzenaars, die hem hun zielstoestand hadden uiteengezet. Telkens dankte hij voor het vertrouwen op deze wijze : „Vous vous adressez à moi comme à un médecin moral ; je vous remercie de cet hommage rendu aux intentions qui animent mes modestes écrits”. De kern van zijn daaropvolgende raadgevingen bestond uit opwekkingen tot concentratie op arbeid, tot ontspanning in de natuur, tot liefde voor een vrouw, bloemen, wetenschap en kunst om mistroostigheid en gemis aan levensenergie te overwinnen. Tenslotte stelde hij zichzelf, blijkbaar niet zonder welgevallen, tot voorbeeld : „Plus d’une fois dans ma vie, j’ai passé par des situations pareilles à la vôtre. J’ai été soldat volontaire, commis de bureau, garçon-jardinier ; j’ai souffert de la misère matérielle et morale ; et ce n’est que par une lutte incessante contre le sort et contre l’envi, que je suis parvenu à me bien caser dans le monde”.

Deze brieven, waarin hij als „médecin moral” werd geraadpleegd, bewijzen eveneens zijn internationale beroemdheid. Het was inderdaad zó dat hij reeds van rond de jaren 1850 in het centrum stond van een drukke internationale briefwisseling. Hiervoor typerend is wat hij op 21 juni 1850 aan F. A. Snellaert meedeelde, echter niet zonder bitterheid : „Tusschen de menigte brieven, die my uit vele streken van Europa toekomen, loopen degenen der vlaemsche taelbroeders zoo zelden, dat het my verwondert een vlaemsch adres op eenen brief te zien (...). Ik leve zeer eenzaam en bemoeij my met niets meer. Myn stand als Letterkundige is niet meer in Belgie”. Hij wees op zijn grote bekendheid in het buitenland en hoe de beloning in het eigen land alleen „afgunst en verdrukking” was. Hij vergeleek zijn lot met dat van beroemde auteurs als Tasso, Milton, Byron, die in hun tijd ook met dergelijke afgunst hadden af te rekenen, en besloot o.m. als volgt : „die gedachte brengt my moed, waer de kracht my anders ontbreken zou”³⁸.

Vriendschap

Met het vorderen der jaren verminderde het klagen niet over onbegrip en tegenkanting, over allerlei ongesteldheden en innerlijk

38. Brief in A. Jacob, o.c., II, blz. 255-258 (nr. 208).

leed. Enige psychische verwantschap met bepaalde weke figuren uit zijn romanwereld, en dat hij het leven als een zwaarmoedige onderging, viel bij hem niet te ontkennen. Enig ongeluksbesef strookte blijkbaar met zijn karakter.

De tere, onzekere gevoelsmens die Conscience was, had een ware behoefte aan begrip en genegenheid. In zijn vriendschap was hij overigens niet oppervlakkig : wie eenmaal zijn geest of hart geboeid had, bleef hij genegen. Denken we aan de velen die met hem in trouwe vriendschap verbonden waren, of die hij, na enige verwijdering, terugwon : J. A. De Laet en G. Wappers, P. De Decker en F. A. Snellaert, Jan Van Beers en Em. Hiel, J. Hoste en J. P. Van Dieren, E. Dujardin, Pol de Mont e.a.

Bijzonder bekoorlijk is het beeld van de vriendschap tussen de oudere Conscience en de jonge, veelbelovende Pol De Mont, tevens een van zijn eerste biografen. Niet alleen in artistiek opzicht was hij mentor : ook in het praktische leven en met het oog op de toekomst was hij voor De Mont een vaderlijke gids, want de jeugdige dichter, zeer begaafd als A. Rodenbach, verwaarloosde als deze al te zeer zijn universitaire studie, die hij trouwens vaarwel zegde. Conscience richtte tot hem zacht-vermanende woorden op 12 januari 1880 : „*Docteur en droit* is zulk een schoone titel en hy geeft zoo veel voorrechten in de wereld ! Zoudt gy het niet op u zelve kunnen verkrygen, een paar maanden nog, al wat ideaal is ter zyde te zetten en u uitsluitend met studie bezig te houden ? (...) Denk aan uwe ouders, en aan de toekomst van u en van degenen, die u duurbaer zijn. In alle geval, my dunkt het uw plicht is niet voor het examen terug te deinzen...” Maar De Mont scheen toen nog maar één verlangen te kennen : schrijver te zijn en leraar te worden ! Hij mocht, ook wat dit laatste betreft, op de steun van Conscience rekenen. We denken hierbij aan zijn tussenkomst bij Eug. Van Oye voor een aanstelling van zijn beschermeling als „professeur de 3e latine” bij het „stadscollege” te Oostende, blijkbaar echter zonder gunstig gevolg.

Verder kunnen we in de brieven aan P. De Mont lezen, dat hij hem er op de hoogte van bracht, dat de Inspecteur-Generaal van het secundair onderwijs hem wenste te ontvangen. Conscience trachtte De Mont wijselijk op dat onderhoud voor te bereiden : „Mr Dumont [de Inspecteur-Generaal] is een rondborstig Vlaming, ernstig en goed, zonder complimenten. Toon u in zyne tegenwoordigheid ingetogen en kalm. Te veel dichterlyk enthousiasmus mochte u jonger doen schynen dan gy zyt, en voor het onderwys vraagt men koele koppen...”. Het onderhoud, ongetwijfeld een element in die eventuele aanstelling, moet vermoedelijk een gunstige indruk op deze ambtenaar gemaakt hebben, vermits De Mont,

niet lang daarna, tot leraar aan het Koninklijk Atheneum te Doornik benoemd werd.

Fiere en onafhankelijke geest.

H. Conscience getuigde zelf dat hij zich te gemakkelijk liet overtuigen, zelfs wanneer hij dacht er zeker van te zijn dat zijn mening de juiste was. Achter veel uiterlijke goedmoedigheid en nonchalance van de romantische artiest leefde in hem echter, en dit kan niet genoeg beklemtoond, een sterke drang naar zelfstandigheid. Zo kon hij fier van zich afbijten, als in deze brief aan zijn dochter, Maria, op 16 juli 1872: „Ik heb ruzie met Hiel en [we] zyn gebrouilleerd. Hiel heeft my uit myn vel doen springen. Ik heb hem onderanderen gezeid: dat ik wel wist, hoe Benoit en Hiel als stelsel hadden, geene vrienden nevens zich te dulden, en niets te willen dan dienaers, aanbidders en slaven; maer dat ik niet gemaekt ben van den deeg waeruit zulken gebakken worden, en ik, dien gewetensdwang moede zynde, my liefst van hen verwyderde. Daer op ben ik heen gegaen...”

In het Frans drukte hij zich zeer dikwijls op een niet minder kordate toon uit. Na het ontslag van zijn weldoener Gustaaf Wappers als directeur van de Akademie voor Schone Kunsten typeerde hij in een brief aan dezelfde op 8 oktober 1853 de nieuwe directeur-beheerder: „un homme qui aura à cœur de me faire avaler des couleuvres autant que possible. Comme il sera grassement payé pour ne rien faire, il sera toute la journée à mettre tout sens dessus dessous pour avoir l'air de gagner ses appointements le pauvre Greffier, [Conscience zelf] qui est l'exécuteur des inventions de tout le monde, perdra son temps et son repos...” Hij deelde zijn besluit mee ook ontslag te nemen: „Après une carrière laborieuse dans la littérature et 14 années de stage à l'académie je finirais donc par être valet de bureau; et, l'âge venant, ce serait là mon bâton de maréchal!

Je le dois à moi-même, à ma famille, à la Littérature de quitter ce cul-de-sac qui m'effraie comme un tombeau”.

In een even directe taal, en met ironische ondertoon, karakteriseerde hij b.v. Jan Van Ryswyck, in de gemelde brief aan Bertou: „Jan van Ryswyck is nu te Antwerpen *le héros de la situation*. Deze toestand heeft zyne magt en zyn verstand vergroot; ik heb hem bezig gezien, en alhoewel hy even brutael in zyne uitdrukkingen is, moet ik bekennen dat hy als *tribun* veel talent, wonder veel talent aen den dag legt...”.

Vrijzinnig en boven de partijen.

Zijn drang naar onafhankelijkheid uitte zich ook in zijn streven naar het los staan van kringen en politieke partijen. Op 25 juli 1876 klaagde hij in een brief aan A. C. Van der Cruyssen: „Hier in Brussel vind ik weinig gezelschap en weinig vermaak. Alles is hier zoo absoluut afgeteekend liberael of katholiek en zoo stryd-zuchtig, dat een vredezoekend en onpartydig man, als ik, nergens meer op zyne plaets is”.

In 1881 wou hij, naar aanleiding van het verschijnen van zijn honderdste boekdeel, nadat hij een afzonderlijke viering door het Davidsfonds had afgewezen, (speelde hier wellicht ook de herinnering aan J. David, die zijn eerste werk scherp had beoordeeld?) op een werkelijk nationale wijze gehuldigd worden door Vlamingen van elke opinie. Ook „onze waelsche broeders” wenste hij er bij te betrekken; hij motiveerde dit echter aldus: „In de waelsche provincien zyn myne werken bekend door de fransche vertalingen. Indien nu de Walen den Vlaemschen schryver willen vereeren, brengen zy dan niet te zelfder tyd eene hoogstvlieiende hulde aen de Vlaemsche tael en Letterkunde in het algemeen? Is dit niet een nieuw verschynsel, dat wy als eene belofte tot meer rechtvaardigheid jegens onze vaderlandsche zaak mogen aenschouwen?...”

Het scheppen van afstand tussen hem en kringen en partijen roept op merkwaardige wijze de uitgesproken vrijzinnige, hiermee constrasterende figuur op van de jeugdige Hendrik, „een driftig agitator met den kleinen knevel en de fonkelende oogen”³⁹, die overigens al spoedig onder invloed van het liberalisme en van H. F. R. de Lamennais was gekomen⁴⁰. Afgezien van de vrij positieve aanwijzingen in de hier eveneens gepubliceerde brief aan J.-B. Courtmans, hoeft het helemaal niet te verbazen, dat H. Conscience lid zou geweest zijn van de vrijmetselarij. De „sociétés secrètes” behoorden immers tot de bijzondere psychologie van die romantische tijd⁴¹. Het lijdt geen twijfel, dat ook Conscience, de romanticus bij uitstek, belangstelling in die richting heeft gevoeld, hij die steeds zo voortreffelijk de atmosfeer van geheime bijeenkomsten en genootschappen, van het zich in het geheim met anderen verbinden en strijden, in talrijke verhalen wist te suggereren.

39. Vgl. *Het Volksbelang*, 1885, 19e jrg., 21 februari op 1e blad.

40. Vgl. Eug. De Bock, *Hendrik Conscience en de Opkomst van de Vlaamse Romantiek*², Antwerpen, MCMXLIII, blz. 68 en pass.

41. J. Kuypers, *Buonarotti et ses sociétés secrètes*, Bruxelles, 1960, p. 37 herinnerde in verband met deze „sociétés” aan het gezegde van K. Marx, dat, inzonderheid op romantische geesten „l'attrait du manteau théâtral des conspirations” niet gering geweest is.

Mag het wellicht eveneens als aansluiting bij zijn eventueel persoonlijke ervaring als lid van de vrijmetselarij beschouwd worden, dat Conscience te Antwerpen een der voornaamste stichters werd, in 1845, van een volgens logetype ontworpen geheime Vlaamsgezinde vereniging *Het Heilig Verbond (De Toekomst)*? In verband hiermee vinden we in vele brieven van hem allerhande maçonnieke tekens en benamingen, die tot het innerlijk leven van dat organisme behoorden, dat ook vertakkingen buiten de Scheldestad had ⁴².

Waarom hij uiterlijk zijn vrijzinnigheid prijs gaf.

Na de herwerking van zijn vrijzinnig *In 't Wonderjaer* in katholieke zin kenmerkte hem een lichte schroom zich uiterlijk al te zeer aan de een of andere partij te binden, maar behield hij een inwendige voorkeur voor het vrijzinnig-liberaliserende ⁴³. Innerlijk heeft hij nooit „verraad gepleegd”, althans niet aan de fundamentele neiging van zijn wezen naar vrijheid en onafhankelijkheid. Dit in tegenstelling met wat tijdgenoten en ook latere auteurs van hem hebben beweerd. Nog op 3 oktober 1881 schreef zijn trouwe bewonderaarster Vrouwe Courtmans aan K. Bogaerd over hem: „Ja zelfs de grootste ontweek niet alleen den strijd, maar hij verliet het vaandel dat hij geestdriftig had opgestoken...” ⁴⁴. Met het oog op een zo ruim mogelijke verkoop van zijn boeken, waarvan de financiële opbrengst hem in vele omstandigheden de zo nodige hulp heeft geboden, wou hij immers voor iedereen aanvaardbaar blijven. Daarbij bedoelde hij in de Vlaamse cultuurstrijd positief bij te dragen tot volksontwikkeling en de vestiging van een volksliteratuur in Vlaams België.

Hij zelf heeft dit uiterlijk prijsgeven van zijn oorspronkelijke vrijzinnigheid – voor hem blijkbaar een aangelegenheid van geestelijke en materiële strategie – een paar maal op merkwaardige wijze gemotiveerd. Aan A. C. Van der Cruyssen verklaarde hij onomwonden, dat hij door armoede en gebrek aan bestaansmiddelen tot die stap was gedwongen: „zonder betrekking, zonder mid-

42. Vgl. in verband hiermee: G. Degroote, *Hendrik Conscience, een vrijzinnig man?* in *Dietsche Warande en Belfort*, 1964, blz. 113-123. Brieven betreffende „De Toekomst” werden door A. Jacob in de reeds gemelde *Briefwisseling*, Gent, 1914, 2e dl., pass., gepubliceerd.

43. *Het Volksbelang*, 1885, 19e jrg., 21 febr., op 1e blad: *Hendrik Conscience en de klerikalen*, schreef over hem, dat hij als arrondissementscommissaris te Kortrijk „in 't geheim zeer liberaal was” en als Conservator van het Wiertzmuseum te Brussel steeds „zeer vrijzinnig sprak, onder vrienden”.

44. Vgl. G. Degroote, *Vrouwe Courtmans, Brieven aan haar zoon Emile* in *Handelingen v. d. Kon. Zuidnederl. Mij voor Taal- en Letterk. en Gesch.*, 1964, I, blz. 137.

delen van bestaan, door edelmoedige zielen moete ondersteund worden (...). Ik liep gekleed als een arme duivel, met broek en jas tot op de draad versleten, en voorzien van door ouderdom blinkende knoppen – met schoenen vol kerven...”⁴⁵. De zelfverdediging, die hij, na een terugblik over de vele, voorbije jaren, in een vrij onbekend gebleven brief van 24 november 1881 aan zijn biograaf, Edm. Mertens stuurde, was ruimer geschakeerd. Het is zulk een belangrijk getuigenis, dat we het hier andermaal weergeven⁴⁶: „... in 1838 las men, om zoo te zeggen, geen Vlaamsch meer in België; de hoogere klassen, zelfs de middelbare burgerij, waren verfranscht. Een gedeelte der werkende burgers was, ten gevolge der omwenteling, ingenomen tegen zijne eigene moedertaal. Diensvolgens, buiten een gering gedeelte dezer laatsten, bleven ons tot het vormen van een lezend publiek geene andere elementen over, dan het mindere volk, dan buitenlieden en de schoolkinderen.

Wat was er te hoopen van schriften, die rechtstreeksch zouden aandruisen tegen de overtuiging en het gevoel der eenige klassen op welke men inwerken kon? Niets. Het was eene plicht en eene wet, hunne zeden en hun geloof te eerbiedigen, wilde men ingang tot hen vinden. Anders, geene vlaamsche volksletterkunde mogelyk en, zonder deze, geen middel tot behoud en verspreiding der moedertaal.

Ten gevolge dezer erkende voorwaarden; heb ik mij, na de tweede uitgaaf van het Wonderjaar, beijverd om de strekking mijner werken zoo te richten, dat lieden van alle gezindheid en van alle ouderdom ze konden lezen en genieten, zonder zich gekwetst te voelen. Het is mij wel zeker eene moeilyke taak geweest, uit zoo nauw beperkte bouwstoffen een honderdtal boekdeelen samen te stellen, zonder in ene al te groote eentoonigheid te vervallen; maar dat ik mij in mijne vooruitzichten, ten goede der moedertaal, niet had bedrogen, getuigen de vruchten van mijn vijfenveertigjarig streven”.

Het oeuvre van Conscience stamde dus, in opvallende tegenstelling met wat al zo vaak werd gezegd of geschreven, niet uit een eigen diep-christelijke overtuiging, – het was plicht en wet! – maar omdat het voor hem zelf en voor de ontwikkeling van de Vlaamse taal en literatuur noodzakelijk bleek zó te schrijven. Het is echter vanzelfsprekend, dat hij de vele lichte gestalten uit zijn romanwereld niet zou geschapen hebben zonder de hem eigen gaven van

45. Vgl. A. C. Van der Cruyssen, *Mijne Herinneringen aan Conscience*, Gent (z.j.), blz. 78 vlgg.

46. Vgl. reeds G. Degroote, aangeh. artikel in *Dietsche Warande en Belfort*, blz. 118-119.

warme humaniteit en goedheid en zonder een in hem diep-gewortelde zin voor religiositeit. Het heeft ongetwijfeld, na zijn gepassioneerde begin in vrijzinnige richting, een niet geringe zelfbeheersing geveerd, verder een leven lang in brave onderworpenheid aan „plicht en wet” de pen te hanteren ⁴⁷.

Contrastspelingen.

Een scherpe contrastspeling blijft zijn figuur beheersen : de twee zwenkingen, die voor zijn letterkundige loopbaan beslissend waren, heeft hij niet in volle overgave uitgevoerd. Schakelde hij over van het Frans, zijn eigenlijke moedertaal, op het Nederlands, toch bewijzen, na al die jaren, intieme getuigenissen als brieven en persoonlijke notities, hoe hij, en dit hoeft op zichzelf niet te verbazen, veelal nog in het Frans was blijven denken. Gaf hij de explosieve vrijzinnigheid van zijn bewogen jeugd prijs, toch liet hij niet na deze „ingekeerder” te cultiveren, voor zover de verspreiding van zijn boeken en maatschappelijke welstand niet in het gedrang gebracht werden.

De mogelijke scherpe zijden van de vrijgeesterij van de jonge temperamentvolle „agitator”, die hij eenmaal was, heeft hij naderhand met stijgende levenswijsheid, volgens wisselende omstandigheden, weten te hullen in de plooiën van de patriarchale beminlijkheid waarmee hij een der hoofdfiguren van de Vlaamse Beweging geworden was, achter zijn ongeëvenaarde populariteit als schrijver en zijn internationale roem. Toen de grootse feestelijkheid te zijner ere in 1881 plaats vond, was hij een nationaal symbool geworden, „au-dessus de la mêlée”, boven standen, levensbeschouwing en politiek, waaraan b.v. én de liberale vriendenkring van Julius Hoste én de katholieke universiteit te Leuven (met een eredoctoraat) hulde brachten. Wegens de ruime geschakeerdheid was de hulde zelf een unieke gebeurtenis in een tijd waar het geestelijk klimaat zo vaak vergiftigd was door bekrompen fanatisme, schoolstrijd en scherpe politieke tegenstellingen, waar zo moeilijk een ontmoetingscentrum op hoger niveau kon gevonden worden.

In psychisch opzicht lijken een aantal, soms ook tegengestelde karaktertrekken en gaven in H. Conscience verstrengeld. Een grote gevoeligheid, die hem zo kwetsbaar maakte, en meebracht dat hij op bepaalde ogenblikken niet tegen het leven scheen opgewassen te zijn ; het bewustzijn van allerhande moeiten en verdrietigheden, van innerlijke onvoldaanheid, wat hem echter niet voortdurend egocentrisch over eigen leed of innerlijke ervaringen deed buigen,

47. Vgl. verder hierover : G. Degroote, reeds aangeh. artikel in *Dietsche Warande en Belfort*, blz. 119 vlgg.

noch verhinderde zijn aangeboren goedheid in daden van warme vriendschap, sociale hulpvaardigheid en volksontwikkeling om te zetten. Een sterke drang naar evasie en het leven der verbeelding, een „esprit d'aventure”, volgens G. Th. Antheunis, zo karakteristiek voor de familie Conscience, zonder dat de praktische realiteit door Hendrik uit het oog werd verloren. Een taaie, zelfs gepassioneerde ambitie, het werkvermogen van een natuurkracht en de diepe ontvankelijkheid voor de inwerking van het romantisch sentiment van de tijd, met o.a. de Antwerpse artiestenbohème van schilders en schrijvers, voor de romantische taalstrijd, die zelfs in 1851 tot een voor hem zware politieke nederlaag leidde, en voor de groeikrampen van de jonge Belgische staat, die hem tenslotte, na pijnlijke spanningen tussen zijn artistieke droom en zijn verlangen naar de politieke daad, op het eenzame eiland van literaire schepping terugdreven. Op 8 november 1857 had hij Baron J. de St. Genois meegedeeld hoe zeer de politiek hem ontgoocheld had: „Het is, voor Letterkundigen en Dichters, niet goed in het politiek geharrewar (...) *Convictie* beteekent in de politieke taal tot alles gereed zyn en blindelings gehoorzamen wanneer er verkondigd is dat het belang der party het eischt. Wy begrypen dien afstand onzer eigene overweging niet...”. Met de woorden: „Ik ben kunstenaar vooral” heeft hij nog in 1872 de Brusselse Vlamingen, die in de volksmaatschappij „De Veldbloem” gegroepeerd waren, afgewezen, toen ze hem als hun vertegenwoordiger naar het parlement wilden afvaardigen, „en – het moge hoogmoedig schijnen – ik acht mij jegens vaderland en volk gehouden de kunst te blijven beoefenen zoolang mijn geestesvermogen niet te veel verzwakt”. Erelinten, promoties in de nationale orden en hoge ambten, zoals tegenstanders van hem reeds in zijn tijd en sommige auteurs later van hem getuigden, mogen de houding van de ongetwijfeld voor officiële eerbewijzen niet ongevoelige Conscience mede hebben beïnvloed. Ze kunnen inderdaad een rem geweest zijn, die verhinderd heeft, dat de in 1872 overigens voorzichtige staatsambtenaar, Conservator van het Wiertzmuseum, nog een politiek leiderschap in de Vlaamse strijd zou aanvaard hebben. Hier speelde zeker ook het verleden met zijn schaduwen en bittere herinneringen. Het is echter niet minder waar – een belangrijke nuance waarvoor A. Jacob in zijn Gids-artikel over Conscience en de Belgische politiek weinig aandacht heeft – dat de onverpoosde arbeid aan zijn letterkundige taak inniger met zijn psychische essentie strookte dan het energisch en tactisch ageren van een politiek leider.

Schitterend overwonnen minderwaardigheidsgevoel.

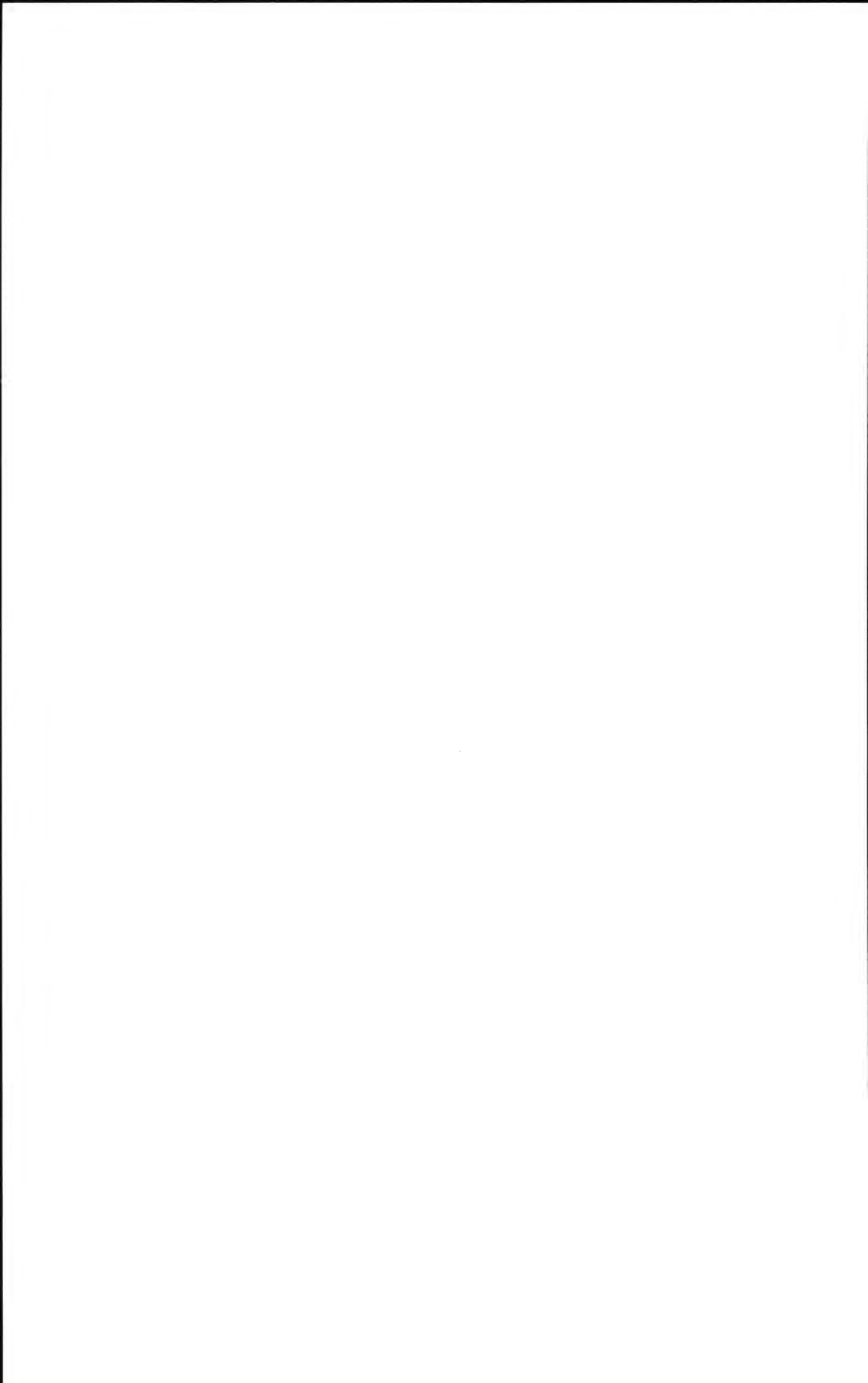
Deze schets van, naar het ons voorkomt, fundamentele krachtlijnen van een geestelijk profiel zoals het zich op de achtergrond van zijn brieven aftekent, kan niet besloten worden zonder even terug te keren naar het uitgangspunt: in vele opzichten bestaat er een diepgaand verschil tussen het meestal ongecompliceerde mensentype, dat hij in zijn romans en verhalen heeft geschapen, en zijn diepere psychologie van mens en schrijver. Deze objectieve benadering van de grondtrekken van zijn wezen, die er „l'unité intime”⁴⁸ of het psychisch centrum van uitmaken, doet volstrekt geen afbreuk aan de uitzonderlijke verdienste, dat hij door zijn vertelkunst, toen de Nederlandstalige cultuur in België op een laagtepunt was gedaald, een werkelijk lezend publiek heeft in het leven geroepen. Het blijft zijn functionele betekenis in onze cultuur- en literatuurgeschiedenis, de groei van het sociaal en geestelijk „Arm Vlaanderen” naar volwaardiger bewustzijn aanzienlijk bevorderd te hebben.

Internationale roem en de oprechtste blijken van liefde en waardering in eigen land bekroonden zijn inspanning en arbeid. Het bekende hoogtepunt was de vorstelijke onthulling van zijn standbeeld te Antwerpen op 13 augustus 1883, die hij niet meer kon bijwonen. Enkele dagen later, op 19 augustus, zond de oude en zeer zieke Conscience, uit Brussel, aan zijn goede vriend, Pieter Génard, stadsarchivaris te Antwerpen, deze woorden in het laatste gedagtekende briefje dat we thans van zijn hand bezitten: „Ik bid u, vraag aen den heer Burgemeester eene medalie der onthulling voor my: ik heb ze nog niet gezien.

Men zegt ook in de dagbladen dat men te Antwerpen voor 10 en 25 Centimen portretten verkocht en medaliekenen^{6 a}. Wildet gy deze voor myne rekening koopen en photographies van het monument tegen de bibliotheek, en my dit alles medebrengen, gy zoudt my veel plezier doen, want tot nu toe bezit ik daarvan niets”.

Achter de ontroerend-schone eenvoud van dit briefje verstrengelen zich tot één beeld: de volksjongen Hendrik Conscience, die zich in 1834, na zijn bezoek aan J. A. De Laet tegen het leven niet opgewassen voelde, en in een somber perspectief, een naamloos vergeten zwoegen voor het dagelijks brood voorzag... en de Conscience, die zich over dat minderwaardigheidsgevoel op schitterende wijze had gewroken.

48. Zie deze uitdrukking bij Dr. S. Dresden, *De Structuur van de Biografie*, Den Haag-Antwerpen, 1956, blz. 167.

Taal en denken

door

F. G. DROSTE

De eerste vraag die opkomt bij een onderzoek naar taal-denken is : treedt de linguïst niet buiten het terrein dat hem per definitie gesteld wordt ? Voor zover hij geïnteresseerd is in de informatie-mechanismen van de taal, lijkt dat niet het geval. Weliswaar leert het structuralisme ons, dat de taal een autonoom werkend stelsel is – een orde sui generis, zegt De Saussure – maar om de betekeniswaarde te begrenzen is het terzake doend na te gaan, waar de grenzen van andere terreinen liggen. Bovendien : betekenis doet in ieder geval een relatie tot het denken veronderstellen en het is raadzaam juist die relatie te onderzoeken. En in de derde plaats heeft men gesteld, dat betekenis is een „in een woord gegeven weten omtrent datgene zelf waarover met dat woord gesproken wordt”¹ en vaker nog, dat men „weet” van de dingen hebben moet voor iedere linguïstische analyse².

Het lastigste probleem nu is, dat weinig taalkundigen voldoende geschoold zijn om een redelijk beeld te geven van het denkproces, terwijl filosofen en psychologen daaromtrent nog lang niet het laatste woord gesproken hebben. Moeten we bv. ook de perceptie tot het denken rekenen en de motorische reproductie, of alleen het creatieve aspect, de verbinding in abstracto van abstracte begrippen ?

Vast staat, dat de intelligentie verschillende niveaus kent. Piaget onderscheidt een zintuiglijk-motorisch vlak en een begripsniveau met als eindfase de zgn. „pensée formelle”³. De ontwikkeling naar de laatste trap verloopt in vier fasen, corresponderend met de geestelijke groei. Na het symbolische, pre-conceptuele denken volgt het intuïtieve denken, vervolgens is er een stadium van concreet handelen en na het elfde, twaalfde jaar vormt zich de pensée for-

1. Dr. Anton Reichling : *Verzamelde Studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*, Zwolle 3de dr. 1965, p. 31.

2. Vgl. W. S. Allen : *On the linguistic study of languages*, Cambridge 1957, p. 22 ; T. B. W. Reid : *Linguistics, structuralism and philology*, *Arch. Ling.* 8, I, p. 34 (1956).

3. Jean Piaget : *La psychologie de l'intelligence*, 3de dr., Parijs 1952, resp. p. 145 en p. 177-178.

melle „waarbij verbindingen gelegd kunnen worden die karakteristiek zijn voor de zich werkelijk bezinnende intelligentie”⁴.

Dit patroon vertoont een duidelijke continuïteit. Er is geen principiële grens te trekken tussen concreet constateren en abstract synthetiseren en men zou dus kunnen stellen: er zijn onderscheidingen, maar geen scheidingen. Deze stelling wordt bevestigd door de opvatting van de Gestalt-psycholoog Guillaume, voor wie gewaarwordingen en intellectuele functies zelfs principieel samenvallen⁵. Misschien heeft in het niet-linguïstische milieu dit inzicht kritiek ontmoet, maar de taalkundige is zeer gebaat bij een dergelijke integratie.

In dit licht kan men vrede hebben met een (wel erg ongecompliceerde) omschrijving van het denken als „begrijpen van betrekkingen, dus altijd iets onaanschouwelijk”⁶. Op deze wijze zijn we immers ontslagen van de verplichting te differentiëren tussen bv. perceptie en het logische denken, tussen motorische reacties en creatieve analyse, ook al weten we dat de beelden („images”) niet zonder meer bij het denken ondergebracht kunnen worden⁷. We hoeven niet na te gaan in gescheiden beschouwingen wat de relatie taal-perceptie, taal-creatief denken is. Hoogstens valt het sensori-motorische buiten het complex, maar voor onze taalkundige analyse is het voldoende te weten, dat in de menselijke activiteit een laag te onderscheiden is, waarin waarneming, concept, relatie enz. zijn geïncorporeerd. Als we dit beschouwen als denken, onderscheidt deze functie zich voldoende van het taalgebruik om daarmee te worden vergeleken.

Alvorens nu deze denkactiviteit te confronteren met het gebruik van taal, dienen we in het kort na te gaan hoe het laatste stelsel informatief werkzaam is. In voorgaande studies hebben we gepoogd om tot een begrenzing van het complexe begrip betekenis in de taal⁸ te komen en we menen kortweg de verhoudingen aldus te mogen stellen. In het taalgebruik laten zich een viertal informatiemechanismen onderscheiden, die hiërarchisch geordend zijn. Het eerste technem is de zin, die behalve zijn objectieve materiaalinhoud ook een subjectieve geleiding kent. We denken hierbij aan

4. Piaget : *o.c.*, p. 148.

5. Paul Guillaume : *La psychologie de la Forme*, Parijs z.j. (1956), p. 182 : la théorie de la Forme „rejette toute distinction de fonctions sensibles et de fonctions intellectuelles”.

6. Friedrich Kainz : *Psychologie der Sprache*, dl. I, Stuttgart 1941, p. 159.

7. Vgl. J. Piaget : *Six études de psychologie*, Genève 1964, p. 102.

8. *Homonymie en identiteit van woord en moneem*, Ts 80, p. 271-300 (1964); *Woord en morfeem als taaltekens*, ts V.U. van Brussel 7, p. 261-290 (1965); *Grondbeginselen van de Nederlandse grammatica*, 2de dr., Den Haag 1965, p. 40-55.

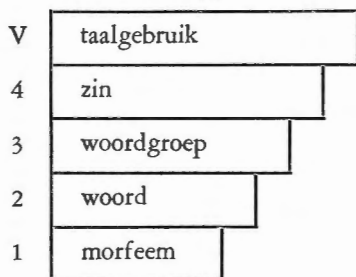

vraag-mededeling, „Ausdruck” en „Appel”⁹, emotionele factoren als bevel, verontwaardiging enz. en tenslotte de woordkeus. Met de nodige voorzichtigheid zou men dit het modale aspect van de zin kunnen noemen, waarbij we bedoelen : de subjectieve voltooiing van het objectieve basismateriaal tot een persoonlijke uiting.

De tweede geleiding vormt het woordmateriaal en als tweede informatietechnem geldt de woordgroep. De Gestalttheorie heeft ons geleerd, dat een geheel meer is dan de som van zijn delen¹⁰ en dat geldt ook voor de woordgroep. Dit is nl. geen optelsom van woorden, maar een gerichte „som” van gerichte woorden. In de woordgroep *Vader roept* bv. is *vader* niet alleen lexicaal bepaald, maar ook grammaticaal, nl. als agens bij de handeling. Deze tweezijdige informatie komt alleen tot stand in de woordgroep en als zodanig geeft dit mechanisme een surplus aan informatie t.o.v. het geïsoleerde woord.

Het derde informatietechnem is het woord. Een woord is de minimale eenheid van het taalgebruik : het is altijd actueel, gericht op een bepaalde situatie en kan gelden als een concrete, gerichte informatiedrager die *hic-et-nunc* werkzaam is. Het vierde informatietechnem tenslotte is het morfeem, de ideële eenheid uit de taalsystematiek. Terwijl het woord concreet en vormelijk bepaald is, is het morfeem een abstract model. In het boven gebruikte woord *roept* bv. kunnen we twee morfemen onderscheiden, nl. */roep/* en */t/*. Beide zijn geen directe informatiedragers, omdat ze indirect werkzaam zijn, i.c. via het (altijd actuele) woord. Ook in het boven gebruikte *vader* kunnen we een ideëel model terugvinden, nl. */vader/*. Dat hier toch een eigen lexicale waarde in onderscheiden moet worden, zien we bij vergelijking van een aantal woorden. In *vader*, *vaders*, *vadercomplex*, *vaderlijk* vinden we een woorddeel terug, dat lexicaal voor alle woorden gelijk is en dat correspondeert met het code-teken */vader/*.

Schematisch krijgen we het volgende beeld :

De informatietechnemen 1-4 tonen een hiërarchische verhouding : 1 ligt besloten in 2, 1 en 2 in 3 enz. Een uitzondering vormen uiteraard de zgn. éénwoordzinnen die geen gebruik maken van mechanisme 3.

9. Zie voor deze termen Karl Bühler : *Sprachtheorie*, Jena 1934.

10. Zie o.m. Dr. Wolfgang Köhler : *Gestalt Psychologie*, 2de dr., New York 1961, p. 89.

Hoe werken deze informatietechnemen nu? Het zal wel duidelijk zijn, dat we deze niet kunnen beschouwen als vormen met een begripsinhoud. Zoiets lijkt nog aanvaardbaar voor bv. substantivische woorden, maar niet voor bv. het woordgroepstechnem. Kennelijk is de informatie niet een wijsgerig concept, maar een relatie, een verwijzing naar een dergelijk concept. En kennelijk is de informatie voor ieder technem „dat deel van de eenheid, waarmee in het taalgebruik verwezen wordt naar een begrip of naar iets in de gedachtenwereld”¹¹. Let wel: verwezen naar een begrip, en niet: identiteit met een begrip. Ieder informatietechnem geeft dus informatie – we reserveren „betekenis” voor het woord – en heeft dus twee aspecten: een vormelijk, waarneembaar aspect en een inhoudelijk. Dat inhoudelijke is geen begrip – begrip in zijn ruimste zin – maar een verwijzing naar een begrip. Zo heeft het woord *liefde* in *Hij kent geen liefde voor dieren* voor iedereen gelijke betekenis en is communicatie mogelijk; maar het begrip waarnaar verwezen wordt varieert sterk bij verschillende taalgebruikers.

Ten aanzien van de verhouding taal-denken kan men drieërlei inzicht onderscheiden. Veelvuldig wordt gesteld:

- A het primaat van het denken;
- B het primaat van de taal;
- C een wisselwerkende beïnvloeding van beide stelsels.

sub A Bekend is het strijdpunt dat Plato in zijn *Cratylus* aan de orde stelt: berust de juistheid der namen op de natuur, *physei*, dan wel op conventie, *nómoi*? Plato geeft de indruk deze vraag in idealistische zin op te willen lossen: *physei*¹². In feite is hier de taal dus gezien als een reproductie van het buitentalige; in de loop van de Middeleeuwen blijft men zich bezighouden met deze vraag, waarbij steeds weer het primaat van het denken gesteld wordt¹³. We mogen zeker niet spreken van een verouderd standpunt. Ook nu leest men: een (taal)teken is een „materieel voorwerp, beeld of klank, die de plaats inneemt van iets dat afwezig is of niet waarneembaar”¹⁴ en zelfs: „De naam (het woord) is een doelmatig aanhangsel. Hij dient in eerste

11. *Grondbeginselen*, p. 46.

12. *Betekenisonderzoek in de taalwetenschap, Wijsgerig Perspectief I*, p. 214 (1961).

13. R. H. Robins, M.A.: *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe*, Londen 1951, p. 7-8.

14. André Lalande: *Vocabulaire de la philosophie*, 7de dr., Parijs 1956; Vgl. ook Paul Foulquié: *Dictionnaire de la langue philosophique*, Parijs 1962.

aanleg als kenmerk en als uitdrukkingmiddel voor het begrip.”¹⁵

sub B Diametraal hiertegenover staat de visie van Von Humboldt, voor wie de taal niet alleen een *ergon*, maar vooral ook een *energeia*, een activiteit is. Voor hem is het juist het woord „dat het begrip pas tot een individu der gedachtenwereld maakt, daaraan iets eigens toevoegt ; en terwijl de idee door het woord iets bepaalds krijgt, wordt ze tegelijkertijd binnen zekere perken gevangen gehouden.”¹⁶ Minder gemakkelijk te volgen in zijn idealistisch-filosofische benadering is Cassirer, maar hij verwerpt toch de secundaire functie van het taalsymbool, acht – integendeel – het laatste wezenlijk voor het denken¹⁷.

Het duidelijkst is dit tweede standpunt overigens gesteld door de Amerikaan Whorf. Vergelijking van het Indo-europese taaltype met het Indiaanse, zoals het Hopi, voert hem tot de conclusie dat de microcosmos van de taal ons gedrag bepaalt¹⁸. Vooral de systematiek van de taal acht hij wezenlijk voor ons denkpatroon, maar ook ons dagelijks doen en laten wordt veelal geregeerd door het woord. Het scherpst formuleert hij zijn these – die overigens minder extreem is dan veelal gesuggereerd wordt – aldus : „het linguïstisch systeem van iedere taal is niet alleen maar een kopieersysteem om ideeën onder woorden te brengen, maar eerder vormt het zelf die ideeën, programmeert en leidt het de geestelijke activiteit van de individu ; voor de analyse van gevoelens, voor de synthese van de geestelijke inventaris (...) analyseren we langs lijnen die getrokken zijn door onze moedertalen.”¹⁹

sub C Op enkele belangrijke punten is bezwaar gemaakt tegen Whorfs hypothese door de marxist Schaff. Als materialist kan en wil hij de objectiviteit van de wereld niet uitsluiten en hieruit resulteert in 1964 een visie, die de wisselwerking taal-denken impliceert : de taal constitueert, althans mede,

15. W. Buskamp : *Begriff und Beziehung*, I Studie, p. 7 ; Vgl. ook H. Rohr-achter : *Einführung in die Psychologie*, 8ste dr., Wenen-Innsbruck 1963, p. 327-328.

16. W. von Humboldt : *Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* (1820), *Werke* III, Darmstadt 1963, p. 17.

17. Ernst Cassirer : *Philosophie der symbolischen Formen*, Dl. III, *Phänomenologie der Erkenntnis*, Darmstadt 1958, p. 386 ; *An essay on man*, New Haven-Londen 1962, p. 36-39.

18. Benjamin Lee Whorf : *Language, thought and reality*, ed. by John B. Carroll, New York-Londen 1956, p. 148.

19. Whorf : p. 212-213.

de *connaissance humaine*²⁰. Scherper wordt het beeld in 1965 : kennis is een subjectieve spiegel van een objectieve wereld. De eigen aard van de taal is ook secundair, d.w.z. afgeleid van de sociale ervaring der gemeenschap, maar ze bepaalt wel mede het karakter van het (subjectieve) wereldbeeld. Er is dus een wisselwerking, zij het dan, dat het denken allesomvattend is²¹.

Parallel aan Schaffs visie loopt de iets oudere opvatting van Kainz. In 1941 nog stelt hij heel sterk de suprematie van het spreken, zonder overigens spreken en denken identiek te achten²². In deel III echter (1954) toont hij een genuanceerder beeld en laat hij de wederzijdse afhankelijkheid zien van taal en denken (althans bepaalde vormen van denken). Er is een constante wisselwerking „omdat beide activiteiten, hoewel ze principiële verschillende geestelijke processen weergeven, functioneel op elkaar zijn aangewezen”²³

De hele problematiek, dat blijkt boven wel, is meer door filosofen en psychologen onderzocht, waarbij onvermijdelijk een eenzijdig beeld van de taal als functioneel stelsel werd gegeven. We zullen daarom niet ieder onderdeel trachten te analyseren, maar een aantal kritische kanttekeningen plaatsen. Het lijkt niet te boud te onderschrijven, dat de taal filosofie meer gebaat is bij een linguïstische benadering, dan de linguïstiek bij een filosofische²⁴.

Ons eerste bezwaar richt zich tegen het feit, dat in verschillende visies de aandacht te zeer geconcentreerd is op de relatie symbool – ens reale, het object in de realiteit. Dat zien we niet alleen bij Plato en de Scholastici, maar ook bij bv. Buskamp en bij Schaff. De objectiviteit van de werkelijkheid mag dan filosofisch verdedigbaar zijn – al zal met name een Merleau-Ponty hier niet zonder meer in meegaan – maar voor de taal als informatief stelsel, en zeker voor de informatietechnen, is dit van geen belang. Integendeel, een dergelijk „inbreng” vertroebelt de analyse. Interessant in dit verband is de bepaling zoals Sandmann die geeft. Voor hem is de betekenis van een woord niet een verwijzen naar iets in de geest, maar een staan voor iets (in de werkelijkheid)²⁵. Maar als ik zeg *Wil je dit potlood of dat potlood?* staat het identieke woord *potlood* eerst voor object A en dan voor object B. En als de „quid

20. Adam Schaff : *Problèmes de l'ethnolinguistique*, Diogène 46, Parijs 1964, p. 145.

21. Adam Schaff : *Langage et réalité*, Diogène 51, Parijs 1965, p. 174-175.

22. Kainz : *dl. I*, p. 142-171.

23. Kainz : *dl. III*, Stuttgart 1954, p. 167.

24. John W. M. Verhaar S.J. : *Some relations between perception, speech and thought*, Assen 1963, p. 14.

25. Manfred Sandmann : *Subject and predicate*, Edinburgh 1954, p. 60.

pro quo value" (= de betekenis) inderdaad rechtstreekse vervanging zou inhouden, hadden die twee woorden verschillende betekenis, omdat ze voor verschillende objecten (A en B) staan. Anders gezegd: als betekenis inderdaad plaatsvervangend voor een object zou zijn, was ze altijd „einmalig“.

In eerste aanleg volgen we dus liever Pos, die weliswaar een verbondenheid van taal, realiteit en denken aanneemt, maar anderzijds duidelijk drie aparte activiteiten onderscheidt: de taal „weerspiegelt“ het denken, zoals dat op zijn beurt de zijnsgeledingen „weergeeft“. Maar het blijven drie verschillende structuren die elkaar slechts dekken in een grove benadering²⁶.

Een tweede discutabel punt biedt de vraag naar de primordialeiteit; afgezien van het feit, dat deze wel onoplosbaar zal zijn, is ze linguïstisch van geen belang. Het zijn niet alleen de oudere filosofen (Plato, Modisten) die daarnaar vragen, maar ook bv. een Merleau-Ponty betoogt dat juist de woorden de dingen hun zin en hun plaats in de wereld geven²⁷. En ook Schaff spreekt over de taal als een resultaat van sociale en historische processen²⁸. Zelfs al zou dit waar zijn, voor ons linguïsten geldt alleen, dat de taal een autonoom systeem is, weliswaar dynamisch geladen, maar hic-et-nunc werkend.

De wisselwerking tussen drie aparte niveaus, zoals Pos die signaleerde, valt niet te ontkennen. Te vaak echter heeft men vanuit een bepaald niveau gewerkt en de verschijnselen van „osmose“ eenzijdig geïnterpreteerd. We zien dat bij Whorf, die op basis van enkele sociale verschijnselen verschillende geestelijke activiteiten ondergeschikt maakt aan de taal. Omgekeerd drijft het materialisme Schaff tot een visie, waarin de objectiviteit van de wereld de twee andere niveaus subordineert. En als anderzijds een Merleau-Ponty en een Levi-Strauss²⁹ constateren, dat iedere hogere vorm van denken taal veronderstelt, is dat nog geen reden om spreken en denken indientiek te achten, of althans bepaalde denkvormen in de taal te incorporeren.

Een vierde punt ligt in de taaltheorieën, die betekenis en concept hebben geïdentificeerd. Als er gezegd wordt dat de betekenissen (van woorden) de „mental contents of sound-patterns“ zijn³⁰, is kennelijk vanuit de zaken, de werkelijkheidsvoorwerpen geredeneerd. Men heeft zich niet bezonnen op de verschillende informa-

26. Dr. H. J. Pos: *Taal en denken*, in: *Verspreide geschriften I*, Arnhem-Assen 1957, p. 202.

27. Merleau-Ponty: *Phénoménologie de la perception*, 2de dr., Parijs 1945, p. 207.

28. Schaff: *Langage*, p. 157.

29. Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*, Parijs 1962, p. 333-334.

30. L. R. Palmer: *An introduction to modern linguistics*, Londen 1936, p. 77.

tiemechanismen, waarvoor een dergelijke identificatie aantoonbaar onjuist is. Duidelijk wordt deze foute benadering ook bij bv. een Ullmann. Weliswaar meent deze De Saussures inzichten intact te laten, maar toch incorporeert ook hij het concept in de taal. De betekenis (*sense*) nl. noemt hij de „mental content” die door de woordvorm (*name*) wordt opgeroepen³¹. Maar het is ook juist deze schrijver die spreekt van woorden zonder betekenis: een *contradictio in terminis*, die alleen maar te verklaren is wanneer men het denken, en *aliquo modo* ook de realiteit, invoegt in de taal. We volstaan hier met op te merken, dat van de autonomie van de taal geen sprake kan zijn als de informatie gevormd wordt door denk-momenten. Men doet dan beter alleen de pure vormverschijnselen taal te noemen en de „inhoud” te blijven registreren als concepten die een eigen buitentalige orde vormen in de intelligentie.

Ons laatste bezwaar is van methodisch-linguïstische aard. Het uitgangspunt is niet uitsluitend in de taal gekozen. We ontkennen niet dat de taal ingepast kan worden in een gedragspatroon (Piaget), in een culturele activiteit (filosofen), in het totale mens-zijn (Merleau-Ponty, Levi-Strauss), maar wij hebben niet de mens op het oog, doch de taal en wel het instrument taal. En over het denken spreken we alleen in zoverre als het zich manifesteert in de taal of in zoverre als het die taal eventueel beïnvloedt in zijn informatieve functie.

Om te demonstreren hoezeer taal en denken divergeren, geven we hier enkele voorbeelden, ontleend aan de taal. Wanneer men beweert: *Democratie is de distributieleer van fonemen* is dit logisch niet juist. Semantisch echter is deze uitspraak geheel aanvaardbaar, in die zin dat hier overeenkomstig alle regels van de taalsystematiek informatie overgedragen is. Informatief gezien bestaat er nl. geen waar of onwaar, wel een juist of onjuist. Men kan wat het laatste betreft bv. een woordgroep maken, die strijdig is met de groepsbouwregels in de taal. Maar linguïstisch bezien is er niets tegen te zeggen dat twee maal twee vijf is. De informatie komt correct over, maar in de aangeduide werkelijkheid of in de intelligentie rijst er verzet. Klaarblijkelijk onderhoudt het denken zoveel contact met de realiteit, dat het denken verwerpt wat strijdig is met de „wetten” van de werkelijkheid (waarin inderdaad twee maal twee vier is). En hoewel de „logica” de taal veelal gebruikt om zich te manifesteren, geeft ze de taal geen waarheidsaspecten.

31. St. Ullmann: *The principles of semantics*, 2de dr., Glasgow-Oxford 1957, p. 69.

We concluderen hieruit dat taal en denken inderdaad verschillende ordes vormen ; en dat aspect van de taal, dat men gewoonlijk „betekenis” noemt, hoort alleen maar thuis in het taal-vlak.

„betekenis” en notie liggen dus op onderscheiden niveaus ;

„structuur” en begripsverbanden liggen op onderscheiden niveaus ;

de realiteit heeft een eigen, eveneens onderscheiden niveau.

Zoals gezegd sluit die autonomie van iedere orde geen wisselwerking uit. Dikwijls is het zelfs moeilijk te bepalen wat precies op wat inwerkt, met name doordat de realiteit minder objectief is dan in abstracto zou kunnen schijnen. Werkelijkheid buiten de menselijke ervaring om is immers in zoverre onbelangrijk, dat ze de beide andere ordes niet beroert. Van de wisselwerking zouden we enkele voorbeelden willen geven.

Om te beginnen is er de inwerking van de realiteit op het denken. Als een Eskimo een twintigtal woorden kent voor allerlei vormen van sneeuw is dit een ervaringsfeit dat geconditioneerd wordt door de levensomstandigheden. Voorzichtigheidshalve spreken we hier niet van invloed op de taal : kennelijk immers zijn het hier verschillende begrippen die onderscheiden worden, hetgeen overigens – secundair – ook in de taal zijn uitdrukking vindt. Trouwens ook onze eigen taal biedt voorbeelden te over. Als wij de concepten „boom”, „huis”, „auto” in ons denken hebben geborgen, worden die toch wel in sterke mate door de realia bepaald. We kennen niet de notie „braat” voor straat-en-boom, omdat deze in de realiteit niet intrinsiek verbonden zijn. Is dit wel het geval, dan krijgen we het begrip „laan”, maar ook hier straalt de realiteit als het ware uit. De perceptie, de waarneming als spiegel van de realiteit is dus – mits niet beschouwd als enig juiste richting – wel juist in bepaalde aspecten (vgl. Schaff).

Dat de realiteit ook op de taal inwerkt, al dan niet via de orde van het denken, bewijst bv. de eigennaam. Deze is, krachtens de erdoor opgeroepen realiteit, wat men genoemd heeft numerus-neutraal : „hij neemt niet deel aan de numeratieve oppositie ; zijn numeratief aspect ligt reeds in zijn wezen besloten, m.a.w. hij is genumereerd uit zichzelf en de numeratieve aanduiding dient niet meer te geschieden”³². Dat de eigennaam niet deelneemt aan de oppositie enkelvoud-meervoud is in eerste aanleg geen gegevenheid van de taalstructuur (bij overgang naar de soortnaam is er bv. wel pluralisering), maar van de realiteit. Het zo-zijn impliceert uniciteit ; weliswaar wordt die vastgelegd in de taal, maar ze is extern gegeven.

32. O. Leys : *De eigennaam als linguïstisch teken*, *Mededelingen Ver. Naamkunde* 41, p. 14 (1965).

Ook het denken kan zijn weerslag hebben in de structuur van de taal, met name op de informatiemechanismen. De bekende subject-predikaatproblematiek bv., zoals die van Aristoteles tot Sandmann loopt, hangt samen met de denkend-analyserende onderscheiding van een ervaring. Maar het bekende gegeven (subject) waarover iets nieuws wordt geprediceerd, heeft herhaaldelijk een linguïstische analyse van het techneem zin in de weg gestaan. Het is zonder twijfel een filosofische analyse, waarop bv. de Kantiaanse oordeelsformules gebaseerd zijn. Maar dat neemt niet weg, dat deze begripsverhouding in de Europese talen een duidelijk pendant gekregen heeft. Er zijn zelfs subject-predikaat-patronen, die een zgn. loos subject hebben: *Het regent, Er wordt gebeld*. Op de terugwerking op het denken, de ordening die de taalschema's op hun beurt weer in het denken gaan aanbrengen, juist door hun strakke S-P-bouw, gaan we niet in. In het algemeen mag men nl. wel aannemen, dat hier het denken primair is, althans voor vele Europese talen.

Er zijn overigens eveneens voorbeelden van een omgekeerde werking. We hoeven niet eens de voorbeelden van Whorf aan te halen en evenmin te wijzen op het feit, dat althans bepaalde vormen van denken via de taal worden aangeleerd. Als we bv. kijken naar het Nederlandse *voor*, dan blijkt dit in het Frans weergegeven te worden met *pour, avant, devant*. Niet omdat een Fransman de realiteit anders ervaart, maar omdat de taal hier toevallig al dan niet differentieert. Voor de Nederlandssprekenden correspondeert met *voor* één concept (in de denk- en ervaringsorde), te weten „voor”, terwijl voor de Fransman drie concepten bestaan die zelfs geen direct onderling verband hebben. Hier te beweren dat wij nu eenmaal anders ervaren dan anderen, lijkt erg gezocht; tenslotte leert men ook via de taal zijn begrippen begrenzen en de complexiteit wordt met en door de taal beperkt of uitgebreid.

Tenslotte is er nog de inwerking van de taal op de werkelijkheid zelf. De realiteit als zuiver objectief stelsel is voor ons van geen direct belang. We weten echter dat de realiteit, waarmee de mens zich bezighoudt, ervaren en geïnterpreteerde werkelijkheid is. Ze is dus, voorzover ze ervaren wordt, gesubjectiveerd (dat is overigens niet hetzelfde als geïndividualiseerd: veelal worden visies maatschappelijk bepaald, sociaal en zelfs klimatologisch). Voor de invloed van de taal op de gesubjectiveerde werkelijkheid vergelijken we *fiets* en *brommer*. Sinds het laatste woord in Nederland ingang gevonden heeft voor het rijwiel met hulpmotor, is de brommer geen fiets meer, ervaart de Nederlander hem als „anders”, is hij anders geworden in werkelijkheid. „Zoals dikwijls gezegd is, is een voorwerp pas bekend aan een kind op het moment

dat hij het benoemd heeft ; de naam is het wezen van het voorwerp en is er evenzeer eigen aan als zijn kleur en zijn vorm. In het voorwetenschappelijk denken is het noemen van een voorwerp identiek aan het vormen of veranderen ervan." ³³

Dit voorwetenschappelijk denken verdwijnt niet bij het volwassen worden : het wordt geïncorporeerd in een hoger stelsel, maar blijft zijn rol spelen. Overigens : evenmin als met de beïnvloeding 1 t/m 4 kan men alles verklaren vanuit de taal. Menszijn is talig mens-zijn en daarbij gelden wisselwerkingen tussen alle drie de geledingen.

Voordat we deze wisselwerking bezien nog enkele verduidelijkende opmerkingen over de informatietechnemen en hun werking. De informatiedragers hebben altijd een tweeledige functie : er wordt verwezen naar „iets” buiten de taal en er is een verwijzing naar „iets” binnen de taal. Dit laatste is evenzeer essentieel als het eerste ³⁴. Betekenis-hebben is nl. niet alleen een verwijzen naar een begrip, maar tegelijkertijd een verwijzen naar de relatie van dit begrip met andere begrippen. Als het woord *hij* in een taaluiting alleen maar naar de notie „hij” verwees, zou dat voor de taal betrekkelijk zinloos zijn. (En we zien hier uiteraard af van het zgn. meegedachte type ³⁵, waarin gereleveerd wordt aan een bekende situatie.) Maar gelukkig wordt er ook gewezen naar het relatieveld, bv. de subjectsfunctie t.o.v. een bepaalde activiteit. Dit laatste is evenzeer informatie als het eerste : in principe is er immers niet een verwijzing naar „iets”, maar naar „iets in functie”. En men mag zich daarbij niet laten leiden door het object, het voorwerp, dat dikwijls zo’n mooi sluitend spiegelbeeld in de taal lijkt te hebben. Daarom is de betekenis van een woord ook geen denkmoment. Als de rood-wit-blauwe vlag Nederland symboliseert, dan behelst hij geen denkmoment, maar alleen een verwijzing daar naar. Geen enkel symbool heeft een denk-moment, een idee, een begrip tot inhoud. Symbolen worden pas symbolen, doordat een gegeven vorm verbonden is met een bepaalde functie, en die functie is altijd een „staan voor”, een representatie van een begrip, maar niet dat begrip zelf.

Dat taal en denken in wisselwerking staan is boven aan enkele voorbeelden gedemonstreerd. We hebben echter eveneens gezien

33. Merleau-Ponty : *o.c.*, p. 207.

34. We distancieren ons dus van Reichling (*o.c.*, p. 47) die de term „grammatische betekenis” verwerpen wil, evenzeer natuurlijk als het ermee aangeduide begrip.

35. Gijsbertha F. Bos : *Het probleem van de samengestelde zin*, Den Haag 1964, p. 19 evv.

dat beide aparte, autonome ordes vertegenwoordigen, die niet als secundair kunnen gelden t.o.v. de ander. Dat neemt niet weg, dat er in bepaalde opzichten verband, samenhang en zelfs een onverbreekelijke samenwerking is. En de vraag rijst toch weer : als informatie verwijst naar begrip, conditioneert dan toch niet de een het ander of omgekeerd ? We nemen een voorbeeld. Als we zeggen *Hij is een aardige jongen*, moeten we dan niet aannemen, dat de structuur (en o.m. de grammaticale betekenis der woorden) een reflexie is van een denkordening ? Hebben we hier niet denkend geanalyseerd in „Hij”-begrip „gekoppeld” aan „aardige-jongen”-complex ? In grove lijnen lijkt dat niet te weerleggen. Maar bij nader toezien blijkt er niet gezegd te zijn *Hij* $\longleftrightarrow$ *aardige jongen*, maar „*Hij is een aardige jongen*”. Nu kan men beweren, dat de ordening in de denk-laag complexer is : het „gekoppeld-zijn-in-het-nu” en het „onbepaald-zijn-van-de-jongen” zouden dan ook al prelinguaal zijn. Het merkwaardige is echter, dat bv. de Rus in zijn taal wel een structuur maakt als „Hij aardige jongen”. Geen verschil in perceptie, wel een verschil in conceptuele analyse. Maar dat verschil in conceptuele analyse tussen het Russisch en het Nederlands wordt niet geconditioneerd door het denken, maar door een andere, geheel willekeurige factor. Beide taalsystemen hebben nu eenmaal verschillende woordgroepatronen en het zijn deze patronen die bepalend zijn voor de analyse van het conceptuele beeld, althans voor bovengenoemde woordgroepen.

Ten dele lopen hieraan de relaties in het conceptuele vlak parallel : zoals de structuur van de woordgroep bepalend kan zijn voor de analyse, zo kan ook de structuur van bv. het woord bepalend zijn voor de vorming van het concept in het intellectuele vlak. Zo heet een vergroeide rug een *bochel* ; een vergroeide borst heet echter niet *tochel*, maar *vergroeide borst* of *kippeborst*. Bij *bochel* één morfem, verwijzend naar één begrip, bij *kippeborst* echter twee morfemen, verwijzend naar een complex begrip. En de enkelvoudigheid dan wel de complexiteit van het aangeduide begrip bestaat krachtens de willekeur van het (monomorfematische of polymorfematische) woord. Men kan hier medische of sociale achtergronden aanvoeren en zo trachten een historische verklaring te geven. Dat neemt echter niet weg dat nu, synchronisch gezien, één dan wel twee morfemen dwingen tot een enkelvoudige of een complexe begripsstructuur. Wat daarbij historisch eerder was, zal wel niet uit te maken zijn : „mens en taal zijn parallel lopende ontwikkelingen (en) het is dientengevolge van geen belang te twisten over de prioriteit van een van beide”³⁶.

36. B. Malmberg : *Structural linguistics and human communications*, Berlijn-Göttingen-Heidelberg 1963, p. 1.

Het bovenstaande geeft niet de minste aanleiding te veronderstellen, dat „taalgebruik een bijzondere vorm van denken” is en dat „betekenis een vorm van denken” is³⁷. En evenmin bevestigt bovenstaande verhouding dat „de taal dus steeds een denkvorm bevat – iedere taalgebruiksvorm is in zekere zin in een denkfluïdum gedompeld”³⁸. Integendeel, in ieder geval geldt voor het bovenstaande eerder, dat sommige processen uit de intelligentie in hun structuur mede bepaald worden door de taalstructuur.

Overigens mogen we niet zover gaan, dat we identificeren, of aannemen dat het algemene denkpatroon linguïstisch bepaald is. Met name in de beeldspraak blijkt nl. hoe verschillend geaard taal (en betekenis) en denken zijn. Als we iemand bv. *een leeuw* noemen, verandert er niets aan de betekenis: die blijft, ongevarieerd, verwijzen naar het begrip „leeuw”. Maar juist doordat het met de taal opgeroepen begrip en het begrip dat correspondeert met de realiteit (i.c. „man”) elkaar niet dekken, ontstaat wrijving. Die wrijving tussen begrip en realiteit activeert in het denken aspecten van het metaforisch gebruikte woord. En terwijl de betekenis constant blijft, wordt het concept gevarieerd, krijgt kenmerken erbij, die de woordbetekenis door zijn vastheid nooit krijgen kan. Zo ergens, dan blijkt in de beeldspraak hoe duidelijk de linguïstische informatie zich onderscheidt van het conceptuele denken: de eerste beantwoordt aan een code, dus een vaste, constante orde, het tweede een beweeglijk voorstellingsschema, dat niet gecodificeerd is en personale varianten van allerlei aard toestaat.

Tenslotte wijze we nog op de afhankelijkheid van bepaalde denkprocessen van de taal. Vooral voor de ingewikkelde analyses en syntheses die in de „pensée formelle” optreden, heeft het denken een zeker houvast nodig en wel van symbolen. Dat zien we in de wiskunde voor een zeer beperkt terrein, maar veel ruimer is het veld van de taalsymbolen (waaronder we zowel woorden als patronen verstaan). Het denken moet dikwijls, om niet te verzanden in vage abstracties en gevoelens, vormelijk bepaalde media gebruiken. Maar het gebruiken van taalmedia impliceert, dat men grosso modo de wetten van die taal eerbiedigt. Vandaar dat het denken, dat zijn concretisering zoekt via de taal – nogmaals, over andere vormen van denken praten we niet – langs lijnen moet verlopen die met die taal gegeven zijn. Inderdaad is, in deze beperkte relatie, „de taal tegelijkertijd soevereine meester en bescheiden dienaar van het denken”³⁹.

37. Verhaar: *o.c.*, p. 14.

38. Hans Glinz: *Die innere Form des Deutschen*, 2de dr., Bern-München 1961, p. 25.

39. Glinz: *o.c.*, p. 26; Vgl. ook Kainz: *dl. I*, p. 167.

Het is niet onbegrijpelijk dat filosofen en dichters wel eens klagen over de ontoereikendheid van de taal als communicatiemiddel : voor het ver-taalde denken is ze niet alleen medium, maar ook zozeer leidraad, dat ze tevens een versperring kan worden. De taal heeft tenslotte, door haar lineaire principe, door haar codificatie ook, een vrij eng kader en is niet al-vermogenend. Dit bevestigt alweer de ongelijkheid en de ongelijkwaardigheid van betekenis en denken. Trouwens, er zijn heel goede sprekers die slechte denkers zijn, en het omgekeerde treft men evenzo aan ⁴⁰.

Als we in de denkorde en de taalorde twee parallellen trekken, zien we vaak de volgende correspondenties : begrip met morfeem en woord ; ordening van begrippen met woordgroep en zinstechneem. Als voorbeeld van samenhang en verschil nemen we nog enkele voorbeelden, alleen uit de taalstructuur in ruimere zin : deze beperking lijkt gerechtvaardigd, daar we geen uitgewerkte semantische theorie geven.

Nederlands : *iemand had een vijgeboom*
 Swahili : *mtu mmoje alikuwa na mtini*
 „persoon een was met vijgeboom”

De twee prefixen *m-* in het Swahili zijn, dat spreekt vanzelf, niet door het denken ingegeven. Ze dienen om *-tu* en *-moje* tot een groep te verenigen. Zo heeft ook *a-* een verbindende functie. Het koppelt *-wa* aan het subject. In eerste instantie zijn het dus zuiver linguïstische instrumenten, maar daarom zijn ze niet zonder informatieve waarde. Ze hebben een grammaticale valentie, d.w.z. toch een zekere „inhoud” (wat men bv. niet zeggen kan van een foneem *V* uit *vijgeboom*). En door deze inhoud zijn genoemde prefixen met „iets” in het denken verbonden en hebben ze bepaalde noties in het denken geïnstitueerd. Zonder dat zouden ze immers niet begrepen worden. Nogmaals, we beweren niet dat ieder begrip bepaald wordt en zijn grenzen vindt in de betekenisstructuur van de taal. We beweren alleen dat er in de taalstructuur informatieve momenten zijn, die geen reflexie kunnen zijn van de denkende analyse.

Nederlands : *de mens is een wolf voor de mens*
 Latijn : *homo homini lupus*

In deze woordgroepen kan men gelijke grondpatronen aantreffen : een subject, een predikaat, een indirect object. De grammaticale betekenissen van de betrokken woorden lopen dus gedeeltelijk parallel, hetgeen begrijpelijk is bij zo nauw verwante talen. Toch

40. Over de discrepantie taal-denken zie ook Pos, *o.c.*, p. 202-203, die o.m. Baco, Descartes en Spinoza citeert.

kan men zelfs hier niet besluiten tot primordialeiteit van het denken. Het Nederlands blijkt nl. toch behoefte te hebben aan een lexicaal bepaling, resp. *de* en *een*. Men kan hier niet stellen, dat de Romein een minder concrete denktrant had dan de Nederlander, aangezien hij de oppositie bepaald-onbepaald gewoon niet kent (afgezien van de emfatische vormen). En het veronderstellen van een meerdere of mindere aanschouwelijkheid geeft de perceptie een genuanceerdheid, die normaliter niet aanwezig is in deze vrij motorische fase van het denken. Trouwens, het Nederlands biedt in bovenstaande zin ook de mogelijkheid te zeggen *een mens* in plaats van *de mens*, hetgeen slechts een nuance verschil in informatie geeft. Maar de bepalende toevoeging van het lidwoord blijft nodig, niet vanwege het denken, maar vanwege de taalstructuur. En alweer geldt: *de* en *een* krijgen in de woordgroep niet alleen een beschrijfbaar grammaticale betekenis, maar ze zijn ook duidelijk lexicaal bepaald. En met name dat laatste impliceert weer: verwijzing naar een begrip.

Beide vergelijkingen wijzen er op, dat de wijze van analyseren van een denk-beeld door de taalstructuur wordt ingegeven als en voorzover dat denk-beeld herschapeu moet worden in een taaluiting. We menen dat dit laatste feit bevestigd wordt door de taal- en denkverwerving: „Het is een onweerlegbaar feit: we danken het voornamelijk aan de taal dat wij de menselijke wereld kunnen binnegaan”⁴¹. Die menselijke wereld is ook de orde van de intelligentie, zoals bevestigd wordt door de zgn. *enfants sauvages*. Niet alleen ons handelen, ook ons denken wordt mede bepaald door de taalverwerving. De mens is een mogelijkheid, een „simple éventualité”, maar vooral het taalgebruik ontwikkelt het vermogen om boven het dierlijke niveau uit te stijgen⁴². Vandaar ook, dat dove kinderen minder ver ontwikkeld zijn in hun denken, dat minder abstract, minder systematisch, minder nauwkeurig is. Het schijnt zelfs zo te zijn, dat de denkconstellatie van de dove, ook als hij later de taal geheel kent, zich niet volledig ontplooit: de vrije abstractie in het analyserend en synthetiserend denken van de horende mens verwerft hij nooit⁴³.

Het laatste bevestigd dat de taal in ieder geval toegangspoort is tot bepaalde processen van het denken, maar ook dat die vorm van denken een zeker houvast vindt in de taal. Dat men die eventueel

41. Dr. H. J. Pos: *La langage et le vécu*, in: *Verspreide Geschriften I*, p. 205.

42. Vgl. Lucien Malson: *Les enfants sauvages, mythe et réalité*, Parijs 1964, p. 100 en p. 89.

43. J. P. M. Eggermont: *Taalverwerving bij een groep dove kinderen*, Groningen 1964, p. 40.

door andere symbolen zou kunnen vervangen (symbolische logica) is hier niet aan de orde.

We vatten samen :

1. Realiteit, denken en taal vormen drie aparte niveaus (en onder het denken verstaan we hier waarnemen, reproduceren, combineren, analyseren, kortom alles wat zich in de geest afspeelt zonder dat we het als inwendig spreken kunnen karakteriseren). Deze drie lagen interfereren wel, maar niet zodanig, dat we de ene als een (secundaire) afspiegeling van de andere kunnen opvatten⁴⁴.

2. Betekenis is geenszins identiek met welke vorm of welk vormonderdeel van het denken ook : niet met concepten dus en niet met verbindingen daarvan. Het is een rechtstreekse en constante verwijzing naar de ruime en variable begrippen in het denken, maar behoort uitsluitend en alleen tot de orde van de taal, die immers als functioneel stelsel vorm en verwijzing binnen zich verenigt.

3. Voorzover het denken zijn uitdrukking zoekt in de taal, volgt het de lijnen die door de structuur van de taal gegeven zijn. Dat impliceert niet, dat het denken in al zijn rijke geschakeerdheid secundair is ten opzichte van het taalgebruik of door de taal beheerst wordt, maar wel dat het – om ver-taald te worden in taal – geanalyseerd moet worden volgens de structuur van de betrokken taal.

4. Pas wanneer men op de hoogte is van de werking der informatiemechanismen in de taal, kan men een poging ondernemen om na te gaan, in hoeverre de onderscheiden functies van taal en denken elkaar doordringen. Daarvoor is meer linguïstische scholing nodig dan de gemiddelde psycholoog heeft en meer psychologisch inzicht dan hierboven is gedemonstreerd.

Mol, maart 1966.

44. Vgl. ook Dr. R. C. Kwant : *Fenomenologie van de taal*, 2de dr., Utrecht-Antwerpen 1964, p. 156 evv.

Geneesheer, dichter van derde rang, maar nauwgezet vertolker van volkse verzuchtingen in het Gent van 1700 tot 1725

door

Dr. L. ELAUT

Voor de epiteten uit bovenstaande titel kan men enkele andere, of analoge, in de plaats zetten : klankbodem, weergalm of spreekbuis, doch elk geeft slechts ten dele de innerlijke spanning weer die men opvangt uit de gedichten, die nog een stukje renaissance maar volop barok en maniërisme verraden, in het tamelijk dunne letteroeuvre van Pieter-Lucas van Hove.

Hij was Gentenaar van geboorte. Men kan het opmaken uit de naamlijst van de Leuvense universiteit¹ waar hij als Gandensis een inschrijving nam tussen St.-Jansdag (27 december) en St.-Thomasdag (29 december) van het jaar 1685. Hij behoorde tot de Falconenses, de inwonenden van het Collegium Falco (de Valk), en staat gerangschikt onder de „minorenes” de minderjarigen, d.z. degenen die niet over een eigen inkomen beschikken om het kollegegeld te betalen, een middelsoort tussen de nobiles, de edelen, en de pauperes, de onvermogenden.

Het geboortjaar van P. van Hove is nergens te vinden, het moet omstreeks 1668 liggen. Van zijn overlijdensjaar is evenmin iets te ontdekken. Uit een *Catalogus Librorum Medicorum, Theologicorum ac Historicorum Bibliothecae Domini D. Petri Lucae Van Hove medicinae Licentiat*i maakt men op dat hij reeds vóór 6 april 1726 gestorven was, vermits zijn boeken, te samen met die van andere overledenen, op gemelde datum in de „Schola pauperum vulgo (het Knechtenshuys)” op die zaterdag te 9 uur des ochtends, en te 2 uur des namiddags, door de zorgen van Cornelius Meyer, boekhandelaar, publiek te koop werden gesteld.

Dat hij te Leuven studeerde is aan geen twijfel onderhevig daar hij Filips Verheyen, de hoogleraar in de anatomie en in de chirurgie, als zijn leermeester noemt. Hij was licentiaat in de geneeskunde. In zijn geboortestad heeft hij ambten bekleed : hij was in

1. *Matricule Univ. Louv.*, VII, 1963, 18.

het Collegium medicum „assessor et praelector Chirurgiae”, dus een gezien lid van de georganizeerde medische lichamen in Vlaanderen hoofdstad.

Van het geneeskundig oeuvre van P. L. van Hove zijn geen sporen overgebleven, tenzij als echo's in zijn literaire werken. De geschreven nalatenschap bestaat slechts uit 5 Latijnse, en 2 Nederlandse gedichten, in het geheel 532 zesvoetige verzen, waarvan 400 in het Latijn. Voorts is er een prozastuk, de *Oratio Panegyrica*, een lofrede op de geneeskunde.

Onder zijn kollega's stond P. van Hove bekend als een humanistisch dichter die het toen reeds terrein verliezende Latijn², zowel als het Nederlands, met bekwaamheid in gebonden en in vrije stijl hanteerde. Wanneer een officieel feest op til was, werd hij aangezocht de algemene gevoelens van zijn opdrachtgevers en van het stadsvolk in verzen te vertolken. De stukjes werden gedrukt en zullen wel onder de aandacht van de geadresseerden gebracht zijn.

Het komt mij voor dat een dichtstuk, in een achttiende eeuwse stad, op een tijdstip dat de rederijderskamers nog floreerden, een niet onopvallende feestprestatie moet geweest zijn, die tot de stads-diplomatische zeden, tot de goede smaak en tot de geapprecieerde kanselarijgewoonten behoorde.

Het kulturele leven op het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw was in Zuid-Nederland niet gekenmerkt door een literaire bloei. Justus de Harduijn (1582-1636) was al sinds vijfenzeventig jaar uit de horizon verdwenen en de rederijker-chirurgijn Michiel de Swaen (1654-1707) uit Duinkerke behoort tot wat de literair-historici³ het verval van de kontrareformato-ri-sche literatuur bestempelen. Het dichtwerk van de te Nieuwkapelle bij Diksmuide geboren en te Duinkerke praktijk uitoefenende chirurgijn Domien de Jonghe (1654-1727) is onder dezelfde vlag te rubriceren⁴, en in nog veel sterkere mate dat van Pieter Smidts⁵ licentiaat in de geneeskunde te Brugge (1660-1712). M. de Swaen en D. de Jonghe schreven in het Nederlands, P. Smidts heeft ook een Latijns gedicht op zijn naam staan.

Pieter van Hove was de Gentse tijdgenoot van deze drie artsen-dichters; zij waren geen van allen schichtige Pegasussen in de literaire arena. Evenmin waren de twee voornaamste geneeskundigen uit dezelfde periode, Jan Palfyn (1650-1730) en Filips Verheyen (1648-1710), eerste sterren in het medische firmament van

2. Cfr. Gedicht op de plechtige intrede van Karel III 1717, woord vooraf.

3. E. Rombauts, *Geschied. Letterk. Nederl.*, 1953, V, 453.

4. K. de Gheldere, *Rijmwerken van D. de Jonghe*, Kon. VI. Ac., 1905.

5. *Biogr. Nat.*, 22, 838.

Europa. De enen waren, krachtens een innerlijke houding tegenover de hen omringende dingen in de literatuur afglijdende medische licentiaten, als het ware randfenomenen, en de anderen waren typische exponenten van een zich moeizaam voortbewegende in de verdrukking geraakte geneeskundige wetenschap, die in de door voortdurende oorlogsvoering veroorzaakte economische depressie, rondom en in de Leuvense universiteit niet kon tot ontplooiing komen.

De schrale literaire produktie van Pieter van Hove draagt de datums 1694, 1701, 1702, 1703, 1717 en 1726. De inhoud is nogal verscheiden. Er zijn een tweetal toezangen op een geneeskundig boek, er is een feestrede op de uitmuntendheid van de geneeskunst, de andere stukjes zijn welkomstverzen opgedragen aan vorstelijke personen die Gent aandoen of er hun blijde inkomst houden.

Het zijn geen epische, maar lyrische uitgalmingen die aan een voor zijn schrijf- en dichtgenius bekend arts gevraagd werden, omdat hij blijkbaar de gave bezat het voortreffelijk uit te kunnen drukken. Van Hove doet zich enigszins voor als de officiële dichter van de magistraat en van de gezamenlijke artsen, in een besloten enkel voor haar lokale belangen en centripetale strevingen levende gemeenschap. Een gemeenschap die in politieke onmondigheid en kulturele winterslaap verkeerde, binnen de stadsomheining waar elke geldingsdrang uitgedoofd was.

* * *

Op het jaarlijkse feest van het Collegium medicum zijner geboortestad, dat met een hoogmis in de Ste Veerlekerk werd ingezet, heeft Pieter-Lucas van Hove, door het dagelijks bestuur van het Collegium daartoe uitgenodigd, de plechtige oratie gehouden. Telkens werd een vooraanstaand lid van de Gilde aangezocht. Hij nam de taak waar op 18 oktober 1694.

De tekst van zijn *Oratio Panegyrica* is een hoogdravend stuk proza waarin het krioelt van superlatieven. Deze zijn in hoofdzaak bestemd voor de heren van het Collegium, die met niet minder dan vier kwalifikaties in de overtreffende trap bedacht worden, en een paar alinea's verder met nog zeven andere.

Het thema luidt : *Omnis Medela a Deo est. Eccl. 37.* Hoe homiletisch ook van inzet en van toedracht, de ontwikkeling van het betoog wordt gevoerd met citaten en argumenten die aan de schrijvers uit de hoge oudheid, uit Babylonië, Egypte, Hellas en Rome, zowel als uit de Bijbel, uit de Koran en uit de kerkvaders genomen zijn. Asklepios, Hippokrates, Galenos, Isaias, Alexander de Grote, Mitridates, Adam, Avicenna, Lucas, Cosmas en Damianus, Seneca,

Podalyrios en Machaon, Platoon, Cicero, Augustinus worden erbij betrokken.

Het kulmineert in een lange periode, waar de meridionale half-verbrande Etiopiërs met hun door de tropische hitte uitgedroogde kelen, holle ogen en onvaste schreden, alsmede de van de noordervorst verstijfde Bataven, gebogen onder astma, schorre hoestbuïen en ademnood, samen de lof van de geneeskunst verkondigen. Die retorisch uitgesproken lof ebt weg in een homiletische slotzin: *conjunctim propter necessitatem honorabunt Medicinam quam propter necessitatem creavit Altissimus.*

In het vertoog ontmoet men niet veel origineels. Wel zijn er Ciceroniaanse klanken in waar te nemen, maar ze hebben van Cicero alleen de zwierigheid, niet de ideeënrijkdom; het is uitbundigheid vanwege een man die maniëristische siermotieven uitstalt, bijeengezocht in reminiscenties uit de literatuur. Pieter van Hove legt geen intellectuele spanning in zijn *Oratio Panegyrica*, alleen maar auditieve en ritmische bevalligheid. Zijn betoog spreekt minder de geest dan het esthetisch gevoel aan. Men waardeert in hem de latinist, niet de medische denker. Het is een stuk barokke letterkunst waarmede hij de door God geschonken geneeskunde tooit, maar de intrinsieke kwaliteiten die de mens haar toedenkt niet uit de verf laat komen.

Die onvoldaanheid ervaart men zoveel te schriller wanneer men Erasmus' *Lof van de Geneeskunst* leest⁶. Wat een scherpzinnig betoog met oorspronkelijke ideeën doorzaaid, geestig, verrassend, fijngevormd in de uitdrukking dat schrandereheid, puntigheid en levendigheid te over heeft. De Rotterdammer kan evengoed de medische auteurs waarderen, doch hij is kariger met de citaten dan P. van Hove. Een parallel tussen de twee schrijvers die het over hetzelfde thema hebben, gaat niet op, beiden houden er geen verschil van mening over de waarde van de geneeskunde op na, doch zij zijn verschillend in hun waarheidsovertuiging. Erasmus, de renaissance-mens, was door redenering en begripsdenken overtuigd van de voortreffelijkheid der geneeskunde, terwijl P. van Hoves overtuiging gevoed was uit een intuïtief reageren.

De *Oratio Panegyrica* van P. van Hove is een bewijs van het immobilisme der Gentse artsen rond het jaar 1700. Dat zij geestesprodukten van zulk allooi op prijs stelden, wijst op de geringe geestelijke diepgang van hun beroep. Zij zaten, zoals al de anderen, gevangen in het historisch kader van hun tijd.

De geneeskundige wetenschap beleefde geen bloei, een zeldzaam progressief ingesteld beoefenaar vermocht niet de apatie te door-

6. Nederl. vert. van L. Elaut, Standaard Uitg., 1950.

breken, zelfs P. van Hove kan de kennis niet opbrengen Vesalius, Harvey, Paracelsus, Ruysch, Leeuwenhoek en de hele pleiade progressistische Noord-Nederlandse medici te memoreren. Hij bleef vastzitten bij de ouden van vóór en van kort na Christus. Voor de beroepskwaliteit van zijn kollega's zou het zoveel beter geweest zijn hun wetenschap ander geestelijk voedsel te verstrekken dan dat van de antieken. P. van Hoves medische horizont was beperkt tot Gent en Leuven, van wat er elders in Europa voorviel, heeft hij in zijn *Oratio* niets laten blijken, ofschoon daar veel krachtiger argumenten te rapen vielen waarmede hij de kunst van de medicijnen met lauweren kon tooien.

* * *

Zo was het met P. van Hove gesteld, in 1694. Negen jaar later en drieëntwintig jaar later, doet hij zich enigszins anders voor, bij de gelegenheid hem geboden door het verschijnen van een ontleedkundig werkje van zijn stadsgenoot Jan Palfyn.

De *Anatomycke of Ontleedkundige Beschryving* van een te Gent op 27 mei 1703 geboren autositair dubbel monsterkind, werd door het Collegium Medicum aan de „Ontleder en Heel-meester binnen de selve Stadt” opgedragen. Palfyn kwijt zich nauwgezet van die taak, waarna het Collegium van het anatomisch preparaat een schilderij liet vervaardigen⁷, en de anatoom zelf bovengemeld boekje uitgaf.

P. van Hove „voorlezer der Heel-konst binnen Ghendt” neemt de honneurs waar, en dicht een Nederlandse toezang van veertig statige hexameters op het geschrift van zijn kollega. Hij steekt de loftrumpet over het eerste boek van J. Palfyn, een osteologie, omdat „voor hem had niemandt in het Nederduits oit klaer / Gewezen hoe de snot gescheiden werdt, en waer / De zelve in den Neus doorzypelt, door wat wegen. / Dit heeft hij aen den dag zeer treff'lijk voor-gedreven. /” Die bewering is inderdaad juist. Thans beschrijft Palfyn hoe „twee wanschepsels aen elkander / Met tronk aen tronk gegroeit zijn : nog en heeft een ander / Noit geen ontleding van dit wonderwerk begaen / En van het innerlijk gestel verhael gedaen. /” Ook dat is juist.

De Nederduitse anatomische detailstudie van Palfyn is met zorg te boek gesteld, zij karakterizeert de ijver van de man. P. van Hove heeft het beseft en het werkstuk op zijn juiste waarde geschat. Dat hij het in verzen deed, is een aan de tijd gebonden maniëristisch verschijnsel. Die verzen zelf zijn louter rijmelarij.

7. Thans in het bezit van het Museum der Wetenschappen, Mere, Gent.

Enigszins van dezelfde aard is de begeleiding, door Van Hove, in 1726, namens het Gentse Collegium Medicum gedicht, op de derde uitgaaf van *Corporis Humani Anatomia* van de Leuvense hoogleraar Filip Verheyen. Van Hove was de enige poëet niet die er zijn Latijn in stak. Twee andere Gentse artsen, J. B. van den Haute en Mart. Caers, geneesheren aan het stadsziekenhuis, gaven Latijnse verzen ten beste voor hun oud professor, die zij niets dan lof toezwaaien; hun poëtische snaren hebben zij op Platoon, Hippokrates en Galenos afgestemd, en Verheyen in de schaduw van die groten met lauweren bedacht.

Voorts gaan een zestal dichterlijke stemmen op uit de rangen van de Leuvense en Brusselse artsen om Verheyens werk op alle tonen te bezingen, zijn minzaam karakter te prijzen en zijn vroegtijdig afsterven te betreuren: Verheyen is een groot man, een onsterfelijk sieraad van de medicijnen. Het is dityrambische groot-spraak. In de 18 verzen van P. van Hove klinkt een andere toon op. Het is een billijke kritiek op de eerste uitgaaf van Verheyens *Anatomia*, die „fuit imperfecta” doch onderhavige uitgaaf is „perfectior”. De ouderdomsanatomie is veel preciezer, het veneuze systeem is beter beschreven, het zenuwstelsel en tal van andere dingen zijn minder duister uiteengezet, alles is duidelijker en werd verrijkt met nieuwe ontdekkingen, dank zij de onverdroten arbeid van Filip Verheyen.

Het korte gedicht is als het ware een wetenschappelijke bespreking van het boek van de Leuvense hoogleraar. Het is een sympathieke verrassing en geeft blijk van een veranderde mentaliteit bij Van Hove, die kort nadien moet gestorven zijn. Het contrast tussen de eerste en de laatste uitgaaf aanstippen en de auteur ten goede houden, is een ongewoon poëtisch motief, het getuigt van een realistisch besef van Verheyens verdienste.

* * *

P. van Hove is te Gent de dichter van de stadsmagistraat. Bij een viertal gelegenheden laat hij zich in die hoedanigheid gelden.

De eerste maal in 1701, toen de hertog van Anjou, kleinzoon van Lodewijk XIV, bij testament van de overleden Spaanse koning tot diens opvolger werd aangeduid onder de naam van Filips V. Het was de eerste Bourbon op de Spaanse troon. Zuid-Nederland behoorde tot zijn rijksg gebied, en de vorst, pas 17 jaar oud, was ook onze koning. Hij verliet zijn geboorteland, Frankrijk, om zich naar zijn nieuw vaderland te begeven. Dichter-arts Pieter van Hove zendt hem bij dat vertrek een afscheidsgroet, die voor Spanje een welkomstgroet inhoudt.

De tweede maal in 1702. Filips V is ook graaf van Vlaanderen, en Gent is de hoofdstad van het graafschap. Volgens aloude gewoonte wordt de vorst in zijn kroonland ingehaald, hij ontvangt de belofte van aanhankelijkheid van zijn onderdanen, en hij zweert de eed van trouw aan 's lands vrijheden. Zo moest te Gent op 19 maart 1702, geschieden; niet de koning kwam, doch zijn gezant Don Ysidro dela Cueba y Benavides. Dichter-arts P. van Hove dicht hem welkom toe in de taal van het volk en in het Latijn. Het ene stuk is een vrije vertaling van het andere.

De derde maal in 1709. Prins Eugeen van Savoie, de roemruchte veldheer in dienst van de verbonden Oostenrijkers, Engelsen en Hollanders tegen de Fransen, kwam op 12 mei 1709 naar de Arteveldestad. Van Hove zet de luiken van zijn inspiratie open en laat de vredelievende verzuchtingen van zijn landgenoten luider spreken dan de bewondering voor krijgshaftige heldendaden.

De vierde maal in 1717. De Oostenrijkse keizer, Karel VI, was na het uitsterven van de Spaanse Habsburgers kroonpretendent. In 1711 waren hem de Spaanse erflanden ten deel gevallen, en werd hij graaf van Vlaanderen. Hij zou de 18 oktober 1717 in de Vlaamse hoofdstad ingehaald worden, de gebruikelijke eerbewijzen ontvangen en de eed van trouw zweren. Weer is het P. van Hove op wie een beroep gedaan wordt.

Een zelfde motief treedt in de vier gedichten⁸ op de voorgrond, al zij het onder een verschillende door de wisselende omstandigheden bepaalde vormelijkheid. Ik wil het pogen te definiëren als een aangepast vaderlands konformisme van de onderdaan ten overstaan van een toevallig landsheerschap, dat op een goede vijftien jaar drie titularissen van een heel verschillende politieke en psychologische gereedheid kende.

Gent, geografisch middelpunt van een landstreek, de door alle vorsten begeerde en beloerde parel voor hun kroon, was in het begin van de achttiende eeuw nog niet volkomen zijn feodale mediokriteit ontwassen. De drang naar geestelijke bevrijding leefde niet intens in de bewoners, zij waren nog immer geestesonderdanen in de volle betekenis van het woord.

Van uit die optiek treedt Van Hove de vorst tegemoet. De hertog van Anjou verlaat Frankrijk en gaat zijn nieuw koninkrijk in bezit nemen. In volle winter is dat afscheid zwaar; de karossen, de paarden en de staatsiekledij hebben het hard te verduren: de Franse lelie laat zich niet gemakkelijk met de Spaanse olijfranken vervlechten. De beeldspraak en de herinnering aan de Romeinse

8. De vermelde gedichten bevinden zich in de Un. Bibl. Gent in de alfabetische catalogus op naam van P. L. van Hove.

koningen, goden en godinnen, Flora, Eolus, Romulus komen er aan te pas. Het is retorisch, al poogt het de Virgiliaanse epiek op te roepen met een geplagieerde uitspraak: Tu regere imperio populos, Tu pacis olivam / Foedere perpetuo manibus servare memento /.

Wat moesten de Gentenaars zich zorgen maken over de reis van een vorst die hun land nooit gezien had, kleinzoon van de Franse koning die hun grond zo vaak met zijn legers overrompeld had? De Gentse magistraat die Van Hove naar de mond wil praten, was fransgezind en wilde zijn gevoelens bij het volk doen ingang vinden. Het volk in de passende gemoedsstemming ten gunste van de Bourbon brengen, daartoe kon een Latijns versje wel bijdragen, de gelegenheid was te schoon om ze te laten ontsnappen. De tendens ligt er vingerdik op. Frans en Spanjaards hebben elkaander beoorloofd, maar nu de vrede gesloten is en Bourbon ze bezegeld heeft, koestert Gent maar één wens, de vorst binnen zijn wallen te mogen ontvangen.

Op 19 maart 1702 zou de blijde intrede in de hoofdplaats van het graafschap plaats hebben. De koning gaf speciale prokuratie aan de Kommandant-Generaal der Nederlanden. Deze „heeft sich met het gheheele Brusselsche Hof herwaarts op de wegh begheven”. Van de ontvangst werd een minutieus relaas⁹ te boek gesteld, in het Nederlands en in het Frans. De bloem van de adel en van de geestelijkheid was aanwezig. P. van Hove dicht „Latia et patria Lingua” opdat ook de vreemde zou vernemen, dat het volk van allerlei kunne en leeftijd zijn heer en koning uit ganser harte aanvaardt.

„Flandria” had reeds vroeger liefde voor de koning opgevat. Gent, de „aemula coelo, superbificis toto spectabilis Orbi turribus” doet denken aan Wies Moens die van haar zei „optocht van torens”. De grote klok luidde haar „resonabilis echo” over Vlaanderse grond.

Een overdaad van lof voor de vorst die „van stonden aen, en altijd is bereed / Het Voordeel en het Recht van Vlaend'ren in 't byzonder / Van Stad tot Stad, en Land tot Land te nemen onder / Sijn Vleugels sonder te verkrenken in een deel / maar zuiverlijk en rond handhaven in 't geheel /”. Op het eind wordt het de dichter evenwel te machtig en slaakt hij een verzuchting: „Gy zijt het onsen Heer Philippe, die de ballen / Met Vaderlijke zorg zult keeren van ons wallen / ... Op dat hy heerscht met God tot heil van sijn Gemeente, / Op dat hy Vlaenderland beschudde dese

9. Beschryvinghe van de Inauguratie, Gent 1702; *Description des Solemnitez et Ceremonies de l'Inauguration*, Gent, 1702.

reys /, En altijd sonder breuk vereere met den Peys./" Die met minder luidruchtige opgetogenheid uitgesproken hartewens is de climax van een innerlijke bewogenheid: de vrede, geen oorlogsgeweld, de vrede bewaren is de eeuwige opdracht van de vorst. Negenmaal gewaagt de dichter van Vlaanderen, waarvan hij de historische grootheid met Gent vereenzelvt: vaderlandse trots, die negatief gekatalyseerd blijkt door een bestendige vrees voor oorlog op eigen bodem.

Zeven jaar later, op 12 mei 1709, geeft de dichter opnieuw lucht, namens het Gentse volk, aan dezelfde wensen en aan dezelfde vrees, ter gelegenheid van het bezoek van Prins Eugene van Savoïe. Deze onverwoestbare veldmaarschalk had te samen met Marlborough het jaar te voren, op 11 juli 1708, te Eine bij Oudenaarde de immer naar Noord- en Zuid-Nederland opdringende Franse legers, een bloedige nederlaag toegebracht. De overwinnaars bleven in Vlaanderen verwijlen, wachtend op een kans de Fransen nog duchtiger af te straffen, hetgeen hun ten slotte gelukte te Malplaquet op 11 september 1709. De vuur- en ijzervreter kwam naar Gent, meer in verband met de altijd aanwezige oorlogsdreiging, dan met het konsolideren van het staatswezen.

De stadsarts P. van Hove, van ouds Gents poëet en vertolker van volkse wijsheid en volkse angst, neemt andermaal de gelegenheid waar. Hij doet het op de hem eigen manier; hij bezingt de krijgsdaden van Eugene, die niet naar Gent gekomen was om er met staatsie een bevestiging van trouw in ontvangst te nemen. De martiale godenhemel verschijnt op de dichterlijke defileermars, gevolgd door de Hellenistische en de Romeinse veldheren. Eugene's schitterende krijgshandel, in Hongarije met Temesvar, in Italië met Turijn, wordt opgemeld. De Fransen heeft hij op alle Europese fronten afgeranseld, niet het minst te Oudenaarde bij de Schelde, meesterlijk heeft hij daar de lelie tussen de doornen geworpen.

Het druksel met de tekst van het gedicht maakt geen melding van een door de stadsoverheid gedaan verzoek, met verzen de veldheer te verwelkomen, zoals dat voor alle blijde intreden was geschied en zoals het later, in 1717, ook zou geschieden. Het kwam nu uit het eigen initiatief van P. van Hove, die de kans niet mist om van de vele doornen te spreken die in het vlees van de grote Lodewijk moeten knagen, nu hij te Rijsel zijn hart zit op te vreten.

Men leest tussen de regels dat het volk veel genoeg beleefd heeft aan de militaire suksessen van Eugene, die de Fransen en hun handlangers in een ongunstig daglicht plaatsen. Doch in de laatste verzen schreeuwt hij het uit: beter dan die duizend triomfen is de vrede, geef ons die met Gods hulp, na de vijand van onze

grenzen te hebben verdreven en uit een vaderland, dat nu al bijna honderd jaar lang de ene oorlogsgesel na de andere kende, Vlaanderen is er ziek van, is bijna dood gebloed.

Of de Gentse magistraat met het gedicht ingenomen was, is niet bekend, maar vast staat dat het de intiemste vredesverzoeken van de bevolking uitsprak, en op een bescheiden wijze de Fransen hekelde.

In 1717 ziet de landssituatie er weer anders uit. Door het spel van staatspolitieke wisselvalligheden, kregen de Oostenrijkse Habsburgers toegang tot de Spaanse troon en vielen de Nederlandse erflanden, dus ook het graafschap Vlaanderen, ten deel aan keizer Karel VI, in Spanje als koning Karel III bekend.

P. van Hove schrijft wederom een gedicht. Na zoveel jaren, zucht hij, is mijn Muze gaan zwijgen, doch door een vererend verzoek aangespoord, zal ik de taak aanvatten, niet het minst om mijn gezindheid voor het Oostenrijkse huis te laten blijken. Hij is daarenboven ouder geworden, zijn dichterlijke aanleg heeft er evenwel niets bij ingeboet. De afgunstige strooien uit dat zijn praktijk er zeer onder is gaan lijden, dat zijn geestesvermogens afnemen. In onze tijd zijn er meer aftakelaars van de vrije kunsten dan mecenasen, repliceert hij; de ene doet aan muziek, de andere gaat op de jacht, hoe zou ik mij niet mogen wijden aan de schone letteren en de vruchten daarvan niet uitgeven, ten einde de door de oorlogskansen verscheurde gemoederen te verenigen, of diegenen een hart onder de riem te steken die de grootheid van de vorst en de veiligheid van het land zorgen baart?

Dit laatste van P. van Hoves politiek getinte gedichten wordt aan de heren van de Raad van Vlaanderen opgedragen, zij richtten tot hem het verzoek. Het gedicht geeft blijk van een publieke en algemeen-menselijke wijsheid en begrip, meest van al hetgene hij in dat verband geschreven heeft. De erfrechterlijke implicaties die er de aanleiding toe waren dat Karel VI van Oostenrijk Karel III van Spanje werd, worden niet gememoreerd. Hij is de wettige vorst en graaf van Vlaanderen, hij doet zijn plechtige intrede te Gent op 18 oktober 1717, en Van Hove poëtizeert in zijn hexameters wat zijn lastgevers op het hart ligt, en wat er in het volksgemoed sluimert.

Karel VI komt hier – ofschoon oorlogszorgen hem drukken, maar zijn Belgen kan hij niet vergeten – „affirmaturus leges”, om de wetten te bekrachtigen, hoewel de tranen van het doorstane leed niet opgedroogd zijn. Voor Karel VI heeft de krijgshaftige Eugeen van Savooie gezegepraald over Turken en Fransen. Van Hove wordt zuiverder lyrisch dan hij in zijn andere gedichten geweest

is, wanneer hij die oorlogssuksessen bezingt, het zijn de beste verzen uit zijn doorgaans retorische poëzie.

Een tweedraads motief zit in P. van Hoves verzen geweven, de beklemmende vrees voor een oorlog, en de juiste erkenning van het gevaar dat bestendig vanuit Frankrijk dreigt. Het ene is complementair van het andere. Het vaderland rouwt nog altijd, zijn enige hoop is op de koning gericht om de doornen uit de poot van de Vlaamse leeuw te verwijderen, zodat wij niet langer verdrukt neerliggen, krijgsgeweld is erger dan de pest. Laat onze hoop niet ijdel wezen, het is dé diepste verzuchting die opstijgt uit de roerselen der ziel van het volk van Gent en van heel Vlaanderen.

* * *

Ten einde die onmiskenbare ondergrond van Van Hoves poëzie te begrijpen, volstaat het een blik te werpen op de situatie waarin zijn geboortestad en de omgevende landstreek zich bevonden. Het is een aangrijpend tafereel van pauperisme, kulturele verarming, economische rampspoed, kommerciële inzinking, vanaf het jaar 1694 toen hij zijn *Oratio Penegyrica* voordroeg, tot het jaar 1717 toen hij keizer Karel VI met een welkomstvers bedacht. Een ononderbroken opeenvolging van veldtochten, overwinningen, nederlagen, belegeringen, brandschattingen, bezettingen, plunderingen, aftochten, troepenconcentraties, beschietingen, inkwartieringen, overgaven.

Meer dan een eeuw had de stad nodig om er enigszins bovenop te komen¹⁰ na de catastrofe, die Lodewijk XIV haar met zijn Negenjarige Oorlog had doen ondergaan. Het kulturele leven had er de weerslag van ondervonden. De Gentse handelsmarkt was geruïneerd. Op 19 maart 1702 werd de kommandant-generaal ingehaald, de officiële geestdrift waarvan P. van Hove de schamele poëet was, was van zeer korte duur, want elf dagen later had reeds een troepenlichting met loting plaats, wat een scherpe weerstand wakker riep. Een verzwaring van de fiskale druk maakte de hier huishoudende Fransen nog hatelijker.

Spanjaarden, Oostenrijkers, Nederlanders, Fransen trokken al vechtend heen en terug langs en door het Gentse territorium. Lodewijk XIV was de roofgier die de grenzen van zijn rijk steeds verder noordwaarts wilde verleggen. Zijn legers ontzagen niets of niemand. 1704, 1705, 1706, 1708, 1709 zijn de dieptepunten van de rampspoed. In dat laatste jaar wordt Gent, door Marlborough en Eugene met het zich erin bevindende Franse garnizoen van

10. V. Fris, *Histoire de Gand*, 1913, 276-280.

14 000 man omsingeld, en tot overgave gedwongen. In 1713 werd de Vrede van Utrecht gesloten en de Nederlanden komen in het bezit van de Oostenrijkse kroon. De wederopleving van de hoofdstad van het graafschap kwam slechts langzaam op gang, doch de economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden bleef geremd door de sluiting van de Schelde, de weg naar de zee.

Baart het dan verwondering dat de officiële dichter van de stad, de enige die binnen haar muren leefde, aan de grote angst van de burgers uitdrukking geeft? Het volk had jarenlang geleefd in een zenuwachtige stemming, die niets minder dan een oorlogspsychose was.

Een derderangs dichter, de arts Pieter-Lucas van Hove, was van dat voor indrukken en aandoeningen vatbaar gemaakte en door vrees bekleemde volksgemoed, een klankbodem en een spreekbuis.

Middeleeuwse woordgeografie

door

Ernest EYLENBOSCH

Ons *Middelnederlands(ch) Woordenboek*, het levenswerk van Dr. J. Verdam, mag enerzijds terecht als een schatkamer van de middeleeuwse lexicologie bestempeld worden, maar lijdt toch anderzijds aan een dubbel manco: de aangeboorde bronnen zijn te overwegend van literaire aard en de taal van het Zuiden komt er minder aan haar trekken dan die van het Noorden. Dat daarbij de localisering en de datering van vele excerpten ontbreekt moeten wij nog op de koop toe voor lief nemen.

Deze bezwaren zijn thans in de kring van filologen die zich met de studie van onze oudere taalvorm bezighouden een zodanige communis opinio geworden, dat het geen zin zou hebben deze gemeenplaats nog eens te herhalen, was het niet dat ik me hier wilde mengen in het veelstemmige koor van hen die middelen bespreken om het aangehaalde euvel te verhelpen.

In 1937 wees Dr. J. Lindemans op *Onontgonnen lexicografisch materiaal*, vertegenwoordigd door „de massa woorden en woordvormen die voor 't grijpen liggen in talrijke oude geschriften van niet literaire aard, in onze rijke archiefdepots bewaard”¹.

Als middel om dit braakliggende terrein te ontginnen dacht Dr. J. Lindemans aan plaatselijke monografieën, op te vatten als historische idiotica die voor een zo groot mogelijk aantal plaatsen met een voldoende voorraad bewaard archief tot stand zouden komen. Nu bleek deze idee niet zo nieuw of ze was al gedeeltelijk verwezenlijkt door Professor Dr. J.-Fr. Gessler die reeds jaren de archieven van de stad Hasselt doorwerkte met het oog op zijn *Proeve van een Oudhasselts(ch) Glossarium*, dat in 1940 van de pers kwam. De Limburgse geleerde werkt volkomen in de traditie van de idiotica: hij biedt ons een verzameling rariora en curiosa die hij uit de archiefstukken mocht opdelven. Aan zijn boekje, dat voor een glossarium niet erg lijvig uitgevallen is, gaat een waardevolle inleiding vooraf waarin de auteur o.m. de historiek opmaakt van de filologische bekommernis om en bemoeiing met de taal van middeleeuwse, niet-literaire bronnen.

1. Geciteerd naar Jan-Fr. Gessler, *Proeve van een Oudhasseltsch glossarium*, (Hasselt, 1940), 5. De oorspronkelijke bijdrage van J. Lindemans verscheen onder de aangehaalde titel in *Wetenschap in Vlaanderen*, jg. 3, nr. 1 (1937), 9-14.

Dat men trouwens de middeleeuwse woordgeografie tot in zekere mate althans ook met behulp van letterkundige voortbrengselen kan benaderen, had Professor C. G. N. De Vooyo al gedemonstreerd in zijn artikelenreeks *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie*. Hij onderzoekt namelijk welke dialectische verschillen de overeenkomende woorden van streek tot streek vertonen in vertalingen en/of bewerkingen van bijbelteksten of vrome literatuur, door het wel bekende proces van aanpassing van de tekst bij het spraakgebruik van de (af)schrijver. Daarbij zijn hem o.m. volgende woordparen opgevallen, waarvan bijvoorbeeld het eerste oostelijk (Saksisch) en het tweede westelijk (Vlaams) is, zoals *want/weech* ; *blincken/blecken* of Noord- tegenover Zuidnederlands als : *voncke/genster* ; *priester/pape* ; *tebant/stappans* ; *swevel/sulfur* ; etc.².

Thans, ruim vijfentwintig jaar later, is wel een eind weegs afgelegd. Weliswaar bemerken wij niet veel van de historische idiotica die Dr. J. Lindemans voor de geest stonden als het geschikteste werktuig voor historische lexicografie, al kan niet geloofend worden dat Dr. J. Goossenaerts wel heel wat materiaal voornamelijk uit het kloosterarchief van Tongerlo gebruikt heeft om een historische onderbouw te bezorgen aan talrijke lemmata van het werk waarmee hij onze kennis van de boerentaal verrijkt heeft³.

Daarbij mag thans het oude klaaglied over de onbruikbaarheid voor filologische doeleinden van uitgaven van archivalische teksten door historici of amateur-historici bezorgd, niet meer zo luid opklinken, nu de even royaal uitgegeven als indrukwekkende reeks *Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands* gestadig groeit⁴.

Daar de materiaalverzameling vordert, rijst wel de vraag of wij voor de middeleeuwse taalperiode niet dezelfde stoute worp mogen wagen, die voor de moderne tijd tot zo een vruchtbare vernieuwing van het taalinzicht geleid heeft : resolute beoefening van de geografische methode.

Nu omvat het begrip taalgeografie de studie van de verbreiding in de ruimte van fonetische of morfologische verschijnselen en van syntagmen, zowel als van woorden. Zonder het belang van al deze

2. C. G. N. De Vooyo, *Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie*, *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde*, XLIII (1924), 214-248 ; LIV (1935), 15-27 en 280-298 ; LVIII (1939), 39-60 en 260-276. De aangehaalde voorbeelden uit jg. LIV (1935), 18, 21 en 23.

3. J. Goossenaerts, *De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen* (Gent, 1956-58), een werk dat in menig opzicht ver uitreikt boven de beperking in de titel uitgedrukt.

4. Deze *Bouwstoffen en studiën...* worden uitgegeven door het Belgisch Inter-universitair Centrum voor Neerlandistiek ; tot nog toe zijn IX delen verschenen.

komponenten van het begrip taalgeografie ook maar in de minste mate afbreuk te willen doen, zal ik mijn verdere uiteenzetting beperken tot het gebied van de historische woordgeografie. Een zekere vertrouwdheid met haar natuurlijk tegenwicht, de moderne woordgeografie, stelt mij – met die hoop vlei ik mij althans – beter in staat op dit punt „door de nevelen der tijden te pegelen”, om het met het woord van de dichter te zeggen.

Ook de idee historische woordkaarten te tekenen waarvoor nauwkeurig gedateerde en gelocaliseerde archivalia de bouwstof leveren, zoals de dialectologische vragenlijst het materiaal voor de moderne woordkaart, is niet bepaald nieuw. Op enkele nog vrij bescheiden realisaties kan reeds gewezen worden, wel voornamelijk op het boek van Dr. B. van den Berg: *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied*. De kaarten bij dit werk tonen o.m. duidelijk aan dat omstreeks 1500 de verspreiding van de vorm *ladder* tegenover *leer(e)* er uitzag zoals nu nog in de dialecten, terwijl ook de tegenstelling tussen de varianten van *dikwijls* (*dicke, dicwijle*) en *va(a)k(e)* omstreeks die tijd geografisch hetzelfde beeld bood als thans. Het kan zeker geen verwondering wekken als genoemde auteur aan zijn doctoraal proefschrift de stellingen toevoegde dat de middeleeuwse plaatselijke rechtsbronnen en rekeningen betrouwbaar materiaal leveren voor de middelnederlandse woordgeografie en dat de woordgeografie goede kansen biedt voor het vinden van oude dialectgrenzen⁵.

Als we ooit het grootse plan van een middelnederlandse taalatlas willen realiseren, zal m.i. een streng-methodische aanpak van de materiaalverzameling niet kunnen vermeden worden; de moderne dialectenquête wijst hier alweer de weg!

De in tijd en ruimte ongelijkmatig verdeelde publicaties van archivalia waarover wij thans beschikken mogen tot grote dankbaarheid stemmen en de belofte van mooie resultaten inhouden, ze vormen op zichzelf nog geen voldoende stevig fundament voor het hypothetische gebouw van een middelnederlandse woordgeografie. De grote vraag blijft natuurlijk: welke documenten komen voor de beoefenaar van de historische woordgeografie eerst in aanmerking en in welke vorm krijgt hij best de beschikking over zijn archivalisch werkmateriaal?

De middeleeuwse woordgeografie zou, alweer naar het voorbeeld van de moderne dialectwetenschap, haar beste resultaten waarschijnlijk bereiken met benamingen voor realia uit het dagelijkse leven, niet het minst uit de sfeer van het landbouwbedrijf

5. Deze stellingen komen voor op een ingelegd blad bij het genoemde werk van Dr. B. van den Berg, *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied* (1938).

sensu largo. Hieruit volgt dat deze tak van de historische dialectologie allicht het meest gebaat zou zijn met een bronnenuitgave die een reeks systematisch gebundelde, gelijktijdige, gelijksoortige en gelijkwaardige documenten omvat, waarin elke stad of plaats met bewaard archief vertegenwoordigd is. Als we onze belangstelling op de late middeleeuwen concentreren, komen als bronnen vooral in aanmerking: rekeningen, pachtbrieven, pachtboeken en boedelstaten.

Op het boven aangeduide terrein van de vaktaal van het landbouwbedrijf liggen inderdaad mogelijkheden die ik onmiddellijk met enkele concrete voorbeelden wil toelichten: ik zal mij niet schuwen de moderne woordkaart bij mijn historische bespiegelingen nauw te betrekken.

Kippen (*collectieve benaming*)

Op basis van het rijke materiaal opgenomen voor de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* onder leiding van Dr. E. Blancquaert en Dr. W. Pée, werd een proefkaart getekend voor dit begrip⁶.

Daaruit blijkt dat overal in Zuid-Nederland de benaming *kieken*, *kiekens*, *kiekere(n)* aan de winnende hand is. Er bestaan nog relictgebieden met het type *hennen* (in Frans-Vlaanderen met uitlopers naar Veurne en Wervik toe; verder in Limburg met uitlopers in Oost-Brabant en in de Antwerpse Kempen en tenslotte nog een eilandje op de grens tussen het zuidelijke Pajottenland en Oost-Vlaanderen) en *hoender(s)* (in een strook van het Meetjesland, een gebiedje ten zuiden van Aalst en een dito bij Maaseik).

Nu lijkt het aan de hand van de kaart wel niet vermetel te besluiten dat de oude gemeenslachtelijke naam *hoenders* overspoeld werd vooreerst door *hennen*, eigenlijk de benaming voor de vrouwelijke vogels en daarna en vooral door *kiekens*, wisselvorm van *kuikens*, oorspronkelijk de naam voor de jonge kippen.

Deze hypothese vindt steun in de archivalia met betrekking tot de steden Brussel en Geraardsbergen die nu beide respectievelijk *kieke(n)* en *kieke(n)s* gebruiken⁷.

In de 15e eeuw werd te Brussel onderscheiden tussen *kieken*,

6. Het materiaal komt meer bepaald uit de eerste van de 141 opgenomen zinnen, die luidt: *Als de kippen een sperwer zien zijn ze bang*. Professor Dr. W. Pée, directeur van het Seminarie voor Vlaamse Dialectologie te Gent, liet de bedoelde proefkaart door zijn studenten ontwerpen in het kader van de praktische oefeningen bij zijn druk bezochte colleges over dialectologie; ze is grotendeels het werk van E. Taelman en P. Dewulf.

7. De *(n)* heeft wel etymologische waarde, maar wordt in het huidige dialect niet meer uitgesproken.

hinne en *hoen* in de boven geschetste zin, wat blijkt uit volgende excerpten :

- 1387 *te gebradenen kiekenen* (d.i. voor braadkuikens)
 1534 *een gebrayen kiecken*⁸
 1434 *13 hinnen ende enen hane*
 1438 *10 hinnen ende hane*⁹
 1387 *te ghesodenen hoenderen* (d.i. voor soepkippen)
 1400 *te ghesodenen honderen*
 1417 *te ghesodenen honderen*¹⁰

In 1436 spreekt een archiefbron betreffende Bogaarden van *thoendercot* (kippenhok)¹¹.

Te Geraardsbergen is de toestand omstreeks dezelfde tijd identiek. In 1414, 1415 en 1416 vermeldt een rekening de posten „*van kiekenen*” tegenover die „*van hoendren*” en in laatstgenoemd jaar wordt van een „*hoenderhuus*” (kippenhok) gewaagd¹².

Biggen (*collectieve benaming*)

De *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, afl. 2, krt. I, jong(e) varken(s), toont in heel het oostelijke deel van Vlaams-Brabant (zowat van Brussel tot voorbij de Brabants-Limburgse provinciegrens) een gebied met de benaming „*kurres*”. Ook hier hebben we te doen met een oude naam die in de late middeleeuwen eerder nog jonge zeugen aanduidde, dan wel biggen in het algemeen. De bewijspplaatsen, alle uit het archief van Brussel en Vorst (bij Brussel), laten bezwaarlijk een nauwkeuriger bepaling toe.

- 1438 *13 verken en 5 cudden*
 1475 *zeventien cleyne verkenen met eenre zoch ende negen cudden*¹³
 1484 *gecocht een soch met 7 cuddeken s*
 1484 *den sweender van sesse cuddeken s te gewenenen*¹⁴

De voorafgaande beschouwingen hebben strikt genomen alleen maar het karakter van een fragmentarische middeleeuwse onder-

8. H. Vangassen, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant*, 276 en 295.

9. P. Lindemans, *De pachthoven der abdij van Vorst*, Eigen Schoon en De Brabander XIX (1936), 309 en 73.

10. H. Vangassen, *o.c.*, 276, 280 en 282.

11. P. Lindemans, *Het hof te Boutebrugge te Bogaarden*, ESB XVIII (1935), 151.

12. Rijksarchief te Ronse, Fonds: *Geraardsbergen, Onze-Lieve-Vrouw-Hospitaal*, reg. 7, 8 en 9, resp. 17 r°, 15 v°, 17 v° en 17 r°, 16 r°, 17 v° en reg. 9, 20 v°.

13. P. Lindemans, *De pachthoven der abdij van Vorst*, ESB XIX (1936) 72 en 309. Het is deze auteur die vermoedt dat „hier jonge zeugen die nog niet gekweekt hebben” zouden bedoeld zijn.

14. H. Vangassen, *o.c.*, 289.

bouw voor een bepaalde benaming op de moderne dialectkaart, maar enkele gevallen die alle thuishoren in de taalkring van het landbouwbedrijf en waar zich reeds op basis van weinig materiaal een ruwe schets van middelnederlandse woordgeografie aftekent, komen nu aan de beurt.

1. De *rechtsgeldige regeling* ten opzichte van de verplichting tot *betaling van een jaarlijkse rente* door hem die een agrarische eigendom of een hoeve van een ander ten gebruike krijgt, heet in middeleeuwse oorkonden uniform : *pacht*. Om meer bepaald de termijn te benoemen waarbinnen de regeling geldig blijft, gebruikt men alwaar vrij algemeen de wisselvormen *terme*, *term(p)t* en *termijn*, *termine*. Toch heeft Limburg hiervoor een eigen woord *getonst* of *getaust*, waarvan enkele archivalische bewijspplaatsen volgen :

- 1379 Herkenrode ende solen betalen van elken bonre .x. vaet Rogghen mate ende pacht van Sentruden ende te Sentruden te leveren al jaer dese ghetoust durende op Seint Andries dach des Appostels¹⁵
 1381 Herkenrode om een ende dertich Mudde roghen ons of onsen boden alle iare dese ghetoust durende¹⁶
 1398 Alswellen dat die wenne voirs. desen termine ende ghetoust durende betalen sal alle jaer te Sint Andrismis... dertich Mudde roghen¹⁷
 1513 Hasselt enen toust van zesse jaren, om ende voer 8 Rg. ende daertoe... tot sijnen gerieff te behalden enen zollre¹⁸

De etymologie van dit woord wordt uitvoerig behandeld door Dr. J. Grauls, die trouwens ook nog enkele jongere vindplaatsen opgeeft¹⁹.

2. *Vruchten*, vooral uitputtende handelsgewassen, *kweken buiten de gevestigde vruchtwisseling* was een typische middeleeuwse inbreuk op het vigerende drieslagstelsel, dat een verdeling van de bouwgrond in drie ongeveer gelijke stukken kende met een vaste, voorgeschreven vruchtomloop : wintergraan, zomergraan, braak. Deze inbreuk plegen heette *veranzaden* met een term waarvan, te oordelen naar de huidige stand van de documentatie terzake, het oude verspreidingsgebied vooral Oostvlaams was.

F. de Tollenare heeft zowel de betekenis en de verschillende

15. J. Moors, *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*, 158.

16. *Ibidem*, 161.

17. *Ibidem*, 73.

18. J. Fr. Gessler, *o.c.*, 102.

19. J. Grauls, *Een vierde uitstapje naar het Walenland*, HCTD IX (1935), 292 e.v.

toepassingen als de etymologie van dit woord uitvoerig behandeld en daarenboven op basis van een 25-tal bewijsplaatsen een kartografische voorstelling gegeven van de historische verspreiding van deze term²⁰.

Ik haal ter illustratie alleen zijn oudste bewijsplaats aan en voeg er nog een gepubliceerd excerpt aan toe uit het Geraardsbergs archief :

- 1365 Gent *Dit vors. land es Lieuin... sculdech te messene telken drien jaren... ende also vele alse Lieuin van desen lande sal doen grauen so mach hij veranzaden... ende daer naer messen wel ende soffichantelike ter brake, ende vp de achterste drie jaar en mach hij gheen veransaden*²¹
- 1435 Geraardsbergen *Voert soe moeten de voirseyde pachters bringhen alle de vrucht binnen den voirseyden hove die God jaerlyx verleenen sal up voirseyt goet ende al dat stroe vertheeren te messe ende dat mes jaerlycx voeren up dlandt vanden voirseyden hove, daers best te doene sal zyn, ende niet veransaden up dachterste drye jaer van haren termpte*²²

Een Oostbrabantse tegenhanger, misschien niet helemaal synoniem maar toch sterk zinverwant, was *hoervrochten*, *hoorvruchten*; het verspreidingsgebied ervan moet men, alweer rekening houdend met de beperktheid van de beschikbare documentatie, blijkbaar zoeken in de streek van Leuven. Hier volgen alweer enkele bewijsplaatsen :

- 1403 Leuven *Item de voers. Henric sal de voers. lande binnen den voers. sinen termine tweewerf wel ende cusbarlec mesten ende alsoe dicke als hij enich lant hoervroecht, soe sal hijt mesten*²³
- 1496 Leuven (?) *de win en sal, sijnen termijn durende gheen goeden moegen hoervruchten, noch met rapen besayen, dan tot twee bunderen of tien dachmael ten hoogsten tjaers*
- 1513 Kuntich *op de brake en sullen zij nyet mogen sayen eenige hoervruchten binnen drye jaeren voer hen afscheyden*²⁴

Naast nog andere synoniemen vermeldt P. Lindemans verder twee veel jongere bewijsplaatsen (Lennik, 1623 en Anderlecht, 1675) van een betekenisverwant, Westbrabants *verhoolvruchten*, dat misschien als een contaminatie van *veranzaden* en *hoorvruchten* mag opgevat worden²⁵.

20. F. de Tollenaere, *Veranzaden, een woord uit de oude landbouw*, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, LXXVII (1959), 33-58.

21. F. de Tollenaere, *l.c.*, 39.

22. E. Soens, *De abdij van Sint-Adriaan te Geeraardsbergen*, 278.

23. H. P. H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw*, 140.

24. P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, I, 127.

25. P. Lindemans, *o.c.*, I, 125.

3. Het *uitgezuiverde roggestro* waarmee vroeger de daken gedekt werden, tenminste in die streken waar geen riet voorhanden was, draagt in het westen van Vlaams-België de naam *glei*, *glui* en in het oosten die van *walm*; de isoglosse die beide woorden scheidt loopt vermoedelijk van zuid naar noord even ten oosten van Brussel en Antwerpen²⁶.

Daar *glui* of *walm* ook als reeuwstro gebruikt werd, lieten beide benamingen ook duidelijke sporen na in de woordenschat van rouw- en begrafenisgebruiken. Zo kent een groot deel van de provincie Limburg nu nog de uitdrukking *op de walm liggen* of *op de walm leggen* in de betekenis van „opgebaard liggen” en „opbaren”²⁷. In Vlaanderen (en ook elders) kent of kende men het gebruik de kerkvloer en de straat met *glui* te bedekken bij de begrafenis, meestal van een aanzienlijk persoon²⁸.

De woordgeografische tegenstelling tussen een westelijk *glui*- en een oostelijk *walm*-gebied lijkt wel eeuwenoud, blijkens volgende excerpten :

1373 Gent *ij g l y scoeve ofte viere*²⁹

1400 Halle *Aen Gillis den vrieze vor die kercke van 800 g l e y s , dien torre met te deckene*³⁰

1440 Geraardsbergen *voort zo moet wouter voors. minen heere leueren alle jare j. hondert g h e l u u y s maer dies zo moet wouter behouden al stro ende caf dat vander tiende ende vanden lande jaerlicx commen zal*³¹

1434 Vorst-Brussel 200 *talweerdiche geluyen te bantstroe*

1436 Bogaarden 600 *geluyen met den zele van Edingen*³²

1459 Woubrechtgem *de 400 g h e l u y s die hij jaerlicx leveren moet omme te deckene op de huuse van den hove*³³

15e eeuw Brugge *van cl g l u y e s daer tbedde in den choor af ghemaect was*³⁴

26. Zie daarover J. Goossens, *Semantische vraagstukken uit de taal van het landbouwbedrijf in Belgisch-Limburg*, I, 186-187 en mijn *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*, 76-78.

27. J. Goossens, *o.c.*, 189.

28. A. Joos, *Waesche Idioticon*, 244 : Bij de begrafenis van 'nen edelman bestrooit met de straat tot in de kerk met gelei.

29. K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechistermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen*, 522.

30. Zie mijn *Woordgeografische studies...*, 76.

31. Rijksarchief te Ronse Fonds : *Geraardsbergen, Sint-Adriaans-Abdij*, register 11, 53 r°.

32. P. Lindemans, *De pachthoven der abdij van Vorst*, ESB XIX (1936), 310 en ESB XVIII (1935), 151.

33. P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, I, 79.

34. E. Gailliard, *Glossaire flamand de l'inventaire des archives de Bruges*, 92.

- 1559 Watervliet *xxv gley s, dat men alle jaere stroyt in de kerke van Watervliet*³⁵
 1670 Blankenberge (?) *Betaelt voor koop of leveren van 400 gley tot decken van 't klokluyders huys*³⁶
 1379 Herkenrode *si solen ons al jaer betalen... xij. walme goet en gelovech*³⁷
 1381 Herkenrode *tot dier businghen behoef .vijf hondert walme op sinen cost te verdecken*³⁸
 1403 Leuven *soe wanneer aen de businghe aldaer yet es te deckene of te pleckene, soe sal de voers. Henric allet stroe ende walmen daer-toe gheven*³⁹
 1561 Rotselaer *walmen, boy ende stroe*⁴⁰

4. Als benaming voor het *gebouwtje* waarin zich de *bakoven* bevindt, schijnt er sinds de middeleeuwen een tegenstelling te bestaan tussen een westelijk gebied met *ovenbuur* en een oostelijk met *bakhuis*; uit de archivalia zou men voor de buurt van Brussel kunnen besluiten tot een overgangsgebied waar beide woorden elkaar ontmoeten. Hier volgen alweer enkele bewijspplaatsen:

- 1351 Dendermonde *op een alf dachwant lants en(de) leit achter den ovenbuer, neven des ghabhuus lant*⁴¹
 1406 Brussel *in den hornet van den hove achter dovenbuer*⁴²
 1426 Sint-Maria-Oudenhove *Tvorseide Goed ter Nieuwerpoort es behuust met... eenen woenuuse ende met eenen ovenbuere up den wal ghestaen*⁴³
 1471 Gijzenzele *moet laten tsijnen afscheyden den ovenbuer ende wagenhuys midts dat zij niet verberret en waren*⁴⁴

Voorts kan men de lijst nog aanvullen met: *hovenbuer* (1507 Haaltert), *hovenbuere* (1686 St.-Genesius-Rode) en *ovenbuur* (1729 Evergem)⁴⁵.

- 1384 Herkenrode *ende wanneer ons coren sal werden gbedorschen dat solen die winnen op enen kerf omsaen ende dat op haren cost omsaen ende vueren ende arbeyt in ons bachhuys ende dormter te Herkenrode*⁴⁶

35. K. Stallaert, *Glossarium...*, 522.

36. L.-L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon* (ed. 1892), 332.

37. J. Moors, *o.c.*, 158.

38. *Ibidem*, 163.

39. H. P. H. Jansen, *o.c.*, 139.

40. ESB, XXXV (1952), 297.

41. K. Stallaert, *Glossarium...*, 319.

42. *Ibidem*.

43. *Oostvlaams(ch)e Zanten*, 39e jg. (1964), 197.

44. P. Lindemans, *o.c.*, I, 222.

45. J. Weyns, *Bakhuis en broodbakken in Vlaanderen*, 10.

46. J. Moors, *o.c.*, 165.

- 1394 Brussel *vanden ouen int bachuus te verherden*
 1400 Brussel 9 *vote ende 2 vademe willech wijt molgien af te maken int bachuus*⁴⁷

5. De *lemen muur* van een middeleeuwse boerderij schijnt doorgaans *weeg* te heten in het westen en *wand* in het oosten; ter illustratie enkele excerpten :

- 1395 Schilde *de huizen te houdene in goeden gereke van dake ende van weeghe*⁴⁸
 1440 Geraardsbergen *miin beere dabt voirs. moet alle de husinghen staende vp tvoers. goet houde(n) va(n) dake en(de) van wieghen Redelijc en tamelijc*⁴⁹
 1600 Lokeren Omstrecks dit jaar was „weeg” er het gewone woord⁵⁰
 1381 Herkenrode *Ende mit alsulker vorwarden dat die winne... alle iare die huse, scure ende stellinghe ende ander ghestichten... houden in dake ende in wende sal*⁵¹
 1384 Herkenrode *dat die winnen die scuren woninghen... solen houden wale ende wittelic in daken ende in wende also sij dat vonden in haer in comen*⁵²
 1384 Sint-Truiden *Ende sullen Och allen die husinghe stelle ende schuren van den hove, dese ghetoust durende, houden van dake ende van wanden ende laten ten leste iare ghedeckt ende gheplackt*⁵³

Verdere bewijsplaatsen voor *wand* met betrekking tot Brussegem (1487) Meerhout (1520) en Sterksel (1520) kan men er bij P. Lindemans op nalezen⁵⁴.

* * *

De aangehaalde voorbeelden van middelnederlandse woordkaarten in nuce zou men gemakkelijk kunnen uitbreiden met volgende items die telkens gelijksoortige problemen van *woord- of betekenisgeografie* betreffen :

– waar ligt het verspreidingsgebied van *pachter* en waar dat van *winne*, telkens benaming voor een boer die een hoeve in pacht houdt ?

47. H. Vangassen, *o.c.*, 279 en 280.

48. P. Lindemans, *o.c.* I, 227.

49. Rijksarchief te Ronse, Fonds : Geraardsbergen, Sint-Adriaans-Abdij, register 11, f° I v°.

50. V. Verstegen, *Dialectgeografie en archief*, Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, VIII (1954), 94.

51. J. Moors, *o.c.*, 162.

52. *Ibidem*, 165.

53. *Ibidem*, 281.

54. P. Lindemans, *o.c.* I, 227.

- waar gebruikt men de woorden *aker* (metalen voorwerp) en *emer* (houten exemplaar) betekenisonderscheidend ?
- waar ligt het oude verspreidingsgebied van *welle* in de zin van landrol ?
- waar en in welke betekenis kende men het woord *stamine* of *stramine* ?
- waar kwamen verschillende benamingen voor een takkebos zoals *fasseel*, *fagoot* en *faloerde* met verschil in betekenis naast elkaar voor ?
- waar treden de woorden *gelege* en *stede* op als inheemse synoniemen van *tenuria* ?
- waar en in welke opvatting gebruikte men het werkwoord *tolen* (algemene zin : land bewerken) ?
- hoe groot was het middeleeuwse verspreidingsgebied van een woord met juridische inhoud als *prijzij* ?
- waar kende men vanouds het woord *masteluin* en in welke opvatting ?
- is het mogelijk het oude gebied van *lichtere* en *schrine* in de betekenis van doodkist nauwkeuriger te bepalen ?
- en zo voort...

* * *

Het nut van een middeleeuwse taalgeografie op zichzelf kan niet betwijfeld worden omdat ze ons waarschijnlijk zal dwingen het vertrouwde beeld van de moderne dialectgeografische opbouw van Vlaanderen even te vergeten ten voordele van een veel ouder systeem. Voor de mogelijke structuur van ons middelnederlands taallandschap rijzen theoretisch althans voornamelijk twee mogelijkheden die men bezwaarlijk kan wegcijferen : ofwel was de opbouw ervan tweeledig met Vlaanderen enerzijds en Limburg anderzijds als kernlanden, ofwel drieledig wat meebrengt dat we onze huidige dialecten, het Vlaams, het Brabants en het Limburgs zullen moeten zien als voormalige cultuurtalen in wording of tenminste als verkeerstalen, elk afzonderlijk gangbaar binnen een min of meer homogeen gebied, een bij benadering te bepalen invloedssfeer.

Maar liever dan me te vermeien in dergelijke vrij ijle bespiegelingen, wil ik hier tenslotte aantonen hoe een historische woordkaart ons een bijzonder waardevol werkinstrument kan opleveren om een taalgeografisch probleem van thans te benaderen. Zolang wij immers helemaal onwetend zijn omtrent de vroegere verspreiding van woorden die op een moderne dialectkaart staan, moeten

we over de problemen die zij oproepen oordelen zonder het dossier te kennen⁵⁵.

Inderdaad, als men alleen maar beschikt over een dialectische *synoniemenkaart* voor een bepaald begrip, naar het model van de bijgevoegde kaart I met de benamingen voor de baktrog in Vlaanderen, is de kous gauw af voor wie zich aan „verklaring” of „interpretatie” van het kaartbeeld waagt⁵⁶.

In het westelijk gebied heerst *trog*, een benaming van oernederlands gehalte die trouwens in alle West- en Noordgermaanse dialecten voorkomt en zich op de koop toe over een duidelijke en eerbiedwaardig oude etymologie mag verheugen, vermits als oorspronkelijke betekenis „houten voorwerp” of meer bepaald „een voorwerp uit een boom vervaardigd” aangenomen wordt, dit alles in overeenstemming met het niet betwiste verband dat trog houdt met een Indogermaanse wortel, die „boom” betekent en waarvan nog het Engelse *tree* getuigt⁵⁷.

Wij weten daarenboven dat het type *trog* als benaming voor het bewuste voorwerp geldt in zeer ruime delen van Nederland en Duitsland⁵⁸.

Daartegenover staat in het oosten de benaming *moele*, een zeer oude ontlending uit het Romaans, die qua verspreiding aansluit bij een Nederlands-Limburgs en verder Rijnlands gebied⁵⁹.

De etymologische verklaring van *moele* en zijn varianten wordt meestal in het Latijnse *mulctra* „melkemmer, melkvat” gezocht, al staan sommige etymologen wegens formele moeilijkheden enigszins twijfelend tegenover deze afleiding⁶⁰.

Dat het woord in ons taalgebied vanouds een houten voorwerp

55. Als ik hier de historische woordkaart bepleit als een middel om het taalverleden te doorvorsen, dan wil ik me niet ontveinzen dat, afgezien van de moeizame materiaalverzameling, het tekenen van een dergelijke kaart netelige probleemjes stelt, als men tenminste niet alle hoop laat varen op een resultaat dat zich, al was het maar van heel ver, enigszins laat vergelijken met een moderne woordkaart. Om er maar één te noemen: wil men enige dichtheid van het onderzoeksnet bereiken, dan is men wel verplicht gegevens uit het archief van een stad die echter op een nabijgelegen dorp betrekking hebben, voor de laatstgenoemde plaats te karteren.

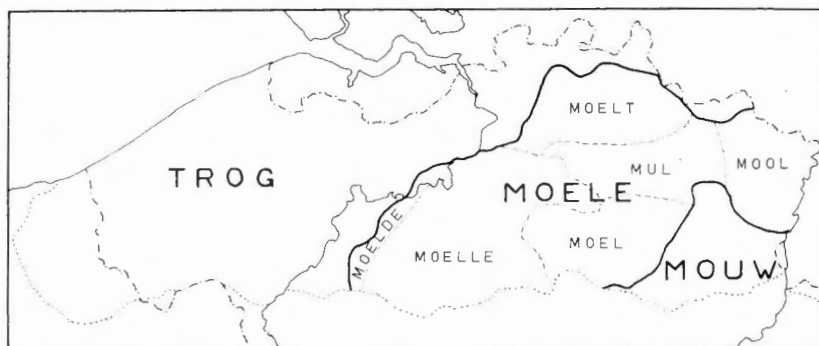
56. Kaart I is getekend aan de hand van het materiaal geleverd door twee vragenlijsten: *Séminaire de dialectologie flamande* te Luik, lijst 2, vraag 23 en lijst 4, vraag 10.

57. F. Kluge-W. Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* 18, 792 i.v. Trog en W. Skeat, *An Etymological Dictionary of the English Language* 4, 668 i.v. Trough en 662, i.v. Tree.

58. Voor Noord-Nederland steunt mijn wetenschap alleen op vooronderzoek van materiaal aanwezig op het *Bureau van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen* te Amsterdam; voor Duitsland vergelijkte men: W. Mitzka und L. E. Schmitt: *Deutscher Wortatlas*, Band 12, I, Bactrog.

59. *Ibidem*.

60. F. Kluge-W. Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* 18, 491 i.v. Mulde en ook J. Goossens, *o.c.*, 45.

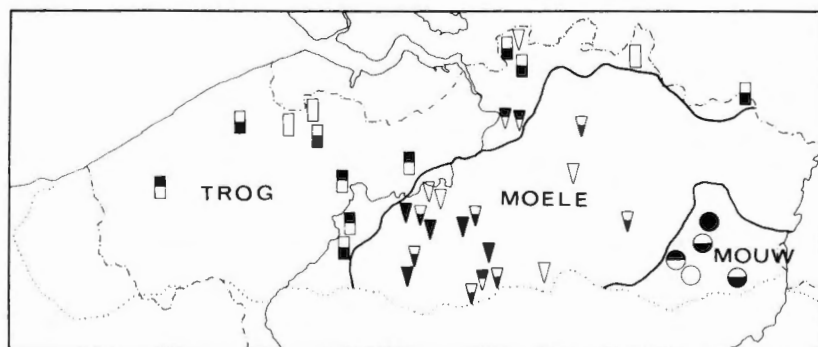

I. BENAMINGEN VOOR DE BAKTROG

De kaart toont de moderne dialectische namen voor de baktrog in Vlaanderen. De aflijning van de grote typen van benaming mag als nauwkeurig beschouwd worden; er zijn ongeveer 950 schriftelijke gegevens verwerkt, gelijkmatig verdeeld over het hele gebied.

Een typisch beeld dat van andere taalkaarten bekend is, vertoont het verspreidingsgebied van *trog*: de beide Vlaanderen sluiten over het Land van Waas aan bij een strook van het Noorden der Kempen, die in dit speciale geval zelfs tot in Hamont reikt.

Het *moele*-gebied strekt zich naar het westen tot in de Denderstreek uit: de steden Geraardsbergen, Ninove, Aalst en Dendermonde horen er nog alle vier bij. De afbakening van de gebiedjes waarbinnen de trouwens nog vereenvoudigd gesymboliseerde wisselvormen van *moele* gelden, moet als benaderend aangezien worden, met een uitzondering nochtans voor de kenmerkende Zuidlimburgse variant *mouw*, die zich wel duidelijk laat begrenzen.

II. HISTORISCHE BENAMINGEN VOOR DE BAKTROG

Op bovenstaande kaart zijn de moderne isoglossen, aan kaart I ontleend, overgetekend.

De stempeltekens symboliseren elk een archivalisch gegeven, met inachtneming van volgende overeenkomst: zwart opgevuld dateert uit de 15e eeuw; de boven-

helft zwart uit de 16e ; de onderhelft zwart uit de 17e en de open tektjes uit de 18e eeuw.

Duidelijk blijkt dat de moderne isoglossen meestal ook heel nauwkeurig gebieden aflijnen op de historische kaart. Men vergelijke o.m. hoe het verspreidingsgebied van de Zuidlimburgse variant *mouw* ongeveer kan opgemaakt worden uit de archivalia alleen, hoe West-Brabant en de Denderstreek wel vanouds tot het *moel*-gebied behoren en hoe zelfs het Kempische *trog*-gebied dat tot in Hamont reikt, uit de archivalische gegevens te voorschijn komt. Alleen in de buurt van Antwerpen blijkt incongruentie te bestaan tussen het historische en het moderne woordgebruik : zie tekst.

III. BETEKENISKAART VAN HET WOORD TROG

Deze gecombineerde kaart toont enerzijds, overgenomen van kaart I, in volle lijn, de vrij nauwkeurig bekende oostgrens van het gebied met *trog* in de betekenis van *baktrog* en anderzijds, ontleend aan de Taalatlas, in stippellijn, de wel erg benaderend bekende westgrens van het gebied met *trog* in de zin van *voederbak van het zwijn*.

Afgezien van het treffende voorbeeld van geografisch bepaalde betekenisplitsing dat ze levert, illustreert deze kaart ogenschijnlijk nog twee semantische complicaties : in de Denderstreek ligt een *verticaal gearceerde strook* waar *trog* in *geen van beide opvattingen* bekend is ; in een *horizontaal gearceerd gebied*, dat een deel van het Waasland, de buurt van Antwerpen en een noordelijke strook van de Kempen omvat, benoemt het woord *trog* integendeel *beide voorwerpen*.

aanduidde, wordt nog eens indirekt bewezen door Dr. J. Goossens die op basis van zijn semantische studie van de landbouwtaal meent te mogen aannemen, dat in Zuid-Limburg de kar- of wagenbak, of althans een dusdanige bak waarvan de bodem en de zijplanken een vast geheel vormden, vroeger *mouw* heette⁶¹.

Is eenmaal het portret van beide concurrenten zover getekend, dan blijft er zonder kennis van het archief alleen maar ruimte voor gissingen, die wel eens en heel ander eindpunt mochten bereiken dan het nuchtere feit dat uit kaart II spreekt, namelijk dat de isoglosse die thans het *trog*- en het *moele*-gebied scheidt in feite eeuwenoud is en haar verloop door de tijden heen grosso modo op merkwaardige wijze hetzelfde bleef.

De vaak ingeroepen beweeglijkheid van woordgrenzen maakt hier dus een kwade beurt. Ik vestig even met nadruk de aandacht op de twee *trog*-bewijsplaatsen, resp. voor Ravels en Hamont, gelegen in die smalle strook van de Noorderkempen, waar *trog* het ook op de moderne dialectkaart van *moele* wint. Het enige gebied waar een zichtbare verschuiving van de woordgrens en wel in het nadeel van het benamingstype *moele* kan aangewezen worden ligt bij Antwerpen. Dat zal beneden nog ter sprake komen.

Inderdaad, dank zij de bijgevoegde historische *baktrog*kaart kennen wij nu eens een uitzonderlijke keer een goed deel van het dossier waarop ik boven zinspeelde. Direct wil ik er aan toevoegen dat de verdienste van de materiaalverzameling waarop de kaart steunt mij niet toekomt; ik heb ze immers getekend aan de hand van volgende gegevens die ik hier in chronologische volgorde en plaats per plaats verantwoord voor de drie hoofdtypen van benaming: *trog*, *moel(d)e* en *mouw*⁶².

- 1553 Gent *eenen troch met eenen crabbere*
- 1574 Dikkelvenne *eenen troch*
- 1574 Diksmuide *twee trogghen*
- 1598 Lokeren *eenen troch*
- 1623 Lokeren *eenen troch*
- 1650 Essen *eenen troch*
- 1653 Hamont *een „kneetroch”*
- 1653 Kalmthout *eenen troch*
- 1661 St.-Maria-Latem *eenen troch metten trochscreper*
- 1667 Brugge *een troch*

61. J. Goossens, *o.c.*, 58.

62. Vrijwel twee derde van de bewijsplaatsen heb ik ontleend aan J. Weyns, *Bakhuys en broodbakken in Vlaanderen*, 28-31. Hier en daar kon ik wat aanvullen door recente jaargangen van tijdschriften voor lokale geschiedenis te doorzoeken.

De vorm *mouw* mag alleen met groot voorbehoud een hoofdtype heten: in feite is het een variant van *moele*, meer bepaald door vocalisering van de *l* uit een oorspronkelijke *molde* ontstaan: J. Goossens, *o.c.*, 46.

- 1688 Eeklo *twee backtroghen*
 1736 Ravels *i grooten trogh i kleinen trogh*
 1787 Sint-Laureins *een trog*
 1791 Maldegem *een trog met schreper*
 1392 Brussel *unum negotium dictum moeldie*
 1412 Aalst *moelde*
 1438 Mollem *een moellie*
 1474 Lede *moillie*
 1556 Antwerpen *een mouillie van witten hout*
 1564 Beersel *I moille*
 1577 Deurne-Antwerpen *moelie*
 1609 Vorselaar *een moelge*
 1632 Vorselaar *moelde*
 1647 Hofstade-Aalst *de moeldecrabber*
 1650 Dworp *moillie*
 1654 Bekkevoort *molde*
 1660 Ninove „*moelde*” en „*moelde crabber*”
 1686 St.-Genesius-Rode *een mouillie meth decksel*
 1729 Essen *op de mose ... een moille*
 1748 St.-Gillis-Dendermonde *de moillie*
 1750 Dendermonde *I moillie*
 1752 Heist-op-de-Berg *de mulle*
 1487 Hasselt *mouwe*
 1586 Hasselt *een bloc daer die mouw op steet*
 1571 Sint-Truiden *2 mouwen om te kneden*
 1647 Sint-Truiden *een mouwe met 2 stapelstoelen*
 1631 Alken *backmouwe*
 1691 Tongeren *een mauwe*
 1823 Brustem *broodmouwe*

Vervolgens moet onze aandacht uitgaan naar de derde illustratie bij dit beoog, de *betekeniskaart* van *trog*. Hieruit blijkt dat het oude inheemse woord in feite overal in Vlaanderen bekend is, zij het met een duidelijke betekenisdifferentiatie die geografisch bepaald is. In hun taalgebruik geven de Vlaamse dialectsprekers wel blijk van enige zindelijkheid; in de drie oostelijke provincies laat men globaal een varken uit een *trog* eten en kneedt men het deeg in een *moele*; in de twee westelijke provincies kneedt men het deeg in een *trog*, maar eet het zwijn uit een *bak*: *zwijnebak* in West-Vlaanderen en *varkensbak* in Oost-Vlaanderen⁶³.

Ten westen van de Dender, waar de twee betekenisvelden van *trog* elkaar dreigen te ontmoeten, heeft het taalgebruik het woord in beide opvattingen uitgeschakeld: *moele* en *varkensbak* benoemen er de betrokken voorwerpen. Wij staan hier voor een klassiek

63. G. G. Kloeke: *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, afl. I, krt II, de voederbak van het varken.

voorbeeld van een drastisch middel om polysemie te vermijden⁶⁴.

Daar de isoglosse *trog-moele* in dit gebied oud en stabiel lijkt, verzet niets zich tegen het besluit dat de betekenisplitsing die bij het woord *trog* optreedt een verschijnsel is, dat ook niet van vandaag of gisteren dateert, maar integendeel het resultaat weerspiegelt van een evolutie die reeds eeuwen haar beslag kreeg.

Met de zoëven aangehaalde polysemievrees is echter het hele kaartbeeld nog niet verklaard. Integendeel, in een deel van het Waasland, in de buurt van Antwerpen en een noordelijke strook van de Kempen, benoemt het woord *trog* zowel de *kneedtrog* voor het deeg als de *voederbak* van een varken, in een gebied dat op de kaart horizontaal gearceerd staat⁶⁵.

Dit bevreemdende woordgebruik – als men tenminste vergelijkt met de andere delen van Vlaanderen – staat duidelijk geboekt bij J. Goossenaerts, iets minder expliciet bij A. Joos⁶⁶.

Hier kan op basis van archiefmateriaal alweer een belangrijke opmerking gemaakt worden: het polyvalente gebruik van *trog* is in deze streek waarschijnlijk niet oud; vermoedelijk heeft *moele* hier vroeger voor betekenisonderscheid gezorgd.

Immers, als men de *historische kaart II* nauwlettend bekijkt, moet men wel tot de vaststelling komen dat *moele* in de buurt van Antwerpen terrein verloren heeft ten voordele van *trog*. Zou men desnoods de archivalische bewijsplaats *moille* te Essen in 1729 kunnen opvatten als een verdacht gegeven, gecorrigeerd door de opgave *troch* voor dezelfde plaats in 1650, dan nog blijven *mouillie* te Antwerpen in 1556 en *moelie* te Deurne-Antwerpen in 1577 beide over als een bewijs dat wij hier met een oorspronkelijk *moele*-gebied te doen hebben, al is *trog* er nu het volkswoord.

Ter verklaring van dit feit kan er misschien op gewezen worden, dat het semantisch geïsoleerde leenwoord in deze streek stilaan teruggedrongen werd door de eigen benaming *trog*, een woord dat een wat ruimer betekenisveld heeft. Dat hierdoor polysemie ontstaat, mag waar heten, maar of men die wel als hinderlijk voelt is een andere kwestie. Door het gebruik van samenstellingen kan de taal steeds aan polysemie ontsnappen. Daarbij moeten nog twee feiten op het oog gehouden worden. In de eerste plaats behoort het broodbakken bij de boer in het Noordwesten van de Antwerpse

64. De *voederbak*-kaart in de Taalatlas lijdt aan een onderzoeksnets dat niet dicht genoeg is om de westgrens van *trog*, een streepjeslijn op mijn kaart, nauwkeurig te bepalen. Het verticaal gearceerde gebied kan in werkelijkheid breder of smaller en eventueel zelfs onderbroken zijn.

65. Ook de juiste omvang van dit horizontaal gearceerde gebied kan ik, op basis van het beschikbare materiaal, niet honderd procent waarborgen.

66. J. Goossenaerts, *o.c.*, 765 en A. Joos, *Waesche Idioticon*, 662.

Kempen, meer nog dan elders, tot het verleden ⁶⁷. Dus uitgesproken in een streek die mij op de kaart voorkomt als het kernstuk van het gebied met *trog* in de dubbele betekenis van baktrog en voedertrog. Waar men de kneedtrog alleen uit de volksheerinnering en van horen zeggen kent, ligt wel het succes voor de hand van een naam die de zaak benoemt naar analogie van een ander beter bekend voorwerp, namelijk de voedertrog. In de tweede plaats kan gedacht worden aan de invloed van het feit dat in het betrokken gebied *trog* en *moele* misschien beide een kneedtrog benoemden, maar dan telkens een van apart model of grootte. Dr. J. Weyns citeert een dergelijk betekenisonderscheid voor Hamont: daar heet de grote, vierpotige baktrog *troog* en de kleine *moel* ⁶⁸. Dit betekenisonderscheid kan, met de geleidelijke achteruitgang van de kneedtrog als voorwerp van dagelijks gebruik, alweer in het voordeel gewerkt hebben van het benamingstype dat steun vond bij de technische term voor een vormverwant voorwerp, wat er op neerkomt dat *trog* het pleit noodzakelijk moest winnen.

67. J. Weyns, *o.c.*, 65 zegt het duidelijk: „In het Noorden van de Kempen wordt er zo goed als niet meer gebakken.”

68. J. Weyns, *o.c.*, 30.

De verhouding van Cyriel Buysse tot de Vlaamse Beweging en „Van Nu en Straks” - Een nieuw document -

door

Dr. Marc GALLE

Enkele maanden geleden trof ik onder een aantal geschriften en documenten die de erven van Cyriel Buysse mij ter hand hadden gesteld, een manuscript aan van drie bladen waarvan drie zijden door de auteur werden beschreven. Dit manuscript lijkt door de schrijver bedoeld te zijn als een boodschap voor wie later zijn verhouding tot de Vlaamse Beweging en *Van Nu en Straks* zou bestuderen. In de eerste plaats moet ik u meedelen dat Buysse aan zijn tekst blijkbaar zelf correcties of wijzigingen heeft aangebracht en dat hij slechts in fine en haastig zijn scheiding van *Van Nu en Straks* belicht, wel bewust van de mogelijkheid dat deze scheiding op verschillende wijzen zou kunnen worden geïnterpreteerd. Het document dat ik hier zal behandelen is, voor zover mij bekend, ongepubliceerd gebleven.

Cyriel Buysse was aanvankelijk een non-conformist in het enge Vlaanderen van vóór de Eerste Wereldoorlog. De meeste critici en recensenten waren behoudend en hun houding tegenover de jonge schrijver – die nochtans nooit met opzet zou provoceren – was eerder afwijzend. Wel gaf Buysse af en toe een voor Vlaanderen minder gangbare naturalistische beschrijving. Hij heeft ook de gemeenteraad van zijn gemeente wel eens gehekeld. Grosso modo had hij niet de geaardheid van een opstandeling, nog minder van een anarchist.

Buysse was al spoedig in contact gekomen met de Franse literatuur. Parijs was toen het literaire centrum. Ook voor Nederland voelde hij veel sympathie. Uit een aantal brieven die we in ons bezit hebben en die gericht waren aan zijn tante Virginie Loveling, hebben we kunnen afleiden dat Buysse heel gevoelig was voor kritiek. Hoe verheugd moet hij dan niet zijn geweest, toen hij vernam dat Willem Kloos zijn novelle *Die Biezenstekker* in *De Nieuwe Gids*¹ zou publiceren. De voetnoot die Kloos eronder plaatste, was zeker op zichzelf al een reden om nog trotser te zijn.

1. 5de jg. (1889-1890), blz. 186-212.

Die voetnoot luidde als volgt: „Ofschoon deze studie in het Vlaamse taaleigen is gesteld, meenden wij haar toch onzen lezers niet te mogen onthouden”². In 1889 verscheen dus *De Biezensteker*. Toen was August Vermeylen 17 jaar. Hij was nog een schooljongen die bij voorkeur in de contramine stond tegen al wat gevestigde orde is. We lezen verder bij A. Westerlinck in zijn studie *De Wereldbeschouwing van August Vermeylen*: „Hij houdt van schelden tegen het akademisme, het filisterdom, de ‘kikkers en de puiten’, zoals hij de bourgeois in zijn (...) olijke ‘Ballade der Regenschermen’ noemt”³. De 20-jarige universiteitsstudent Vermeylen en de 24-jarige Emmanuel de Bom vragen in 1892 aan de 33-jarige Buysse of hij met hen een nieuw tijdschrift wil oprichten. Deze daad lijkt wel op een erkenning maar we dienen er onmiddellijk aan toe te voegen, dat Vermeylen in die tijd meer berucht was om zijn anarchistische overmoed dan om zijn literaire eigenschappen. Uit de brieven van De Bom aan Buysse blijkt ook dat voor de mooie uitgave van *Van Nu en Straks* veel geld nodig was. Vermeylen en De Bom hadden gerekend op de geldelijke steun van de zoon van een Nevels fabrikant. Deze heeft echter onmiddellijk zijn jonge vrienden ervoor gewaarschuwd dat hij over geen „fondsen” beschikte.

Buiten deze betrekkelijke erkenning van zijn waarde werd Buysse in Vlaanderen niet verwend. Meer dan eens werd hij heel scherp aangevallen. Zoals dat zoveel gebeurt – een artiest blijkt kwetsbaarder te zijn dan een ander sterveling – werd ook Buysse ontmoedigd door deze houding. Dezelfde ontmoediging treffen we aan o.a. bij Du Perron, Couperus, Hugo Claus. Ook deze laatste heeft Vlaanderen heftig gekapitteld omdat het zijn werken niet las, maar – o tempora ! o mores ! – dit wordt hém minder kwalijk genomen dan men het vroeger zijn voorganger Buysse had gedaan.

Onder de schrijvers die zich in hun land benadeeld voelen of wanen, zijn er die naar een ander land uitwijken, er zijn er die in een andere taal beginnen te schrijven. Buysse had kennis gemaakt met een aantal franstalige Belgische auteurs. Hij bewonderde het talent van Maeterlinck⁴ en Maeterlinck bewonderde zijn werk. Buysse werd in 1895 redactielid van *Le Réveil* en hij publiceerde in dit tijdschrift een aantal Franse novellen. In zijn privéleven had voordien een voorname gebeurtenis plaatsgehad die zonder twijfel zijn gevoel van ontmoediging nog intenser had gemaakt. Er was een verhouding tot stand gekomen tussen hem en Rosa Rooses, de dochter van Max Rooses. Ik heb de tientallen brieven gelezen die

2. *Ibid.*, blz. 186.

3. Antwerpen, z.d., blz. 13.

4. Vermeylen, van zijn kant, schreef een parodie op *Aglavaine et Sélysette*.

deze jongedame aan haar geliefde schreef. De antwoorden zijn zoek. Aan deze verhouding moet Buysse heel veel belang hebben gehecht. Deze brieven heeft hij altijd – dit is in casu gedurende ongeveer veertig jaar – met grote zorg bewaard. Max Rooses was tegen deze verhouding. De invloed van een familielid van Buysse, Louis Fredericq, was hieraan niet vreemd.

In 1896 verlaat Buysse ons land. In 's-Gravenhage trouwt hij met een andere bewonderaarster van zijn werk, de gefortuneerde weduwe Nelly Dyserinck.

Dacht Buysse in de eerste plaats aan Rooses en Fredericq toen hij zijn berucht artikel *Flamingantisme en Flaminganten* in *De Amsterdammer* van 17 januari 1897 schreef? Ik citeer enkele zinnen uit dit lange artikel: „Men moet een tijd met de flaminganten geleefd hebben om te weten op welke manier de stugst-intransigenten onder hen de hun zoo dierbaar zijnde grondbeginselen toepassen. Men moet in hun huizen een van die feesten hebben bijgewoond waar nooit, ook door henzelfen en door hunne kinderen, een ander woord dan fransch gesproken wordt; men moet ze volgen in die magazijnen waar al hun boodschappen in 't fransch geschieden; men moet, o comble! even op straat met de, ik weet niet hoeveel, leden der Vlaamsche Academie meelopen, die, zodra de zitting afgeloopen is, zonder de minste schaamte adieu zeggen aan het officieel 'Nederlands' dat zij onder hun koepeltje gesproken hebben, om gezellig in Belgisch-Fransch – hun gewone taal, – te gaan praten! Het is een lamentebele, voortdurende tegenspraak tusschen principieel en daad, en 't ergste van al bestaat nog hierin dat het hunne schuld niet is: het is fataal, het kan niet anders...” Verder zegt hij naar aanleiding van de gepropageerde vervlaamsing van het onderwijs: „Wie, in België, die nog zijn gezond verstand heeft, kan bv. de flamingantische ideeën van opvoeding met het Nederlandsch als voertaal goedkeuren...” Over de Vlaamse schrijver: „Onbekend, onbemind en ongelezen in zijn eigen land, heeft hij als eenige toevlucht voor zijn pennevruchten de Hollandsche tijdschriften en uitgevers, die hem, op zeer weinig uitzonderingen na, het gezondene als onbruikbaar terugsturen.” En verder luidt het: „Men moet eenmaal de moed hebben het zichzelf te bekennen: het Vlaamsch is een arme, kleine taal, en een schrijver van talent kan het maar diep betreuren dat hij over geen beter voertuig van gedachten-verspreiding beschikt.” De bijna volledige tekst van dit artikel treffen we aan bij Ant. van Elslander⁵. Terloops kan ik erop wijzen dat Buysse in 1888 een novelle *Twee herinneringen* had geschreven, waarin hij had verteld

5. Cyriel Buysse. *Uit zijn Leven en zijn Werk*, Antwerpen 1961, blz. 6-10.

over een Ierse vrouw die hem tijdens zijn reis in de V.S. met weemoed had gesproken over haar vaderland en de verdrukking die er heerste : „En tot vertrouwelijkheid gestemd vertelde ik haar, hoe ook het Vlaamsche volk in ons eigen land mishandeld werd, hoe onze taal veracht, misprezen, uit nagenoeg alle beraadslagingen was verbannen ; hoe de rechten van méér dan de helft des volks miskend, verloochend werden.”

De reactie in Vlaanderen was heftig. In de eerste plaats omdat enkele franstalige senatoren deze uitlatingen gebruikten om de gelijkheidswet te bekampen. Buysse had toen al impliciet afscheid genomen van *Van Nu en Straks*. Vermeylen zelf zei later aan L. Sourie⁶, dat Buysse zijn aandeel in de drukkosten van de eerste reeks van hun tijdschrift niet had willen vereffenen en dat dit gelijk stond met ontslag. Dit gebeurde in 1895, want bij Van Elslander lezen we in een brief van Buysse aan De Bom (9-3-1895) : „Het spijt me, maar geldelijk kan ik de zaak niet ondersteunen”⁷. Ook Vermeylen antwoordde in 1897 op Buysse's beweringen. In 1897, dus het jaar waarin Buysse zijn berucht artikel had gepubliceerd, heeft Vermeylen het al over de „vroegere” mederedacteur van *Van Nu en Straks*. Hierover straks meer.

Cyriel Buysse stond na zijn artikel meer dan ooit geïsoleerd. Geregeld keerde hij uit Nederland terug naar Afsnee en de Molenberg in Deurle. In Afsnee ontving hij zijn vrienden Maeterlinck, Bazalgette, Emile Claus en ook één keer Couperus. Op de Molenberg in Deurle schreef hij. In 1903 pleit Buysse⁸ voor een Algemeen Beschaafde Omgangstaal in Vlaanderen. Hij pleit voor een Vlaamse Hogeschool en beschouwt het als een „onvermijdelijke rechtvaardigheid” dat de Vlamingen in hun eigen taal universitair onderricht zouden krijgen. Maar hij vraagt aan de flaminganten dat ze in plaats van te schelden op de Franse taal eerst hun eigen taal zouden „beschaven”. In zijn scheppende werk had hij al in 1900⁹ een dergelijke houding aangenomen. In *'n Leeuw van Vlaanderen* sympathiseert hij met de held Kappuijns die het tijdens een meeting tegen de flaminganten opneemt : „Zeiker, zei ik, zeiker hên de flaminganten uuk goe wirk gedoan, gelijk bei vuurbeeld de kennesse van 't Vloamsch verplichtend te moaken vuur rechters, avocoaten, lieroars en alle soort van ambtenoaren hier in Vloanderen. Al die deinge moeste goedgekeurd en verdedigd worde, en alles wat er nog in die richteinge te doen was moest en zoe verkreige worde. Moar woa kon da verder nen oarmen duuvel

6. *Van Nu en Straks. Historiek. Betekenis*, z.p., 1953, blz. 82.

7. *Op. cit.*, blz. 64. Deze brief wordt bewaard in het A.M.V.C.

8. *Groot Nederland*, 1ste jg. (1903), I, blz. 350-352.

9. *'n Leeuw van Vlaanderen*, Amsterdam 1900.

van ne wirkman schelen of hij in 't Fransch of in 't Vloamsch zeinen hunger zoe uitschrieuwe ! d'Huufdzoake vuur hem was gienen hunger mier te leien, en as hij dat èn in 't Fransch èn in 't Vloamsch kon eischen, dan zoên ze 't zeiker nog wel beiter verstoan in de weireld dan as hij 't moar in 't Vloamsch alliene 'n riep ! Joas, gezellen, dat hên we ierst en vuural nuudig : 'n beiter lot in de weireld, mier ruste, minder sloavenarbeid, huuger luun, beiter weunijnge, beiter eiten ! Loat de reike meinschen nou moar onder mallekoar vechten om te weiten of da ze woa verzen en woa romans in 't Fransch of in 't Vloamsch zulle lezen : loater, as onze stoffelijke welstand voldoende zal verbeiterd zein, zulle we doar uuk wel in meispreiken en zeggen woa dat onz' opinie es in zoake van toal en van keunste. Loater, as we zuu goed Fransch zulle keunen als de flaminganten, die onder mallekoar alteid Fransch spreiken, zulle we dan uuk meschien Vloamsche verzen en romans lezen of schreiven. Vuur 't uugenblik hên we wat anders nuudig. Vuur 't uugenblik 'n zein 't gien romans noch gien verzen die we moeten hên, moar buufstikken..."¹⁰

Ary Delen stond aan de zijde van Buysse. Buysse schreef hem een brief die we nog niet konden vinden, om zijn spijt uit te drukken over wat gebeurd en gezegd was. Op 26 februari 1909 publiceert Lode Baekelmans in de *Vlaamsche Gazet* een lovend artikel over Buysse. Op 3 maart 1909 schrijft Buysse in deze krant dat zijn beweringen „geen steek meer houden”. Hij heeft „een goede zaak met een verkeerde hoofdleiding” verward. Hij vraagt nog eens dat men zou ophouden met de Franse taal aan te vallen. Hij acht zich gelukkig omdat er onder het Vlaamse volk „rechts- en waarheidsbewustzijn” is gekomen.

Men begon, vooral onder de impuls van Ary Delen en André de Ridder, Buysse in Vlaanderen te huldigen. Dit gebeurde op 9 april 1911 te Antwerpen, op 20 september alweer te Antwerpen, op 27 oktober 1929 te Brussel, op 14 december 1929 te Gent. Behalve Dr. Jan Grauls toonden de katholieken zich eerder koel, wat Buysse alweer, zoals blijkt uit zijn brieven aan Ary Delen, erg ontmoedigde. In een brief (13 maart 1911) schrijft hij dat hij begrijpt dat sommige Vlaamsgezinden hem nooit zijn vroegere woorden zullen vergeven¹¹. Hij begrijpt dat men hem „ongenadig de vroegere zonde deed uitboeten”. Buysse bleef nu gelaten. Op 2 juli 1929 schreef hij aan Mussche o.m. : „Ik heb ongelijk gehad bedoelde artikels te schrijven in den zin zooals ik ze destijds ge-

10. *Ibid.*, blz. 82. Men herkent in deze held de politicus Ed. Anseele.

11. Vgl. o.m. Ernest van der Hallen in *Jong Dietschland*, 3de jg. (1929), blz. 636 en de moedige verdediging van Buysse door Gerard Walschap in *Hooger Leven*, 3de jg. (1929), blz. 1333.

schreven heb. Dit werd reeds vroeger door mij erkend. Ik was in dien tijd verbitterd door de houding en de handelwijze van sommige officieele flaminganten tegenover mij. Ik heb ten onrechte een goede en waardige zaak verward met de persoonlijkheid van hen die ze heetten te verdedigen en die mij vijandig gestemd waren." Nadat hij zijn spijt erover had uitgesproken dat een aantal Vlamingen in de kaart van Duitsland hadden gespeeld, schreef hij verder : „Ik stel (...) met groot genoegen vast, dat de Nederlandsche taal in Vlaanderen, vooral de laatste jaren, zoveel vooruitgang heeft gemaakt ¹²." *Uleken* ¹³ is de roman van de opstand tegen al wat Vlaanderens ontwikkeling in de weg stond. „De weireld es veranderd, tante !” roept Allewies triomfantelijk en de jeugdige onderwijzer voegt eraan toe : „We hebben het volk met ons. Vlaanderen is ontwaakt. Vlaanderen is tot bewustzijn gekomen”. De roman eindigt als volgt : „Boven op de stuurstang van de ‘piedesiekel’ van Allewies stond het leeuwenvlaggetje licht te wapperen...” (p. 205).

Wat nu het nieuwe document betreft, dat ik heb aangetroffen, ik schrijf het over met commentaar :

„Reeds vroeger, jaren geleden, in een brief aan Ary Delen, en dan later weer, in een schrijven aan de Vlaamsche Gazet, heb ik, *ongevraagd*, de bekentenis afgelegd dat ik mij destijds, tegenover de vlaamsche zaak, te kras heb uitgelaten. Ik bekende, en beken nog, dat ik te veel de toenmalige leidsmannen der Vlaamsche Beweging met de zaak zelve verwarde. De leiding leek mij slecht, archi-slecht en ik had zóó geleerd de zaak met de mannen vereenzelvigd te zien, dat het mij een oogenblik aan helderheid ontbroken heeft om die uit elkaar te houden. Ik heb de gevolgen van die vergissing gedragen en ben bereid ze zonder mopperen te blijven dragen.”

Uit deze passus leren we niets nieuws, behalve dan dat Buysse al jaren vóór zijn artikel in de *Vlaamsche Gazet* in een brief aan Ary Delen een bekentenis had afgelegd.

De tweede bladzijde nu :

„Ik ben vóór een vlaamsche hoogeschool. Die had moeten bestaan sinds België als onafhankelijk land bestaat. Ik ben voor een Vlaamsche Hoogeschool, als 't niet anders kan mèt dwang, maar liefst zónder dwang omdat ik dwang hatelijk vind. Praktische middelen om het doel te bereiken, ken ik niet, dat is mijn zaak niet. Ik voel alleen het beginsel : liefst zonder dwang, maar

12. Gepubliceerd door Dr. Rob. Roemans in *Kritische Bibliographie van Cyriel Buysse gevolgd door een bibliographie over Cyriel Buysse*, Kortrijk 1931, blz. 82.

13. Gent 1926.

Reeds vroeger, jaren geleden, in een
 brief aan Ary Deken, en des later weer, in
 een ophijzen aan de Vlaamsche Gaeft, heb
 ik, ongewoont, de bekenenis afgelegd
 dat ik mij des tijds, tegenover de Vlaamsche
 zaak, te kras heb uitgelaten. Ik betonder,
 en beten mog, dat ik te veel ^{humane} de ^{Christmannen}
 der Vlaamsche Beweging met de zaak
 zelve verward. De leiding heeft mij slacht,
 archi.-slacht en ik had zoo geleerd de
 zaak met de mannen vereengelijkt te
 zien, dat het mij een oogenblik van helder-
 heit ontbroten heeft om die uit elkaar te
 houden. Ik heb de gevolgen van die
 verrijning gedragen en ben bereid ze zonder
 mopperen te blijven dragen.

2/
/

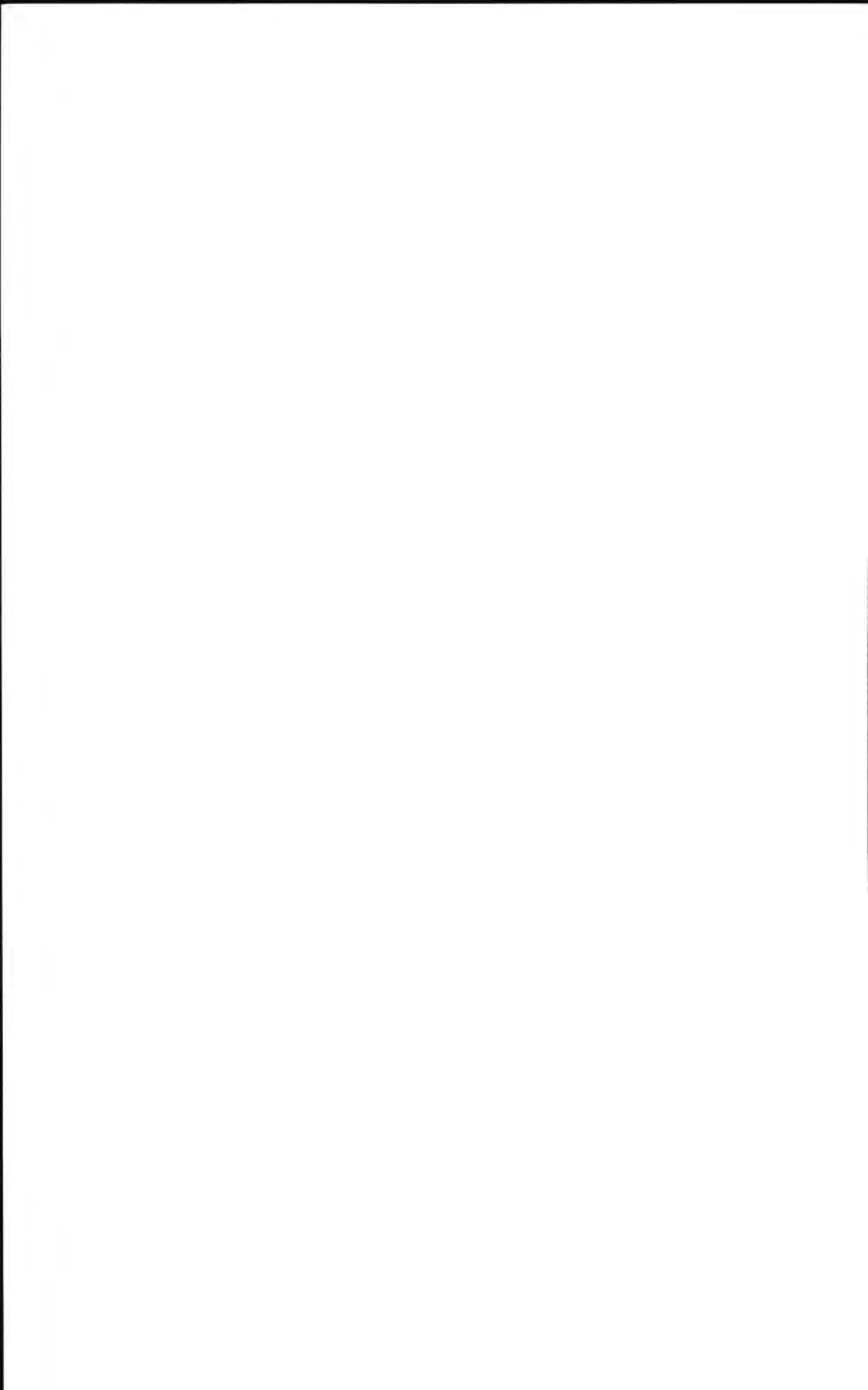
Ik ben voor een Vlaamsche Hoogeschool,
die het meêst bestaan vindt België als
onafhankelijk land bestaat. Ik ben voor
een Vlaamsche Hoogeschool, ^(niet anders kon) als t'vondt
mîet dwang, maar lieft zonder dwang
omdat ik dwang hatelijk vind. Praktische
middelen om het doel te bereiken, ken ik niet,
dat is mijn zaak niet. Ik voel alleen
het beginsel: ~~met of zonder dwang, maar~~
lieft zonder dwang, ~~en Vlaamsche hooger school.~~
maar desnoods mîet dwang, omdat het hier een
al te lang verwaarloosd recht der Vlamingen
geldt: een Vlaamsche Hoogeschool!

Ik ben geen vijand van het Fransch
en zal het nooit worden. Ik vind het
Fransch een mooie, zijke taal, en die ons,
Vlamingen, als vreemde taal, onheimtig
veel dichtter bij staat dan het Duitsch of
het Engelsch. Ik men: wij Vlamingen

Voelen eerder Fransch, dan we Duitsch of
 Engelsch zullen voelen. Daarom kon ik nooit
 meegaan met dat soort van flaminganten
 (ik geloof dat ik, gelukkig, te langzamer zal worden)
 die hun liefde voor hun moedertaal meenen
 te uitbreiden, door op 't Fransch te schelden. Dat
 vind ik ellendig, bekrompen en verschriklijk.
 Het is des duidelijc met mij: al ben ik
 Vlaming door en door, toch blijf ik een vriend
 en een bewonderaar van 't Fransch.

Van Nu en Straks vond het niet aardig
 dat ik van hen scheide, maar dat kon
 niet anders. Ik kwam toen in den tijd van mijn
 grootste productie en had meer reizigers nodig
 dan bij mijn Kinder Bieden. Wij zijn trouwen in
 goede relaties met elkander gebleven.

Handschrift van Cyriel Buysse door Dr. Marc Galle in 1966 ontdekt tijdens een
 onderzoek naar de manuscripten die nog in het bezit van de Erven zijn (Deurle).

desnoods met dwang, omdat het hier een al te lang verwaarloosd recht der Vlamingen geldt : een Vlaamsche Hoogeschool !”

Uit deze passus leiden we af dat deze tekst werd geschreven vóór 1930, althans vóór 5 april 1930, dit is de dag waarop de wet die het taalregime van de Gentse Universiteit regelde, in werking trad. Zeer belangrijk is dat Buysse hier voor het eerst, bij ons weten, het geweld dat voor deze zaak werd getoond of nog zou worden getoond, verantwoord vindt. Deze uitspraak lijkt ons belangrijk omdat Buysse steeds in zijn scheppend werk en in zijn essayistisch werk onverschillig welk geweld kordaat heeft veroordeeld. Was dit een wraak op Paul Fredericq die de vervlaamsing van de universiteit een utopie had genoemd¹⁴ ? En zich zelfs tegen de volledige vervlaamsing van de Gentse Universiteit had verzet¹⁵ ? En terwille van zijn weigering om in 1916 les te geven in het Nederlands de haat van vele vlaamsgezinden tegen hem had doen oplaaien ? Dit blijft nog altijd een veronderstelling. Hoe dan ook, hier hebben we een nieuw bewijs van het feit dat Buysse vóór een nederlandstalige universiteit was. Dit had hij in 1929 al gezegd tijdens een interview dat verscheen in *L'Indépendance Belge*¹⁶ : „Que l'on finisse donc une fois pour toutes en donnant aux Flamands une université intégralement flamande. (...) qu'on la place à Gand ou ailleurs, peu m'importe : ce que je juge essentiel et indispensable, c'est la création d'une université réellement, intégralement flamande.”

Buysse betoogt verder : „Ik ben geen vijand van het Fransch en zal dat nooit worden. Ik vind het Fransch een mooie, rijke taal, en die ons, Vlamingen, als vreemde taal, oneindig veel dichter bij staat dan het Duitsch of het Engelsch. Ik meen : wij Vlamingen voélen eerder Fransch, dan we Duitsch of Engelsch zullen voelen. Daarom kan ik nooit meegaan met dat soort van flaminganten (ik geloof dat ze, gelukkig, hoe langer hoe zeldzamer worden) (dit werd nadien bijgeschreven, M. G.) die hun liefde voor hun moedertaal meenen te uiten, door op 't Fransch te schelden. Dat vind ik ellendig bekrompen en verachtelijk. Het is dus duidelijk met mij : al ben ik Vlaming door en door, toch blijf ik een vriend en een bewonderaar van 't Fransch.”

Ook hieruit leren we niets nieuws. Maar het lijkt alsof Buysse vreesde dat men hem nog altijd voor een niet-„door en door”-Vlaming zou blijven houden. In *Uleken* had hij al bewezen aan welke zijde hij stond. Toch wou hij ook op deze wijze nog eens

14. Vgl. L. Picard, *Geschiedenis van de Vlaamse en Groot-Nederlandse Beweging*, Antwerpen 1959, blz. 143.

15. *Ibid.*, blz. 114.

16. 26 augustus 1929.

bevestigen welke zijn visie op het Vlaams probleem was. Aldus lijkt heel het leven van deze auteur één boetetocht te zijn geweest voor wat hij ooit eens in zijn jonge jaren in een bui van ontmoediging had geschreven.

Het manuscript, waarover ik het heb, eindigt op zes haastig geschreven regels, als het ware geschreven door iemand die het einde van zijn leven voelt naderen en wenst dat na zijn dood over hem geen misverstand zou blijven bestaan. Dit is, bij mijn weten, de enige plaats waar Buysse zijn houding tegenover *Van Nu en Straks* rechtvaardigt. Volledigheidshalve dien ik erop te wijzen dat hij in zijn berucht artikel van 1897 dit tijdschrift het enig behoorlijke in Vlaanderen had genoemd. De tekst luidt als volgt :

„Van Nu en Straks vond het niet aardig dat ik van hen scheidde, maar dat kon niet anders. Ik kwam toen in den tijd van mijn groote productie en had meer ruimte noodig dan zij mij konden bieden. Wij zijn trouwens in goede relaties met elkaar gebleven.”

Dat Buysse dit schreef bewijst in de eerste plaats dat ook dit probleem hem tot het einde van zijn leven heeft beziggehouden. Voor ons is het interessant te onderzoeken wat hij bedoelde met : „Ik kwam toen in den tijd van mijn groote productie en had meer ruimte noodig dan zij mij konden bieden”. Ik heb al gezegd dat Buysse vóór 1897 in geldnood verkeerde. In het Letterkundig Museum van Den Haag trof ik een brief aan die Buysse in 1890 aan Willem Kloos schreef. Hij drong aan op spoedige uitbetaling van zijn honorarium. Buysse was toen 29 jaar. Zoals blijkt uit een brief aan Virginie Loveling¹⁷ was hij in Nederland gaan zoeken welke tijdschriften hem een behoorlijk honorarium konden geven. Het was in diezelfde periode dat hem door de andere redacteurs van *Van Nu en Straks* om geld werd gevraagd.

G. Schamelhout, de beheerder van *Van Nu en Straks*, vroeg geregeld of hij iets zou willen insturen (1895)¹⁸. Buysse wou echter dat zijn geschriften zouden renderen. In 1894 plaatst hij de romans *Sursum Corda* en *Wroeging* respectievelijk in *De Gids* en *Nederland*. *Sursum Corda* werd in hetzelfde jaar door P. N. van Kampen uitgegeven in twee delen, samen 402 bladzijden. *Wroeging* publiceerde hij als boek bij Loman en Funke (1895). Het verhaal *Wroeging* omvat 152 bladzijden in deze uitgave. In 1895 verscheen *Mea Culpa* als voor-publicatie in *De Gids*. In boekvorm publiceerde hij deze roman het volgend jaar bij H. J. W. Becht : 202 bladzijden !

17. 28 november 1894. Bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent.

18. Brief bewaard in het A.M.V.C.

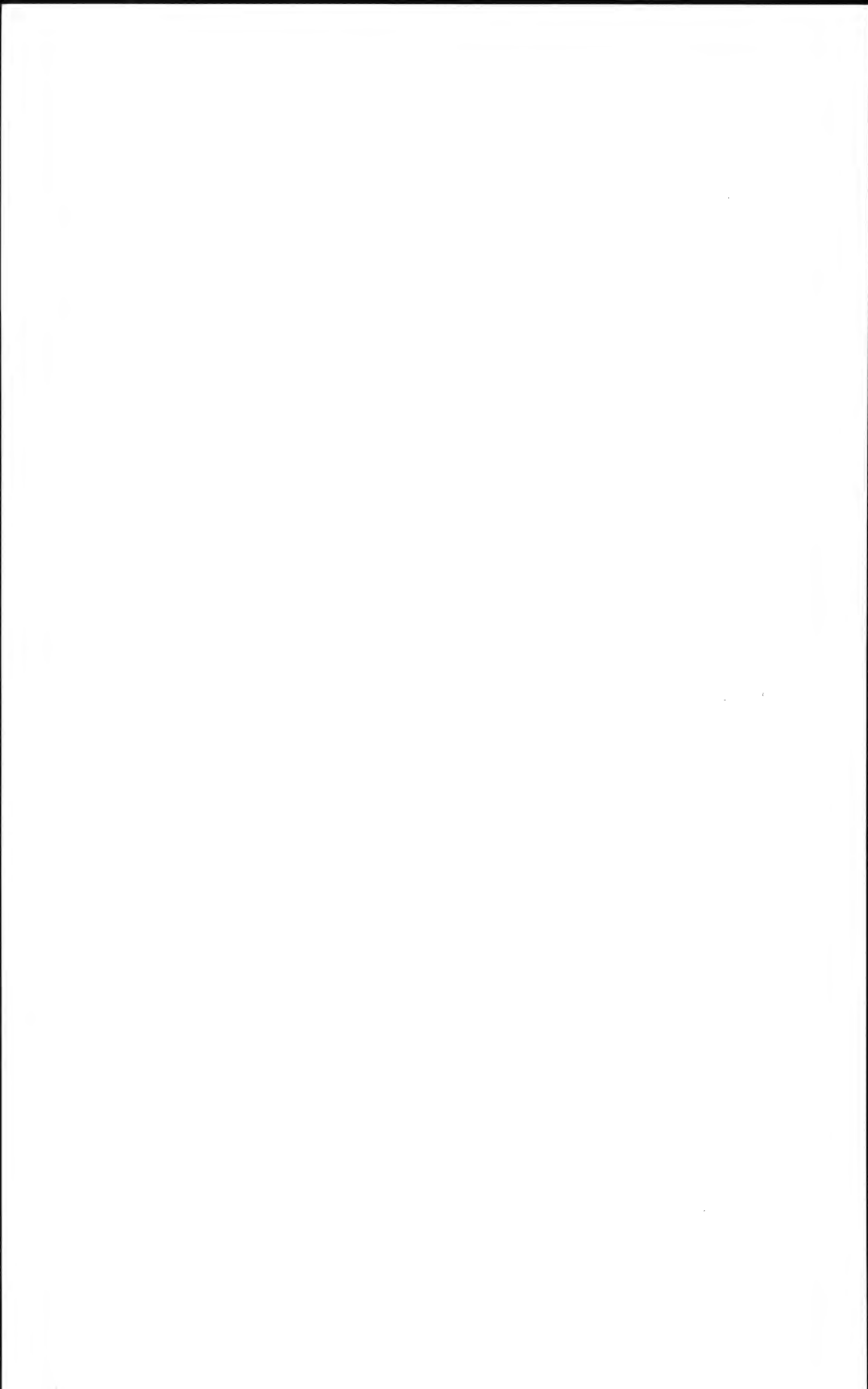

In 1895 nam *Nederland Op 't Blauwhuis* op. Loman en Funke gaven dit werk uit in 1897 : 260 bladzijden.

Het is ons nog niet mogelijk exact te bepalen welk honorarium hem deze publicaties in Nederland hebben opgeleverd. Maar wat Louis Couperus' voor-publicaties betreft, lezen we bij Pierre H. Dubois¹⁹, dat *De Gids* voor de publicatie van Couperus' *Wereldvrede* (464 bladzijden) ongeveer 800 gulden aan de auteur moet betaald hebben. Een kantoorbediende, zegt Dubois, verdiende in die tijd 15 à 20 gulden per week.

Zoals ik boven al meedeelde, schreef August Vermeylen reeds in 1897, enige tijd na het beruchte artikel van Buysse, dat hij hierop in *Van Nu en Straks* antwoordde omdat Buysse vroeger een „opsteller” van dit tijdschrift was geweest. In 1895, dus twee jaar voordien, moest Buysse al via de gloednieuwe secretaris Schamelhout vernemen dat *Van Nu en Straks* opnieuw zou verschijnen¹⁸. Dit alles, alsmede het document dat ik hier ter kennis heb gebracht, wijst erop dat een aantal critici zich vergisten toen ze Buysse verwijdering van *Van Nu en Straks* in een causaal verband brachten met zijn artikel over *Flamingantisme en Flaminganten*. Ik geloof dat de filologen die deze periode, de geschiedenis van *Van Nu en Straks* of Buysse zelf zullen bestuderen, met deze constatering rekening zullen dienen te houden.

19. *Couperus en de materie in Over Louis Couperus*, door F. Bordewijk, e.a., Amsterdam 1952, blz. 40.

Het Conincspel in de Middel nederlandse Letterkunde

door

Dr. W. E. HEGMAN

In de dagen van de troubadours heeft de opvatting van de liefde als een schone toestel van stijlvolle levensvormen een boeiende minnecasuïstiek geschapen, die in de hoofse conversatie van de middeleeuwen een belangrijke plaats inneemt. Daar is bijvoorbeeld een verrukkelijk amoureuus gezelschapsspel, waarin een groep adellijke personen van beiderlei kunne een „koning” uit hun midden kiezen, die gerechtigd wordt verschillende, soms spitsvondige vragen te stellen over subtiële liefdegevalletjes, waarop door de medespelenden zo gevat mogelijk en naar waarheid moet worden geantwoord. In de literatuur vindt men de neerslag van deze „jeus au roy qui ne ment” (ou nul ne nulle ne doit mentir) of conincspelen, hetgeen ons een blik gunt in de gangbare liefdevormen van de tijd. Het gering verband ervan met de realiteit van verloving en huwelijk maakte het mogelijk, dat het spelelement er zich ongehinderd heeft kunnen in ontplooien ¹.

Als literair genre kennen wij het conincspel in de Franse letterkunde vooral uit de studies die E. Langlois ², E. Hoepffner ³ en A. Klein ⁴ eraan hebben gewijd. Een beschrijving ervan kan men lezen in Boccaccio's *Filocolo*, die in dit verband door Pio Rajna is onderzocht ⁵. Mnl. conincspelen komen voor in de roman van *Cassamus* (vss. 1369-1676) en de *Limborch* (bk. XI, vss. 67-1068) ⁶; een vergeestelijkt conincspel vindt men in het *Leven van*

1. J. Huizinga, *Herfstij der middeleeuwen*, Haarlem 1950⁷, blz. 151.

2. *Le jeu du Roi et le jeu du Roi et de la Reine*, Rom. Forsch. 23 (1907), blz. 163 e.v.

3. *Frage- und Antwortspiele in der französischen Literatur des 14. Jahrhunderts*, ZrPh. 33 (1909), blz. 695 e.v.

4. *Die altfranzösischen Minnefragen*, Marburger Beiträge zur rom. Philologie, Heft 1, Marburg a.L. 1911.

5. *L'episodio delle questioni d'amore nel Filocolo del Boccaccio*, Romania 31 (1902), blz. 28 e.v.

6. Het conincspel uit de *Limborch* komt, tot 246 verzen bekort en met weglating der eigennamen, ook voor in handschrift 75 H 57 ter K.B. Den Haag, waarnaar het voor het eerst werd uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben in *Altdeutsche Blätter* 1 (1836), blz. 66-71 en daarna door E. Verwijs, *Van vrouwen ende van*

S. *Amand* (I, vss. 5082-5370). Geen eigenlijk conincspel, maar naar de geest ermee verwant, is *Tprieel van Troyen* van Segher Dieregotgaf, door Maerlant in zijn *Istory van Troyen* opgenomen. Tenslotte heeft, al in de rederijkerstijd, Marcus van Vaernewijck zijn *Questien oft raetsels der minnen* vervaardigd, die een plaats hebben gevonden als toevoegsel bij Marius Lauriers bewerking van Ovidius' *Ars Amandi*⁷ en waarin vragen voorkomen van het soort dat wij gemeenlijk in de conincspelen aantreffen. Voordien was reeds een dergelijke verzameling minnevragen aangelegd, die door Eelco Verwijs onder de titel *Der minnen guet* is uitgegeven naar een 15e-eeuws handschrift in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage⁸. Wij nemen ons voor deze late uitlopers van de provençaalse „jocs d'amor" in de volgende bladzijden tot voorwerp van ons onderzoek te maken⁹.

Over het algemeen wordt het conincspel voorgesteld als een middel om de tijd te doden, om de verveling tegen te gaan: niet zelden wordt het gespeeld tijdens een hoffeest, om de gezelligheid te verhogen. In *Limb.* wordt het conincspel gehouden te Constantinopel, waar de Saracenen, vooral zij die er hun beminde hebben, te zamen met de kristenen de dagen van het bestand feestelijk doorbrengen, in afwachting dat het beleg van de stad wordt hervat. Op

minne, Mnl. gedichten uit de XIVe en XVe eeuw, Groningen 1871, blz. 52-60. In de prozabewerking van de roman van Limborch (*Limb. Vb.*), die in 1516 te Antwerpen bij Willem Vorsterman is verschenen en in 1952 opnieuw door Fr. J. Schellart voor de druk is bezorgd, beslaat het conincspel het gehele cap. 94. Hieruit werd het, met geringe wijzigingen, maar weer met weglating der eigennamen, overgenomen, door de samensteller van *DBoeck der Amoreusber*, uitwerpen 1580, fol. J 1 v°.-J 6 v° (Een schoon Coninc Spel voor den minnaers, waerinne vele schoone gheraetselen wt ghegheuen worden, zeer neuchelyck).

7. *Die Conste der Minnen, De Arti Amandi ghenaeemt. Int Latijne beschreuen door den vermaerden Poet ende Meester der Minnen Ouidius Naso... Tot Doesborch, By Cornelis vander Riuieren. Anno M.D.LXIII*, fol. H 6 r°-K 6 v°. Zie F. Kossmann, *De Ars Amandi bij de rederijkers van het laatst der 16e eeuw*, Het Boek 26 (1940-42), blz. 324.

8. Hetzelfde hs. als vernoemd in noot 6; cfr. E. Verwijs, *o.c.*, blz. 37-51. De nrs. 10, 11, 14, 17, 20, 41-43 waren ook reeds uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben, *Altdeutsche Blätter* 1 (1836), blz. 74 e.v. Een ripuarische versie van *Der minnen guet* komt nog voor in een manuscript dat in de K.B. te Brussel berust onder signatuur II-144; het maakte vroeger deel uit van de collectie-Serrure (*Catalogue de la Bibliothèque de M. C. P. Serrure* II, Bruxelles 1873, nr. 3229) en is uitgegeven door R. Priebisch, *Aus deutschen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Brüssel*, *ZdPh.* 38 (1906), blz. 331-333.

9. A. Klein, *o.c.*, blz. 234 heeft aangetoond, dat de provençaalse „joc d'amor" als voorloper van de (noord)franse „jeu au roy qui ne ment" mag worden beschouwd. De oudste vermelding van het conincspel in de literatuur zou dan te vinden zijn in een minnelied van Willem IX van Aquitanië (Bartsch-Koschwitz, *Cbrest. prov.* 6, 31, 13). Cfr. R. Zenker, *Die provenzalische Tenzone*, Erlangen 1888, blz. 71.

de laatste dag van de wapenstilstand, die voor een duur van vier weken was gesloten, houdt de keizerin open hof en stelt Margriete voor tot „dachcortinghe” een spel te spelen „daer elc sal berechten den coninc dies hi vragen sal.” Dit was, verzekert de dichter, het eerste conincspel dat ooit gespeeld werd, maar men zal deze uitspraak wel met voorbehoud dienen te nemen. Reeds in de roman van *Cassamus*, die teruggaat op de ofra. *Voeux du Paon* van Jacques de Longuyon, komt immers een dergelijk spel voor, dat ten tijde van Alexander heet plaats te grijpen aan het hof van de schone, maar voor liefde ongevoelige Phesonie. Haar oom Cassamus organiseert het tijdens een onderbreking in het beleg van de stad Pheson ter verpozing van zijn gevangene Cassseel van Baudre in Venus' camere, waarvan Cass. 1286-1290 een beknopte, maar heerlijke beschrijving wordt gegeven :

Die camere was in allen sinne
Wel gescreven van finen goude
Ende van lasure menichfoude,
Daer in geworpen stonden jeesten,
Die ic therseggene en conde geleesten.

Het decorum van *Tprieel van Troyen* is niet minder bekoorlijk : er is sprake van een ommuurde tuin met in het midden een heldere bron en een schaduwrijke boom, in de kruin waarvan vogels hun mooiste lied zingen. Een en ander doet denken aan het „proyeel” uit *Limb. XI*, vss. 57-66, en weer heeft het gebeuren plaats tijdens een bestand, nu van veertig dagen. Uiteraard soberder is de omgeving van de abdij te Nijvel, waar het geestelijk conincspel wordt gehouden waarover Gillis de Wevel vertelt in het *Leven van S. Amand*, en dat handelt over de goddelijke Minne. Maar opnieuw ligt het in de bedoeling van de medespelers „dat sij den tijt van den daghe souden corten” door zich met (hoofse) conversatie onledig te houden.

De ons ter beschikking staande bronnen laten ons toe ons een duidelijk beeld te vormen van de manier waarop het conincspel werd gespeeld.

Het aantal deelnemers was vrijwel onbeperkt, met dien verstande dat gewoonlijk bij paren werd opgetreden¹⁰ :

10. *Cass.* (ed.-Verwijs, Groningen 1869), vss. 1330-1331 : Hier so sijn joncfrouwen drie, Ende wi sijn drie, *het es gepart*. Cfr. *Rom. Forsch.* 23, 165. In het hiernavolgend overzicht zijn de namen van de *coninc*, respectievelijk de *coninghinne* van het spel cursief gedrukt.

Limb.		Cass.		S. Amand	
Echites	<i>Margriete</i>	Casseel van	Phesonie	S. Amand	Geertruud, abdesse
Demophon	Esioene	Baudre			
Prasijis	Palladas				
Colesus	Eliane	<i>Betijs</i>	Ydorus	Heere Bave	<i>Adeltruut</i>
Maurus	Meliandre				
Coninc van	Celidone	Cassamus ¹¹	Edea	Bisschop	Prioresse
Vranckerike				van Wasmen	
Keiser van	Salamine				
Rome					
Ryoen van	Elionette				
Spaengen					
Coninc van	Pasca				
Byhem					

De aanduiding van *coninc* of *coninghinne* van het spel gebeurde doorgaans door het opleggen van de handen en aftelling tot tien¹²:

Nu legt u hande darwert al
Deen op dandre, nu tellen wi:
Op dien .x. valt, ic wille hi si
Over ons here ende coninc

(Limb. XI, 124-127);

Daer men die handen leeght ghereet
Deen boven den anderen met ghewelt
Ende die dan daer .x. telt,
Dat hi coninc si ghecoren
Of coninghinne...

(S. Amand I, 5137-5141).

Daarop werd de koning(in) met een „capel de festus”¹³, d.i. met aren en stro gekroond, en werd hem of haar een twijg overhandigd als symbool van vorstelijk gezag¹⁴, waarna de eed werd afgelegd:

11. Er weze opgemerkt, dat de oude Cassamus bij het spel wel tegenwoordig is, maar er niet actief aan deelneemt. Dit dient op rekening gesteld van 's dichters Franse voorbeeld. In de *Voeux du Paon* heeft Cassamus immers de kamer verlaten na het gesprek van de ridders met de jonkvrouwen, dat aan het conincspel voorafgaat.

12. Aldus eveneens *Limb. Vb.* (ed.-Schellart, Amsterdam 1952), cap. 94: Wie dat die tienste hant sal wt trecken Die so sal coninc van desen spele sijn. Cfr. E. Langlois, *Le jeu de Robin et de Marion*, Paris 1924, vss. 500, 511-512, al gaat het hier wellicht om een variant van het conincspel (Klein, *o.c.*, blz. 229).

13. *Voeux du Paon*: Quant il fu roys entr'eus, tantost l'a Ydorus Cointement couronné de jons et de festus (Rom. Forsch. 23, 165); cfr. *Le jeu de Robin et de Marion*, vs. 518. Zo dient men te verstaan *Cass.* 1372: Ende croendene met enen stroe (ed.-Verwijs, aant. bij vs. 1371, blz. 80).

14. *Limb.* (ed.-Van den Bergh, Leiden 1847) XI, 592 is er althans sprake van een *rijs*, dat Margriete, als de eerste helft van het spel ten einde is, aan Demophon overhandigt met de woorden: ghi moet ontfaen miin rike, dat ic u gheve hier. Het

Ende daedene sweren bider minnen Ende bi Venuse der goddinnen, Dat hi gerecht coninc soude wesen (Cass. 1373-1375)¹⁵. Misschien behoorde het nog tot de regels van het spel, dat degene die door het lot tot de koninklijke waardigheid was verheven, zich tegelijk vereerd, maar toch verlegen toonde met zijn uitverkiezing; wij zien Margriete een poosje aarzelen, vooraleer zij op aandringen van Demophon de vorstelijke rol aanvaardt, die haar is toegevallen (Limb. XI, 137-140); erger is het gesteld met Adeltruut, want zij is „buten keere”, als zij merkt dat zij de tiende zal worden bij de aftelling, doch zij kan zich spoedig beheersen (S. Amand I, 5157-5163)¹⁶.

Eens dat de koning(in) is geïnstalleerd, kan het eigenlijke spel van vragen en antwoorden beginnen. Achtereenvolgens worden alle medespelenden ten hove gedaagd en wordt hun de vraag voorgelegd, die zij moeten beantwoorden. Typisch voor de verburgerlijking van de cultuur in de 16e eeuw is daarbij, dat in de prozabewerking van de Limborch (Antwerpen 1516) op slechte antwoorden straf staat¹⁷, waardoor het conincspel tot een soort pandenspel wordt, waaruit geestige situaties volgen voor koning Lodewijk, Demofoen en Heyndric. Als elkeen zijn beurt heeft gehad, is het aan de medespelenden om een vraag tot de koning(in) te richten, althans in de roman van *Cassamus* en de *Limborch*¹⁸. Enigszins anders verloopt het spel in het *Leven van S. Amand*, waar Christus een engel tot Adeltruut zendt met de ultieme vraag „waer die minne sal nemen hende” (S. Amand I, 5339).

De conincspelen, die voor ons bewaard zijn gebleven, vormen de literaire uitdrukking van een geraffineerd aristocratisch tijdverrijf rond het thema van de hoofse liefde, zoals die door Andreas Capellanus in zijn bekend handboek *De arte honeste amandi* is

gebruik van een twijg als zinnebeeld bij eigendomsoverdracht is in de middeleeuwen welbekend, cfr. *MnlWdb.* 6, 1398-99.

15. Cfr. *Voeux du Paon*: Parmi le serement Dyane et Neptunuz Qu'il sera droituriers (Rom. Forsch. 23, l.c.).

16. Als Ascalione in Boccacio's *Filocolo* tot „koning” wordt verkozen, verklaart hij „insufficiente”, d.i. niet bekwaam genoeg te zijn voor die taak, daar hij meer „in servigi di Marte che in quelli di Venere i suoi anni spesi” (Klein, o.c., blz. 216).

17. *Limb. Vb.*, cap. 94: Ende van der questien die hi hem vragen sal Moet elc responcie ghevene saen Oft tot des conincx correctie staen. Ook in de *Questien oft raetsels der minnen* van Vaernewijck is er sprake van antwoorden „onder correctie”.

18. *Cass.* 1545-1547: Here coninc, het es sede Dat elc heeft ane u ene bede Also u conincscap es uut. Cfr. *Limb.* XI, 597-610 en Jehan de Condé, *Le sentier battu*: Et quant li jeus tant duré ot Que demandé ot tour entour La roine, chascuns au tour Li redemanda, c'est usages (Klein, o.c., blz. 215). Zie ook P. Rajna in Rom. 31, 72, n. 3: Il giuoco consiste in ciò, che il Re - oppure la Regina - rivolge per turno una domanda a tutti i partecipanti, e deve rispondere con verità a quella, che, terminato il giro, ciascuno, per turno del pari, rivolge a lui - od a lei.

gecodificeerd als een „spelminne”: een gemeenschapsspel dat volgens vaste regels werd gespeeld en waarin het erotische aan de hogere genietingen der zinnen werd dienstbaar gemaakt¹⁹. Dat een dergelijk spel de behoefte schiep aan een vrij complexe casuïstiek – de beroemde „judicia amoris” in het tweede boek van Capellanus' tractaat! – vloeit voort uit de middeleeuwse neiging om elk geval als een zelfstandig bestaand iets te isoleren en het te toetsen aan een systeem van formele regels. Met echt-menselijke liefdebeleving heeft het conincspel niets gemeen; het is eerder een delicaat spel van woorden, waarbij het de deelnemers erom te doen is nu eens onverhuld hun liefde te verklaren, dan weer in bescheiden bewoordingen bij de partner aan te dringen²⁰, soms eenvoudig maar te converseren over de liefde en haar verschijningsvormen, vaak hun vernuft te scherpen op ingewikkelde liefdekwesties. Dat wij daarbij zo nu en dan dezelfde motieven uit de hoofse minnedienst weer vinden, die wij in andere literaire werken der middeleeuwen aantreffen, kan niet anders, wijl die minnedienst de belangrijkste inspiratorische kern van alle middeleeuwse profane, en zelfs geestelijke literatuur uitmaakt²¹.

Naar de vorm zijn de vragen der mnl. conincspelen zeer verscheiden. Als wij ze (om praktische redenen) dan toch gaan catalogiseren, zouden wij de volgende indeling als uitgangspunt willen nemen:

- 1 Vragen in de vorm van een dilemma
  - 1.1 Vragen waarbij een keuze dient gedaan tussen twee mogelijkheden
  - 1.2 Vragen waarin drie oplossingen worden voorgelegd, waaruit er een moet worden gekozen
- 2 Vragen over het wezen en de eigenschappen van de hoofse minne, waarop de ondervraagde zelf het antwoord moet vinden
- 3 Merkwaardige liefdegevallen
- 4 Vragen ertoe strekkende de liefde van een der medespelenden voor een andere te openbaren.

19. Dit werk, dat nog vóór 1200 zou zijn geschreven, kan men in twee (uitstekende) edities raadplegen: 1. *Andreae Capellani regii Francorum De amore libri tres*, Recensuit E. Trojel, Havniae 1892; 2. *Andrea Capellano, Trattato d'amore... Teste latino del sec. XII con due traduzioni toscane inedite del sec. XIV*, a cura di S. Bataglia, Roma 1947. Verder leze men de interessante studie van F. Schlösser, *Andreas Capellanus. Seine Minnelehre und das christliche Weltbild um 1200*, Bonn 1959 (als manuscript gedrukt).

20. *Limb.* XI, 116-117: Een spel willic ons maken daer bi Elc kinnen sal anders herte. Het is evenwel de vraag, of dit aspect wel tot de oorspronkelijke vorm der conincspelen behoort (zie verder).

21. Cfr. N. de Paepe, *Kunnen onze Beatrijslegende en abele spelen geëvalueerd worden door middel van Andreas Capellanus' De arte honeste amandi?*, Leuv. Bijdr. 53 (1964), blz. 121.

De onder 1 tot 3 genoemde vragen herinneren aan de „demandes gracieuses” die ons uit de Franse letterkunde zijn bekend en die voor verschillende jeux-partis het thema hebben geleverd; de sfeer ervan doet denken aan die van de cours d’amour²². De onder 4 genoemde behoren waarschijnlijk niet tot het oorspronkelijke conincspel, maar tot een (ermee verwant?) gezelschapsspel dat onder de naam „jeu du roy et de la roïne” werd gespeeld²³. Wij zullen er aanstonds op terugkomen.

(1.1) Vragen in de strakke vorm van een dilemma, zoals zij vrijwel uitsluitend het voorwerp vormen van partimen of jeu-parti²⁴, komen in de mnl. conincspelen zelden voor, enkel in de roman van Cassamus en de Limborch. En dan nog kennen wij maar een tweetal plaatsen waar de ondervraagde voor een alternatief wordt gesteld:

a. *Cass.* vss. 1550-1594 (Casseel v. Baudre aan Betijs): Wat verschaft een minnaar de grootste voldoening, zijn geliefde te aanschouwen of in haar afwezigheid aan haar te denken?

A.: Aan de geliefde te denken is te prefereren boven het aanschouwen, omdat haar aanwezigheid de minnaar zo van streek brengt dat hij „niet en can gesien noch een twent gevoelen iet”; de herinnering aan haar schenkt hem daarentegen de rust, waarin hij opnieuw naar haar gaat verlangen en de hoogste vreugde beleeft.

Bijna woordelijk kan men deze vraag, mét het antwoord, terugvinden in de verzameling minnevragen *Klein* 26 (C I, 17)²⁵:

22. Deze „demandes gracieuses” zijn uitgegeven en onderzocht door A. Klein, *o.c.* Voordien was er enige aandacht aan besteed door E. Wechsler in *Festschrift-Vollmöller*, Erlangen 1908, blz. 131 e.v. en door E. Hoepfner in *ZrPh.* 33, 697 e.v. In *ZrPh.* 36 (1912), blz. 221 e.v. heeft W. Suchier enkele aanvullingen gegeven bij de editie van A. Klein.

De jeux-partis zijn sedert 1926 gemakkelijk toegankelijk in de uitgave van A. Langfors, A. Jeanroy & L. Brandin, *Recueil général des jeux-partis français*, Publ. d.l. S.A.T.F., 2 dln., Paris 1926. Een prijzenswaardige, maar ontoereikende poging om het jeu-parti als genre te evalueren was intussen gedaan door F. Fiset, *Das altfranzösische Jeu-Parti*, Rom. Forsch. 19 (1906), 407 e.v.

23. Cfr. Rom. Forsch. 23, 171-73 en A. Klein, *o.c.*, blz. 230.

24. A. Klein, *o.c.*, blz. 291.

25. Dezelfde minnevraag vindt men als nummer 11 onder de dertien *Questioni d'amore* in Boccaccio's *Filocolo* (Romania 31, 56). Vgl. nog *Voeux du Paon*: Li quix des Il vous a plus de joie envoiie, de veoir vis a vis la tres belle Ydorice, por qui loial amor vous destrait et mestrie, ou li tres douz pensers touz seul sanz compaignie (Klein, *o.c.*, blz. 221).

Onze notatie *Klein* 26 verwijst naar het rangnummer van de vraag in de synoptische tabel bij Klein, blz. 19-28; tussen haakjes het handschrift of de druk waarnaar wordt geciteerd, waarbij de siglen worden gebruikt die in genoemd werk zijn gebezigd, zie inzonderheid blz. 17-18.

– Biaux sire, je vous demans, quant estes plus enflanbes et confortes de l'amours de vostre dame : en elle regardant, ou pensant en elle ?
 – Dame, je suis plus conforté, espris et enflambé de s'amour en pensant que en regardant... Pour ce que ainsi tout que je la vois, je suis transis en l'amour, que je demeure tout vis et esbaudis du regardant et quant je suis bien ententif de penser parfaitement a elle il m'est advis en pensant que je voy devant moy son gracieux corps, si que le doulx penser a elle est tout mon deduit et mon confort ; ainsi me va d'amours et d'amer et employe mon temps ainsi doucement.

Vgl. Bernard de Ventadorn ²⁶ :

Sapchatz, lo melher messatgers
 c'ai de leis, es mos cossirers,
 que'm recorda sos bels semblans

en Jehan de Grieviler ²⁷ :

... je vous vueill demander
 Quant fins amis a plus de seignorie,
 Ou quant il velt le soulas recorder
 Qu'il a eü et d'amours et d'amie,
 Ou a ce point que le deduit em prent.

Hetzelfde probleem in Vaernewijcks *Questien der minnen* I, 9 (fol. H 8 r°) ²⁸ :

– In wat tijde den minnaer meer vreucht gheschiet,
 Meer ghenoechten, blijschap en delectatien,
 Weer als hy van sijnen lieue het bediet
 Ouerlegt...
 Weer als hy haer met sien by oft ontrent is ?
 – ... mijn ghelouue is ditte,
 ... een minnaer en can niet ghesmaken de fruuten,
 Al siet hy sijn lief teghenwoordich floreren,
 So wel, voor dat hijt mach allene contempleren.

b. *Limb.* XI, vss. 1030-1048 (Pasca aan Margriete) : Twee dames houden van een heer die zijn wederliefde maar wil betuigen aan degene die bereid is hem ter wille te zijn ; de eerste weigert, omdat zij de pure minne zoekt en meer dan eens heeft gehoord dat het

26. C. Appel, *Bernart de Ventadorn. Seine Lieder, mit Einleitung und Glossar*, Halle a.S. 1915, 33, 26-28 : Weet (dat) de beste bode die ik van haar heb, mijn gedachten zijn die mij haar mooi gelaat in herinnering brengen.

27. Långfors, *Recueil LXXXIII* (Raynaud 841), vss. 1-5.

28. De *Questien oft raetsels der minnen* van Marcus van Vaernewijck bestaan uit vier afdelingen. Wij duiden deze afdelingen aan met de romeinse cijfers I-IV, de opeenvolgende vragen binnen elk van de afdelingen met arabische cijfers. Een heruitgave van de *Questien* wordt thans door ons voorbereid.

daarmee is gedaan, als de vrouw te geredelijk zwicht voor de aandrang van de man; de tweede stemt toe, omdat zij meent dat een vrouw slechts wederliefde mag verwachten, als zij haar partner niets weigert; aan wie van beiden zal de heer zijn voorkeur geven?

Het antwoord op die vraag, die door Margriete wordt teruggebracht tot de vraag of liefde na de sexuele vereniging even duurzaam is als daarvóór, ontbreekt, omdat het conincspel plots wordt afgebroken, daar de tijd van het bestand voorbij is. Wij kunnen dat antwoord gemakkelijk gissen met een beroep op *Klein 14* (A I, 14):

- Beau sire, je vous demande, laquelle amour vault myeulx: ou celle qui longtemps est desiree, ou celle qui de legier est ottroyé?
- Dame, celle qui desiree est longuement, pour ce que, comme plus est la chose desiree, myeulx plaist et plus y treuve on d'amour et de joye quant on l'a, et lors on multiplie celle amour en tous parfais biens.

Vgl. Jehan de Grieviler²⁹:

Deus dames, toutes d'un pris,
Aiment un home de foi;
Lontans fu l'une proïe
Ains k'ele eüst octroïe
S'amour a celui,
Et li autre sans anui
Li otroïa son plasir;
Le quele doit cil servir.

Weer wordt de oplossing in die zin gegeven, dat de moeizaam verworven gunst wordt gesteld boven die welke lichtvaardig werd verleend. Vgl. Andreas Capellanus³⁰:

Facilis perceptio contemptibilem reddit amorem, difficilis eum
carem fuit haberi.

Men bedenke, dat de fin'amors in de eerste plaats een liefde is van verlangen en niet van bevrediging, waarom zij bezwaarlijk met de geslachtsdaad kan samengaan. „[Courtly] love is not a complacency in attainment of the beloved, but rather a ceaseless desire, a yearning that is unappeased” om het met de woorden van Denomy te zeggen³¹. Meer nog: „That love must remain a desire in order that the end may be fulfilled. Once consummated, desire weakens and consequently growth in virtue and worth lessens. On

29. Långfors, *Recueil LXXXV* (Raynaud 1523), vss. 3-10.

30. *De amore*, ed.-Trojel, lib. V, cap. VIII (De regulis amoris 14), blz. 310.

31. A. J. Denomy, *An inquiry into the origins of courtly love*, *Mediaeval Studies* 6 (1944), blz. 184.

the contrary, everything that intensifies desire is not only legitimate and valid but is to be cultivated, — thought of the physical and moral charms of the beloved, social intercourse with her, embraces, kisses, physical contact, anything short of physical consummation³²."

(1.2) Dikwijls zijn de vragen in de mnl. conincspelen aldus geformuleerd, dat drie oplossingen worden gesuggereerd, waarvan er een moet worden gekozen :

c. *Limb.* XI, vss. 597-1024 (de koning van Byhem aan Margriete) : Wie van drie ridders, die gelijkelijk een jonkvrouw beminnen en dit van elkaar weten, omdat zij alle drie van haar een zijden mouw hebben gekregen om in een tornooi te dragen, ontvangt uiteindelijk het hoogste liefdeblijk, degene die zij op de voet treedt, degene die zij de hand drukt of degene die zij met haar ogen toelacht ?

Hetzelfde in Vaernewijcks *Questien der minnen* I, 18 (fol. J 2 v°) :

Het sijn drye ridders, hoort heere ghepresen,
Die tsamen oock minnen een joncvrou playsant,
En gaen alle drye seer reyne int wesen,
Om weten wien sy meest mint met claer verstant.
En de joncvrouwe dout deene metter hant,
Dander met den voet, en de derde gaet sy smeecken
Met ooghen ; wie heeft hier in liefde tbeste teecken

en in de prozabewerking *Limb. Vb.*, cap. 94, waar het Margriete is die de vraag richt tot koning Lodewijk van Frankrijk. En weer vindt men ze bijna woordelijk terug *Klein 65* (A II, 13) :

Dame, trois hommes ayment une femme et bien le scevent, sy que ils s'accordent tous ensemble d'aller parler a elle pour savoir auquel elle se voudra tenir, et a celluy la laisseront a qui elle s'accordera le myeulx. Et luy vont demander qu'elle leur dye. Elle qui sage est et subtile, prent l'un par le doy et lui estraint, le second elle luy marche sur le pié et au tiers elle guygne l'ueil. Je vous demande, lequel de ces trois hommes elle ayme le myeulx ?

Terwijl bij Vaernewijck en in het volksboek het antwoord evenwel identiek is met dat van de Franse bronnen³³

32. Dez., *Fin'amors : the pure love of the troubadours*, Med. Stud. 7 (1945), blz. 176.

33. *Limb. Vb.*, cap. 94 : Ic soude bi den soeten gesichte bliven Boven die teeken van handen ofte voeten. *Questien* I, 18 (fol. J 2 v°) : Den ghenen die sy metten ooghen is winckende, Desen gheeft sy tmeeste teecken van liefden certeyn.

Sire, c'est cellui a qui elle guygne de l'ueil, car tout ce que les yeux font naist du cuer, et plus subtiement ne luy peut faire assez

en de lach der ogen boven alle andere gunstbewijzen wordt geacht, omdat toch de ogen de boodschappers zijn van de liefde³⁴, houdt Margriete er een andere opvatting op na in *Limb.* XI, vss. 999 e.v. In een curieus betoog tracht zij aan te tonen dat noch de ogen, die liegen kunnen, noch de voeten, die soms onbewust vertrappen waar wij het meest om geven, tot enig teken van liefde in staat zijn; slechts de handen, die wij zelf leggen waar het ons past en goeddunkt, vermogen dit te doen; waar de ogen „ten hoechsten staen” en de voeten het „nederste” zijn dat de mens heeft, zijn de handen in het midden en daarom moet men ze prijzen, want niet uit het hoofd, noch uit de voeten van Adam, maar uit een ribbe „in de middelt” van hem schiep God Eva. En een vrouw moge dan volgens het woord van de dichter wispelturig en veranderlijk zijn, toch blijft Margriete bij haar mening in *Limb. Vb.* en zij aarzelt niet om het antwoord van koning Lodewijk af te keuren: ghi sijt verdoelt her coninc machtich, die oghen sijn dicwils loghenachtich, ... metten hant te nemene dat is gepresen.

Eenzelfde vraag als de hierboven genoemde vormt het thema van een partimen tussen Savaric de Mauleon, Gaucelm Faidit en Uc de Bacalaria³⁵:

Una domn'a tres preiadors
e destrenh la tan lor amors
que, quan tuit trei li son denan,
a chascun fai d'amor semblan:
l'un esgard'amorozamen,
l'autr'estrenh la man doussamen,
al tertz caussiga'l pe rizen.
Digatz al qual, pos assai es,
fai maior amor de totz tres?

Er komen nog meer driedelige quaestiones in de *Limborch* voor, die wij niet hebben kunnen identificeren met ons bekende Franse minnevragen:

d. *Limb.* XI, vss. 355-393 (Margriete aan de koning van Frankrijk): Wat is het sterkst, 's mensen karakter, zijn opvoeding of de liefde?

A.: De liefde, want zij verwint evenzeer karakter als opvoeding. Niemand kan zijn ware aard verloochenen, al heeft hij nog zoveel

34. Het beeld van de ogen als boden van de liefde komt in de middeleeuwen herhaaldelijk voor; cfr. met betrekking tot de minnevragen *Klein 106* (D 18): Sire, ki sont li mesaiger damours? Li oil.

35. *Gaucelm, tres jocs enamoratz* in Bartsch-Koschwitz' *Chrest. prov.*⁸, 169, 12-20.

wijsheid vergaard. De liefde overtreft alles : een gierigaard maakt zij vrijgevig en mild en hoe voortreffelijker iemands opvoeding is, hoe meer kans er bestaat dat hij in de strikken van de liefde wordt gevangen.

e. *Limb.* XI, vss. 415-466 (Margriete aan de keizer van Rome) : Waaraan is de grootste macht toe te schrijven, aan het koningschap, de wijn of de liefde (de vrouwen) ?

A. : Aan de vrouwen, want zij kunnen een koning tot haar slaaf maken. Al is hij geweldig als donder en bliksem en daarom door velen gevreesd, toch kan de koning niet weerstaan aan de roes van de wijn als hij er te veel van drinkt. En is er al een die dit zou kunnen, dan zal vroeg of laat wel blijken dat hij desondanks moet zwichten voor de macht van de vrouw.

(2) De mnl. minnevragen, die wij tot nu toe hebben besproken, vertonen alle de eigenaardigheid, dat het antwoord er op een of andere manier in ligt besloten. Van een geheel andere aard zijn de vragen, waarop de ondervraagde zelf het antwoord moet geven met eigen woorden, omdat zij in algemener termen zijn gesteld : f. *Cass.* vss. 1601-1624 (Phesonie aan Betijs) : Welke zijn de twee zaken die aan de minnaar het grootste genoegen bezorgen en waar hem het meeste goeds van komt ?

A. : Hoop en herinnering, want zij verlichten een bezwaard gemoed en brengen troost in vertwijfeling ; aan de beminde te denken verzacht de liefdesmart en doet in het hart van de minnaar de hoop ontstaan dat zij hem straks opnieuw in haar genade zal ontvangen. Vgl. *Klein* 18 (A I, 18)³⁶ :

– Biau sire, je vous demande, quelles sont les deux choses qui plus fort confortent loyal amy en aymant ?

– Dame, espoir et souvenir. Car bon espoir de venir a son desir luy arrouse son cuer Et le sien desir par plaisance et souvenir luy envoie doulx espoir et le fait penser a parfais biens qui naissent a servir amour. Et en pensant lui est advis qu'il voit le gent corps de s'amy par la vertu de savourer espoir de mercy. Ainsi il est conforté et nourie de joye

en zie nog Vaernewijcks *Questien* I, 5 (fol. H 7 r°-H 7 v°) :

– Welc sijn de twe saken die in liefden meest wercken
In oprechte minnaers, segghet my vrijelijc.

– ... deen is tghedincken

En dander hope.

³⁶ Cfr. *Voeux du Paon* : Quieus deus choses vous font plus de bien a amer (Klein, o.c., blz. 222).

g. *Cass.* vss. 1631-1646 (Edea aan Betijs) : Welke zijn de twee zaken die bij de minnaar de grootste droefenis veroorzaken ?

A. : Begeerte (versta : hartstocht) en vrees, want hartstocht doet bij hem vrees ontstaan, waardoor hij zijn gevoelens niet langer aan de geliefde durft te onthullen, zodat hij ze ieder ogenblik kan verliezen, daar zij zal menen dat hij niet meer van haar houdt. Het leven zal dan van geen betekenis meer zijn voor hem.

Vgl. *Klein* 19 (A I, 19)³⁷ :

– Beau sire, je vous demande, les quelles deux choses font plus de mal en ayment a loyal amy ?

– Dame, desir et paour. Car desir luy court si asprement sus qu'il ne puet nuyt ne jour durer, et paour sy ne lui laisse descouvrir ne dire son estat a sa dame pour doubte des envieux et des mesdisans et pour le cremeur d'estre escondits ou de mesplaire

en Bernard de Ventadorn³⁸ :

... greu veiretz fin'amansa
ses paor e ses doptansa
c'ades tem om vas so c'ama
falhir...

Hetzelfde bij Vaernewijck, *Questien* I, 4 (fol. H 7 r°) :

– Segt my dat biddick v, welck sijn de twee dinghen
Diemen aldermeest siet de minne schaden ?

– ... dat is begheerte en vrees.

h. *Cass.* vss. 1655-1674 (Ydorus aan Betijs) : Welke zijn de drie zaken die de hoofse liefde het best in stand houden ?

A. : Kennis, die leert hoe ze te beoefenen ; trouw, waardoor de gelieven zich moeten laten leiden ; geheimhouding, die de minne behoedt voor de ijverzucht van „niders tonghen”.

Vgl. weer *Klein* 17 (A I, 17)³⁹ :

– Biau sire, je vous demande, quelles sont les trois choses, par quoy l'en garde myeulx amour et mercy ?

– Dame, sens, loyaulté et celer. Car par sens est amour conquise et maintenue, par loyaulté couverte et garde des mesdisans par bien celer

en zie Vaernewijcks *Questien* I, 6 (fol. H 7 v°) :

37. Cfr. *Voex du Paon* : Quiens deus choses vous font plus de douleur sentir ens el mestier d'amors et ens el parsuivir (*Klein, o.c.*, blz. 223).

38. C. Appel, *o.c.*, 1, 13-15 : moeilijk zult gij pure minne vinden zonder vrees of twijfel, want altijd vrees men te falen jegens wat men liefheeft.

39. Cfr. *Voex du Paon* : III choses me nommez dont je sui en esroure, les III plus soufisanz a garder bonne amour et qui mieus la maintiennent en force et en vigour (*Klein, o.c.*, blz. 223).

– Welc dat souden moghen sijn die drie saken
 Die tuschen ghelieuen beurijt van cluchten
 Gheduerighe liefde en vrientschap maken ?
 – ... deen point is wijsheit,
 Dander ghetrouwicheyt, het derde wel helen.

Ook in het conincspel, dat in de roman van *Limborch* is opgenomen, wordt voortdurend over en weer gepraat over de (hoofse) liefde. Veel kan hier oorspronkelijk zijn, hebben wij althans niet kunnen terugvinden onder de minnevragen die Klein heeft uitgegeven, al moet worden aangestipt dat een en ander van hetgeen in *Limb.* is behandeld, daar eveneens voorkomt, het weze dan niet altijd op dezelfde manier voorgesteld.

Vooreerst wordt gevraagd wat liefde eigenlijk is, hoe zij ontstaat en tenslotte weer vergaat. Liefde is een band die twee harten samenbindt, die van elkaar zijn gescheiden (*Limb.* XI, 642-644)⁴⁰; die band is uit vier strengen vervaardigd, achtereenvolgens: nederigheid, wellevendheid, vrijgevigheid en ledigheid (*Limb.* XI, 655-662); liefde ontstaat uit aanschouwing van degene die men bemint: want verstaet mi wel hier, dat die oghen siin portier der herten (*Limb.* XI, 665-667). Vgl. *Klein* 30 (A I, 30):

... et commence amour par regard

en Andreas Capellanus⁴¹:

Amor est passio quaedam innata procedens ex visione et immoderata cogitatione formae alterius sexus.

De trots van de man en de onstandvastigheid van de vrouw zijn er meestal oorzaak van dat de band der liefde wordt verbroken (*Limb.* XI, 676-678).

Voorts wordt geredetwist over de vraag wat een vrouw zoal aantrekt en boeit in haar minnaar (*Limb.* XI, 471-482); waarom de liefde sommigen onverschillig laat en voor anderen een kwelling is (*Limb.* XI, 681-716), hen zelfs zover kan brengen dat zij er hun verstand bij verliezen (*Limb.* XI, 843-890); waarom men niet altijd wederliefde mag verwachten (*Limb.* XI, 719-744); waarom anderzijds sommige mensen schijnen voorbestemd om elkander lief te hebben (*Limb.* XI, 749-762); hoe het komt dat ontrouw soms zo moeilijk valt te onderkennen (*Limb.* XI, 815-840); hoe men zich op elegante wijze kan onttrekken aan een liefde waar men geen prijs op stelt (*Limb.* XI, 787-802); hoe men het best zijn liefde kan verklaren (*Limb.* XI, 892-910); wat een minnaar moet

40. Cfr. Maerlants *Eerste Martijn*, vss. 430-431.

41. *De amore*, ed.-Trojel, blz. 3.

doen, opdat zijn beminde meer naar hem zou verlangen (Limb. XI, 933-954); of het waar is, dat de liefde ophoudt bij scheiding⁴²; of schoonheid de voornaamste bron van liefde is (Limb. XI, 770-784). En om op al die vragen te antwoorden gaan de medespelden rijkelijk putten uit eigen ervaring, al vernemen wij herhaaldelijk echo's die aan Capellanus' *De amore* herinneren en wordt nu en dan wel eens beroep gedaan op gegevens uit de mythologie. Zo komen er o.m. de wederwaardigheden en liefdesperikelen van Pygmalion, Narcissus en Amadis bij te pas.

Helemaal anders gaat het eraan toe in het conincspel, dat in het *Leven van S. Amand* loopt van vs. 5082 tot vs. 5370. Exempelen ontleend aan de bijbelse geschiedenis, inzonderheid aan het Nieuwe Testament, nemen hier de plaats in van de heidense verhalen. Hoe gewichtig de Minne is wordt geïllustreerd door de geboorte van Gods zoon uit de H. Maagd: het es een edel sake minne, ende een vergaderinghe van twee sinnen, ghevoucht te samen in eenvoudigheden, blivende met eenparicheden⁴³; hoe „ootmoedichede” het meest in de Minne moet worden geprezen blijkt uit de woorden van Maria bij de boodschap van de engel Gabriël: ecce ancilla Domini, fiat michi secundum verbum tuum⁴⁴; hoe „ontfaermicheit” de voortreffelijkste deugd der Minne is wordt bewezen door het gebeuren van de Menswording⁴⁵; hoe sterk de Minne wezen kan toont ons de kruisdood van Christus⁴⁶; hoe kennis, genade en goedertierenheid de Minne in stand houden leert tenslotte het dogma der Verlossing⁴⁷. Eindelijk zendt Christus zijn engel tot Adeltruut om te vernemen waar de Minne een eind zal nemen en het antwoord luidt dat de Minne eindeloos is, omdat zij berust op de eeuwige liefde Gods, al zullen enkelen bij het Laatste Oordeel „faelgieren” uit vrees voor het vonnis dat God zal uitspreken⁴⁸. Vgl. *Klein* 41 (A I, 41):

- Beau sire, je vous demande, se en amours a point de fin ?
- Dame, nennyl. Car vraye amour ne puet ne doit finer; et tousjours fut et est semperdurablement

en *Klein* 42 (A I, 42):

42. Deze vraag komt niet voor in de door Van den Bergh bezorgde tekst van de roman van Limborch (hs. Leiden U.B., Lett. 195); men zie echter ed.-Meesters, Amsterdam 1951 (hs. Brussel K.B., 18231), bk. XI, vss. 1414-1450.

43. *S. Amand* (ed.-Blommaert, Gent 1842) I, vss. 5184-5187.

44. *S. Amand* I, 5230-5231.

45. *S. Amand* I, 5256-5269.

46. *S. Amand* I, 5289-5298.

47. *S. Amand* I, 5310-5326.

48. *S. Amand* I, 5340-5358.

- Beau sire, je vous demande, s'il estoit ainsy qu'amours peüst ne deüst finer, que deviendroit elle ?
- Dame, elle iroit a Dieu, dont elle vient. Car pour vray a droit juger je dy qu'amours est Dieu, et est et fu et sera le plus loyal amant qui oncques fust ne qui jamais soit. Car il mourust par amours ; et pour ce le doivent tous et toutes amer, honnourer et servir.

(3) Van zeer bijzondere aard zijn de minnevragen, waarin de ondervraagde een ingewikkeld liefdegeval wordt voorgelegd, waarvoor hij moet trachten een ingenieuze oplossing te vinden. Enkele voorbeelden daarvan in de prozabewerking van de roman van Limborch :

i. *Limb. Vb.*, cap. 94 (Margriete aan Demofoen) : Stel dat de geliefde wordt gevangen gehouden in een glazen toren zonder deuren of vensters (*sic!*) en haar minnaar merkt dat zij zo groot gebrek lijdt aan water, dat zij van dorst dreigt om te komen, hoe zal hij haar te drinken geven zonder water en zonder het glas van haar gevangenis te breken ?

A. : Hij zal doen alsof hij van haar wil scheiden, waardoor zij zo overvloedig zal beginnen te wenen, dat haar tranen voldoende zullen zijn om haar dorst te lessen.

Mutatis mutandis herinnert dit aan *Klein 142* (F II, 5) :

- Sire chevalier, se vostre amie estoit en une haute tour et eüst tres grant fain, je vous demande, comment vous lui donneriez a la pointe d'une lance deux parties de mes, l'un cuisant et l'autre refroidant ?

- Damoiselle, je metteroie un oeuf en un pain chault, si cuiroit l'un en refroidant l'autre.

j. *Limb. Vb.*, cap. 94 (Margriete aan Heyndrick) : Hoe een roosje te herkennen, dat 's nachts in een kamer heeft gestaan en van zijn stengel is gebroken, maar 's ochtends tussen de andere rozen van de tuin opnieuw is opengebloeid ?

A. : Het roosje zal droog gebleven zijn, terwijl de andere met dauwdruppels zullen zijn bedekt.

Vgl. *Klein 143* (F II, 6) :

- Sire chevalier, se une damoiselle avoit toute une nuit assiz sur vostre oreiller, et ne l'eüssiez touchié ne elle vous et elle deüst lendemain estre une rose ou jardin assize entre mille autres roses pareille aux autres, et s'il le vous convenist reconnoistre sur paine d'avoir la teste trenchié, je vous demande, comment vous la reconnoisteriez ?

- Damoiselle, je la reconnoisteroie en ce que toutes les autres seroient chargeez de la rousee du ciel et elle point.

Eenvoudiger is de volgende vraag, maar het antwoord erop getuigt van zoveel spitsvondigheid, dat wij geneigd zijn ze te dezer plaatse te bespreken :

k. *Limb. Vb.*, cap. 94 (Margriete aan Etsijtes) : Wat is voor de minnaar het grootste genoegen dat hij op aarde kan smaken, zonder dat men kan zeggen dat hij in laagheid vervalt ?

A. : Naakt in bed te liggen en zijn geliefde in haar hemd aan de rand van dit bed te zien, met haar ene voet op de sponde en de andere op de grond, terwijl zij traag de dekens oplicht, als om zich zo haast mogelijk naast hem neer te vlijen.

Dezelfde vraag komt voor *Limb.* XI, 486-524 ; een equivalent ervan hebben wij niet kunnen ontdekken onder de Franse minnevragen, tenzij dan dat *Klein 115* (F II, 3) enigszins in dezelfde zwoele sfeer beweegt, althans als een verheerlijking van het vrouwelijk naakt mag worden beschouwd :

– Sire chevalier, je vous veuil demander une joyeuse demande, c'est, lequel vous ameriez le mieulx, se vous teniez vostre dame par amours en lieu secret : ou qu'elle fust vestue des plus precieux habis du monde, ou que la tenissiez nue entre deux sacs ?

– Damoiselle, a ceste demande il a beau choix ; car trop mieulx ameroye nue entre deux sacs que vestue des plus riches draps du monde, comme mon cuer ne desire que son gracieux corps et non ses riches habis.

Vgl. Perrot de Neele ⁴⁹ :

Se vous par amours amez
 Bele dame a cors vaillant,
 Le quel avriez vous plus chier,
 S'acomplir vo desirier
 Voliez de li, ou vestue
 Fust de robe a or batue,
 Ou en un lit couverte de deus sas
 La tenissiez tote nue en vos bras ?

(4) De laatste reeks minnevragen is helemaal verschillend van de voorgaande. Het gaat niet langer om de oplossing van een fictief minneprobleem, noch om speculatieve beschouwingen over de liefde. Veeleer ligt het in de bedoeling van de vragenstellers aan hun medespelers de gelegenheid te geven elkaar hun wederzijdse gevoelens van genegenheid te onthullen. De vragen zijn pragmatisch gericht en er wordt een practisch doel mee nagestreefd.

49. Långfors, *Recueil* XCII (Raynaud 942), vss. 3-10.

Al heel vroeg moeten dergelijke vragen in de conincspelen zijn opgenomen. Wij treffen ze aan in de eerste helft van het conincspel in de roman van *Cassamus* (vss. 1376-1543) en de *Limborch* (bk. XI, vss. 143-348, 545-590). In min of meer bedekte bewoordingen worden de minnende paren, die aan het spel deelnemen, uitgenodigd hun liefde te verklaren. Dit brengt Casseel v. Baudre en Edea, Betijs en Ydorus, Demophon en Esioene, Prasijs en Pallas, Colesus en Eliane, Maurus en Meliandre, de koning van Frankrijk en Celidone, de keizer van Rome en Salamine, Ryoen van Spanje en Elionette, de koning van Bohemen en Pasca te zamen. Niet anders in *Tprieel van Troyen*: tegen de achtergrond van een liefelijk prieel als een „locus amoenus”⁵⁰ schildert de auteur over ca. 355 verzen de liefdesverklaring van Polydamas aan Helena, van Menoon aan Polyxena, van Menfloers aan Andronika⁵¹. In een hoofs gesprek worden de verliefden zedelijk verplicht naar waarheid te zeggen op wie zij hun zinnen hebben gezet. Weliswaar is hier geen sprake van een koningskeuze, maar wij zouden kunnen zeggen dat de Liefde zelf de koningin van het spel is. Weer vinden wij talrijke reminiscenties aan de minnetheorie van Andreas Capellanus en merkwaardigerwijze is dit gedeelte van het gedicht oorspronkelijk, althans niet ontleend aan de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure :

Mer diet romans maecte ende screef
Hy vergat...
Een deel der besten aventueren⁵².

E. Langlois, en in zijn voetspoor A. Klein, hebben de mening geopperd als zouden vragen als die wij hier bedoelen, niet tot het oorspronkelijke conincspel hebben behoord. Veel meer zouden zij kenmerkend zijn voor het „jeu as rois et as roïnes”, dat tot op zekere hoogte ermee was verwant, maar er toch verschillend van was⁵³. Zij verwijzen hiervoor naar Jehan Bretel, *Tournois de Chauvenci* (1285), die uitdrukkelijk onderscheid maakt tussen beide spelen⁵⁴ :

50. Dit is een overbekende topos, waarbij een oorzakelijk verband gelegd wordt tussen de liefde en de natuur die door haar bekoorlijkheid die liefde uitlokt, steeds met de stereotiepe stoffering van bloemen, een bron en zingende vogels. Cfr. W. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*, Assen 1963, blz. 132 en E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1963³, blz. 202-206 en passim.

51. Ed.-Verdam, Groningen 1873, vss. 3069-3423.

52. *O.c.*, vss. 2775-2777. De *Roman de Troie* is uitgegeven door L. Constans, Publ. d.l. S.A.T.F., 6 dln., Paris 1904-1912.

53. Zie noot 23.

54. A. Klein, *o.c.*, blz. 226.

Par tout maine l'en grant deduit
 en parler et en divers gieus ;
 Cis qui plus set veut dire mieus ;
 de ça karolent, et cil dansent ;
 li vrai amant d'amors demandent ;
 et li autres en determine
 le gieu *del Roi, de la Roïne*,
 et est fait par commandement ;
 li tiers geue *au Roi qui ne ment*
 et li autres d'amors consoile,
 qui les loiaus amis esvoile

en naar *Le livre du Chevalier de la Tour-Landry* (ed.-Montaiglon, Paris 1854)⁵⁵, waar er sprake is van een spel

pour dire verité du nom de s'amie.

Het zou dan dit spel zijn, dat in 1240 door de synode van Worcester aan de geestelijkheid werd verboden :

Prohibemus etiam clericis ne intersint ludis inhonestis, vel choreis, vel ludant ad aleas vel taxillos ; nec sustineant ludos fieri *de Rege et Regina*, nec arietes levari, nec palestras publicas fieri⁵⁶.

* * *

Uit ons onderzoek naar de verspreiding van de (ofra.) minnevragen in het mnl. is gebleken, dat zij niet uitsluitend voorkomen in de conincspelen. Alhoewel grote verzamelingen, zoals die in de Franse letterkunde kunnen worden aangewezen, ontbreken, kan men toch onder veel didactisch kleingoed, dat ons uit de middeleeuwen bewaard is gebleven, collecties van min of meer grote omvang aantreffen. Dat men ze bij de beoefening van het conincspel heeft gebezigd, is meer dan waarschijnlijk. Toch zou het buiten het bestek van deze bijdrage vallen er een exhaustieve studie aan te wijden. Wij hopen dat bij een volgende gelegenheid te doen, maar willen nu reeds een uitzondering maken voor de verzameling die als *Der minnen guet* bekend staat, omdat vóór ons W. Suchier van enige der daarin voorkomende vragen de bron heeft aangeduid⁵⁷, en voor de *Questien oft raetsels der minnen* van Marcus van Vaernewijck, omdat die voor zover wij weten de belangrijkste verzameling mnl. minnevragen uitmaken.

55. *Ibid.*, blz. 229.

56. Rom. Forsch. 23, 171.

57. In hoofdzaak gedeelten uit *Le chastel d'amours*, in de editie van Klein blzz. 143-160 en 178-181. Cfr. W. Suchier, *Eine mittelniederländische Bearbeitung altfranzösischer Minnefragen*, Archiv f. d. Stud. neueren Sprachen u. Lit. 130 (1913), blz. 12-31.

Met betrekking tot *Der minnen guet* is dat tamelijk eenvoudig en behoeven wij slechts enkele aanvullingen te geven bij wat Suchier, *l.c.*, heeft samengelezen. De nummering der stukken is die van de ed.-Verwijs :

Minnen Guet 22 (= Suchier 1). Vgl. *Klein 184* (H 16) :

- Aux fins amanz qui ament aut
qui d'amours sont ardans et chaut,
quel chose est ce que miex leur vaut
et au besoing plus toust leur fault ?
- Beau parler

en Vaernewijcks *Questien* II, 10 fol. J 6 v°) :

- Welck is voor minnaers die minnen ghetrouwe
Tbequaemste, en dat henlieden aldereerst begheeft ?
- ... tbequaemste datter is ghebleken
In minnen, dat is schoon spreken.

Zie nog Priebisch, *ZdPh.* 38, 331.

Minnen Guet 23 (= Suchier 2). Vgl. *Klein 182* (J 14) :

- Qu'est l'enseigne par defor
qe plus monstre amour de quoer,
et cele enseigne est si aperte
q'ele ne pust estre coverte ?
- Colour mover *etc.*

Het antwoord is niet hetzelfde in de mnl. tekst : „sijn ghetrouwe ende sonder quaet”. Daarentegen in Vaernewijcks *Questien* II, 11 (fol. J 7 r°) :

- Welck ist teecken van buyten meest bewijsende
Dat int herte logiert der minnen vier ?
- Veranderen van ghedaente oft coleure.

Minnen Guet 24 (= Suchier 3). Vgl. *Klein 186* (M 15) :

- Qu'est en amours mere et nourrice,
quant plus est noble tant plus est nyce ?
- Esperance.

Het antwoord ontbreekt in de mnl. tekst.

Minnen Guet 25 (= Suchier 4). Vgl. *Klein 181* (J 13) :

- Par quel assay et par quel touche
pust dame myeus prover
cely qy ly prie d'amer,
s'il ayme de quer ou de bouche ?
- Par fere daunger, *etc.*

en zie Priebſch, *ZdPh.* 38, 331. Weer ontbreekt het antwoord in het Haagſe handschrift ; in het ripuarisch-gekleurde Brusselſe hs. : „dats by truwen”.

Minnen Guet 27 (= Suchier 7). Vgl. *Klein* 200 (P 32) :

– Une dame mande son amy coucher avec elle par tel convenant que il ne fera que baisier et accoller tant seulement ; il y vient et tient son convenant. Lequel fait plus l'ung pour l'autre ?

– Luy

en zie Priebſch, *ZdPh.* 38, 331-32. Geen antwoord in het Haagſe handschrift ; in het Brusselſe : „ich meer dor oer”. Het omgekeerde antwoord in hs. 236 van de Faculté de Médecine te Montpellier (K 14) :

– Il est uns hons qui aime loialment, et tant a vers se dame desservi que elle li consent une nuit a gesir avoeces li, et n'i ara que baisiers et acolers ; li quels fait plus li uns pour l'autre ?

– Li femme.

Hetzelfde probleem wordt gesteld in een jeu-parti van Guillaume le Vinier⁵⁸ :

Il est uns hom ki aime loiaument
Et tant a vers s'amie deservi
K'ele une nuit en sen lit le consent
Tout nu a nu, sans nul dosniement
Fors d'acoler et de baisier ausi ;
Dites s'el fait plus pour lui k'il pour li.

Minnen Guet 28 (= Suchier 9). Vgl. *Klein* 123 (P 34) :

– Vous aymez une dame et cognoissez bien que d'ele ne serez ja aymé. Assavoir se vous vouldrez que ung autre en joysse ?

– Nenny

en zie Priebſch, *ZdPh.* 38, 332. Hetzelfde bij Jehan Bretel⁵⁹ :

Ferri, se vous bien amiés
Dame u damoiselle
Et tout de fi seüsies
Que ja de le bele
Nul jor ne seriés amés,
Seroit çou vo volontés
Qu'uns vos compains en goïst
A qui ele se tenist ?

58. Långfors, *Recueil* CXXIX (Raynaud 691), vss. 3-8.

59. Långfors, *Recueil* LV (Raynaud 1340), vss. 1-8.

Minnen Guet 29 (= Suchier 8). Vgl. *Klein* 11 (K 15) :

- Vous aves une amie hors du pais, lequel ameries vous miex,
quant vous l'i iries veïr : k'elle fust morte, u k'elle eüst folijet a .I.
seul homme de coi elle fust repentans ?
- Qu'elle eüst meffait

en zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 332. Het antwoord ontbreekt in het Haagse handschrift ; in de ripuarische versie : „in beruwenis”. Het tegenovergestelde antwoord in *Les adevineaux amoureux* (F I, 10) en *Les demandes d'amours* (O 31), benevens in Vaernewijcks *Questien* I, 8 (fol. H 8 r°) :

- ... waert dat ghy minde
Een joncvrouwe in een verre gheweste,
En daer comende, wat ghy lieuer verfinde
Haer ghehouwet te siene...
Oft te hoorene...
Dat sy ware van deser weerelt versheyden ?
- Veel lieuer waer sy my der werelt ouerleden
Dan datse een ander hadde int houwelijck ontfaen.

Dezelfde vraag komt voor in een jeu-parti van Jehan Bretel⁶⁰ :

Lambert, une amie avés
A Abeville manant,
Et pour çou je vous demant
Li qels sera mix vos grés,
Qant vous reveoir l'irés,
Qu'ele eüst fait folie
A un suel houme vaillant
S'en eüst cuer repentant ?

Minnen Guet 30 (= Suchier 10). Vgl. *Klein* 24 (B II, 15) :

- Biau sire je vous demande, se il estoit ainssi que uns hons amast
vostre amie et le seüssiez bien, lequel ameriez vous mielz : ou que
vous entrissiez en sa meson et il en ysis, ou que vous en issiez et
il i entrast ?
- Dame, je aroie plus chier qe il en fust allez et je i entrasse *etc.*

en Vaernewijcks *Questien* III, 3 (fol. K 1 r°) :

- Oft ghy een ionckvrouwe in liefden hadt versint
Wt gheheelder herten...
En sy van een ander oock waer bemint,
Wat hadt ghi lieuer, weer dat ghy hem comende saecht
Wt haer camere als ghi daer ghinct onghetraecht,
Oft in gaen als ghy daer quaemt wt ghestreken ?
- ... het ware my veel anghenamere
Dat hy daer wt quame als icker in ghinghe.

60. Långfors, *Recueil* LVII (Raynaud 915), vss. 1-9.

Het antwoord, dat in het Haagse handschrift ontbreekt, in de ripuarische bewerking: „ick daerinne ende hy daer wt”. Dezelfde quaestio wordt door Jehan Bretel voorgelegd in een jeu-parti⁶¹:

Grieviler, se vous quidiés
 Que jou vostre amie amasse,
 Dites le quel vous prendriés :
 U que jou vous encontrasse
 Qant vous iriés par nuit a li parler,
 A mon issir si deüssiés entrer,
 U cant vous en issiés
 Et g'i entraisse tous liés ?

Minnen Guet 31 (= Suchier 6). Vgl. *Klein* 134 (J 17) :

– Lequel averes vous plus al quer :
 joyir ove tost fyner,
 ou bon espeyr a tut dis durer ?
 – Jeo me prenck al esperer
 pour le durer

en zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 331. Het antwoord, dat in het Haagse handschrift weer ontbreekt, is in het Brusselse geheel verschillend van dit in het Franse voorbeeld: „eyn corte genoecht”.

Dezelfde vraag bij Adam de Givenci⁶² :

Li quieus vaut mieus, selon vostre enscient,
 U joie avoir ki tost doive falir
 U haus espoir adès, sans plus joïr ?

Minnen Guet 32 (= Suchier 11). Vgl. *Klein* 172 (K 20) :

– De coi peut grans pourfis venir
 en amours maintenir ?
 – Bien chelers

en zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 332. Geen antwoord in het Haagse handschrift; in de ripuarische versie: „wael helen”.

Minnen Guet 33 (= Suchier 13). Vgl. *Klein* 170 (J 11) :

– Qu'est le meyndre douns qu'amour face
 qe plus conforte et plus solace ?
 – Regarder

en Vaernewijcks *Questien* II, 13 (fol. J 7 v°) :

– Welck is nu van minnen de minste ghifte
 En die den minnare meest consoleert ?
 – ... dat is een liefdelijck ghesichte.

61. Långfors, *Recueil* XXXVI (Raynaud 1346), vss. 1-8.

62. Långfors, *Recueil* CXXXVIII (Raynaud 1085), vss. 6-8.

Weer ontbreekt het antwoord in het Haagse handschrift, in het Brusselse : „frundelic aensien”. Zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 332.

Minnen Guet 34 (= Suchier 12). Vgl. *Klein* 169 (J 10) :

- De quey fet amours curteysie
meyns profitable et plus prisie ?
- De beyser

en zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 332. Het antwoord, dat in het Haagse handschrift niet voorkomt, in de ripuarische versie : „eyns kussen”. Daarvan afwijkend *Questien* II, 12 (fol. J 7 r°) :

- Welck is in liefden dat schijnsel vriendelijck
Minst profijtelijck en nochtans ghepresen meest ?
- ... dat is een helsen sonder cussen.

Minnen Guet 35 (= Suchier 15). Vgl. *Klein* 173 (J 1) :

- Du chastel d'amours vous demens,
dunt es ly primer fundemens ?
- D'amer lealment

en zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 332. Geen antwoord in het Haagse handschrift ; in de ripuarische versie : „getruheit”. Vgl. ook nog *Questien* III, 4 (fol. K 1 v°) :

- So vraghe ick v...
- Welck tfondament is vander minnen casteel ?
- Eerbaer ghenoechte.

Minnen Guet 36 (= Suchier 16). Vgl. *Klein* 171 (J 12) :

- Quele chose tient amour a sien
et cele chose est honour et bien ?
- Contenance

en zie Priebisch, *ZdPh.* 38, 332. Het antwoord komt weer niet voor in het Haagse handschrift ; in het Brusselse : „be gestedicheit”.

Minnen Guet 37 (= Suchier 17) is nagenoeg hetzelfde als *Klein* 176 (J 3)⁶³ :

- Dites moy qi sunt les kernels,
les siates et les quariaus ?
- Regard atreiaunt

63. Een enigszins anders geformuleerde vraag, waarin er geen sprake is van pijlen (*siates*) in hs. L (3) en druk O (13).

en *Questien* III, 6 (fol. K 2 r°) :

- ... welck sijn nv die setelen
Inder minnen casteel...
- Ende welck sijn oock de schichten diemer can schieten ?
- ... die setelen sijn die ghesichten
Daer damoreuse in rusten en vrolijck leuen ;
Die schichten comen daer oock wtghedreuen.

Het antwoord ontbreekt in de mnl. tekst.

Minnen Guet 38 (= Suchier 18). Vgl. *Klein* 177 (J 5) :

- Q'est la clef (saver m'estoet)
qe la porte deformer poet ?
- Continuelment prier

en Vaernewijcks *Questien* III, 8 (fol. K 2 v°) :

- Noch vraghe ick...
- Welck dat den sluetel is die tcasteel can ontsluyten ?
- De sluetel is ghenamt eenpaerlyck bidden.

Het antwoord, dat in het Haagse handschrift ontbreekt, in de ripuarische versie, afwijkend van het Franse voorbeeld : „hoescheit”.

Minnen Guet 39 (= Suchier 19). Vgl. *Klein* 202 (M 6) :

- Quelle est la chambre, ou sont ly lit
ou l'amant prent son premier lit (l. delit) ?
- Jouyr oustreement

en *Questien* III, 10 (fol. K 3 r°) :

- Welck dat in minnen de camer mach wesen
Die een lief sijnen lieue can minnelyck verleenen,
Welck mach oock sijn het bedde met eenen ?
- Volmaect ghebruyck...
- Is camer ende bedde, so menich wel weet.

In het Haagse handschrift luidt het antwoord, dat in het Brusselse ontbreekt : „loen der minnen”.

Minnen Guet 40 (= Suchier 20). Vgl. *Klein* 179 (J 7) :

- Après les gardes me només
par quels le chastel est gardés

en Vaernewijcks *Questien* III, 7 (fol. K 2 r°) :

- Welcke is de meester die de duere wacht
Oft de poortier alsoomen mocht noemen ?

met een antwoord dat helemaal niet voorkomt in de Franse bronnen :

Dese poortier die altijd nauwe sorghe draecht
Om der minnen casteel te beurijden van hindere
Dat is de vreesse.

Ook het antwoord in het Haagse handschrift („die hem houden segelijc”) is anders dan dit in de Franse voorbeelden en heeft weinig zin. Berust het op een verschrijving van de copijst ?

Minnen Guet 52 doet tenslotte denken aan het thema van een jeupartij van Jehan Bretel⁶⁴, dat wij niet hebben teruggevonden onder de ofra. minnevragen :

Adan, mout fu Aristotes sachans,
Et si fu par amours tés menés
Qu'enselés fut comme chevaus ferrans
Et chevauchiés, ensi que vous savés,
De cheli que il voloit a amie
Qui en le fin couvent ne li tint mie.
Vourriés vous estre atournés ensemment
De vo dame, se vous tenist couvent ?

Zoals wij reeds hebben opgemerkt, bestaat Marcus van Vaernewijcks *Questien oft raetsels der minnen*, de jongste van de ons bekende verzamelingen nml. minnevragen, die in 1564 bij Cornelis vander Riviere te Doesburg in Gelderland is gedrukt, uit vier afdelingen, waarin een jonkvrouw en een ridder om beurten meer of minder ingewikkelde liefdegevallen aan elkaar ter oplossing voorleggen. De collectie sluit aan bij een vrije bewerking van Ovidius' *Ars Amandi*⁶⁵, daarvan gescheiden door „diversche minnebrieven, refereynen, baladen ende anders”, die grotendeels mogen worden toegeschreven aan Matthijs de Casteleyn⁶⁶. Zij bevat achtereenvolgens :

fol. H 6r^o-J 4v^o : Hier naer volghen veel schoone questien oft raetsels der Minnen met vrighen en antwoorden. De welke een Joncvrouwe vraecht ende een Ridder solueert, den Minnaers seer orbaer te weten (53 × 7 verzen)

fol. J 4v^o-J 8v^o : Hier nae volghen ander questien die de Riddere vraecht, ende de Jonckvrouwe solueert, seer lustich om lesen (34 × 7 verzen)

64. Langfors, *Recueil CXVI* (Raynaud 277), vss. 1-8.

65. Zie hierover Kalf, *Gesch. d. Ned. Lett. in de 16de eeuw II*, Leiden 1889, blz. 180 e.v.

66. Naar een vriendelijke mededeling van drs. R. Claeys, die hier nader zal op ingaan in zijn doctorale scriptie over De Casteleyn, waarmee hij eerlang hoopt te promoveren aan de R.U. te Gent.

fol. J 8v^o-K 4r^o : Hier vraecht de Jonckvrouwe wederom, ende de Ridder soluerende antwoord (24 × 7 verzen)

fol. K 4r^o-K 6v^o : Hier nae vraecht die Riddere wederom ende die Jonckvrouwe antwoord (27 × 7 verzen),

in het totaal dus 138 rijmrijke rederijkersstrofen, die te zamen 61 vragen en antwoorden uitmaken. Wij zullen die vragen en antwoorden nu vergelijken met hun Franse bron : *Les adevineaux amoureux*, bij Colard Mansion te Parijs (?) ca. 1479 (door Klein aangeduid als *F* en *Q*), en daartoe de inhoud van Vaernewijcks verzen zo getrouw mogelijk in hedendaags Nederlands samenvatten⁶⁷ :

Questien I, 1 : Wie op hoffelijke wijze vragen stelt, wordt hoofs bejegend ; daarom durf ik vragen welke de redenen zijn die iemand ertoe brengen lief te hebben ?

A. : Men kan liefhebben ten eerste om eer en aanzien te verwerven, ten tweede om met de beminde in het huwelijk te treden, ten derde om door haar rijkdom te verkrijgen, ten vierde om haar te omhelzen en van haar te genieten.

Vgl. *Klein* 38 (F I, 1) :

– Sire chevalier, ... je vous supplie et requiers que me dites tout premierement qui est la cause pourquoy on aime ?

– Damoiselle, moult grant chose me demandez, mais a vostre correction et des plus sages et experimentez je treuve qu'ilz sont quatre manieres de desirs, des quelz les poursuivans amour usent diversement. Le premier des desirs est de grant pris ; car on aime une dame ou damoiselle pour d'elle aprendre et mieulx valoir, et pour le tresgrant bien et honneur qui est en celle et par ce acquerre honneur et pris. Le second desir, qui est honneste, est que on aime s'amie... pour avoir a mariage qui est saint estat. Le tiers qui est lait et deshonneste est, quant aucun ayme pour attraire prouffit et gaing de sa partie. Et le quart qui est naturel est, quant on aime sa partie (*l. s'amie*) pour joyr a sa volenté et plaisance.

Questien I, 2 : Welke van deze vier redenen is het fatsoenlijkst, het minst verachtelijk en het prijzenswaardigst ?

A. : Liefhebben om eer en aanzien te verwerven is welvoeglijk en daarenboven te waardenen ; wie bemint met het oog op een huwelijk mag zich daarop laten voorstaan ; wie enkel liefheeft om goed of geld is te misprijzen ; de vleselijke liefde tenslotte is de meest natuurlijke.

67. Daar wij binnenkort een heruitgave van de *Questien* zullen bezorgen, zien wij geen bezwaar tegen deze werkwijze. Het maakt ons overzicht vlot leesbaar en spaart plaatsruimte uit. Eens dat onze editie beschikbaar zal zijn, zal de vakgenoot zonder moeite de oorspronkelijke tekst met onze parafraze kunnen vergelijken. Intussen beschouwe men wat volgt als een eerste oriëntatie.

Vgl. *Klein* 39 (F I, 2), dat door Vaernewijck niet helemaal is gevolgd, omdat hij gedeeltelijk aansluit bij het voorgaande :

- Sire chevalier, lequel de ces desirs est le plus honneste et vault le mieulx ?
- Damoiselle, le premier vault trop mieulx des autres, car toutes manieres de gens pevent amer par cellui desir, sans en aucune maniere meffaire.

Questien I, 3 : Wat zal de minnaar verkiezen, met zijn geliefde geslachtsgemeenschap hebben zonder haar te begeren, of haar begeren zonder dat er van geslachtsgemeenschap sprake is ?

A. : Het tweede alternatief, want niemand kan de wonderdadige kracht van de liefde ondergaan, als hij niet door begeerte daartoe wordt gedreven.

Vgl. *Klein* 1 (F I, 3) :

- Sire chevalier, je vous demande..., lequel vous ameriez le mieulx : ou a joyr de voz amours sans desirer, ou a desirer sans joyr ?
- Damoiselle, a les desirer sans joyr : car nul ne puet savoir la grande vertu qui est en amours, s'il n'a avant eü et sentu l'aguillon de loyal desir.

Questien I, 4 : zie boven sub g.

Questien I, 5 : zie boven sub f.

Questien I, 6 : zie boven sub h.

Questien I, 7 : Hoe komt het toch, dat onder trouwe minnaars zo vaak jaloersheid bestaat ?

A. : Jaloersheid is er steeds, wanneer men vurig bemint, want niemand kan waarlijk liefhebben zonder ijverzuchtig te zijn.

Vgl. *Klein* 48 (F I, 8) :

- Sire chevalier, dittes moy..., dont jalousie puet venir aux vrays amans ?
- Je cuide, damoiselle, qu'elle leur viengne de tresloyaument et de tresardamment amer. Car pou ou nul puet amer sans estre jaloux ou jalouse.

Questien I, 8 : zie *Minnen Guet* 29.

Questien I, 9 : zie boven sub a.

Questien I, 10 : Gij hebt een vriend die al uw geheimen kent en gij kent ook de zijne, zelfs weet gij van elkander dat gij beiden een vrouw bemint ; wat zoudt gij liever hebben, dat gij ze van hem zoudt afnemen, of dat hij ze u ontfutselt ?

A. : Mij ware liever dat hij ze mij ontnemt, want deed ik het, dan zou ik ontrouw handelen en dat is bovenal te verfoeien.

Vgl. *Klein* 12 (F I, 12) :

– Sire chevalier, ainçoires vous demande, se vous aviez un vostre bien amé compaignon lequel sceüst tous vos secrez et vous pareillement les siens, et entre vous deulx amissiez une damoiselle, lequel ameriez vous mieulx, s'il convenoit qu'il fust : ou que vous prenisiez s'amie... en mariage, ou qu'il prenist la vostre ?

– Damoiselle, trop mieulx ameroie qu'il preist la mienne. Car se je prenoie s'amie, je lui feroie desloyauté qui me tourneroit en vice et a vilonnie *etc.*

Aan dezelfde minnevraag herinnert nog een jeu-parti van Jehan Bretel⁶⁸, al is de voorstelling van zaken enigszins verschillend :

Lambert, se vous amiés bien loiaument
 Une dame qui fust sage et vaillans,
 Le kel ariés vous plus kier,
 U ele vous amast soufisaument
 Et autres fust del cors de li tenans
 Et l'eüst prise a moullier,
 U ele eüst aurui s'amour dounee,
 Si l'eüssiés espousee ?

Question I, 11 : Twee minnaars nodigen een jonkvrouw ten dans ; de ene heeft op het hoofd een rozenhoed en zij draagt er ook een. Nu schenkt zij haar rozenhoed aan degene die blootshoofd is, terwijl zij die van de andere afneemt en op haar eigen hoofd zet. Aan wie van beiden geeft zij het grootste bewijs van haar liefde ?

A. : Aan degene van wie zij de rozenhoed afneemt, want nemen is een teken van vertrouwen en geven kunnen licht alle vrouwen, behoudens haar eer.

Vgl. *Klein* 119 (F I, 13)⁶⁹ :

– Sire chevalier, ilz sont deux hommes qui tous deux aiment une damoiselle dont chacun d'eux cuide estre le mieulx amé. Or avient que eulx deux sont un jour a une danse et la damoiselle ou milieu, laquele porte sur son chief un chapel de roses et l'un des compaignons aussi un autre. La damoiselle bien aprise prent le sien de dessus son chef et le met sur le chief de celui qui point n'en a. Et tantost prent l'autre chapel de dessus le chief de celui qui apporté l'avoit a la feste. Or vous demande, auquel la damoiselle monstre le plus grant signe d'amour ?

– Damoiselle, elle monstre plus grant signe d'amour a celui, duquel elle prent le chapel de dessus son chef. Car le prendre monstre

68. Långfors, *Recueil* LIV (Raynaud 704), vss. 1-8.

69. Dezelfde minnevraag vindt men als eerste van de dertien minnevragen in Boccaccio's *Filocolo* (Romania 31, 36-37).

signe de fiance et d'amours : et le donner est une courtoisie que toutes dames pevent faire sauve leur honneur.

Questien I, 12 : Twee minnaars houden van dezelfde vrouw en beiden bidden haar om een beloning voor hun diensten. De ene laat zij toe haar te kussen, de andere neemt zij in de armen. Van wie houdt zij het meest ?

A. : Van degene die haar mag kussen, want duizend maal door haar in de armen te worden genomen betekent niets daartegenover. Vgl. *Klein 120* (F I, 14) :

– Sire chevalier, ilz sont deux hommes qui tous deux aiment une damoiselle, et chascun d'eux lui requiert avoir querredon de son service. La damoiselle... ottroye a l'un qu'il prengne d'elle un seul baisier, et de l'autre elle sueffre qu'il l'accole tant seulement. Or vous demande, auquel elle monstre plus grant signe d'amour ?

– Damoiselle, sachiez que c'est a celui, auquel elle ottroye le baisier : car cent mille accolers n'atinderoient pas a un baisier ottroué d'une dame en amours.

Questien I, 13 : Stel dat een dame ingaat op uw aanzoek op voorwaarde dat gij haar later nooit meer van liefde zult gewagen, zoudt gij een dergelijk voorstel aanvaarden ?

A. : Geenszins, want ik zou mij veel leed op de hals halen, vermits de vlam der liefde in het hart van de minnaar nimmer dooft.

Vgl. *Klein 121* (F I, 15) :

– Sire chevalier, aincoires vous demande en toute honnesteté que me dittes : se vous aviez une dame en amours et vous lui requeriez de son amour tant que par sa debonnaireté elle le vous ottroyast par tel convenant que jamais plus ne lui demanderiez aucune chose, se vous acceperiez cestui marchié ou non ?

– Certes, damoiselle, nennil. Car ce ne puet estre que en parfaicte amour ait fin *etc.*

en Jehan Bretel ⁷⁰ :

Uns hom une dame proie
D'amer, ele li otroie
S'amour deboinairement ;
Mais par l'otroi seulement
S'en veut a tous jours passer ;
Doit il plus en li clamer ?

Questien I, 14 : Waar zoudt gij de voorkeur aan geven, dat uw beminde bekend verdrietig te zijn omdat zij u te zeer liefheeft of omdat zij een ander vóór u heeft bemind ?

70. Långfors, *Recueil XLVII* (Raynaud 1042), vss. 5-10.

A. : Het eerste alternatief, want het zou mij te veel pijn doen te vernemen dat zij aan een rivaal haar gunsten heeft geschonken. Vgl. *Klein* 122 (F I, 16) :

– Sire chevalier, je vous demande... Assavoir... du quel vous voz tendriez plus grevé : ou s'elle vous disoit qu'elle eüst le coeur dolent de ce que trop vous aimast, ou se elle regrettoit un autre qu'elle eüst amé avant vous ?

– Damoiselle, trop mieulx ameroye le premier que le second. Car de ce qu'elle regretteroit l'amour d'un autre, ce me seroit trop grieve chose a oyr

en Jehan Bretel ⁷¹ :

Jehan de Greviler, s'aveuc celi
 Que vous amez fussiez en leu secré
 Et joissiez tout plenement de li,
 Du quel vous tenriez vous plus a grevé :
 Ou c'ele avoit le cuer triste et dolant
 Entroeus de ce qu'ele vous amast tant,
 Ou s'ele entroeus regrettoit
 Un ami qu'avoir soloit ?

Questien I, 15 : Welke zou uw keuze zijn, indien gij mocht kiezen tussen een vrouw die uw lusten bevredigt, maar tot wie het u verboden is te spreken, en een vrouw met wie gij naar believen moogt converseren zonder haar echter aan te raken ?

A. : Liever zou ik degene verkiezen met wie ik mag praten zonder haar aan te raken, want het zijn de zoete woorden die de liefde in stand houden.

Vgl. *Klein* 124 (F I, 19) :

– Sire chevalier, ... se vous amissiez une dame de fine amour, lequel ameriez vous le mieulx : a avoir d'elle tous vos voloires et plaisirs par tel si que jamais ne la veüssiez ne parlassiez a elle, ou que la peüssiez voir et a elle parler sans la jamais touchier ?

– Damoiselle, trop mieulx ameroye a la veoir et parler a elle sans la touchier. Car trop seroit chose brutale et grieve a un homme de estre en la compaignie de sa dame sans la jamais veoir ne pover parler ne deviser a elle

en Raoul de Soissons ⁷² :

... li quiex doit mielz valoir :
 Ou souvent s'amie sentir,
 Baisier, acoler, sanz veoir,
 Sanz parler et sanz plus avoir

71. Långfors, *Recueil* XXVI (Raynaud 1034), vss. 1-8.

72. Långfors, *Recueil* VII (Raynaud 1393), vss. 2-8.

A toz jors mès de ses amors,
 Ou veoir et parler toz jors,
 Sanz sentir et sanz atouchier ?

Questien I, 16 : Welke gave zoudt gij uw geliefde toevertrouwen, mocht het in uw macht liggen alle gaven der liefde te schenken aan degene die gij bemint, wyl gij zoudt weten dat enkel een ervan bij haar kan beklijven ?

A. : Trouw ; want waar trouw ontbreekt, gaat de liefde ten onder.
 Vgl. *Klein 125* (F I, 20) :

- Sire chevalier, ... je vous demande que respondez une question, assavoir se toutes graces estoient a vous a donner qui sont en amours et peüssiez donner a nullui que l'une tant seulement : laquele donneriez vous a vostre dame en amours ?
- Dame, je lui donneroie loyauté, car entre toutes les vertus c'est la plus souveraine en amours.

Questien I, 17 : Twee heren houden van een dame ; de eerste komt daar rond voor uit, maar wordt afgewezen ; de tweede durft haar geen aanzoek doen uit schaamte. Wie van beiden lijdt de grootste liefdesmart ?

A. : Degene die wordt afgewezen, want de andere mag nog hoop koesteren dat zij zich over hem zal ontfermen.

Vgl. *Klein 126* (F I, 21) :

- Sire chevalier, ilz sont deux gentilz hommes qui aiment une damoiselle. Desquelz l'un lui requiert de son amour..., mais en elle ne puet trouver aucun merci, car elle ne l'aime point. Et l'autre escuier ne l'ose requerre de son amour et si perchoit tresbien au semblant d'elle qu'elle l'aime tresloyaument. Or je vous demande : le quel d'eux vit en plus grant anoy de cuer et en plus grant merancolie ?
- Dame, je vous respons, que ce doit estre celui qui est escondis de s'amie etc.

Questien I, 18 : zie boven sub c.

Questien I, 19 : Gij en uw rivaal beminnen evenzeer een jonkvrouw ; wat zoudt gij verkiezen, dat gij beiden een blauwtje loopt, of dat gij beiden bij haar gehoor zoudt vinden ?

A. : Dat wij beiden een blauwtje zouden lopen, want ware liefde kent slechts één uitverkorene.

Vgl. *Klein 96* (F I, 23) :

- Sire chevalier, ... je vous demande, s'il avenoit que vous amissiez dame ou damoiselle de parfaite amour, et vous seüssiez bien que un autre l'amast aussy parfaitement comme vous, lequel avriez vous plus chier : ou que tous deux faillissiez a l'amour d'elle, sans jamais

y recouvrer, ou que tous deux en eüssiez vostre desir et volenté ?
 – Certes, damoiselle, trop mieulx ameroie que tous deux y faillissons. Car plus tost voudroie languir en sa merci attendant, qu'elle fust ainsi de son honneur amoindrie.

en Jehan Bretel ⁷³ :

Cuveliers, vous amerés
 Et bele et sage et vaillant,
 Et uns autres autretant
 L'amera con vous ferés ;
 Li ques sera mieus vos grés,
 U vous i soiiés falant
 Andoi sans nul rechovrier
 U kachuns en ait son desirier ?

Questien I, 20 : Mocht gij het loon der minne slechts door valsheid kunnen verkrijgen, zoudt gij daar dan voor te vinden zijn ?
 A. : Ja, als het mijn geliefde niet tot schande zou strekken en ik zou mogen hopen dat ze het mij later zou vergeven.

Vgl. *Klein* 127 (F I, 24) :

– Sire chevalier, je vous demande, se ainsi estoit que ne peüssiez avoir l'ottroy de l'amour de vostre dame en amours, fors par traijson, se vous la prendriez ou non ?
 – Damoiselle, oyl, par tele condicion que la traijson ne fust trop ou deshonneur d'elle. Car cestui vice seroit en apres pardonnable

en Jehan Bretel ⁷⁴ :

Le quel ariés vous plus chier,
 Ou vo dame a gaaingnier
 Outre son gré, par droite traïson,
 Ou li servir loiaument en pardon
 Trestoute vo vie,
 Et si s'en tiengne a païe

en dezelfde ⁷⁵ :

... ki par traïson droite
 Porroit l'amour conquerer
 De sa dame qui il aime et couvoite,
 K'en oseriés vous loer :
 Feroit il bien u mal, sens u folie ?

Questien I, 21 : Gij hebt in steekspel of tornooi de eerste prijs behaald ; hoe dit aan uw dame mede te delen zonder u al te onbescheiden daarop te beroemen ?

73. Långfors, *Recueil* LXIV (Raynaud 909), vss. 1-8.

74. Långfors, *Recueil* CXIII (Raynaud 950), vss. 5-10.

75. Långfors, *Recueil* LXXXVI (Raynaud 1850), vss. 1-5.

A. : Ik zou haar zeggen dat zij de prijs heeft gewonnen, want alles wat een minnaar verricht, doet hij door en terwille van zijn geliefde.

Vgl. *Klein 130* (F I, 27) :

– Sire chevalier, s'il avenoit que vous retournessiez des joustes ou tournoy ou d'aucun noble fait d'armes, dont rapportissiez le pris et l'onneur, et vostre dame en amour vous demandast qui avroit eü l'onneur pour ce jour : comment lui responderiez vous sans vous vanter ?

– Dame, je lui diroie qu'elle en avroit eü le pris. Car, se vray amant fait aucun bien qui lui soit tourné a loenge et honneur, le pris en doit estre a sa dame, pour l'amour de laquele il l'a fait.

Questien I, 22 : Van twee zusters, beiden even mooi, hebt gij ene hartstochtelijk lief, maar zij behandelt u met minachting ; de andere mint u boven alles, maar uw hart blijft onverschillig voor haar ; als zij nu beiden in levensgevaar zouden verkeren en gij slechts een van die zusters zoudt kunnen redden, welke zoudt gij dan te hulp komen ?

A. : Degene die ik liefheb, want anders zou ik ontrouw blijken te zijn ; al mint zij mij nu niet, toch mag ik blijven hoop koesteren dat ik haar eens welgevallig zal zijn.

Vgl. *Klein 10* (F I, 30) :

– Sire chevalier... Ilz sont deux damoiselles, soeurs, toutes d'un sens et d'une beauté, desqueles vous amez l'une parfaitement et si savez bien que point ne vous aime. Et l'autre vous aime de tout son cuer et vous ne l'amez point. Or est le cas tel qu'il leur fault passer une riviere. Mais la fortune est qu'il convient l'une d'elles noyer. Et en vous est de rescourre et sauver, laquele qu'il vous plaist. Si vous prie que me dittes laquele vous sauveriez : ou celle qui vous aime, ou celle qui point ne vous aime ?

– Certes, damoiselle, je rescourroie celle que j'aimeroie. Car ce seroit grande desloyauté de laissier perir ce que mon cuer ameroit, dont jamais il n'avroit joye. Et combien que de present elle ne m'aimast point, si avroie tousjours espoir que en temps avenir elle avroit de moy pitié, car espoir est ce qui soustient les amans et non autre.

Dezelfde minnevraag bij Jacob van Maerlant, *Tweede Martijn*, vss. 54-91, waar het echter gaat over de liefde voor de wereld, de eerste, en de liefde tot God, de tweede. Zo stijgt het probleem hier uit tot diepe ernst, boven ijdel woordenspel.

Questien I, 23 : Wat is moeilijker, de gunst van zijn dame te verwerven, of die te behouden wanneer men ze bezit ?

A. : Het moeilijkst is die te bewaren, want afgunst en vrees belagen

de gelieven voortdurend met achterdocht, waardoor hun alle vreugde ontzegd wordt.

Vgl. *Klein* 16 (F I, 31) :

– Sire chevalier, je vous demande, auquel des deux il convient plus grant sens a l'amant : ou a acquerre amours et merci de sa dame, ou a garder amours et merci, quant la dame en a fait l'ottroy ?

– Damoiselle, a garder amours et merci, quant on en a l'ottroy. Car trop est pres envie de dangier qui tousjours agaittent les amoureux pour les surprendre et empeschier leurs deduits et plaisances.

Question I, 24 : Welk soort liefde is het duurzaamst, de liefde zonder woorden uit de blik gepuurd, of degene die met de tong wordt beleden ?

A. : De eerste, want de ogen spreken direct tot het hart en kunnen niet liegen.

Vgl. *Klein* 43 (F I, 32) :

– Sire chevalier, je vous demande, laquele amour est plus durable et plus aspre : ou celle qui se fait de regard sans parler, ou celle qui est ditte de bouche ?

– Certainement, damoiselle, c'est celle qui se fait de regard sans parler. Car les regards amoureux sont aspres et telement penetratis qu'ils perchent les cuers d'amans et d'amies.

Question I, 25 : Waarnaar gaat uw voorkeur, naar een vrouw die redelijk schoon is, maar buitengewoon verstandig, of naar een vrouw die tamelijk intelligent is, maar van een stralende schoonheid ?

A. : Ik zou de vrouw verkiezen die bovenmate wijs is en redelijk mooi, want lichamelijke schoonheid verwelkt spoedig, terwijl de schoonheid van de geest eeuwig duurt en vóór alles is te prijzen.

Vgl. *Klein* 37 (F I, 33) :

– Sire chevalier, ainçoires convient que me dittes... lequel vous ameriez mieulx : ou que vostre dame en amours fust belle par raison et sage outrement, ou sage par raison et belle outrement ?

– Damoiselle, je vous respons, que mieulx ameroie qu'elle fust sage outrement et belle raisonnablement etc.

Ongeveer hetzelfde bij Eustache Deschamps, *Demandes entre les dames avecques les responses sur ce*, 27⁷⁶ :

– Se deux dames estoient, l'une belle
et l'autre non, mais saige et de gent corps,

76. Naar hs. f.fr. 840 in de Bibl. Nat. te Parijs, aangehaald door A. Klein, o.c., blz. 274.

et la beauté n'eüst bien maniere en elle,
 auquel des deux seroit mieulx vostre acort ?
 – Plus aim gent corps et bonne maniere
 que la beauté qui n'a sens ne advis.

Zie ook nog Jehan Bretel ⁷⁷ :

Li qieus sera mieus vos grés,
 U chele qui vous amés
 Sera bele par raison
 Et sage a tres grant fuison,
 U sage raisnalement
 Et tres bele outrement ?

Questien I, 26 : Wie leeft in de grootste smart, diegene die ijverzuchtig is op zijn beminde en haar nochtans bezit, of diegene die vruchteloos om haar gunst smeekt, maar van jaloezheid vrij is ?
 A. : Degene die ijverzuchtig is, want hij wordt voortdurend over en weer geslingerd tussen twijfel en vrees, zodat hij nergens rust vindt.

Vgl. *Klein 95* (F I, 34) :

- Sire chevalier, ainçoires vous demande, lequel vit en plus grant malaise : ou celui qui est fins jaloux de s'amie et si en joyst, ou celui qui vit en priant merci sans nul ottroy d'amours et sans jalousie ?
- Damoiselle, celui qui est jaloux de s'amie et si en joyst, car jalousie si est le plus mauvais vice et plus grief aux amans qui soit entre tous autres

en Jehan Bretel ⁷⁸ :

Adan, du quel cuidiés vous
 Qu'i vive a douleur plus grant,
 U cil qui est fins jalous
 De celi qu'il aime tant
 Qu'il ne s'en puet departir
 Et si l'a a son plaisir,
 U cius qui maint en dangier et li prie,
 Mais riens n'i prent, et s'est sans jalousie ?

Questien II, 1 : Is het geoorloofd dat een jonkvrouw zonder gereserveerdheid haar liefde toont voor een geduldig minnaar, of moet zij die voor hem verborgen houden ?

A. : Het is beter liefde te tonen dan een trouw vriend van zich te vervreemden, al is echte trouw dan ook moeilijk te vinden.

Vgl. *Klein 132* (F I, 35) :

77. Långfors, *Recueil* XXXVII (Raynaud 667, 668), vss. 5-10.
 78. Långfors, *Recueil* CXXI (Raynaud 2049), vss. 1-8.

– Damoiselle, ... s'il vous plaist, vous me direz, lequel de deux mieulx vouldroit a dame ou damoiselle : ou qu'elle ottroiast son desir et amour a un escuier de bonne condicion de qui elle seroit loyaument amee, ou qu'elle l'escondist sans y jamais pouvoir recouvrer ?

– Sire chevalier, mieulx lui vouldroit ottroier son amour que l'escondire, car on ne doit trop eslongier un bon amy, quant on l'a, combien que nous disons qu'ilz sont difficiles a trouver.

Questien II, 2 : Wat verkiest gij, een moedig en wijs man die niet schoon is, of een keurig en rijk man die aan schoonheid geen gebrek heeft ?

A. : Ik zou de wijze verkiezen en de vrouwen die dit niet doen zijn gek, want wijsheid gaat boven schoonheid.

Vgl. *Klein 35* (F I, 37) :

– Damoiselle, je vous demande, lequel entre vous dames vous prisiez le plus : ou homme attempé, sage et non gaires bel, ou celui qui est cointes, jolis, envoisiez et plaisans et non gaires prudent ?

– Sire chevalier, trop plus est a prisier l'escuier attempé, sage et a mesure que le bel non prudent. Car jamais n'a lieu vice devant vertu.

Questien II, 3 : Wie is de vurigste minnaar, degene die zijn geliefde neemt zonder omwegen, of degene die haar eerst overlaadt met geschenken ?

A. : Laatstgenoemde, want de eerste vernietigt oprechte liefde, vermits het oneerbaar is enkel lief te hebben om van een vrouw te genieten.

Vgl. *Klein 82* (F I, 38) :

– Damoiselle, je vous demande, laquele femme aime le mieulx : ou celle qui prent, ou celle qui donne ?

– Sire chevalier, je croy que ce soit celle qui donne. Car nul sage escuier ne doit avoir fiance en amour de femme, ne par contraire damoiselle en amour d'homme, qui tend a avoir prouffit de la personne qu'il aime, et mesmes est un vice moult reprochable et deshonneste.

Questien II, 4 : Wat zoudt gij het liefst hebben, dat gij van uw beminde veel kwaad hoorde spreken en alleen goed van hem ondervondt, of dat gij niets dan goed van hem hoorde vertellen, maar tot de vaststelling zoudt komen dat hij eigenlijk slecht is ?

A. : Het eerste alternatief, want het is gebleken dat achterklap vaak onwaar is.

Vgl. *Klein 6* (F I, 40)⁷⁹ :

79. Met een tegenovergesteld antwoord in hss. A (I, 6), B (II, 4) en C (I, 1).

– Damoiselle, je vous demande, lequel de deux mieulx ameriez : ou a oijr dire moult de maulx de vostre ami et vous y trouvissiez moult de biens. Ou que vous oijssiez dire moult de biens de lui et vous y trouvissiez mal ?

– Sire chevalier, a ceste votre demande en est la response moult clere. Car trop mieulx ameroie oijr dire mal de mon amy par tel si que je y trouvasse des biens que le contraire. On dit que tout noble et vaillant cuer ne se doit arrester aux parolles volans *etc.*

en Jehan Bretel ⁸⁰ :

Se vous estiés bien amés
Et s'amisiés bien aussi,
Le quel ariés vos plus kier,
U a oïr tesmougnier
Mout de bien de vostre amie,
Si ne l'i trouvisiés mie,
U mal dire en oïsiés
Et le bien i trouveriés ?

Questien II, 5 : Omdat men het zo dikwijls daarover oneens is, zou ik graag van u vernemen of er in de liefde meer kwaad dan goed is ?

A. : Meer goed voor degene die zich aan haar wetten wil onderwerpen, want in de liefde is er altijd iets dat de minnaar bevredigt. Vgl. *Klein 3* (F I, 42) :

– Damoiselle, pour ce que diversement est entre les hommes parler d'amours, ... je voudroie volentiers savoir de vous, duquel il y a plus en amours : ou de bien ou de mal ?

– Sire chevalier, quoy que l'en die d'amours, trop plus y a de bien que de mal envers ceulx qui s'en scevent entremettre. Car nul ne pourroit tant de mal endurer en la queste d'amours que un tout seul bien ne l'en puisse guerdonner et enrichir

en Jehan Bretel ⁸¹ :

Adan, d'amour vous demant
Que m'en dichiés sans cheler
Dou quel pueent plus trouver
En amour li fin amant
Ou du bien ou du mal... ?

Questien II, 6 : Moet een jonkvrouw het aan haar minnaar bekennen, als zij weet dat zij door nog een ander wordt bemind ?

A. : Gewis, want gelieven mogen niets voor elkander verbergen, willen zij hun liefde zuiver en rein houden.

80. Långfors, *Recueil LXXIII* (Raynaud 1071), vss. 2-10.

81. Långfors, *Recueil CX* (Raynaud 331), vss. 1-5.

Vgl. *Klein* 107 (F I, 44) :

– C'est ce que un escuier et une damoiselle aiment l'un l'autre parfaitement, et il avient que un autre escuier requist la damoiselle de son amour, je vous demande, si elle le doit dire a son ami ou non ?

– Sire chevalier, bien est vray que oncques de ceste chose n'eüst affaire, mais tant vous dy que la damoiselle le doit dire a son amy, voire se elle le scet sage et discret, autrement non. Car entre deux amans ne doit nulle rien estre celee ne de femme a mari.

Questien II, 7 : Mocht gij trouwe minne in uw bezit hebben, wat zoudt gij ermee aanvangen ?

A. : Ik zou ze planten in het hart van mijn minnaar, waar zij mij tot eer en voordeel zou strekken.

Vgl. *Klein* 136 (F I, 45) :

– France damoiselle, se ainsi fust que tenissiez loyales amours en voz mains, je vous prie que me dittes, que vous en feriez ?

– Sire chevalier, sachiez que sans aucun delay je les mettroie en cuer de mon amy. Car ailleurs ne les pourroie mieulx mettre a mon avantaige et honneur.

Questien II, 8 : Wat verkiest gij, dat gij al de gedachten van uw vrijer zoudt kennen, of hij de uwe ?

A. : Ik de zijne, want dan zou ik zekerheid hebben omtrent zijn bedoelingen.

Vgl. *Klein* 137 (F I, 46)⁸² :

– Damoiselle, lequel des deux ameriez vous mieulx : ou que sceüssiez toutes les penseez de vostre amy, ou qu'il sceüst toutes les vostres ?

– Sire chevalier, mieulx ameroie savoir toutes les penseez de mon amy qu'il sceüst les miennes.

Hetzelfde bij Eustache Deschamps, *Demandes etc.*, 8⁸³.

– Lequel vous venroit mieulx a gré,
l'estat de vostre ami sçavoir,
su qu'il seüst vostre secré ?
– Plus chier aroie oïr nouvelle
de son estat...
que ce qu'il sceüst tout le mien.

Questien II, 9 : Wat is in liefdezaken het gevaarlijkste wapen, dat het hardst toeslaat als men het tracht te ontlopen ?

A. : Vals gelaat (= veinzerij).

82. Het tegenovergestelde antwoord in hs. D (2).

83. Naar hs. f.fr. 840 in de Bibl. Nat. te Parijs, aangehaald door A. Klein, *o.c.*, blz. 266.

Vgl. *Klein* 180 (Q I, 1) :

- Qu'est en amours le dart vilain
com plus me fiert et je plus l'aim,
que plus me bat villainement,
plus l'endure legierement ?
- C'est faulz semblant.

Questien II, 10 : zie *Minnen Guet* 22.

Questien II, 11 : zie *Minnen Guet* 23.

Questien II, 12 : zie *Minnen Guet* 34.

Questien II, 13 : zie *Minnen Guet* 33.

Questien II, 14 : Wat staat de minnaar ten dienste om zijn doel te bereiken ?

A. : Beleefdheid, hoofsheid, eerbaarheid.

Vgl. *Klein* 198 (Q I, 10) :

- Qui fait aux fins amans joyr
de ce de quoy ilz ont desir ?
- C'est courtoisie.

Questien II, 15 : Wat doet de liefde groeien en maakt haar duurzaam ?

A. : Tevredenheid en vreugde.

Vgl. *Klein* 199 (Q I, 11) :

- Que fait amours long temps durer
et enforcer et embraser ?
- C'est joye et lesse.

Questien II, 16 : Hoe kan men huichelarij bij de minnaar erkennen ?

A. : Als hij niet doet wat zijn geliefde wenst.

Vgl. *Klein* 183 (Q I, 12)⁸⁴ :

- Quele chose esse qui monstre en fin
le faulx cuer et aussy le fin ;
car en faulx cuer l'amour descroist
et ou fin cuer double et si croist ?
- C'est par monstrar dangier.

Questien II, 17 : Hoe kan men weten of een vrouw verstandig en wijs is ?

A. : Door de antwoorden die ze geeft, want hetgeen zij zegt onthult hoe het met haar gesteld is.

84. Met een afwijkend antwoord hss. H (15) en J (15).

Vgl. *Klein* 181 (Q I, 13)⁸⁵ :

- Par quel semblant et par quel touche
cognoist on sage dame en bouche ?
- C'est par la response qu'elle fait.

Questien III, 1 : Als uw geliefde u zou toevertrouwen dat gij haar uw levensdagen slechts tien keer zoudt mogen bezitten, zoudt gij dit terstond begeren of zoudt gij die tien keren over lange tijd verdelen ?

A. : Deels zou ik terstond van haar gunsten willen genieten, deels zou ik ze over lange tijd verdelen. Nam ik alles ineens, dan zou mij dit naderhand kunnen berouwen.

Vgl. *Klein* 7 (F II, 1)⁸⁶ :

- Sire chevalier, je vous demande, se vous aviez l'ottroy de vostre amie, d'estre dix fois en sa compaignie a vostre volenté, et jamais plus n'y deüssiez estre, se vous les prenderiez en brief temps, ou se vous attenderiez longuement ?
- Damoiselle, sachiez que j'en prenderoie aucunes prestement et les autres garderoie. Car se je les avoie toutes prinses a une fois, je devroie estre dolant, quant si legierement auroie despendu les biens que ma dame m'auroit de sa grace ottroyez et n'y porroie plus recouvrer

en Jehan Bretel⁸⁷ :

Adan, s'il estoit ensi
Que joie fust otroiie
A vous dou cors de cheli
Que vous volés a amie
Dis foyz en tout vostre eage,
Sans plus, or me faites sage
Se vous les prendriés briement
Ou atendriés longement.

Questien III, 2 : Als gij de nacht met uw geliefde moogt doorbrengen op voorwaarde dat zij u een of ander verzoek mag doen, zoudt gij dan wensen dat zij dit deed bij het slapen gaan of bij het ontwaken ?

A. : Bij het slapen gaan, want ik weet vooraf dat haar verzoek mij niet onaangenaam zal zijn, daar zij mij de grote gunst verleent met haar het bed te delen.

85. Daarnaast met een afwijkend antwoord H (13), J (13), K (22), L (13), M (14), N (13), O (4) en P (6).

86. Met tegenovergesteld antwoord A (I, 7), B (II, 5), C (I, 2) en O (41).

87. Långfors, *Recueil* CVIII (Raynaud 1026), vss. 1-8.

Vgl. *Klein* 141 (F II, 2) :

- Sire chevalier, je vous demande, se vous aviez l'ottroy de vostre amie de couchier avec elle par tel, si qu'elle deüst avoir sur vous un souhait tel qu'il lui plairoit, lequel ameriez vous mieulx : ou qu'elle le prist a vostre couchier, ou a vostre lever ?
- Certes, damoiselle, mieulx ameroie qu'elle le preist au couchier. Car puis qu'elle m'auroit ottroyé tele grace que d'estre la nuit empres elle, je pourroie bien penser que son souhait ne seroit point contraire a ma volenté, mais a mon avantaige et honneur

Questien III, 3 : zie *Minnen Guet* 30.

Questien III, 4 : zie *Minnen Guet* 35.

Questien III, 5 : Hoe heet de ringmuur (van 't kasteel der minne) die de liefde duurzaam en sterk maakt, en waarop de gedachten aan de beminde als nijvere wachters rondwandelen ?

A. : Wel helen, d.w.z. zorgvuldig het liefdegeheim bewaren.

Vgl. *Klein* 174 (Q II, 2) :

- Or me nommez le maistre mur
qui plus le fait fort et dur ?
- C'est celer sagement.

Questien III, 6 : zie *Minnen Guet* 37.

Questien III, 7 : zie *Minnen Guet* 40.

Questien III, 8 : zie *Minnen Guet* 38.

Questien III, 9 : Hoe heet de zaal in het kasteel der minne, waar men zijn eerste vreugde beleeft ?

A. : Vriendelijk omhelzen, hetgeen zeer geschikt is om het minnespel in te leiden.

Vgl. *Klein* 178 (Q II, 6) :

- Nommez la sale et le manoir,
ou on puet premier joye avoir ?
- C'est acoller doucement.

Questien III, 10 : zie *Minnen Guet* 39.

Questien III, 11 : Heeft de god van de liefde ooit geboden uitgevaardigd ? Zo ja, welke zijn ze ?

A. : Tien geboden heeft de god van de liefde verkondigd, die onmisbaar zijn voor wie „in sijnen hemel wilt triumpheren” : onderdanig zijn, lastertaal mijden, met vlijt het minnespel beoefenen, levenslustig zijn in alle omstandigheden, onreinheid vluchten, keurig en net zijn overal, zijn liefde voor onbevoegden verborgen houden, geen onheuse woorden gebruiken, vrijgevig en mild zijn tegenover iedereen, standvastig zijn en trouw blijven aan de be-

minde. Wie deze geboden niet in acht neemt, is niet waard deelachtig te zijn aan de genoegens van de liefde.

Vgl. *Klein* 146, 147, 148 (F III, 1-3) :

– ... se le dieu d'amours fist oncques aucuns commandemens a garder par les subgez et bacelers errans en la queste d'amours...?

– Damoiselle, je vous respous et afferme que si a, lesquelz sont de moult grant especiauté.

– Et combien sont ilz en nombre ?

– Dix...

C'est que l'amant d'orgueil soit exempt en tous temps,

La parolle ne dye qui autrui soit nuisans,

A tous soit acointables de parler et plaisans,

Et toutes villonnies soit partout eschevans,

D'estre faittis et cointes doit tousjours estre engrans,

En toutes compaignies soit et liez et joyans,

Nul villain mot ne soit fors de sa bouche yssant,

Soit larges et courtois aux petis et aux grans,

Et en un seul lieu soit son cuer perseverans ;

Qui ces commandemens ne garde, il n'est pas vrays amans

Ne digne des grans biens d'amour participans.

Weer herinnert een en ander aan Andreas Capellanus' tractaat over de liefde, inzonderheid aan de *Praecepta* en *Regulae amoris*.

Questien IV, 1 : Wat dunkt u best, kwade tongen tot zwijgen te brengen of uw minnaar met kussen te overladen ?

A. : Het tweede, want kwade tongen te doen zwijgen lijkt mij een onmogelijke taak.

Vgl. *Klein* 150 (F III, 5) :

– Damoiselle, ... je vous demande, lequel vous ameriez le mieulx : ou d'entreprendre a faire mesdisans cesser de mesdire, ou vostre amy saoulier de baisier ?

– Sire chevalier, mieulx ameroie saouler de baisier que d'entreprendre a faire cesser mesdisans de hoingnier *etc.*

Questien IV, 2 : Wat verkiest gij, dat uw minnaar van uw gunsten zou genieten zonder dat iemand daarvan op de hoogte is, of dat iedereen zou veronderstellen dat hij dit doet, terwijl er in werkelijkheid niets van waar is ?

A. : Dat hij ongemerkt voor anderen van mijn gunsten zou genieten, want elke vrouw die zich respecteert, houdt haar liefde verborgen uit vrees voor achterklap.

Vgl. *Klein* 152 (F III, 7) :

– Damoiselle, lequel ameriez vous mieulx : ou que vostre amy joyst de vostre amour par tel, si que nul ne le peüst savoir, ou qu'il n'en joyst pas, mais chascun cuidast, qu'il en joyst ?

– Sire chevalier, mieulx ameroie qu'il en joyst et que nul n'en sceüst riens. Car toutes femmes doivent tousjours garder leur honneur et sur toutes choses eschever les parolles des mesdisans.

Questien IV, 3 : Kunnen moed en dapperheid het hart van een dame tot liefde bewegen ?

A. : Vast en zeker, want elke dame verlangt dat haar minnaar moedig en dapper zou zijn ; men beweert terecht dat een lafaard niet in staat is een mooie vrouw te bekoren.

Vgl. *Klein 84* (F III, 9) :

– Damoiselle, je vous demande, se proesse ou hardement esment point cuer de dame ou damoiselle a amer par amours ?

– Certainement, si fait, sire chevalier. Car femme de sa propre nature desire tousjours que celui qu'elle entend a amer soit hardy et preux. Et aussy l'en dist communement, que couard n'aura ja belle amie.

Questien IV, 4 : Wat voor een vriend zoudt gij verkiezen, een die bedeesd is, maar hoffelijk, of een die vermetel is, maar hebzuchtig ?

A. : Mijn voorkeur gaat naar degene die bedeesd en hoffelijk is, want vermetelheid kan bij iemand die hebzuchtig is nauwelijks bestaan ; staat er trouwens niet in de Schrift te lezen, dat „God meer mint wyse blooheyd dan dwase cloeckheyd” ?

Vgl. *Klein 153* (F III, 10) :

– Damoiselle, je vous demande, lequel des deux vous ameriez le mieulx : ou que vostre ami... fust larges et courtois, ou eschars et hardis ?

– Sire chevalier, mieulx ameroie qu'il fust larges et courtois. Car hardement ne puet longuement durer ou cuer eschars, pour ce que avarice qui est un lait vice et pechié mortel ne lui laisse demourer ; et je suis certaine que Dieu aime mieulx sage couardise que fol hardement etc.

Questien IV, 5 : Wat zou u het meest berouwen, te veel of te weinig te verzoeken in liefdezaken ?

A. : Te veel te verzoeken, want ik zou dit spoedig beu zijn, als ik zou gewaarworden hoe weinig gewin eraan gelegen is.

Vgl. *Klein 156* (F III, 14) :

– Damoiselle, du quel vous plaigniez vous le plus en amours : ou de trop prier, ou de pou prier ?

– Sire chevalier, de trop prier. Car de legier on s'en pourroit taner.

Questien IV, 6 : Welke zijn de tekenen, waaraan men ware liefde kan herkennen ?

(Er worden er zestien genoemd ; een parallelle plaats hebben wij in het Franse voorbeeld niet kunnen terugvinden).

Questien IV, 7 : Wat zoudt gij liever hebben, dat uw minnaar zou gestorven zijn uit liefde voor u, of dat gij zoudt gestorven zijn uit liefde voor hem ?

A. : Dat hij omwille van zijn liefde voor mij zou zijn gestorven ; zou ik hem overleven, dan zou mijn verder bestaan troosteloos zijn, want ik zou hem nooit kunnen vergeten.

Vgl. *Klein* 157 (F III, 15) :

– Damaisselle, je vous demande, le quel vous ameriez le mieulx : ou que vostre ami morust pour l'amour de vous, ou que morussiez pour l'amour de lui ?

– Sire chevalier, mieulx ameroie qu'il morust pour l'amour de moy, car se morte estoie pour lui, on en feroit que moquier, et se je vivoie apres lui, j'auroie toute ma vie regret et souvenance de son amour.

* * *

Uit hetgeen in de voorafgaande bladzijden is uiteengezet, kunnen wij o.i. de volgende conclusies trekken :

1. Het conincspel heeft in de middeleeuwen niet enkel in Frankrijk, maar ook daarbuiten, met name in de Nederlanden, een grote belangstelling gekend. Daarvan getuigt niet alleen het feit, dat zulke spelen zijn opgenomen in epische gedichten, waarvan de oorspronkelijkheid zo goed als vaststaat (Limborch, S. Amand), maar ook dat opzettelijke verzamelingen werden aangelegd van vragen die bij het conincspel werden gesteld of konden gesteld worden (Der Minnen Guet, Vaernewijcks *Questien* oft raetsels der minnen)⁸⁸. Zelfs tot in de tijd van de rederijkers komen conincspelen en minnevragen in onze letterkunde voor.

2. De beschrijving van het conincspel in de mnl. literatuur gebeurt volgens een vrij vast patroon : in het raam van een liefelijk oord als een soort locus amoenus komen edellieden van beide geslachten te zamen om door aftelling een koning(in) te kiezen, die tot elk der aanwezigen subtiele vragen richt over de liefde, waarna het de beurt is aan de medespelenden om de koning(in)

88. Het zou voorbarig zijn, nu reeds de wegen te willen aanduiden waarlangs het conincspel binnen de belangstelling van het mnl. is gekomen. Wijzen wij enkel op Jehan de Condé, die in *Le sentier battu* een summiere beschrijving van dit spel heeft gegeven, en van wie wij weten dat hij een geziene gast is geweest bij de graven van Vlaanderen, die hem als hun hofdichter huldigden. Cfr. J. Bédier, *Les Fabliaux*, Bibl. de l'Ecole d. Hautes Etudes, Sciences philol. et hist., fasc. 98, Paris 1895², blz. 381.

soortgelijke vragen voor te leggen. Soms wordt het spel besloten met een banket (Limb. XI, 1069 ; Limb. Vb. cap. 95).

3. De minnevragen, die wij in de mnl. conincspelen aantreffen, zijn voor het grootste gedeelte geput uit de rijke verzameling „demandes gracieuses” die in de ofra. literatuur zijn aan te wijzen. Weliswaar zijn die slechts opgetekend tussen de aanvang van de 14e en het midden van de 15e eeuw, maar A. Klein heeft genoegzaam aangetoond dat zij veel ouder zijn en dat reeds ca. 1200 het stellen van minnevragen tot de geliefkoosde bezigheid van de provençaalse speelman of „jogleor” behoorde⁸⁹.

4. Op het ogenblik dat de literaire neerslag der conincspelen in de mnl. letterkunde merkbaar wordt, zijn twee in oorsprong verschillende gezelschapsspelen, namelijk „le jeu au roi qui ne ment” en „le jeu du roi et de la reine”, gecontamineerd. Zowel het conincspel in de roman van Limborch (voltooid 1318) als in het Leven van S. Amand (beëindigd 1367) vertoont kenmerken van beide.

5. Een nauwkeurig onderzoek van het didactisch kleingood, dat in mnl. handschriften en vroege drukken bewaard is gebleven, kan mettertijd belangrijk blijken te zijn. Het zal ons waarschijnlijk nader inlichten over de verspreiding van de Franse minnevragen in het mnl. en een bijdrage leveren tot onze kennis van de uitstraling van de Franse hoofse cultuur in onze gewesten.

89. *O.c.*, blzz. 225, 232 e.v. En niet alleen de speelman bekwaamde zich in de techniek der minnevragen, ook de gecultiveerde provençaalse schone werd geacht er zich op toe te leggen: cfr. *Ensenhamen de la donzela* in Bartsch-Koschwitz' *Chrest. prov.*⁶, blz. 355-58.

Funcities van de Droogstoppel- hoofdstukken in „Max Havelaar”

door

Dr. Marcel JANSSENS

Multatuli's *Max Havelaar* vertoont een door en door romantische structuur die er het meest verwarring stichtende en ook het tot dusver minst bestudeerde aspect van is. In de *Havelaar* zelf staat een paar keer¹ dat het boek „bont” is en de schrijver zelf noemt het „een staalkaart”². In de beroemde slotrede geeft Multatuli nog eens het (op het eerste gezicht) onsamenhangende karakter van zijn boek toe: „Het boek is bont... er is geen geleidelykheid in... jacht op effect ...de styl is slecht... de schrijver is onbedreven... geen talent... geen methode...”³. Het boek zit inderdaad in mekaar – zoals Douwes Dekker schreef in een brief aan Tine – als „een onweersbui met weerlicht hier en daar en een donderslag op 't eind”. In een opstel *Max Havelaar aan Multatuli* uit het najaar 1860 liet de auteur zijn romanpersonage scherpe kritiek uiten op de rommelige opbouw van de roman. Max Havelaar gebruikt de zeer ongunstige termen „misgeboorte”, „een kalf met zeven staarten, zonder kop” en „vodderij”⁴. Al heeft Multatuli in brieven aan Tine tijdens het schrijven en overschrijven van zijn manuscript ook wel het tegenovergestelde beweerd, nl. dat het „één geheel”⁵ was en zelfs „een logisch geheel” dat arbeid vereiste en niet louter vlagen van „oogenblikkelyke geestesverheffing”⁶ – toch was hijzelf zich zeer goed bewust van de wanstaltigheid van zijn roman, die – het weze er terstond bijgevoegd – ondanks de ogenschijnlijke excentrieke grilligheid een bestudeerde samenhang vertoont.

Multatuli's lezers waren het sinds de publicatie van de *Havelaar* in mei 1860 wat de vormloosheid van zijn boek betreft meestal met hem eens. Een Nederlands hoogleraar stelde ooit het lezen van

1. Multatuli, *Volledige Werken* (Amsterdam, G. A. Van Oorscot), deel I, p. 198 en 216.

2. *VW* I, p. 216.

3. *VW* I, p. 292.

4. *VW* X, p. 454.

5. *VW* X, p. 95.

6. *VW* X, p. 103 – zie ook *Max Havelaar aan Multatuli*, *VW* I, p. 455, waar hij zegt dat de opbouw van zijn boek „studie” vereiste.

dit boek gelijk met „het genot van een kilogram droog roggebrood van tien weken oud, zonder drinken binnen een half uur op te eten”⁷. Ik neem aan dat een hedendaags lezer die nochtans aan meer extravagante structuurexperimenten gewoon is geraakt, er nog bij een eerste contact evenzo zou over oordelen.

Ik behandel hier slechts één aspect van deze structuur, nl. de functie van de Droogstoppel-hoofdstukken en -fragmenten. Het spreekt vanzelf dat men alle structuurbeginselen samen zou moeten bestuderen om in de organisatie van de *Havelaar* klaar te zien, m.a.w. om het „system” in deze ogenschijnlijke „madness” te onderkennen. Niettemin kan een afzonderlijke beschouwing van het Droogstoppelraam rond de centrale Havelaargeschiedenis hier enig licht brengen.

In grote trekken ziet deze structuur eruit als volgt. Er zijn drie ik-personen aan het woord in de afwikkeling en opbouw van de vertelling: 1. Droogstoppel die de eerste vier hoofdstukken schrijft en achteraf nog enkele keren tussenkomt om te commentariëren of om zaken te vertellen die buiten het kernverhaal vallen; 2. de jonge Ernest Stern, de Noordduitse klerk op Droogstoppels make-laarskantoor, die, op last van Droogstoppel en gebruik makend van de papieren in het pak van Sjaalman, het kernverhaal schrijft over Havelaar en het conflict van Lebak; 3. Multatuli zelf die in een beruchte pathetische slotrede het boek besluit „met een donderslag op 't eind”. Merkwaardig is dat de Droogstoppeltussenkomsten quantitatief steeds geringer worden (van ca. 50 blz. in de hoofdstukken I-IV, naar 15 in IX en X, naar 9 in XVI, naar 6 in XVIII, en dan naar... 0, vermits niet Droogstoppel, maar Multatuli zelf het raam afrondt). Als raamverhaal beschouwd is de *Havelaar* dus slechts een onvolledige raamvertelling. Het boek kan wat dit betreft niet de vergelijking doorstaan met de klassieke patronen van raamvertelling in de *Decamerone* of de *Canterbury Tales*, ook niet met romantische voorbeelden als die van K. L. Immermann of E. T. A. Hoffmann⁸.

De vraag die wij trachten te beantwoorden luidt: waarom schreef Multatuli die (gedeeltelijke) omkadering door Batavus Droogstoppel rond het verhaal van Stern? Waarom heeft de man

7. Geciteerd door Julius Pée, *Multatuli en de zijnen*, Amsterdam, 1937 (Wereldbibliotheek Nr. 660), p. 101.

8. Ik wil hierbij aanstippen dat men de *Havelaar* op grond van de raam-kernstructuur, waarvan parallellen genoeg te vinden zijn in de Europese romantiek, ook een dubbelroman zou kunnen noemen. Over dit dubbelroman-karakter zou eveneens veel te zeggen zijn – en in elk geval meer dan Frank C. Maatje erover geeft in zijn boek *Der Doppelroman. Eine literatursystematische Studie über duplikative Erzählstrukturen* (Groningen, J. B. Wolters, 1964, p. 98-119). Houden wij ons hier echter aan de functies van het raam.

van Lebak zich niet tevreden gesteld met het vertellen van de ernstige, hooggestemde Havelaargeschiedenis, waarin hij pleit voor zijn recht en dat van de Javaan na zijn ontslag uit 's lands dienst in het voorjaar van 1856? Waarom die koddige, bij wijlen nonsensikale interventies van de hypocriet Droogstoppel die zich als een hond in een kegelspel beweegt tussen het pleidooi pro domo van Eduard Douwes Dekker? Waarom schreef Multatuli twee verhalen in de plaats van één, daarbij het gevaar lopend dat de koddige introductie en intermezzi van de makelaar de aandacht van de lezer afleiden van de pleitrede van de plichtsmens uit Rangkas-Betoeng? Welke zijn de functies van het Droogstoppelraam rond Sterns „geschrijf”?

* * *

De functie van de inlassing van de Droogstoppelhoofdstukken I-IV, vooreerst, is duidelijk. Het boek als zijnde de geschiedenis van Max Havelaar met als belangrijkste onderdeel de débâcle van Lebak was lang in Multatuli's brein gerijpt. Als hij begin september 1859 eindelijk ertoe besloot zijn belevenissen in Lebak van drie en een half jaar vroeger te boek te stellen, kon hij dit reeds jaren in zijn geest en gemoed gerijpte verhaal zó neerpennen. Een liefje van hem, Ottilie Kosz uit Kassel, die hij in het najaar 1858 had ontmoet, schreef hem in de maand januari 1861, nadat ook zij kennis had genomen van zijn boek: „Alles kam mir so bekannt vor – alles, alles! Wie viele habe ich aus Ihrem Munde gehört”⁹. Het is niet uit te maken of Ottilie met dit driemaal herhaalde „alles” werkelijk het ganse boek bedoelde zoals het nu voor ons ligt, dus met de Droogstoppelhoofdstukken inbegrepen. Zéker echter is dat Douwes Dekker op het ogenblik dat hij te Brussel in Au Prince Belge tussen 16/17 september en 13 oktober 1859 Multatuli werd, klaar was met de inhoud van het Havelaarverhaal, voor belangrijke fragmenten zelfs in de letterlijke zin van het woord. Hij hoefde slechts af te schrijven wat „vóór hem lag”, zoals hij het zo dikwijls uitdrukt in zijn *Havelaar*, of definitief te herschrijven wat in meerdere vroegere redacties op zijn „waggelend herbergtafeltje” klaar lag. Het valt niet te bewijzen op grond van documenten, maar ik meen te mogen aannemen dat de inventie en de creatie van de Droogstoppelfiguur en de daarmee gepaard gaande mise-en-scène van zijn boek er nog zijn bijgekomen, nadat het verhaal over Havelaar als zelfstandige roman werd geconcipieerd en misschien zelfs reeds gedeeltelijk in de definitieve

9. *VW X*, p. 400.

versie werd neergeschreven¹⁰. In de laatste maanden, kort vóór hij met het razende schrijven begon, o.m. na de ontvangst van de infame brief die Tine hem op aanstoken van haar zuster Henriette en haar oerdeftige echtgenoot baron van Heeckeren van Waliën schreef, moet hem een geniale flits door de geest gegaan zijn, die er hem toe inspireerde de centrale Havelaargeschiedenis te wikkel- en in het satirische omhulsel van Droogstoppel. Hoofdstuk V – het begin van het Havelaarverhaal – blijft voor mij het initiaal ontworpen begin van het boek *Max Havelaar*. De geniale inkadering van deze kern in de mise-en-scène Sjaalman-Droogstoppel-Stern (met Frits en Marie er nog bij) lijkt mij te zijn ontworpen op het einde van de jarenlange incubatie van de *Havelaar* onder de druk van de laatste beslissende gebeurtenissen in Dekkers Sjaalman-bestaan na Lebak.

Het is duidelijk waarom Multatuli aan Droogstoppel de eer en het genoegen laat ons, lezers, in dit boek binnen te leiden: Multatuli wilde ons met een interessante, koddige ouverture in zijn boek over de man van Lebak binnenlokken. Hoofdstuk V begint reeds met een anecdote, nl. het wegzakken van de wagen in de modder, maar dit was wellicht nog te zakelijk voor Multatuli, die zijn lezers eerst anders lijmen wou. Hij wacht weloverwogen hoofdstukken en hoofdstukken lang met de hoofdschotel en serveert eerst een pikant voorgerecht, nl. de aartsgekke Droogstoppel-historie. Droogstoppel doet dienst als „uitroeper voor de kermis- tent”¹¹ die ons met zijn (onbewuste) grappen inviteert om het spektakel te komen volgen. Multatuli lokt ons met een lach, verzoet de pil, lepelt zijn lezer eerst wat zoetigheid binnen eer hij op de proppen komt – eindelijk eerst in hoofdstuk XV! – met de „plat de résistance” die de Hollandse lezer van 1860 zwaar op de maag moest vallen.

Deze aanslepende ouverture wekt onze interesse. Wij vragen ons af waar die in de titel aangekondigde Max Havelaar blijft en wat voor een man dat wel is, nu wij zo lang aan de draai gehouden worden door die schijnheilige femelaar van de Lauriergracht. Het aantreden van de held in V – eigenlijk krijgen wij hem pas in VI te zien – wordt zo magistraal georchestreerd. Droogstoppel komt de eer toe de toeschouwers zo lang bezig te houden en op te warmen. Als de clown dan eindelijk na 50 blz. van het proscenium

10. Garnt Stuiveling suggereert iets gelijkaardigs in zijn inleiding tot de „nulde druk” van de *Havelaar* (Amsterdam, G. A. Van Oorschot, 1949, p. XII-XIII) en in zijn opstel *Rondom het handschrift van de Max Havelaar in 100 Jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli* door P. H. Dubois e.a. (Rotterdam, Ad. Donker, 1962, p. 34).

11. *VW I*, p. 215 – zie daarover ook J. J. Oversteegen, *De organisatie van Max Havelaar*, in: *Merlyn*, oktober 1963, p. 34-35.

verdwijnt, moeten nóg een paar gordijnen weggetrokken worden en dan eindelijk staat de man vóór ons die geroepen is om de man van Lebak te worden. Multatuli drukte trouwens zijn bedoeling met de hoofdstukken I-IV uit als volgt in een brief aan Tine van 27 oktober 1859 (dus na het beëindigen van zijn roman): „Ik laat ze (de lezers) nu lang in het idee dat ze ene half grappige half ernstige vertelling lezen, en eerst als ik den lezer aan het lyntje heb, kom ik uit den hoek met de hoofdzaak. Wie ruim half weg is, weet nog niet, dat het ene officieele zaak is, die ik hem *ingeeef als een drankje*”¹². Eens dat hij de lachers veilig op zijn hand heeft, opent hij het boek *Max Havelaar*, dit wil zeggen: zijn open brief tot de Keizer van Insulinde.

Multatuli wou zijn lezer van 1860 niet alleen lokken met een lach, maar ook met de koffie. Met een koffieboon lokte hij ook Droogstoppel in het pak van Sjaalman totdat hij er niet meer uit geraakte en Stern opdracht gaf er een boek over en voor de koffie uit te schrijven. De „koffievelingen van de Nederlandse Handelsmaatschappij” – het tweede lid van de dubbele titel – waren een begrip voor elke Nederlander van toen. Zij waren een symbool van de renderende koloniale politiek en van de (woeker-) welstand die Nederland toevloede door bemiddeling van deze importmaatschappij. Zoals de makelaar van de Lauriergracht de oren spitste als er spraak was van de koffiecultuur in de bundels van de Sjaalman, zo is de koffie ook voor de lezer een publicitair uithangbord, hoezeer Multatuli dat later ook heeft bestreden¹³ – niet zozeer een uithangbord om direct kopers voor zijn boek aan te trekken, dan wel een reclame-lokmiddel om de lezer zijn brandstichtend boek in de hand te spelen. De Amsterdamse koffievelingen zijn voor de Hollandse lezer een toegangspoort naar een hem minder bekende wereld, nl. de Oostindische. De knus-burgerlijke, mercantiele, welvarende leefwereld van de eigentijdse koopman waarin wij vier hoofdstukken lang onder geleide van een leuterende Droogstoppel vertoeven, doet dienst als doorgangsterrein naar Rangkas-Betoeng waar die „koffie- en suikerwerkhuizen” zich in barre armoë uitsloven voor Droogstoppels profijtjes. Deze overgang is een voorbeeld van de repoussoirtechniek die Multatuli ten overstaan van zijn (onwetende) handlanger Droogstoppel voortdurend gebruikt: hij trekt zich aan de babbeltjes van de makelaar op gang en stoot hem dan van zich af in het gehenna van het sarcasme. Zo gaat hij hier van de bekende Hollandse wereld scheep naar Insulinde, waar onbekende zaken gebeuren die hij aan het

12. *VW* X, p. 88.

13. *Cfr. VW* I, p. 305.

licht wil brengen. Als hij lang genoeg getoefd heeft in hún wereld, dompelt hij zijn lezers definitief in de zijne. Dit is een typisch kenmerk van Multatuli's strategie. – Kortom, van Batavus langs de koffie om naar Batavia : wat een pracht van een overgang en wat een geniale vondst !

Multatuli speelt met de Droogstoppelhoofdstukken ook bewust de troefkaart van de roman. Het Havelaarverhaal is in de grond slechts een lichtjes geromanceerd (hoewel duchtig geïdealiseerd) verslag van het ambtelijk conflict in Lebak en de voorgeschiedenis ervan. In het Droogstoppelverhaal daarentegen steekt meer pit, meer levendigheid. Het doet veel romanesker aan, men moet zich hier niet doorwerken door vrachten documentaire informatie. Het verloopt bovendien veel vlotter en rechtlijner. Men kan rustig voet voor voet volgen „hoe het er is aan toegegaan”. Steentje voor steentje wordt de mise-en-scène opgebouwd tot ze culmineert in het pact der triumviren (Droogstoppel, Stern, Frits) in IV. Het ontspint zich allemaal „als in een echte roman”. De geschiedenis over Havelaar is saaier, grilliger, ook eentoniger, zij vordert met sprongen, glansmomenten wisselen erin af met dorre uitweidingen. Het meer romanachtige verhaal om en rond de Lauriergracht doet dienst als gangmaker voor het pamflet. Eens dat Multatuli de lezer met een romanachtig verzinsel heeft gelokt, zal hij hem leiden waar hij hem hebben moet met zijn pleidooi dat op waarheid steunt en op niets dan de waarheid (althans dat houdt hij ons voor te geloven).

Nog een andere dwingende reden om het kernegebeuren te omlijsten met die vrij omslachtige, hier en daar zeer onwaarschijnlijke, ja zelfs contradictorische Droogstoppel-enscenering was de mogelijkheid om de „scope” van de *Havelaar* op enorme wijze te verruimen : verruiming in tijd en ruimte en ook wat betreft de personages. Zoals de verteller van de Havelaargeschiedenis zich geenszins beperkt tot de Lebak-affaire, maar ons de Dekker van Natal en Padang in 1842-43 toont, jeugdgedichten inlast en ons ook de ongekroonde koning van Menado laat bewonderen in al zijn blufferige glorie, zo leren wij in de Droogstoppelverpakking Dekker kennen als schwärmende teenager in de figuur van Stern en als vertrapte geniale dichter tijdens de bohème-jaren 1856-1859 in de vormomming van Sjaalman. Dank zij de omlijsting steekt de verteller zonder moeite over naar Nederland, waar geen Slijmeringen, maar Droogstopfels en Wawelaars als anti-helden tegenover Havelaar staan. Ja, wat de tijd betreft, anticipeert Multatuli in enkele werkelijk profetische passages uit de Droogstopfelfragmenten op zijn eigen verder lot. En, eveneens vooruitgrijpend in de tijd, commentarieert hij bij voorbaat het onthaal dat zijn boek

te beurt zal vallen en dringt hij ons, lezers, langs de woorden van zijn averechtse spreekbuis Droogstoppel de juiste manier van lezen en beoordelen van zijn roman op. De mogelijkheid tot verruimende commentariëring van het kernverhaal wordt geschapen in en door het raam.

Deze verruiming op velerlei plans¹⁴ – een geniale vondst in de structuur van dit boek – ware onmogelijk geweest zonder het raam. De *Havelaar* is een summa multatuliana geworden, waarin hij nu eens álles wou stoppen en het ook kón dank zij de ongemene mogelijkheden tot verruiming die de aangehechte vertelling in het (onvolledige) raam hem bood. Door de spiegeling van het kernverhaal in het raam werd de *Havelaar* het boek over de man van Lebak, over de man voor en na Lebak, over de politiek in de kolonie zowel als over de profijtjes die men er in het moederland van opstrijkt enz. De ontgrenzing van het Lebak-conflict is zonder meer aan de omlijsting te danken.

In verband met de verruimingstechniek moet ook aangestipt worden dat het raam aan Multatuli de kans biedt om over allerlei zaken te kunnen praten. Droogstoppel is immers zijn averechtse spreekbuis. Multatuli gebruikt de Droogstoppel-marionet om sommige problemen te berde te brengen die moeilijk konden tussengeschoven worden in zijn Havelaarpleidooi, al maakt hij daar ook wel irriterende zijsprongen die konden gemist worden (b.v. in V dat de intrede van Havelaar zo lang opschort, of in de tafel- en terrasgesprekken vanaf IX tot XIV). Langs Droogstoppel exposeert hij allerlei denkbeelden a contrario en zelfs per absurdum en die gaan er des te gemakkelijker in daar hij dat al lachende doet. Het is duidelijk dat hij vooral in het begin van Droogstoppels geschrijf de loze prater gebruikt om te kunnen praten over hét probleem dat hem bezig hield bij het schrijven aan de *Havelaar*, nl. de waarheid in de literatuur. Droogstoppels eerste babbeltje gaat daarover. Onmiddellijk zitten we in medias res bij hét kerngegeven van Multatuli's literaire theorie: literatuur is geen verdichtsel, maar een daad! Dit kon de verteller van de Havelaar-geschiedenis ook wel te pas gebracht hebben in de tafelgesprekken, maar in Droogstoppels mond klinkt de bewijsvoering a contrario zoveel overtuigender. De lezer lacht met Droogstoppel, maar lacht hem ook uit; de lezer keert wel Droogstoppels denkbeelden in hun tegendeel om en zo vindt hij wel Multatuli's waarheid die achter dat groteske masker duidelijk zichtbaar is.

Het waarheidsprobleem in de literatuur is centraal in de hoofd-

14. Een gedetailleerde behandeling van het structuurbeginsel der verruiming kan in dit bestek niet geboden worden.

stukken I-IV, evenals in X dat helemaal gewijd is aan een absurd commentaar bij Heines *Auf den Flügeln des Gesanges*. Verder in het boek geraakt de literatuur op de achtergrond. Dan gaan andere problemen overheersen, zoals die eeuwige koffie, de persoon van Sjaalman, Wawelaar, de reacties in Droogstoppels kring op Sterns teksten over Havelaar, het bezoek aan de gepensioneerde „rustige ruster” in Driebergen enz. Al deze opvullingen van zijn boek dat proppensvol steekt met al wat hem op het hart lag, al wat hij wist en wou, gedaan en geschreven had, zijn ondenkbaar zonder het raam.

Eén van de belangrijkste functies van de omraming is ongetwijfeld de verruiming van de mogelijkheden tot satirisering. In Lebak worden Slijmering en de Gouverneur-Generaal wel met hekeling overladen, maar de grondtoon van het pleidooi is dooernstig. Er wordt niet gelachen in Lebak. Om al zijn gal grijnslachend op Nederland te kunnen uitspuwen scheidt de satiricus Multatuli zich een ander podium, nl. de Droogstoppelfragmenten. De satire slaat des te meer in daar de makelaar zichzelf en al wat bij zijn persoontje hoort onbewust voor de gek houdt. Het raam scheidt de nodige ruimte om toestanden in het moederland te hekelen en om personen over de hekel te halen die niet meespelen in het Lebak-drama : zo de kruideniersmentaliteit van het Droogstoppelras, het rabiaat geloof der Wawelaars, de profiteursmentaliteit der ex-residenten enz. Ware het Droogstoppelraam er dus niet, dan waren de satirische mogelijkheden van de intussen erg verbitterde man van Lebak niet half zo groot.

Wij zegden reeds dat Droogstoppel als het ware absurde voetnoten plaatst bij Sterns verhaal door het a contrario te belichten en te commentariëren. De makelaar voelt zich op de duur bekocht en bedrogen door die schelm van een Stern die een „Trojaans paard” op zijn kantoor binnenbracht. Maar hij verstaat geen snars van de ware bedoeling ; die kan hij enkel per absurdum belichten. Dit commentaar is echter bij nader toezien toch niet de belangrijkste functie van Droogstoppels tussenkomsten. Aanvankelijk vaart hij wel tegen Sterns onzinnig verhaal uit, maar geleidelijk vermindert de heftigheid van zijn uitvallen tegen Sterns boek. Dit gaat zelfs zo ver dat Droogstoppel het op de duur vertikt nog te reageren op wat Stern vertelt en dat hij in XVIII niet meer op het kransje bij de Rosemeyers gaat mee-luisteren maar liever met zijn vrouw op visite gaat naar Driebergen bij de „rustige rusters”. Van veel groter belang dan Droogstoppels rechtstreeks commentaar bij de centrale geschiedenis is het immanente commentaar dat Multatuli zelf levert en wel aan de hand van zijn romanstructuur, nl. door de wederzijdse belichting van het raam en de kern, door de

spiegeling van het raam in het schilderij en omgekeerd. Dit aan te tonen voor alle Droogstoppeltussenkomsten zou een groter plaatsruimte vergen dan die waarover wij hier beschikken. Toch moge dit verschijnsel in de structuur van de *Havelaar* hier aan de hand van een paar voorbeelden even aangeduid worden.

De tussenkomst in IX is bedacht om dominee Wawelaar in het boek te introduceren en aldus nog een probleem aan te snijden, nl. dat van de fanatieke evangelisatie van de „heidense” Javanen die enkel goed genoeg zijn om zich in ruil voor het enig ware geloof dat hun zielezaligheid garandeert, dood te werken voor de profijtjes van de christelijke kolonisator. De domme toespraak van Wawelaar vormt een duidelijk pendant met de hooggestemde, idealistische, altruïstische rede tot de hoofden van Lebak in VIII : een markant voorbeeld van immanent commentaar bij het centrale verhaal door middel van een zeer functioneel contrast. De volgende interventie in XVI is evengoed geplaatst. Niet zozeer om tegen Stern te pleiten of diens tekst met commentaar te weerleggen grijpt Droogstoppel naar de pen, maar wel om de reacties van zijn huisgenoten op Sterns verhaal te kunnen schetsen en, vooral, om te kunnen terugkomen op het Wawelaar-geloof. Het grootste gedeelte van deze tussenkomst ligt dus nog in de lijn van het Wawelaarhoofdstuk IX. De figuur van de dominee is onafscheidbaar verbonden met die van de makelaar : zij beveiligen beiden de koffie. Welnu, in de bladzijden die voorafgaan aan deze tekst van Droogstoppel houdt Multatuli een honende tirade tegen de pietluttige onverschilligheid van de Nederlander die meent dat het goed gaat in het schone rijk van Insulinde zolang de Handelsmaatschappij winst maakt met de koffieveilingen. Multatuli dreigt met een mogelijke daling van de winsten op de koffie... Nu schiet Droogstoppel uit zijn krammen om, met Wawelaars bijbel in de hand, de profijtjesjacht van de Nederlandse kolonisator te verantwoorden en te verdedigen. De woorden en standpunten van beide verhalers belichten elkaar wederzijds, de ene tirade geeft reliëf aan de andere, het raam intensifieert het effect van het schilderij en omgekeerd. Bovendien anticipeert Droogstoppel in deze tussenkomst in XVI op Multatuli's eigen commentaar bij de Saïdjah-en-Adinda-geschiedenis bij het einde van XVII, natuurlijk per absurdum en onbewust van de draagwijdte (en van de dubbele bodem) van zijn hatelijke, schijnheilige en domme woorden over die Javanen die geen buffel nodig hebben om tevreden te zijn... Voor dat wij Saïdjah en Adinda leren kennen is Multatuli reeds bezig dit verzonnen verhaal in te kaderen en het vast te spijkeren tegen een background van realiteit : hij maakt Saïdjah bij voorbaat tot een droevige figuur door ons vooraf de uitbuitersmentaliteit te tonen

waarvan de jongen het weerloze slachtoffer is. De tussenkomst van Droogstoppel biedt ons de werkelijkheidsgrond die het bestaan van verontrechte Saïdjahs mogelijk maakt. Dit is dus wel een merkwaardig geval van een geanticiepeerd commentaar bij iets wat in het volgende hoofdstuk nog moet vermeld worden.

De „bestudeerde” wisselwerking tussen het raam en de kern ligt in dit geval in de botsing van twee werelden : enerzijds de wereld van het fanatieke geloof en de schijnheilige mercantiele profiteursmentaliteit ; anderzijds de Havelaar-wereld die de wereld is van het ideaal en van het onrecht, de wereld waarin buffels gestolen worden en waarin idealisten tegen de lamp vliegen. Dit prachtig contrast was mogelijk door de structurele spiegeling van het een in het ander.

De laatste tussenkomst van Droogstoppel op het einde van XVIII is eveneens buitengewoon goed geplaatst. Juist tevoren beloofde de verteller van het Havelaarverhaal de confrontatie van de twee antagonisten in het Lebak-conflict, Slijmering en Havelaar. Deze confrontatie wordt ogenschijnlijk in suspense gehouden, maar zij loopt ondergronds door in de Droogstoppeltussenkomst, echter op een ander tijdsvlak, nl. in 1859. Multatuli plaatst de twee tegenspelers tegenover mekaar in een fase van Douwes Dekkers leven ná de catastrofale afloop van het conflict : in de Droogstoppeltekst zien wij de ex-resident in zijn renteniersvilla in Driebergen en ontmoeten wij ook voor het laatst de ex-assistent-resident in de persoon van de bemodderde Sjaalman. Vóór Multatuli dus in XIX op grond van daden en geschriften bewijst dat hij gelijk *had*, toont hij ons in een schrijnend contrast in XVIII welke de rampzalige gevolgen waren van het feit dat hij geen gelijk *kreeg*. De idealist moest immers het hoofd buigen voor de ambtenaar die de letter van de voorschriften naleefde en van zijn oversten gelijk kreeg. Voor wij de ware toedracht van het conflict te lezen krijgen, beschrijft Multatuli ons dus reeds de gevolgen ervan. Hij laat Droogstoppel vooraf ook nog eens extra de corruptie belichten met zijn stompzinnige onbewustheid en schijnheiligheid. Grijnslachend Droogstoppels stompzinnigheid exploiterend, hamert Multatuli er de naakte waarheid in vooraleer hij deze op grond van authentieke documenten in XIX onweerlegbaar uit de doeken doet. Naast de verruimende differentiatie der tijdvlakken (1856 en 1859) is in deze laatste Droogstoppeltussenkomst ook de anticiperende en contrasterende wisselwerking met het kernverhaal opmerkelijk ¹⁵.

Een tweede functie van deze ingelaste Droogstoppeltekst is de kans die hij biedt om de lasterlijke brief, op aanstoken van Tines

15. Cfr. Multatuli zelf over deze passage in *VW* X, p. 113.

familie geschreven, die de laatste en beslissende stoot gaf bij het totstandkomen van de *Havelaar*, te kunnen vermelden. De vermelding van deze brief (Droogstoppel ontdekt hem en leest hem stiekem in de woonst van Sjaalman) verruimt weer het tijdspectief (1859), licht de lezer in omtrent de ontstaansgeschiedenis van de *Havelaar* en bereidt ons evenzeer voor op de beloofde, maar afgebroken confrontatie Slijmering-Havelaar in XIX. Nu het Lebak-conflict naar zijn hoogtepunt gaat, voegt Multatuli hier nog die vernederende brief in: hij bevat dezelfde lasterlijke taal als die van de gepensioneerde Slijmeringen en van al zijn Lebakse tegenstanders en veroordelaars. Hoe men hem achteraf lasterlijk heeft beoordeeld gaat dus vooraf aan de demonstratie van zijn gelijk. Eens te meer zien wij hoe heel de laatste Droogstoppeltussenkomst draait rond die confrontatie, maar dan gezien van het standpunt van zijn tegenstanders ná het conflict. Dit alles illustreert naar mijn gevoel hoe uitermate functioneel, zinvol en onmisbaar dit ingeschoven fragment van de makelaar is als contrasterende verruiming van zijn pleidooi. Dit alles illustreert tevens hoeveel het schilderij te danken heeft aan het raam waarin het steekt.

De diepere zin van deze roman-in-de-roman-structuur kan – ten slotte – slechts verklaard worden in het licht van Multatuli's opvatting over literatuur en leven. Voor hem, zoals voor zoveel romantici, wás literatuur leven! Zijn boek was geen belletrise, geen mooischrijverij, maar een donderslag op tafel in het sluimerende Nederland. Waarom maakte hij het dan zo bizar, zo extravagant? Liep hij niet het gevaar dat zijn publiek de clown bleef bekijken en niet de held die het levensgevaarlijke trapèze-nummer opvoerde in de nok van de tent in Rangkas-Betoeng? Geenszins!

De diepste zin van het raam, geschreven door de clowneske anti-held, is precies de werkelijkheidswaarde van het centrale verhaal te verhogen. Dit is de paradox in de organisatie van dit boek, nl. dat de romaneske inkadering een nog sterkere werkelijkheidswaarde schenkt aan het kernverhaal over Lebak. De structuur van het boek-in-het-boek is ten slotte allesbehalve livresk. Dank zij het kader grijpt de Lebak-affaire over haar grenzen heen in op het leven, op Douwes Dekkers leven voor en na Lebak. Het geniale in deze structuur is dat de schrijver ondanks de romaneske machinatie Sjaalman-Droogstoppel-Stern nooit de band met het leven – zijn leven en dat van de Nederlandse natie – verliest. De geschiedenis van de wording van zijn boek *Max Havelaar* die Droogstoppel ons opdist, is ten slotte de wordingsgeschiedenis van zijn daad te Lebak met haar nasleep van gevolgen, zelfs met de profetisch geanticiperde gevolgen ervan in een tijd die nog toe-

komst was op het ogenblik dat Multatuli het boek schreef. De romaneske verbeelding in het Droogstoppelraam draait voortdurend rond zijn eigen leven, rond zijn daad van Lebak en rond zijn pleidooi. De fictie ontmoet de werkelijkheid, dekt ze, vereenzelvigt zich ermee: zijn boek, zijn hele boek, de Droogstoppeldelen ten zelfden titel als de Havelaargeschiedenis, is zijn reële, authentieke leven, en geen letter erin is verzinsel of literatuur. Dat was overigens Multatuli's opvatting van het schrijversschap die hij zijn leven lang is trouw gebleven.

Men kan de verhouding raam-kernverhaal in de *Max Havelaar* het best vergelijken met de verhouding van „the play in the play” dat de toneelspelers in Elsinore opvoeren, tot het hele stuk *Hamlet*. De functie van het op last van Hamlet in het stuk opgevoerde toneelspel is over zijn grenzen als verzonnen spel heen in te grijpen op de werkelijkheid, deze scherper te belichten bij middel van een niet-werkelijk, fictief gebeuren. Hamlet zelf doorspekt de opvoering van het spel met vlijmscherpe allusies; hijzelf scheidt een commentariërend raam rond het spel-in-het-spel en spijkt dit vast in de barre werkelijkheid van Elsinore.

Zo ook met Droogstoppel en Havelaar. De hele rocambolleske encensering rond het Lebak-conflict is bedoeld om de band tussen roman en leven vaster aan te snoeren. Zo is er niet het minste besot tussen het raam en het kernverhaal. Droogstoppel treedt in Dekkers leven en omgekeerd. Het was Multatuli's bedoeling de romanfictie te doorbreken en de grenzen tussen verzinsel en authentic historisch relaas uit te wissen. Het feit, bij voorbeeld, dat Droogstoppel in XVIII die authentieke brief uit Dekkers eigen leven leest, zou te vergelijken zijn met een ontmoeting van Claudius in de gangen van Elsinore met één van de toneelspelers ná de opvoering van hun stuk, waarbij Claudius in paniek zou uitroepen: „Jij, jij gaat mij vermoorden!” Zó sterk is ook de band tussen literatuur en leven, tussen het raam en het schilderij in deze verdraaid goed georganiseerde *Havelaar*¹⁶.

16. Tekst van lezing in de sectie *Moderne Filologie en Literatuur* op 10 oktober 1965.

De Triumphus Stultitiae van Faustinus Perisauli en de Laus Stultitiae van Erasmus (cum summario latino)

door

J. en J. IJSEWIJN-JACOBS

SUMMARIUM: Anno 1963 Albertus Viviani et Ianninus Fabbri Florentiae carmen ediderunt DE TRIUMPHO STULTITIAE, cuius est auctor Faustinus Perisaulus Tradotianus, sacerdos Ariminensis, Erasmi aetate aequalis. Editores persuasum habent Erasmum hoc carmine usum esse ad conscribendam *Stultitiae Laudem*. At eorum demonstratio incredibilibus scatet erroribus. Hac autem commentatione demonstraturi sumus Faustinum revera Erasmo usum esse ad quasdam saltem partes sui carminis componendas, praefationem nempe ad primum librum totumque librum alterum.

Pleniorem utriusque operis aliorumque eiusdem generis comparisonem parat discipulus noster Carolus De Graeve. Quod studium intra paucos annos editum iri speramus una cum nova et accuratiore editione operum Latinorum Perisauli libris cum impressis cum manu scriptis traditorum.

* * *

Einde 1963 verscheen te Firenze een heruitgave met inleiding, Italiaanse vertaling en nota's van een lang Latijns gedicht uit het begin van het Cinquecento, nl. de drie boeken *De Triumpho Stultitiae* van een zekere Faustino Perisauli uit Rimini¹. Deze – helaas zeer slordig gemaakte – editie is het gezamenlijk werk van Alberto Viviani, die de inleiding schreef, en van Giannino Fabbri, die voor de vertaling zorgde.

In zijn inleiding verdedigt Viviani de stelling dat dit poëem de onmiddellijke bron zou geweest zijn van Erasmus' *Laus Stultitiae*. En inderdaad, de *Triumphus* en de *Laus* bevatten een reeks passages, die zo woordelijk aan elkaar gelijk zijn (ondanks het verschil dat voortvloeit uit het gebruik van het proza door Erasmus en de

1. Faustino Perisauli, *De Triumpho Stultitiae. Studio introduttivo di Alberto Viviani, traduzione e note di Giannino Fabbri*. Firenze, Il Fauno editore (Borgo Tegolaio 5), december 1963 ; 160 pp.

hexameter door Faustinus) dat niemand zal ontkennen dat één van beide auteurs de andere benut heeft. Een klein voorbeeld om dit te illustreren :

Erasmus, *Laus*, c. 52 :

Sub hos prodeunt philosophi barba pallioque verendi, qui se solos sapere praedicant, reliquos omnes mortales umbras volitare. Quam vero suaviter delirant, cum innumerabiles aedificant mundos, dum solem, dum lunam, stellas, orbes, tamquam pollice filove metiuntur, dum fulminum, ventorum, eclipsium ac ceterarum inexplicabilium rerum causas reddunt, nihil usquam haesitantes perinde quasi naturae rerum architectrici fuerint a secretis quasive e deorum consilio nobis advenerint. Quos interim Natura cum suis coniecturis magnifice ridet.

Nam nihil apud illos esse comperti vel illud satis magnum est argumentum, quod singulis de rebus inexplicabilis est inter ipsos digladiatio. Ii, cum nihil omnino sciant, tamen omnia se scire profitentur, cumque se ipsos ignorent, neque fossam aliquotiens aut saxum obvium videant, vel quia lippiunt plerique vel quia peregrinantur animi, tamen ideas, universalis, formas separatas, primas materias, quidditates, eccitates videre se praedicant, res adeo tennes ut neque Lynceus, opinor, possit perspicere.

Deze passage luidt bij de Italiaan, die er heel wat meer rhetorica aan besteedt, a.v.

PHILOSOPHI FABULA

- 1 *Sunt qui inter doctos primas asciscere parteis
Atque sibi solis sapientis nomina certent.
Haec hominum species quaedam dura, hispida, tristis,
Semper sola, vagans, secrete silentia rodens,*
- 5 *Obstippo vultu ac oculis et fronte recurva,
Palliolo vilique habitu barbaque verendi ;
Se solos sapere insimulant solosque deorum
Nosse archana putant et vertice tangere caelum,
Mortales reliquos umbras volitare furentes.*
- 10 *Quam bene delirant miseri quum fingere mundos
Innumeros audent, dum solem, sidera, lunam
Atque orbes alios veluti sub pollice tractant ;
Unde fluant imbres, tonitrus, vaga fulmina, venti ;
Materies prima, ideae, seiunctaque forma,*
- 15 *Causarum series, privatio, quidve habitus sit,
Quidve actus peragat quidve ipsa potentia possit,
Quid sit communis sensus, phantasmata, imago,
Pars memorans quae sit vel quae res aestimat ipsas,
Qui intellectus agens, cui nota potentia quis sit*
- 20 *Quis retinet praxim vel qui speculetur ad alta,
Anne movens pariter cum moto detur inesse ;
Qui regat aethereos motus mundumque iacentem,
An sors vel fatum, casus, fortuna deusve.*

- Non aliter tales praesumunt reddere causas*
 25 *Ac si praecipites illos clementia Divum*
Truserit in terras suo quo sapientia grandis
Consuleret generi humano ne forte labaret
Stultitiae in lubrico ; verum hos dum pandere tentant
Secretos sensus et singula semina rerum
 30 *Effuso insequitur deus et natura cachinno.*
Sic qui grande sonant sophos ampullosaque verba,
Sunt iocus in terris ridendaque fabula coelo.
 (*Liber II, cap. III.*)

Voegt men bij deze onloochenbare vaststelling het feit dat het gedicht gedrukt werd te Venetië, waar Erasmus een tijdlang gewerkt heeft en gestudeerd², dan lijkt de vooropgestelde thesis a priori niet onmogelijk.

De kwestie van de verwantschap tussen de geschriften van Erasmus en Faustinus leek ons belangrijk genoeg om er nader op in te gaan. Zoveel is immers zeker dat de *Triumphus* ofwel dé of één bron van de *Laus* is, ofwel een duidelijk spoor van Erasmus' invloed op de litteraire kringen van Rimini bij het begin van de 16e eeuw. Om het even hoe ons besluit uiteindelijk zal luiden, voor de studie van Erasmus' meesterwerkje is de *Triumphus* interessant.

In een eerste stadium hebben we zelf de argumenten van de uitgevers aan een kritisch onderzoek onderworpen en de teksten van Erasmus en Faustinus naast elkaar gelezen. Een grondiger vergelijking van de twee werken en enkele ander publicaties van analoge aard, evenals een studie van alle beschikbare uitgegeven en handschriftelijke bronnen over Faustinus en zijn werk hebben we daarna toevertrouwd aan één van onze studenten aan de Leuvense Universiteit, de eerwaarde heer Karel De Graeve. Daar we niet wensen vooruit te lopen op de resultaten van zijn proefschrift, dat nu in eerste redactie voorligt, zullen we ons hier beperken tot een beknopt overzicht van onze eigen bevindingen. We hopen dat het werk van de heer De Graeve binnen afzienbare tijd zal leiden tot een definitieve publicatie over het probleem en tot een betrouwbare editie van alle bewaarde Latijnse geschriften van Faustinus Perisauli.

Laat ons nu in het kort de Italiaanse dichter voorstellen. Over de persoon van deze auteur zijn de betrouwbare gegevens eerder schaars, en zelfs de juiste vorm van zijn naam wordt betwist. In de hoofding van een brief die hij op 13 september 1517 uit Rimini stuurde aan zijn leraar Franciscus Ubertus uit Cesena noemt hij

2. Zie o.m. het laatste hoofdstuk van het boek van D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice* (Cambridge Mass., 1962).

zichzelf Faustinus Perisaulus de Terdoctio³. Dezelfde naam vindt men op de titelbladzijde van zijn postuum gepubliceerde Latijnse poëmen. Doch in de dedicatiebrief, welke dit werk voorafgaat, leest men „Peri Sauli” en boven een epigram ter ere van het „Hecatomythium” van Laurentius Abstemius staat zelfs de volkomen afwijkende versie „Petri Pauli Phantini de Tradotio”⁴. Vermoedelijk zijn deze laatste vormen de oorzaak van het feit dat latere auteurs en o.m. Tonini⁵ gewagen van „Pier Paolo Faustino”, waarbij Faustino blijkbaar als familienaam wordt opgevat.

Over de geboorteplaats van Perisauli bestaat niet de minste twijfel: Terdoctium, Tradotium en gelijkaardige vormen zijn de Latijnse benaming van het Italiaanse plaatsje Tredozio (vroeger Tradozio) in de provincie Forlì, enkele kilometer te Z. van Modigliana. Zijn geboortedatum is volkomen onbekend doch valt vermoedelijk rond 1475. Uit zijn werken vernemen we dat hij als priester leefde te Rimini⁶ en dat hij ook een tijdlang in Latium verbleef in de streek van de Albaanse bergen⁷. Zijn leraar (praeceptor) was, zoals gezegd, de Latijnse dichter Franciscus Ubertus (1440-1530) uit Cesena. Te Rimini behoorde hij tot de litteraire kring, waarvan ook de Italiaanse dichter Giovanni Bruni de' Parciadi (1476-1540) deel uitmaakte⁸. Op 1 december 1523 maakte Faustinus zijn testament. Niet lang daarna moet hij gestorven zijn, want in de editie van de *Triumphus Stultitiae*, gedateerd Venetië 7 december 1524, lezen we op de laatste bladzijde zijn grafschrift, opgesteld door Franciscus Rufus de Monteiani. Hieruit blijkt dat hij stierf te Rimini.

Welke zijn nu de werken van Perisauli? Vooreerst een reeks gedichten in het Italiaans, meestal moraliserend van aard. Zij zijn ten dele uitgegeven zonder datum, ten dele gedrukt te Venetië in 1515 en 1516. Voor meer bijzonderheden verwijzen we naar

3. Handschrift bewaard te Cesena, Biblioteca Malatestiana D I 2, f. 153 (fotocopie in bezit van de heer De Graeve en door ons gezien).

4. *Petri Pauli Phantini de Tradotio in Hecatomythion consummatiss. Viri Laurentii Abstemii Maceraten. tetrasticon*, gevolgd door het versje in elegische disticha leest men op het einde van de bundel van honderd Latijnse fabels die Laurentius Abstemius in 1495 te Venetië liet verschijnen.

5. C. Tonini, *La Coltura letteraria e scientifica in Rimini* (Rimini 1884), vol. I, p. 345.

6. *Triumphus*, II, cap. 17: *Vana sacerdotum vota*. Dit hoofdstuk begint als volgt: *Consulto intactos quosdam mea plectra reliquunt,*

Horum ego quum pars sim numeroque ascriptus eodem...

Daarenboven luidt de titel van het 1e boek: *Perisauli Faustini Terdoceo Clerici Arimin(ensis) De Triumpho Stultitiae Deae primus liber*.

7. *De Honesto Appetitu*, p. A iii verso 23 tot p. A v 7.

8. Zie A. Battaglini, *Saggio di Rime Volgari di Giovanni Bruni de' Parciadi Riminese* (Rimini 1783), pp. X-XIV en p. 70.

Tonini⁹ en naar het werk van De Graeve. Zijn Latijnse oeuvre omvat op de eerste plaats twee lange en samen uitgegeven poëmen (De honesto appetitu ; De triumpho Stultitiae), waarover dadelijk meer. Gedrukt werden nog een epigram om de fabelbundel van Laurentius Abstemius te prijzen¹⁰ en een tweede versje ter ere van lyriek van Bruni¹¹. Een drietal stukjes eveneens voor Bruni¹² en een brief aan Fr. Ubertus bleven ongedrukt¹³ en zullen opgenomen worden in het werk van De Graeve.

Onze aandacht zal nu verder gaan naar het tweede en langste poëem van de uitgegeven Latijnse werken, de *Triumphus*. Welke zijn de argumenten, waarop Viviani en Fabbri steunen om het gedicht tot bron van Erasmus te proclameren? Volgens hen moet dit werk dateren uit de jaren 1480-90 en moet er een eerste druk geweest zijn vóór 1509, om volgende redenen:

a. Op het titelblad van hun uitgave staat: „*iterum ... excussa*”, d.w.z. *tweede druk*.

b. Op het einde van zijn voorwoord noemt de auteur het gedicht zijn „*tirocinia et primitiolae*” en belooft weldra nog twee andere „*libri*” te zullen publiceren, waarvan de titels luiden *De venatione pacis* en *De hominis excellentia*. Hij heeft lang gearzeld om dit eerste boek aan de lezers over te leveren en vraagt dat de critiek welwillend zou zijn.

Op grond van a en b beweren Viviani-Fabbri dat de druk van Venetië 1524 (de enige die hun bekend is), onmogelijk de eerste kan zijn, te meer daar Perisauli (volgens hen) in 1523 gestorven is (het kan ook 1524 zijn!) en hij dus geen tijd zou gehad hebben voor de aangekondigde werken.

c. In zijn voorwoord schrijft Perisauli nog in verband met het gebruik van neologismen o.m. het volgende: *Innumera Sidonius*,

9. O.l., p. xxx, n. x, vol. I, p. 282, p. 330 en vooral pp. 345-348.

10. Deze bundel: „*Fabulae per Laurentium Abstemium compositae. Fabulae Aesopi ex graeco in latinum per Laurentium Vallam versae*, Venetiis, per J. De Cereto, 1495, wordt gewoonlijk het eerste „hecatomythium” van Abstemius genoemd.

11. *Faustini Terdocii in amores Iambruni et dilectae Euridices Exasticon*, gepubliceerd door A. Battaglini, o.c., p. X. Het handschrift (autograaf) van Bruni, waarin dit en de in volgende noot vermelde versjes van Perisauli voorkomen, werd beëindigd op 10 juni 1521: „*apposita est prima et imposita est extrema manus per me Iohannem Brunum de Parcitadis Ariminensem huiusce operis conditorem scripti propriae manus caractere anno a partu virgineo 1521 sub die 10 Iunii* (Battaglini, o.c., p. XIV, naar f. 157 van het handschrift).

12. Gesignaleerd door Battaglini, o.c., p. XIII (Latijns epigram: *Faustinus de Terdoctio inquilinus Ariminen. in Andriam puellam venustissimam*), p. XIV (*Faustinus Terdoctius in opus Iambruni ad Isabellam*) en p. XI (titel niet medegedeeld). Het handschrift wordt nu bewaard te Forli, Biblioteca Comunale: biblioteca Piancastelli Romagna, cod. 606 Nu VI 149.

13. Zie boven, n. 3.

Pontanus, Baptista Carmelita NUPERque Politianus innovarunt. Welnu Politianus is gestorven in 1494.

d. Rond 1490 zou Perisauli zijn werk nog niet hebben durven publiceren, wel echter na 1495. Immers dan had hij de vuurproef van de confrontatie met het publiek doorstaan door de druk van zijn epigram in de fabelbundel van Abstemius.

e. De *Triumphus* is ontstaan in de litteraire sfeer, waaruit ook de *Hypnerotomachia Poliphili* stamt, het in 1499 gedrukte bizarre werk van Francesco Colonna, vriend van Perisauli, van wie hij in zijn „*De honesto appetitu*” zegt dat hij samen met hem te Palestrina de Muzen diende.

f. Perisauli zou onmogelijk teksten van Erasmus hebben kunnen overnemen, zonder zich als schrijver hopeloos te compromitteren. Erasmus daarentegen als „heerser in de *respublica litterarum*” mocht dit wel, want aan hem moesten alle „*dii minores*” hun tribut brengen.

Wat zijn deze bedenkingen waard ?

Een eerste en fundamentele methodologische fout hebben de uitgevers begaan door helemaal geen rekening te houden met wat de studie van de oude drukken hen had kunnen leren. Zij hebben geen enkel van de volgende werken geconsulteerd, die zeer preciese inlichtingen verschaffen over de typografische geschiedenis van Perisauli's werk :

1. Tonini L., *Sulle officine tipografiche riminesi, memorie e documenti*, in : *Atti e memorie della regia deputazione di storia patria per le provincie di Romagna*, Bologna, 4 (1866), pp. 128-130.

2. Manzoni G., *Annali Tipografici dei Soncino*, tomo IV, fasc. I (Bologna 1885), pp. 62-68.

3. Brunet J. C., *Manuel du libraire*, II, col. 1196.

4. Graesse J. G. T., *Trésor de livres rares*, II, pp. 558-559 (s.v. *Faustinus*) en VII, supplément, p. 296.

Hieruit blijkt het bestaan van volgende drukken, of beter, varianten van dezelfde druk :

a. *Perisauli Faustini Tradocii De honesto appetitu et de Triumpho Stultitiae. Venetiis 1524, per Jo. Franciscum et Jo. Antonium de Rusconibus fratres, die 7 decembris.*

b. *Perisauli Faustini Tradocii De honesto appetitu – Faustinus Terdoceo De triumpho Stultitiae. Arimini, typis Hieronymi Soncini iterum omni diligentia excussa – ad reverendissimum D.D. Gorum Gerium vicelegatum Bononiensem.*

13^a. Persoonlijk geloven we dat het *De Venatione pacis*, aangekondigd in het voorwoord van de *Triumphus*, identisch is met het *De honesto Appetitu*, dat door de uitgever na de dood van Perisauli uit diens nagelaten geschriften schijnt toegevoegd te zijn aan de *Triumphus*, die klaar was voor de druk.

COLOPHON : *Impressum Venetiis sub inclito principe Andrea Gritti per Jo. Franciscum et Jo. Antonium de Rusconibus fratres MCCCCXXIII die VII Decembris.*

c. In enkele exemplaren is deze colophon vervangen door : *Apud Ariminum per Hieronymum Soncinum.* Hierbij ging dus de datum verloren.

Het merkwaardige van deze drukken b en c is dus dat ze in feite geen herdrukken zijn : geen van beide komt uit de werkhuizen van Soncini te Rimini, daar de lettertypes waarin ze gezet zijn, door deze uitgever nooit werden gebruikt, wel echter door de Venetiaanse drukkerij De Rusconibus. Manzoni verklaart dit a.v. : De Rusconi zouden gedrukt hebben in opdracht van de Soncini, doch aanvankelijk nagelaten hebben klaar aan te duiden dat deze laatsten de rechten op het werk bezaten. Na een protest uit Rimini zou de resterende stock van een nieuw titelblad voorzien zijn (eveneens te Venetië, zoals het lettertype nogmaals verraadt). In enkele exemplaren zou tenslotte ook de colophon gewijzigd zijn, waarbij de datering verloren ging. Het „*iterum excussa*” in b en c betreft dus eigenlijk alleen het titelblad. Van een tweede uitgave is geen sprake : alle gedateerde exemplaren, zowel van de reeks a als van b, dragen de datum 7 december 1524.

Typografisch is er dus geen spoor van een eerste druk voor 1524. Voegen we hier nog aan toe dat het werkje niet zo verschrikkelijk zeldzaam is als Viviani en Fabbri het laten voorkomen. De heer De Graeve heeft reeds een lijstje van een tiental bekende exemplaren kunnen samenstellen. Zelf hebben we op 20 april 1966 een exemplaar type c gezien in de private boekenverzameling van Gius. Billanovich, professor aan de Sacro Cuore-universiteit te Milaan.

Wat nu de termen „*tirocinia*” en „*primitiolae*” betreft, deze be wijzen natuurlijk niets voor de datering van een werk. Ook een bejaard man kan voor het eerst publiceren. Vermoedelijk dacht Perisauli bij het gebruiken van deze termen aan het feit dat het zijn eerste *Latijns* werk was, dat uitgegeven werd, waardoor hij zich richtte tot een heel wat ruimer en geleerder publiek dan met zijn vroegere Italiaanse gedichten. Vandaar zijn – overigens gans in de lijn van litteraire gebruiken liggende – nederige toon. De dood heeft hem blijkbaar belet zijn voornemen nog meer Latijnse werken uit te geven in werkelijkheid om te zetten.

Tegen deze vaststellingen kan men de woorden „*nuperque Politianus*” in de uitlating over de neologismen maar moeilijk aanwenden om toch een nergens terug te vinden vroege druk te verdedigen. Perisauli schijnt auteurs te citeren die hij (behalve wellicht de Florentijn Politianus) niet goed weet te situeren : hoe

anders te verklaren dat een auteur uit de 5de eeuw (Sidonius) hier verschijnt in gezelschap van drie humanisten¹⁴? De orde „*Pontanus, Baptista Carmelita nuperque Politianus*” en de plaats van „*nuper*” is al even eigenaardig, want Politianus stierf in 1494, terwijl Pontanus tot 1503 en Baptista zelfs tot 1514 leefde en publiceerde.

De laatste drie argumenten van de Viviani en Fabbri zijn zonder meer onzin. Dat hij in 1490 niet, maar in 1495 wel een boek zou hebben durven uitgeven, omdat hij ondertussen de „vuurproef van de openbaarheid” had doorstaan met de druk van een versje van vier regels in het werk van een vriend is wel al te gek. Waar de uitgevers geloven dat Perisauli zich wel, doch Erasmus zich niet zou compromitteren door ontleningen aan een voorganger, bewijzen ze alleen maar nog nooit gehoord te hebben van het in de Renaissance alles beheersende principe van de „imitatio”¹⁵. Het toppunt van dit alles bereiken we echter met het verband dat gelegd wordt tussen de *Triumphus* en de *Hypnerotomachia* van Francesco Colonna. Hier begaan de uitgevers een onvergeeflijke fout door twee gelijknamige personages tot één enkele figuur te versmelten! Perisauli zegt inderdaad in zijn „*De honesto appetitu*” dat hij te Palestrina in Latium een letterkundige vriendschap heeft gehad met „Franchus Columna”, d.i. Francesco Colonna. Zonder enige twijfel gaat het hier om de heer van Palestrina die leefde van 1443 tot 1538¹⁶. De auteur van de *Hypnerotomachia* is echter de dominikaner-broeder Francesco Colonna van Venetië (1433-1527), die nooit de streek van Venetië en Treviso heeft verlaten¹⁷ en voor wie er niet de geringste aanduiding bestaat dat hij ooit met Perisauli zou contact hebben gehad. Men vraagt zich af of men moet lachen of zich ergeren als men bij Viviani, p. XV, leest: „*il Colonna fu frate domenicano, signore di Preneste, umanista...*”!! Hij voegt er zelfs aan toe dat Pastor in zijn geschiedenis der pausen het zo voorstelt, daar waar deze geleerde nauwkeurig het onderscheid maakt tussen beide homonymen¹⁸! Het is dus wel

14. We vermoeden dat Perisauli een exemplaar in handen heeft gehad van de tweede uitgave in druk van Sidonius, verschenen te Milaan in 1498: *Sidonii Apollinaris poema aureum eiusdemque epistolae*, met commentaar door J. B. Pius. Doch hoe is hij er toe gekomen Sidonius' naam te voegen bij het lijstje van contemporaine humanisten?

15. Ook A. Piromalli, de auteur van de enige recensie op de uitgave die ons bekend is, wijst op het onzinnige van deze stelling: Cf., *Nuova Antologia di lettere, arti e scienze*, 99 (Roma 1964), pp. 531-533.

16. Cf. o.m. Luise Ross, *Die Colonna: Bilder aus Roms Vergangenheit* (Leipzig 1912), II B (in fine).

17. M. T. Castilla e G. Pozzi, *Francesco Colonna: Biografia e Opere*, I (Padova 1959). Dit werk is Viviani en Fabbri onbekend!

18. De oorzaak van de vergissing is zeker een haplografie in de index van de Italiaanse vertaling van Pastors werk (1959²), waar in deel III, p. 1133 slechts

duidelijk dat de datum van de *Hypnerotomachia*, 1499, in geen enkel opzicht kan ingeroepen worden in het debat over de tijd, waarin de *Triumphus* is geschreven.

Onze conclusie kan kort zijn : we weten dat Erasmus zijn *Laus* schreef toen hij in 1509 van Italië naar Engeland reisde. Anderzijds bestaat er geen enkel bewijs dat de *Triumphus* ooit vóór 1524 zou gedrukt zijn. Het is dus redelijk aan te nemen dat Perisauli de „imitator” is.

* * *

Bij deze overwegingen van externe kritiek dienen nog de resultaten van de interne kritiek gevoegd te worden. Voor een gedetailleerde confrontatie van de teksten verwijzen we andermaal naar het werk van de heer De Graeve. Stippen we hier alleen in het kort aan dat de verwantschap tussen de *Laus* en de *Triumphus* berust op twee punten :

1. Het beeld van „*Stultitia*”, welke de wereld regeert.
2. De opvallende en woordelijke overeenstemming van een reeks uitdrukkingen en voorbeelden.

Hierbij moeten we echter onmiddellijk opmerken dat het beeld van *Stultitia* als heerseres over de wereld bij Erasmus het Leitmotiv is dat niet alleen uitgelokt werd door het woordspel op de naam van de bestemming van het werk (*Morus/Moria*), maar dat de hele satire werkelijk heeft geïnspireerd en waarbij alles volkomen logisch aansluit. Bij Perisauli daarentegen is het een los staande gedachte, die met veel ophef wordt vooropgesteld in de introductie tot het eerste boek, maar naderhand nergens meer wordt opgenomen en op geen enkele wijze in verband staat met de rest van zijn werk, dat in feite een typisch middeleeuwse „*Laus Vanitatis*” is. Hieruit volgt dat er zelfs in de 300 verzen van de introductie tegenspraak ontstaat, want waar „*Stultitia*” in v. 31 „*mellita*” heet, die verdriet in een lach weet te veranderen, daar is ze in v. 83 reeds een „*bellua*”, die de rust van de mensen kapot maakt.

De woordelijke parallelismen met Erasmus zijn verder op een merkwaardige wijze geconcentreerd in het tweede van de drie boeken, waaruit de *Triumphus* bestaat, en in de zojuist besproken introductie tot het eerste boek. Nu beweert Perisauli bij de aanvang van boek II wel dat hij de dwaasheden van de volwassen leeftijd gaat bezingen, waar hij in boek I de jeugd op de korrel heeft genomen. Bij nader toezien echter blijken de personages, die in boek I optreden, al even weinig typisch voor de jeugd als die

éénmaal Colonna Fr. staat, met verwijzingen naar de beide personages. Doch een aandachtige lectuur van de passages sluit elke identificatiemogelijkheid uit.

van boek II voor de categorie van de volwassenen, zodat het vermoeden voor de hand ligt dat boek II een latere intercalatie is, uitgelokt door de lectuur van een evenwel verkeerd begrepen Erasmus. Het lijkt ons virtueel zeker dat Perisauli een werk, waarmee hij blijkbaar reeds geruime tijd bezig was en dat in zijn conceptie veel meer middeleeuws dan humanistisch was, na de lectuur van de *Laus* heeft willen „actualiseren”. Het resultaat is echter een hoogst hybride mengeling van Franciscaanse wereldverachting en Erasmiaanse ironie. Onwillekeurig denkt men een ogenblik aan de kraai met pauweveren. Toch is het werk van Perisauli de aandacht waard én voor de studie van Erasmus én voor het probleem van het voortleven van middeleeuwse elementen in de cultuur van de volle Renaissance.

Leuven, 25 mei 1966.

Over het probleem van de invloed van Vondel op de drama's van Andreas Gryphius

door

Lieven RENS

De eerste studies over de invloed van Vondel op Gryphius, die van Kollewijn¹ en van Paul Stachel², werden volgens de positivistische methode ondernomen. Deze geleerden beschouwden de elementen van overeenkomst al te gemakkelijk als tekens van afhankelijkheid van de jongere dichter ten opzichte van de oudere. Ze hielden er onvoldoende rekening mee, dat tal van die overeenkomsten gewoon konden voortvloeien uit strekkingen van de tijd of uit trekken die het genre inherent waren. Hun invloedsbegrip was te mechanisch, te causaal. Toch dient toegegeven dat Kollewijn noch Stachel blind waren gebleven voor de zelfstandigheid van de Duitse dichter.

In 1928-29 liet Willi Flemming een nieuwe studie³ over het probleem verschijnen, waarbij hij een gans andere, fenomenologische methode toepaste. Vooreerst maakte hij duidelijk, dat Vondels invloed geenszins daarop neerkwam, dat Gryphius zijn voorbeeld zou hebben geplagieerd of bepaalde elementen uit diens werk slaafs zou hebben overgenomen. Toch stelde Flemming vast, dat er vooral in de eerste drama's van Gryphius tal van „Nachklänge”, zoals hij het noemde, uit Vondels werk aanwezig waren, en tevens, dat de Duitser op bepaalde ideeën van Vondel op een heel persoonlijke wijze had voortgebouwd. Flemming beperkte er zich niet toe, overeenkomsten aan te wijzen, maar legde even goed de nadruk op de verschillen, op de wijze waarop Gryphius van gedachtegoed dat hij bij de Nederlander had kunnen vinden, iets had gemaakt dat helemaal in zijn eigen dramatische en ideologische wereld was geïntegreerd.

1. R. A. Kollewijn, *Über den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius*, diss. Leipzig, Amersfoort-Heilbronn 1881.

2. Paul Stachel, *Seneca und das deutsche Renaissancedrama*, Palaestra 46, Berlin 1907.

3. Willi Flemming, *Vondels Einfluss auf die Trauerspiele des Andreas Gryphius in Neophilologus* 13 (1928), blzz. 266-280, en 14 (1929), blzz. 107-120 en 184-196.

Flemming erkende in de eerste plaats een sterke technische invloed. Hij wijt het aan Nederlandse voorbeelden, inzonderheid aan dat van Vondel, dat de Duitser voor zijn treurspel de alexandrijn gebruikte, het stuk in vijf bedrijven onderverdeelde, de tonen gelijkaardig articuleerde, de reien behield en gedeeltelijk hun vorm overnam. Belangrijk is in dit verband de vertaling die Gryphius van Vondels *Gebroeders* heeft gemaakt, jaren voordat hijzelf zijn eerste tragedie schreef. Die vertaling volgt de oorspronkelijke tekst op de voet, tot in versificatie en woordenschat ⁴ toe. En toch blijkt er ook al uit, dat Gryphius kritisch stond tegenover bepaalde dramaturgische opvattingen van zijn leermeester. Zo laat hij zijn versie beginnen met een verschijning van de geest van Saul, die de proloog spreekt. Iets dergelijks is natuurlijk in *Gebroeders* niet te vinden. Want juist in dit stuk had Vondel zich verregaand losgemaakt van Seneca en veeleer de *Elektra* van Sofokles als voorbeeld genomen ⁵. Die wending heeft Gryphius klaarblijkelijk niet begrepen, hij heeft ze in ieder geval niet meegemaakt. Flemming zegt trouwens zeer terecht dat, indien Vondels stuk de Duitser helemaal bevredigd had, deze later niet nog een eigen dramatisering van het thema der Gibeonieten zou hebben ondernomen ⁶.

Theodoor Weevers heeft, op Flemming voortbouwend, diens bevindingen gecorrigeerd en aangevuld met een eigen bijdrage ⁷ waarin de invloed van Vondels verstechniek concreet wordt aangetoond. Maar tevens wijst de Londense literairhistoricus erop, dat de uitdrukkingen en ideeën die Gryphius overneemt, bij deze een veel barokker gestalte krijgen, en dat het ritme er essentieel anders is. In ons verband is de vergelijking van belang, die Weevers gemaakt heeft tussen *Gebroeders* en de Duitse bewerking van Heidenreich uit 1660 ⁸. Hier wordt alles wat Vondel door boden of toeschouwers laat verhalen, direct op de planken uitgebeeld. Daardoor wordt de fijne, evenwichtige opbouw van Vondels spel natuurlijk verstoord. Maar het geheel wordt tevens een bewogen, sensationeel kijkstuk. En dit zijn ook de meeste drama's van

4. Enkele voorbeelden wat dit laatste betreft : blickt (blijkt), Heisch (eis), schittert (schittert), umkaufen (omkopen), Läger (leger), Statsucht (staetzucht), Hals-herr (halsheer). Sommige van die batavismen zijn Gryphius ook later nog bijgebleven.

5. Zie W. A. P. Smit, *Van Pascha tot Noah I*, Zwolle 1956, blzz. 265 en 297-301.

6. Zie Flemming, *a.w.*, blz. 194.

7. Theodoor Weevers, *Vondel's Influence on German Literature in The Modern Language Review* 32 (1937), blzz. 1-23. In herwerkte vorm overgenomen in *Poetry of the Netherlands in its European Context 1170-1930*, Londen 1960 (verder *Poetry* genoemd). Over de verhouding Vondel-Gryphius in dit laatste werk vooral blzz. 124-139.

8. Weevers, *Poetry*, blz. 137.

Gryphius : in *Papinianus* bvb. wordt, vóór de ogen van het publiek, Geta neergestoken, het hart van Laetus uitgerukt, het hoofd van Papinianus' zoon binnengebracht, de martelaar zelf terechtgesteld. Het is duidelijk, dat dit niets meer gemeen heeft met Vondels geest, maar wel verwantschap vertoont met echt barokke Nederlandse stukken als *Aran en Titus* of *Medea* van Jan Vos.

Afgezien van de *Gebroeders*-vertaling heeft Flemming, tot wie we nu terugkeren, aandacht geschonken aan *Leo Armenius*, van 1646, aan *Catharina von Georgien*, van 1647, aan *Carolus Stuartus*, waarvan de eerste versie in 1650 geschreven werd, en aan *Papinianus*, van 1659. Voor de laatste twee aanvaardt hij weinig of geen invloed. Ook voor de eerste twee stukken wijdt hij een heel kritisch onderzoek aan de opvattingen van Kollewijn en Stachel. Toch komt hij tot de bevinding dat én het ene én het andere op sommige punten van Vondel afhankelijk zijn. In *Gysbreght van Aemstel* komt een scène voor waar Badeloch, na de Rei der Edelingen, aan Gysbreght verhaalt, hoe Machtelt van Velzen haar in een droom is verschenen, haar gewaarschuwd heeft dat de stad zal tegronde gaan, en haar op het hart heeft gedrukt, bisschop Gozewijn en Klaris van Velzen te redden. Dit gebeurt op een ogenblik waarop de Amsterdammers overtuigd zijn, dat de vijand afgetrokken is, maar onmiddellijk nadien komt de noodlotsboodschap de juistheid van de omineuze droom bevestigen. Welnu, een totaal analoge scene is in *Leo Armenius* te vinden. Deze Oost-Romeinse keizer heeft in de kerstnacht het hoofd van een samenzwering, zijn rivaal Michael Balbus, ontmaskerd en in de kerker geworpen. Op aandringen van zijn vrouw Theodosia heeft hij evenwel de terechtstelling tot na het feest uitgesteld. Dit uitstel is hem noodlottig geworden, want Balbus wordt bevrijd en Leo door de samenzweerders vermoord. Vóór het laatste bedrijf komt er nu ook een reizang waarin het kerstekindje verheerlijkt wordt, en wel met motieven die in de Rei der Edelingen terug te vinden zijn. Onmiddellijk na die reizang verschijnt Theodosia, die nog niet weet wat er gebeurd is, maar eveneens een waarschuwend droom heeft gehad. Het verhaal van die droom wordt weer door de ongelukstijding gevolgd. Flemming erkent hier volmondig Vondels invloed⁹. Hij gaat zelfs nog verder. Hij toont aan, hoe Theodosia tal van trekken aan de Badeloch-figuur te danken heeft, en evenals deze een model van zelfverloochenende, doodsverachtende liefde en trouw is geworden¹⁰. Zulk een liefde, meent Flemming, kon geen onwaardige worden toegedragen, en dat heeft

9. Flemming, *a.w.*, blzz. 109-110.

10. Flemming, *a.w.*, blz. 110.

zijn weerslag gehad op de uitbeelding van de Leo-figuur¹¹. De historische Leo was een tyran. Gryphius' Leo daarentegen heeft heel wat menselijke trekken gekregen, die aan Gysbreght herinneren, zoals zijn tederheid voor zijn vrouw, zijn diepe vroomheid, zijn tegenzin, tot bloedige daden gedwongen te zijn¹².

Flemming acht ook *Catharina von Georgien* afhankelijk van Vondel, en wel van twee stukken, *Maeghden* en *Maria Stuart*. Uit het tweede bedrijf van *Maria Stuart* komt een reeks contrasterende scènes, die tweemaal, zij het enigszins gevarieerd, in het Duitse stuk verschijnt; ook de afscheidsscènes van beide martelaressen zijn onderling verwant¹³. *Maeghden* anderzijds is, zoals men weet, in ruime mate gewijd aan de liefde welke Attila voor zijn slachtoffer Ursul opvat en die de oorlogszuchtige tyran tot een getormenteerd menselijk minnaar maakt. Flemming meent dat deze liefde voorbeeld is geweest voor de analoge liefde die, in het Duitse stuk, de tyran Chach Abas voor de martelares Catharina koestert. Ondanks soms grondige verschillen zijn ook de karakters van Abas en Catharina op die van Attila en Ursul geïnspireerd. Tenslotte vertonen beide stukken een zeker parallellisme in hun bouw¹⁴.

Op grond van het door de positivisten verzamelde en door Flemming kritisch geschifte materiaal, aanvaardt de Duitse literaire geschiedschrijving Vondels invloed op de treurspelen van Gryphius als vaststaand¹⁵. Daarbij komt nog, dat ook een van Gryphius' blijspelen, het Scherzspiel *Gelibte Dornrose*, in ruime mate afhankelijk is van *Leeuwendalers*¹⁶. Kollewijn¹⁷ wees erop, dat het Duitse spel zijn naam aan de naam van Vondels figuur

11. Flemming, *a.w.*, blz. 111.

12. Deze interpretatie kan geldig blijven, ook wanneer we rekening houden met de typische trekken van de tyran uit het barokke Duitse treurspel, trekken waarop Walter Benjamin wel voor het eerst heeft gewezen (in zijn *Ursprung des deutschen Trauerspiels*, Berlijn 1928; opgenomen in *Gesammelte Schriften* I, Frankfurt a.M. 1955). Die tyran is inderdaad een besluiteloze twijfelaar, een passieve melancholicus; hij is dat op grond van de wanverhouding tussen de bijna goddelijke macht waarmee hij bekleed is, en het feit dat hij toch maar een vergankelijk, afhankelijk schepsel is. Zie dienaangaande bvb. Herbert Heckmann, *Elemente des Trauerspiels*, Darmstadt 1959, blzz. 94-101.

13. Zie Flemming, *a.w.*, blzz. 116-120.

14. Zie voor dit alles Flemming, *a.w.*, blzz. 112-115.

15. Zo zegt bvb. Heinz Haerten: „Vondel hat den deutschen Geist bestimmt. Auf den größten Dramatiker des deutschen Barock war er von entscheidendem Einfluß” (*Vondel und der deutsche Barock*, Nijmegen 1934, blz. 90).

16. De poging van Egbert Krispyn, in zijn artikel *Vondel's „Leeuwendalers” as a Source of Gryphius' „Horribilicribrifax” and „Gelibte Dornrose”* in *Neophilologus* 46 (1962), blzz. 134-143, om ook *Horribilicribrifax* van *Leeuwendalers* afhankelijk te maken, dient wel als mislukt te worden beschouwd.

17. R. A. Kollewijn, *Gryphius' Dornrose und Vondels Leeuwendalers* in *Archiv f. Lit. Gesch.* 9 (1880), blzz. 56-63.

Hageroos ontleent, en dat een twistscène tussen twee boeren over een hond en een haan, voor een groot gedeelte woordelijke imitatie is van de twist tussen Warner en Govert in het tweede bedrijf van Vondels landspel. E. Mannack bevestigde nog in 1964 Kolléwijns bevindingen¹⁸. Twee van de belangrijkste motieven waarop *Gelibte Dornrose* gebouwd is, komen eveneens in het Nederlandse stuk voor: ten eerste het Aminta-motief van de minnaar die eerst afgewezen wordt, maar meer geluk heeft, nadat hij een aanslag op de eer van de geliefde heeft verijdeld; ten tweede het Romeo en Julia-motief. Uit het geheel van al deze gegevens blijkt de weerslag van *Leeuwendalers* zonneklaar.

En toch is er een bevoegd barokkenner, de Deen Erik Lunding, welke het aandurft, die invloed van Vondel op Gryphius radicaal te loochenen. Op deze thesis werd zelfs in de meest recente publicaties over ons onderwerp¹⁹ nog niet ingegaan, zoals Edward Verhofstadt terecht heeft aangestipt²⁰. Lunding heeft zijn revolutionaire opvatting voor het eerst geformuleerd in zijn boek *Das schlesische Kunstdrama*²¹. Uit een recent artikel gewijd aan Gryphius' blijspel²² blijkt dat de Deense geleerde nog steeds aan zijn stelling vasthoudt. Ze werd vooral in het eerste werk telkens in scherpe bewoordingen uitgedrukt: „Vondel (ist) in Wirklichkeit für die Kunst- und Geisteswelt Gryphius' ohne jede Bedeutung”²³ en „die... Bemerkungen über Gryphius' Abhängigkeit von Vondel haben völlig ihr Daseinsrecht verloren.”²⁴. Hoe verantwoordt Lunding deze opvattingen? We citeren uit zijn laatste opstel: „Es wäre möglich, noch aus den beiden letzten Dezennien eine ganze Reihe von Abhandlungen zu zitieren, die nach mehr oder weniger altmodisch positivistischen Richtlinien Einzelzüge der Gryphischen Dramen aus Vondel ableiten. Es muss in Fortsetzung dieses Aufsatzes einer anderen Abhandlung vorbehalten sein, den

18. E. Mannack, *Andreas Gryphius' Lustspiele – Ihre Herkunft, ihre Motive und ihre Entwicklung* in *Euphorion* 58 (1964), blzz. 1-40.

19. Behalve de reeds vermelde van Weevers, Krispyn en Mannack zijn dit C. K. Pott, *Holland-German Literary Relations in the 17th Century: Vondel and Gryphius* in *The Journal of English and Germanic Philology* 47 (1948), blzz. 127-138, en J. van Dam, *Der Einfluss der niederländischen Literatur auf die deutsche in Deutsche Philologie im Aufriss*, 26. Lieferung, Sp. 419-438, Berlin 1960.

20. Edward Verhofstadt, *Daniel Casper von Lohenstein: untergehende Wertwelt und ästhetischer Illusionismus*, Brugge 1964, blz. 244.

21. Erik Lunding, *Das schlesische Kunstdrama. Eine Darstellung und Deutung*, Kopenhagen 1940 (verder *Kunstdrama* genoemd), vooral blzz. 44-51.

22. Erik Lunding, *Assimilierung und Eigenschöpfung in den Lustspielen des Andreas Gryphius in Stoffe, Formen, Strukturen. Studien zur deutschen Literatur*, hrsg. v. Albert Fuchs und Helmut Motekat, Hans Heinrich Borchardt zum 75. Geburtstag, München 1962, blzz. 80-96 (verder *Lustspiele* genoemd).

23. Lunding, *Kunstdrama*, blz. 44.

24. Lunding, *Kunstdrama*, blzz. 50-51.

Gegenbeweis anzutreten, nämlich te zeigen, in welchem Grade een eiserne Bestand an überlieferten Bildern, sententiae, topoi u.Ä.m. die höhere dramatische Barockkunst im Germanischen bestimmt. Hinzukommt, dass es schwierig sein dürfte, einen dramatischen Komplex namhaft te machen, der eine grössere innere Einheitlichkeit aufzeigt als das auf das Aristotelisch-humanistische Kunstschema gebrachte Märtyrerspiel. Da sich Spiel und Gegenspiel in gebundener Marschroute bewegen und sich in vorgeschriebenen Kontrastscenen wie etwa Versuchungs- und Glorifizierungsscenen begegnen, wäre es überall in der europäischen Literatur möglich, in positivistischer Sicht Späteres aus Früherem abzuleiten. Wo die vereinhelichenden gattungs- und stilbedingenden Kräfte, Märtyrerkunst und Senecanachfolge, aussetzen, klafft eine Kluft zwischen den Stil- und Strukturformen des Gryphius und denen des grossen Holländers, dessen Kunst sich nur zum Teil mit dem Begriff Barock einfangen lässt"²⁵.

Lunding erkent dus zelf dat hij zijn thesis nog niet bewezen heeft. Anders gezegd, hij beseft zelf dat zijn uiteenzettingen in *Das schlesische Kunstdrama* onvoldoende bewijskracht hebben. De beloofde studie waarin hij zijn stellingen zou staven, is intussen bij ons weten nog niet verschenen. Toch kunnen we zijn algemene opvatting al kort bespreken. Inderdaad is er „ein eiserne Bestand an überlieferten Bildern, sententiae, topoi u.Ä.m.”; maar dat neemt niet weg dat het toch ook in de 17e eeuw mogelijk was, bijzondere formuleringen te vinden en beelden te scheppen en dat deze konden worden overgenomen en zelfs herhaaldelijk gebruikt. Weevers heeft dat met concrete voorbeelden aangetoond²⁶. Wat de interne uniformiteit van het martelaarsspel betreft, betwijfelen we of die wel zo absoluut is als Lunding het voorstelt. Wanneer we bvb. Vondels martelaarsspelen, nl. *Palamedes*, de Gozewijn-episodes uit *Gysbreght van Aemstel*, *Maeghden*, *Peter en Pauwels*, *Maria Stuart* en eventueel *Joseph in Dothan* onderling vergelijken, dan treffen we heel wat bepaalde overeenkomsten aan, waarvan de „genealogie” kan worden vastgelegd²⁷. Deze blijken echter veeleer aan bewuste of onbewuste zelfimitatie te wijten, dan aan de interne uniformiteit van het genre. Wel vindt men ook telkens trekken die het genre min of meer eigen zijn: het dualisme tussen goed en kwaad, de intrige, het complot, eventueel het proces dat tegen de martelaar wordt op touw gezet, de pogingen hem te verleiden of tot compromis aan te zetten, zijn afwijzen van die pogingen,

25. Lunding, *Lustspiele*, blzz. 93-94.

26. Zie Weevers, *Poetry*, blzz. 129-130.

27. We verwijzen daarvoor naar de behandeling van de stukken in kwestie in W. A. P. Smit, *a.w.*

zijn aanvaarden van de dood, zijn verlosserschap, zijn lijden als postfiguratie van Christus' lijden, zijn zelfrechtvaardiging, zijn verheerlijking. Maar hoe varieert Vondel die elementen in zijn verschillende martelaarsspelen, zodat hij telkens weer gans andere realisaties bekomt ! Indien die variatie bij één dichter al zo groot is, dan zal ze uiteraard binnen het genre nog veel aanzienlijker zijn. In ieder geval dunkt het ons duidelijk dat Lunding de „innere Einheitlichkeit" van het genre fel overdrijft. Daarentegen heeft hij de neiging, feiten die, in detail, technische of materiële invloed aantonen, te minimaliseren of te negeren.

Hoe tracht hij bijvoorbeeld concreet Flemmings conclusies inzake *Leo Armenius* en *Catharina von Georgien* te weerleggen ? De verwantschap tussen het eerste en *Gysbreght van Aemstel* wijst hij af op grond van een algemene karakteristiek van ieder stuk. Het Duitse noemt hij „ein kosmisches Spiel von der menschlichen Lebensangst", het Nederlandse „ein episierendes, mythisch-patriotisches Drama" ²⁸. De droomverschijsning aanvaardt hij niet als invloedsbewijs. Daarvoor is ze een „im Kunstdrama des siebzehnten Jahrhunderts... viel zu beliebtes Requisit" ²⁹. Op de verwantschap tussen de figuur van Badeloch en die van Theodosia gaat hij eenvoudig niet in. Zeer consistent kunnen we Lundings argumentatie dus niet noemen : ze beperkt zich in hoofdzaak tot algemene beweringen, die fel afsteken bij het zakelijk en concrete detailonderzoek dat Flemming heeft verricht.

Het is waar dat de droomverschijsning een algemeen Senecaans requisiet is ; maar neemt dat daarom weg dat een bepaalde droomverschijsning bij Gryphius op een andere bepaalde droomverschijsning bij Vondel geïnspireerd kan zijn, ja, blijkt te zijn ? Dat Badelochs droom voorbeeld is voor Theodosia's droom, en Badeloch zelf voor Theodosia, dat wordt door Lunding nergens concreet weerlegd. Wij achten Flemmings bewijsvoering nog steeds geldig.

In zijn kritiek inzake *Catharina von Georgien* gaat Lunding geen enkel argument van Flemming uit de weg. Er is parallellisme tussen een reeks scènes uit *Maria Stuart* en een reeks in het Duitse stuk ? Dat kan z.i. niet het minste bewijzen ³⁰. De verklaring zou liggen in de historische situatie, die door de kunstenaar met de eenvoudigste, meest voor de hand liggende middelen wordt opgesmukt. En er wordt vaag verwezen naar gelijkaardige effecten in Schillers *Maria Stuart*. Weer eens, Lunding raakt de gedetailleerde, kritische

28. Lunding, *Kunstdrama*, blz. 47. De jongste interpretatie nuanceert voor het Duitse stuk wel anders : zie Marian Szyrocki, *Andreas Gryphius. Sein Leben und Werk*, Tübingen 1964, blzz. 83-85.

29. Lunding, *t.a.p.*

30. Lunding, *Kunstdrama*, blz. 46.

vergelijking van de scènes in kwestie niet aan. Om zijn bewering bewijskracht te verlenen, zou hij moeten aantonen, dat inderdaad de historische situaties rond Catharina en rond Maria Stuart zo gelijkaardig waren, dat ze a.h.w. niet anders konden worden gedramatiseerd. Of hij zou aan de hand van voldoende concrete voorbeelden uit martelaarsspelen moeten aantonen dat bewuste reeks scènes niet een vondst van Vondel, maar een aan het genre eigen, traditionele constructiekneep was. Bij ontstentenis van zulk een staving houden wij het andermaal bij Flemming.

Wat de eventuele invloed van *Maeghden* betreft, beklemtoont Lunding vooreerst dat het motief van Abas' liefde voor Catharina wel degelijk, zij het kort, in Gryphius' directe bron wordt aangestipt³¹. Maar zijn argumentatie berust vooral daarop dat beide stukken gewoon martelaarsspelen zijn met een obligaat liefdemotief. „Auch im Barock, grinnikt hij, war die Liebe so verbreitet, dass man nicht nach Holland zu fahren brauchte, um sie zu finden”³². Het is z.i. dan ook normaal, en bewijst geen beïnvloeding, dat de structuur van beide stukken overeenkomst vertoont: hoe zou het anders mogelijk zijn bij twee martelaarsspelen met ingevlochten liefdemotief? Noch deze retorische vraag, noch de boutade van zopas bewijzen iets. Waarom zou het niet mogelijk zijn, in martelaarsspelen een liefdemotief op twee of meer totaal verschillende wijzen in te vlechten? Waarom zouden de tyrannen noodzakelijk op een gelijkaardige manier door een veredelende liefde worden getroffen? Waarom zouden ze hun vertrouwelingen noodzakelijk gelijkaardige, en analoog gefundeerde opdrachten moeten meegeven? Daar is geen enkele reden toe. En indien Lunding een verklaring zou zoeken in vaste, traditionele figuren en structuren in het na-middeleeuwse martelaarsspel, dan zou hij het bestaan daarvan op basis van feitelijke gegevens moeten aantonen. Nog eens, hij doet het niet, hij tast Flemmings gewetensvolle vergelijking tussen de twee stukken niet aan. Het is goed, voor de overdrijvingen van de positivistische methode op zijn hoede te zijn. Maar men mag zich door zijn anti-positivisme toch niet laten verblinden voor bepaalde verifieerbare en geverifieerde feiten, ook al gaat het om de verhouding tussen twee dichters, waarvan de kunst- en geesteswereld inderdaad sterke verschillen vertoont.

Ons dunkt dat zelfs Flemming de materiële invloed van Vondel op de latere drama's van Gryphius ietwat onderschat. Weevers

31. Die bron is Saint-Lazare, *Histoires tragiques de nostre temps*. Ze is pas bekend sinds het werk van Z. Zygulski, *Andreas Gryphius' Catharina von Georgien nach ihrer französischen Quelle untersucht*, Lwow 1932. Flemming kon er dus in 1928-29 nog geen rekening mee houden.

32. Lunding, *Kunsidrama*, blzz. 46-47.

wijst er terecht op dat de openingsmonoloog van *Papinianus* heel wat structurele en zelfs enige ideële overeenkomst vertoont met die van *Palamedes*³³. Ook bevat de reizang over het *beatus ille*-thema na het eerste bedrijf van het Duitse stuk woordelijke echo's uit de gelijkaardige reizang in het Nederlandse. Wij zijn zelfs geneigd, Stachel te volgen in zijn oordeel dat de Silezische dichter bij de uitbeelding van een compromisloos rechtvaardige in tal van trekken bij de *Palamedes*-figuur aansluit³⁴. Voorzeker is *Papinianus* sterker in de verf gezet. Maar de karakters van beide seculiere martelaars voor het recht, de beweegredenen voor hun fiere strakheid, hun afwijzing van kansen tot vlucht en verweer komen vrij nauw overeen, al zijn uiteraard vele accenten anders gelegd. Wij zijn er in ieder geval van overtuigd, dat *Palamedes*, desnoods onbewust, *Gryphius* voor de geest heeft gestaan, toen hij zijn *Papinianus* concipieerde.

Flemming heeft ook gepoogd aan te tonen dat *Carolus Stuardus*, in tegenstelling met wat *Kollewijn* meende, weinig of niets verschuldigd is aan *Maria Stuart*³⁵. Hij moet wel analogie tussen beide stukken vaststellen. Hij wijt ze echter niet aan directe invloed, maar aan de geestverwantschap tussen beide dichters op het stuk van hun vroomheid en hun politieke opvattingen. Wij geloven daarentegen, dat *Maria Stuart of Gemartelde Majesteit* wel degelijk invloed op *Ermordete Majestät oder Carolus Stuardus* heeft gehad. Vast staat dat *Gryphius* het Nederlandse stuk kende en dat het op *Catharina von Georgien* structureel had ingewerkt. Gaan we nu even de omstandigheden na, waarin *Gryphius* zijn *Carolus* schreef. *Karel I* van Engeland werd onthoofd in 1649. Op dat ogenblik was *Vondels* stuk drie jaar oud. Het bood het model van een gedeeltelijk religieus, gedeeltelijk politiek martelaarsspel, met een koninklijke figuur als hoofdpersoon, een Engelse, een *Stuart*, waarvan het lot tot de eigentijdse geschiedenis behoorde. Kan men zich voorstellen, dat het parallellisme van koningschap, nationaliteit, geslachtsnaam, lot aan de Duitse dichter onbemerkt zou zijn voorbijgegaan? Dit is zeker niet het geval geweest, te meer *Maria Stuart* zelf al in het perspectief van de strijd van *Karel I* tegen de puriteinen was opgevat, iets wat tijdgenoten natuurlijk scherp aanvoelden³⁶. Is het dan niet waarschijnlijk, dat *Gryphius* juist mede door het Nederlandse stuk op de gedachte gekomen is om *Karel I* tot held van een politiek martelaarstuk te maken? Is het

33. Weevers, *Poetry*, blz. 138. Vgl. voor gedachtenverwantschap vooral *Palamedes*, vv. 115-138, en *Papinianus*, vv. 129-151a.

34. Stachel, *a.w.*, blz. 244.

35. Zie Fleming, *a.w.*, blzz. 184-189.

36. Vgl. Smit, *a.w.*, blzz. 415-416.

niet even waarschijnlijk dat, eens deze gedachte gevormd, Gryphius voortdurend, bewust of onbewust, het Nederlandse voorbeeld vóór ogen heeft gehad? O.i. kon het nauwelijks anders. Maar er is meer. *Maria Stuart* is helemaal rond de verheerlijking van de koningin opgezet, zozeer zelfs, dat het er aanzienlijk aan dramatische kracht bij inboette, en W. A. P. Smit het om zijn statisch karakter terecht een dieptepunt in Vondels dramatisch werk kan noemen³⁷. Welnu, ook *Carolus Stuardus* is helemaal op de verheerlijking van de hoofdpersoon gericht, en daardoor, in tegenstelling met Gryphius' andere drama's, statisch geworden³⁸. Albrecht Schöne heeft dit vastgesteld, buiten iedere samenhang met *Maria Stuart* om³⁹. Maar dan gaat hij verklarend verder: „Im Sinne dessen aber, worum es Gryphius geht, erscheint Carolus weit- aus vollkommener und konsequenter: eine vom Menschlichen gereinigte, hochgesteigerte Figur von seltsam fremder archaischer Strenge und Starrheit. Denn ihr Bildungsgesetz verhindert die Ausweitung und Verflachung in eine „reiche, bunte Wirklichkeit“, ebenso wie ins Allgemeine, Gängige, Einfühlbare... presst sie... in jene unverrückbare Form, welche der Leidensbericht der Evangelisten prägte, und begabt sie so mit jener höchsten Beispielkraft, die nicht im Typischen, sondern im Ausserordentlichen liegt“⁴⁰. Anders gezegd, we hebben het hier met een postfiguratie van het Lijden van Christus te doen. Wel bevreedend voor een stuk, waarvan Flemming het louter politieke, staatsdoctrinale karakter meende te moeten onderstrepen⁴¹. Maar dat bevreedende wordt heel begrijpelijk, wanneer we *Maria Stuart* als voorbeeld aannemen. Ook in dat stuk speelt het postfiguratie-element een grote

37. Smit, *a.w.*, blz. 444.

38. Het statische karakter van het Duitse stuk is moeilijk te verklaren uit de evolutie van Gryphius' dramatische opvattingen en practijk. Het statische karakter van *Maria Stuart* daarentegen wordt al aangekondigd in Vondels hieraan voorafgaande stuk *Peter en Pauwels*, waar de verheerlijking van de martelaren ook al een ruime plaats inneemt.

39. Albrecht Schöne, *Säkularisation als sprachbildende Kraft*, Palaestra 226, Göttingen 1958, blzz. 29-75, inz. blzz. 65-67.

40. Schöne, *t.a.p.*

41. Zie Flemming, *a.w.*, blz. 187. Anderzijds dient toch even te worden gewezen op het feit dat Karel I ook in *Εἰκὼν Βασιλική* /*Vel/Imago Regis Caroli* (Den Haag, Samuel Brown, 1649) als een christelijk martelaar wordt voorgesteld. De titelpagina is iconografisch zeer interessant: Karel treedt er op de wereld, heeft de schitterende, maar zware kroon der ijdelheid afgeworpen, vat de harde, maar lichte doornenkroon van de genade aan, en richt de blik op de verwachte, zalige en eeuwige kroon van de hemelse glorie. Op hetzelfde blad wordt de standvastigheid als een rots in zee uitgebeeld, alsook, als een met gewichten bezwaarde palm, de deugd die groeit onder de last. Hier spelen stoïsche en christelijke elementen in een wel heel barokke verbinding door elkaar. *Εἰκὼν Βασιλική* was één van Gryphius' bronnen. Kan het er toe bijgedragen hebben, dat Gryphius de Engelse koning als een christelijk martelaar voorstelde? Persoonlijk blijven we geloven, dat vooral *Maria Stuart* de Duitse dichter daartoe heeft aangezet.

rol, zoals W. A. P. Smit heeft aangetoond⁴². Maar hier is dat normaal, aangezien Vondel de Engelse koningin als een niet alleen politieke, maar vooral religieuze, katholieke martelares uitbeeldde. Wanneer we dan nog vaststellen, dat tal van postfiguratietrekken in *Maria Stuart* en de eerste versie van *Carolus* parallel lopen⁴³, dan wordt de afhankelijkheid van het Duitse stuk van het Nederlandse wel heel waarschijnlijk. De analogieën in de discussies over volkssouvereiniteit en koningschap bij Gods genade⁴⁴ hoeven, geïsoleerd en op zichzelf, niets te bewijzen. Daarover zijn we het met Flemming eens. Maar in samenhang met al het voorgaande kunnen ze de thesis van Vondels invloed alleen versterken.

Ons algemeen besluit luidt dus, dat Vondel wel degelijk een sterke invloed op Gryphius heeft uitgeoefend. De Duitser kende alle stukken van onze dichter, van *Palamedes* tot en met *Leeuwendalers*; hij liet zich door figuren, structurelementen en motieven eruit inspireren, én voor zijn vroegere, én voor zijn latere stukken; hij nam er beelden, sententiae, gedachten uit over en copieerde zelfs eenmaal een ganse scène. Hij leerde het handwerk als dramaturg door *Gebroeders* te vertalen, zijn constructietechniek en versificatie hebben aan het Nederlandse voorbeeld heel wat te danken.

Maar niet alleen verwerkte Gryphius die invloeden op een zeer persoonlijke, van sterke eigen creativiteit getuigende wijze, we mogen zelfs, Lunding nuancerend, zeggen dat zijn kunst- en

42. Zie Smit, *a.w.*, blzz. 438-439.

43. Beide martelaars worden uitdrukkelijk als zoenoffer voorgesteld. Beiden verkiezen een hemelse kroon boven een aardse. Beiden offeren zich bewust voor het algemeen welzijn van hun land. Beiden troosten op analoge manier hun vrienden en volgelingen. Beiden worden door vrouwen beweend. Bij beiden wordt de nadruk gelegd op de ontkleding. Bij beiden is het een orgelpunt, dat ze hun vijanden vergeven en innig voor hen bidden. Beiden dragen, bij hun dood, hun ziel aan de Schepper op. Ook de scènes welke de terechtstelling voorafgaan, vertonen verwante trekken. Tenslotte erkennen beide martelaars (dit dan buiten de postfiguratie) eigen fouten te moeten uitboeten. Kan men t.a.v. al deze punten nog met Flemming (*a.w.*, blz. 187) geloven dat het vergiffenismotief louter aan de vroomheid van beide dichters toe te schrijven is? Lunding zou ter verklaring van dit aanzienlijke parallellisme wellicht alleen de wetten van het genre inroepen. Maar dan zou hij dat bepaalde complex van postfiguratie-elementen ook elders moeten kunnen aantonen, buiten iedere mogelijke invloed van *Maria Stuart*.

De tweede versie (1663) van *Carolus Stuardus* wijkt fel van *Maria Stuart* af. Gryphius vult er inderdaad de postfiguratie aan, door Fairfax en zijn vrouw in de situatie van Pilatus en zijn vrouw te plaatsen en Poleh een Judas-rol toe te bedelen.

44. Flemming (*a.w.*, blz. 187) meent, dat Gryphius' staatsmansethos zelfstandig aan het woord is, waar de dichter de leer van de volkssouvereiniteit verwerpt en de koningsmoord veroordeelt. Alleszins waren dat Gryphius' ideeën; ze sluiten bij die van Schönborner aan en zijn in *Leo Armenius* terug te vinden, zoals Henri Plard het heeft aangetoond (*La sainteté du pouvoir royal dans le „Leo Armenius“ d'Andreas Gryphius (1616-1664) in Le pouvoir et le sacré, Annales du Centre d'Etude des Religions* 1, Brussel 1962, blzz. 159-178).

geesteswereld toch een gans andere dan die van Vondel was ⁴⁵. Vondel maakt zich van Seneca los en gaat nauwkeurig de aristotelisch-renaïssancistische voorschriften volgen inzake de drie eenheden, de functie van het bodeverhaal e.d.m. Gryphius blijft Seneca trouw, bekommert zich niet om de drie eenheden, brengt de sensationeelste en vreselijkste gebeurtenissen bewust op het toneel. Vondel, hoezeer hij in de geest van zijn tijd exemplarische uitbeelding van algemene waarheden brengt, vertrekt toch altijd uit de realiteit, uit de zinnelijke waarneming; zijn beelden blijven daarin wortelen. Bij Gryphius geen tekenen van zulk een contact met de realiteit; hij vertrekt vanuit de abstracte idee, en deduceert daaruit, illustratief, zijn beelden en voorstellingen. Vondels grondthema is de botsing tussen de goddelijke wil en de menselijke autonomie, die altijd in de bevestiging van de goddelijke wereldorde wordt opgelost. In die zin kan men hem contra-reformatorisch noemen. Gryphius blijft het lutheraanse dualisme tussen God en wereld trouw, al evolueert het bij hem naar een stoïcijn's dualisme tussen wereld en deugd, waarbij deze laatste zich slechts door heldhaftige offerdood kan handhaven. Vondel streeft naar maat, naar harmonie, naar synthese. Gryphius wil bovenmatigheid, hij vermag de disharmonie, de antithese niet te overwinnen. Vondels vers, ofschoon vaak verheven en altijd regelmatig, ontwikkelt zich toch in natuurlijke periodes, steeds beheerst door zijn hoogsteigen tempo en ritme. Gryphius' taal pulseert mechanisch, stootsgewijs aangedreven; die opdrijving manifesteert zich ritmisch in anaphoren, herhalingen, opeenhopingen van woorden, ze manifesteert zich intensief door hyperbolen, „Zentnerworte”, uitroepen en kreten. Samengevat: wel mogen beide dichters barok genoemd worden. Maar Vondel is de vertegenwoordiger van een in de grond Zuidnederlandse, synthetische barok, sterk door renaïssancistische, zelfs classicistische elementen gekenmerkt. Gryphius daarentegen is de vertegenwoordiger van een Oostduitse, antithetische, getormenteerde barok, die na hem spoedig in extremen zal ontaarden.

45. We zijn er ons maar al te goed van bewust, dat de volgende confrontatie al te schematisch en vereenvoudigend is. Ze geeft ook niet weer, dat Vondel en Gryphius in bepaalde opzichten (hun vroomheid, hun ernst, hun zin voor grootheid, hun getekend-zijn door het lijden) beslist ook trekken van geestverwantschap vertoonden. Juist inzake de vergelijking van de kunst- en geesteswereld van beide dichters is het laatste woord nog lang niet gezegd.

Een en ander over vertalen

door

Ger SCHMOOK

1. *Babel*

Hoe begrippen of kerngedachten al maar door aan wijzigingen onderhevig zijn in de wordende wereld waarover wij – sinds een kleine tienduizend jaar – geestelijk controle kunnen uitoefenen, bewijst b.v. een vertrouwd symbool of zelfs een oertype, dat kenmerkend is voor de bedrijvigheid van de vertaler. Ik heb het over de „toren van Babel”, zeer specifiek ideeënelement op een hoogtepunt in onze Vlaamse schilderkunst, en voor de mensheid van alle tijden een *kenteken van gespletenheid, van verwarring*. Nog onlangs (1958-60) heeft Arno Borst in zijn *Turmbau von Babel*, – en wij treffen markante voorbeelden aan in de tempelbouw van Klein-Azië, van Egypte (Kaïro) – getracht de „Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker” te ontraadselen¹, terwijl sedert een handvol jaren *Babel* kortweg is gaan gelden als titel voor het internationale tijdschrift, dat zich ten doel stelt *uit de verwarring los te komen*, door in de toren-zelf interne verbindingswegen aan te leggen, die de verstandhouding onder de mensengroepen, door taal gekarakteriseerd, zouden helpen bevorderen.

Dit op een ogenblik, dat de „veelheid” der zich naast elkaar manifesterende grootheden een veel aanzienlijker aantal ondeelbaar-schijnende termen omvat dan ooit in de Oudheid, die, in bepaalde periodes, al zoveel last had van de simultaneïteit van dooreenschuivende bevolkingen !

Het weze dan toegestaan, uitgaande van het „visueel”, dat is picturaal zo duidelijk-„sprekend”, dat wil zeggen zo luid-„klinkend” symbool, hier diets te maken hoe een *geïnteresseerde buitenwereld* de kleurrijke, maar zo disparate wereld met spanning ondergaat. Als bibliothecaris van toch niet te onaanzienlijke instellingen, werd ik in mijn – al evenmin eentonig – bedrijf zonder ophouden geconfronteerd met de moeilijk te verwezenlijken betrachtning onder drie vreemde talen (steeds alfabetisch behandeld : als Duits, Engels en Frans), een verdedigbare pariteit te betrachten, intern toch dwingend gekleurd naar de specifieke prestaties in de

1. A. Borst : *Turmbau von Babel*, 4 dln., 1957-1963.

wetenschappelijke disciplines, bewust de voorrang latend aan de originele versies of, in geval van onbereikbaarheid (Amerika), aan de eerste grijpbare vertaling in één van deze talen, indien nog geen vertaling in het Nederlands voorhanden zou zijn. Het buigen onder de dwang der aanschaffingen in een bibliotheek is lang geen toevalligheidsspelletje, vooral niet omdat de aangroei nooit mag berekend zijn op verleden of heden, maar in de eerste plaats de ontsluiting van de toekomst moet mogelijk helpen maken. Natuurlijk speelt de wisselvalligheid van vertaalde titels wel eens boze parten, want, om het nu ook eens literair te houden, wie zal op het eerste zicht in Huxleys *La paix des profondeurs* het originele „*Eyeless in Gaza*” herkennen? Hier speelt – ik denk aan Jack London, aan Oppenheim – een soort van willekeurigheid, ja van baldadige wispelturigheid, die al onmiddellijk aantoonde hoe broos het ijs van de vertalingen is, al zijn de uitgevershuizen, zomin als de vertalers soms, zich niet altijd bewust van het feit, dat wij vrij gauw door hebben of zijzelf gewerkt hebben op het origineel, dan wel op een intermediaire Duitse, Engelse of Franse vertaling met alle gevolgen van dien. Het typografische beeld van Toergenief o.a. gaf ons, destijds, op slag de werkelijke, tevens onechte bron aan van de vertalingen in het Nederlands, zowel door de eerste klinker als door de uitgang „iev”, vóór Van Wijk, Daisne en Thys enz. ons de te ijken transliteraties aan de hand deden!

2. *Originele titels*

Voor technisch en wetenschappelijk werk zijn de kansen op „ontsporing” gaandeweg veel minder groot geworden, maar hoe dan ook het is een goede Nederlandse en welhaast ook algemene en zelfs literaire gewoonte op de vertaling steeds de authentieke, originele titel mede te vermelden, ook dan nog als de woordvorm in de als sleutel- of accentwoorden aangevoelde substantieven quasi dezelfde is. Nog beter zou het zijn, zo de uitgever de moed had er de verwittiging aan toe te voegen, dat het aangeboden werk ook de integrale tekst weergeeft, wat in de monster-serie-uitgaven van deze tijd wel niet steeds het geval blijkt te zijn! Trouwens hoeveel Don Quichotte's, hoeveel Rabelais', hoeveel Gulliver's, hoeveel Crusoe's leveren integrale spiegelbeelden?

Een degelijk en lofwaardig staaltje van presentatie mocht ik onlangs ontmoeten in Mario Praz' *The romantic Agony* (1933), een zogezegde tweede uitgave van een Italiaans werk, waar het in feite om de *tweede druk* (1954) gaat van de *tweede Engelse uitgave*, maar, daar het boek een anastatische weergave is, konden bij heel wat passages asterisken worden aangebracht op het model,

die zonder nummering globaal verwezen naar een bijlage, waarin de *Italiaanse auteur* de kans had gekregen (in 1950) in *het Engels*² te reageren op de *internationale kritiek* uitgebracht op zijn *vierde Italiaanse* editie. In feite een derde Engelse uitgave dus ! Een heerlijk gerechtje !

Mag ik het een fraai staaltje heten, het is er gewis ook een van snel doordringen, gesteund op pijnlijk-zorgvuldige nauwgezetheid, gevoed door een bewonderenswaardige meertalige vaardigheid, waarvan al vast niet kan noch mag beweerd worden, dat vertalen, bekeken van uit de wereld van de geestesstrategie zo maar wat primair „piottenwerk” zou zijn. U weet het, Dominique Aury doelde daar op, smadelijk getroffen als hij moet geweest zijn, toen hij in 1963 het welbekend staande werk van Georges Mounin inleide : *Les problèmes théoriques de la traduction*.

3. De vertaler verweert zich

Het is revelant hoeveel verweerschriften en handleidingen over „vertalen, vertalingen en vertalers” inzetten met het afreageren van een collectieve ontstemming over de wijze, waarop het bedrijf en zijn mensen steeds in de wereld werden ontvangen op een tekort aan respect ! Het kan zijn, dat men onderling twist over honoraria, tarieven voor prestaties, normen voor vaardigheidsgraden, diversiteit en hiërarchie onder de talen, talenfamilies of heterogene taalgroepen, maar de verontwaardiging over de vernedering is – terecht – algemeen. Montesquieu heeft wel heel goed het diapason aangegeven, toen hij in een gesprek een tegenstander liet aanvoeren : „Wat ? Gedurende twintig jaar vertaalt gij, zegt gij, dat is twintig jaar lang, dat gij niet meer *denkt* ?”³

Het wan- en onbegrip heeft natuurlijk te maken met die „piotten”-kwalificatie van Aury, die trouwens het vertalingsprobleem heel scherp stelt, waar hij zegt, dat de wereld *meent* het *nu* opgelost te zien, nu beschikt wordt over wat schakelaartjes en een alvermogend contactknopje, nadat men – gaat maar eens na, hoe fel hij reageert zelfs tegen geestelijke mechanisatie – van de Esperanto- en Volapuck- en Ido-”gesels” verlost is ! En wij die te Antwerpen een Zamenhofstraat hebben helpen inzegenen en destijds – ik was toen 9 jaar – met groene inkt adressen hebben helpen schrijven voor adepten van „La verda stelo”, die ’s avonds school liepen in de Grote Hondstraat ; wij, die ook een internatio-

2. M. Praz : *The romantic agony*, 2de Eng. uitg., 1954.

3. C. de Secondat, baron de Montesquieu : *Lettres persanes*, in : *Oeuvres complètes*, 1862 ; Lettre cxxix, Rica à Usbek.

nale sluitzegel hebben zien tekenen voor het 7de Internationale Congres, hier te Antwerpen gehouden in 1911 !

Ik heb gauw moeten leren inzien, dat, hoe edel ook bedacht en door een Frans Schoofs hardnekkig beoefend, een artificiële taal na een generatie *autochtone* toepassing opnieuw de invloed ondergaat van de eigen levende taal, die in elk mens, in elke gemeenschap blijft spoken. Zoals wij allen moeten erkennen, en dat doen ook alle theoretici van de vertaalsector – daarom zijn de uitvinders boos ! – dat de beschikking over de volmaakste „*dictionaries*” van *sleutelwoorden* – ik weet waarachtig niet, waarom in een Nederlands betoog het vreemde „key”-woord zou gebruikt worden – nooit volledige bevrediging zal kunnen schenken. Het leven blijft meester over zijn nuances, en verhindert ons, gelukkig, als mens machine te worden.

4. *De machine en haar macht ; en onmacht*

Ja, zeker, ik weet wel dat de archeologen meer en meer forfait moeten geven, en dat een soort van intuïtieve toepassing van statistiekregels op soorten van key-achtige, erkende verschijnselen quasi machinaal, door deductie, de oplossing van het Griekse lineair B meer dan tastbaar heeft geholpen ; ik weet wel dat de Etrusken niet lang meer hun geheimen voor zich zullen kunnen houden, zoals de zwaar beladen Maya's zijn gezwicht voor de analyserende interpretatiemachines van de Sovjetgeleerden. Waarom zouden wij niet juichen bij dergelijke... „stand by's” ? Te Göteborg verscheen zo pas een statistiek-methode om het auteurschap van x, y of z uit teksten op te halen en door de machine beweert men thans ook per a plus b te kunnen volhouden, dat Homeros' *Odyssee* slechts door één individu werd gecomponeerd ⁴ ! Nog blijven zij in hun uitwerking onvolkomen, de machines, tóch, omdat er steeds van het ene gebied naar het andere, domeintjes, soms principiële domeintjes overblijven, die elke taal zichzelf zal laten blijven, ook al groeien de menigten terminologisch sterk naar elkaar toe en worden de gesprekken of analyses van de documenten gevoerd naar de verkeerswegen, die een „meta langue”, of een „ruly english” tot haast onontwarbare spinnepoppen maken voor argeloze taalbeoefenaren met het „beste” woordenboek in de hand ! Voor een vijftal jaar leidde Eric de Grolier de Unesco-trawanten in deze doolhof rond ⁵. Hij bereikte één doel :

4. Krantenberichten, maar ook : A. Ellegard : *A statistical method for determining authorship*. Gotheborg studies in english 13, 1962.

5. *Etude sur les catégories générales applicables aux classifications et codifications documentaires*, 1962.

de traditionele bibliothecaris er op bedacht doen zijn, dat zijn bibliotheek over een stel hulpmiddelen moet beschikken ongewoon van factuur als lees-ustensiel, fameuze klappers in wezen, maar voor hém Sesam-parolen in een onuitspreekbaar Bargoens, waarvan hij nochtans de semantiek – in haar onverbiddelijke systematische structuur – moet leren beheersen, want de zoekende lezer zal zijn hulp inroepen, niet om dit demotisch hiërogllyphenschrift zo maar te duiden, maar... om te verklaren *hoe* het in zijn organische opbouw geconcipeerd *zou kunnen zijn*. De systematiek immers, behoort tot zijn vak ! Dat hij dan maar vlijtig zijn S. C. Dodd en Peter James studere. Hij kan dan zelf ervaren hoe in deze smeltkroes veel te gisten ligt om nooit af te geraken. De ontwikkeling snelt de realisatie voorbij. En zelfs al zou de machine leren „denken”, bij de mens zal zij toch vragend en smekend belanden in weerwil van elke „automatic indexing of bibliographics by means of a key-words-in-context system.”

André Gide heeft er eens doordringend, maar luchthartig op zijn Frans, op gewezen, daar waar hij elke vertaler vergelijkt bij „l'écuyer, qui prétend faire exécuter à son cheval des mouvements qui ne sont pas naturels à celui-ci”⁶. Geen machine zal dat paard ooit temmen, want er blijft steeds meer dan de formules.

5. *Simultaan vertalen en polyglotten*

Vertalen blijft een merkwaardig menselijk complex fenomeen en mogen wij dan ook niet altijd geheel tevreden zijn over het procédé dat sedert 1927-1930 te Genève door „la simultanée” werd ingeburgerd en sedertdien tijdsbevrijdend om zich heen greep – laat ons maar even denken aan de meertalige parlementen van België (1936) en Zwitserland (1946) –, de directe, stante pede „interpretatie”, al dan niet gediffuseerd, houdt ons, de luisterenden in de ban (door bewezen, onbetaalbare virtuositeit) meer dan de machine. Zijn de deelnemers aan de vergaderingen van de verdronken „Volkenbond”, volgens de *Daily Telegraph*, in 1932 niet eens getuige geweest van het duizelingwekkend koorddansen van Antoine Velleman, die zo maar voor de vuist Duits, Engels, Frans en Spaans dooreen vertaalde, van één welkdanige van de vier talen in de drie andere. Zo ken ik een dapper bibliothecaris die zó maar boudweg, zes taaltjes in congressen doorgeeft, en daaronder steeds weet, wat hij weglaat ! U steigert, maar de anecdotiek weet ook te verhalen, dat één of andere afgevaardigde, tijdens een persconferentie bij de vredesonderhandelingen van

6. A. Gide : *Avant propos* tot *W. Shakespeare : Théâtre complet* in Pléiade-uitgave, 1950.

1919, protesteerde tegen zekere versie die een gewikst vertaler als Paul Mantoux zijn gehoor ten beste had gegeven, waarop het verbluffende antwoord kwam, dat Meneer-zus-en-zo zijn betoog anders en precies zó had moeten voeren, zoals de vertaler het gedebiteerd had... Waarom? Omdat de vertaler, door zijn onder-vinding en de „interpretatie” van de problemen geschoold, het onderwerp-zelf alzijdig, beter beheerste dan de afgevaardigde!

Ik zou hier ter illustratie willen aanvoeren, dat een welbefaamde Nederlandse collega, Dr. H. E. Greve, eens ergens als een kwaliteit van een goed bibliothecaris voorop stelde, niet dat die beschikken moest over een „goed” geheugen, maar over een „gelukkig” geheugen, spelend op het „gepaste” ogenblik. Het komt mij voor, dat deze eigenschap ook des vertalers mag zijn: de nuancerende toets invoeren op het ogenblik van de beste kans. Zou een machine op deze wijze kunnen ingrijpen?

Het moet zijn, dat de kansformule inderdaad opgeld kan maken, hoe anders te verklaren, dat het mij overkomen is in de schoot van het „Wereldverbond van diamantbewerkers”, de Duitse afgevaardigde van het machtige Metallarbeiterverband te Amsterdam eens te hebben horen verklaren, na twee lange „onverzoenlijk-gestelde uiteenzettingen van de vijandelijke broeders, Dr. Henri Polak (Amsterdam) en Louis van Berckelaer (Antwerpen): „Na, wiederum eine Rekordübersetzung” – ik had ze bewust zeer kort gehouden! – waarna deze Carl Schott stante pede een besluit formuleerde, dat alle betrokken centra op verrassende wijze plots verzoende! Wat was er gebeurd? De parallel-lopende argumenten waren gebundeld geworden, de divergerende objectief weergegeven, zo – naar ik vermoed, want de vertaler kan „chance” hebben! – dat de Duitse centra geest en letter konden scheiden om de overblijvende „moyen terme”-’s voor alle centra af te zonderen.

Hier was nu eens geen wonder gebeurd; hier lag misschien weer ten grondslag de kennis van de terreinen, maar nog meer de psychologische aanvoeling van de temperamenten, die in hun heftigheid geneutraliseerd waren geworden en het móesten worden, kwinkslagen en staande uitdrukkingen niet meegerekend, want deze pigmenten staan op zichzelf in voor de oprechtheid van de vertaler of interpretator.

Bij alle kurkdroogheid is het vertalen dus wél een spel, een sportief geestesspel, dat de mens, mij dunkt, toch niet geheel ontsiert. En al durft men dan op vergevorderde leeftijd niet meer terugkijken naar de ongetwijfeld onzinnige, al te woordelijke „omzetting” van Heine’s *Buch der Lieder* (dat is nu zo wat vijftig jaar geleden), dan blijft het toch heerlijk aan die verkwiste uren terug te denken, al ware het maar om op zeker ogenblik bewon-

derend te kunnen opkijken naar een Joego-Slavische christelijke Eva's dochter, die tot overmaat van ramp ook Eva heette en, buiten haar stelletje Slavische talen, in een Congres te Zagreb zo maar rondstrooien kon Duits, Engels, Frans én Italiaans, maar dan met verbluffende keurigheid bovendien ! Laat ons daaruit besluiten, dat wij, niet-onbegaafden, niet mogen menen alleen de uitgelezen polyglotten te zijn, omdat wij ons in de Westeuropese hoek kunnen redden.

6. *De ijver van de vertaler*

Wij hadden het nog niet over de elementen ijver, uithoudingsvermogen en penetratie van de vertaler, die een tekst uiteindelijk in typografische gestalte wenst ter wereld te zien komen om blijvend te doen zijn. Er bestaat een geniale gravure van Dürer, waarvoor ik steeds een bijzondere voorliefde heb gekoesterd : in de keurige zestiende-eeuwse Nürnbergse schilderswoning, een anachronisme an sich, met de symbolen van de afzondering en van de vergankelijkheid om zich heen, zit de Heilige Hiëronymus van duizend jaar daarvoor te werken. Hij worstelt in geschrifte met de overzetting van de heilige boeken uit het Hebreeuws en het Grieks in het Latijn om er de „Vulgaat” van te maken. Meesterlijk heeft Dürer, die wist wat een detail betekende, de „vertaler” (Valéry Larbaud betitelde hem toch wel als uw „schutspatroom”, 1946) hier neergezet. Hij kan niets verwachten uit den hoge – zoals Joannes de Evangelist, die de schilders ook anders uitbeelden : met het hoofd opgericht hopend op een ingeving – neen, Hiëronymus met het hoofd gebogen over de schrijftafel is vooral in-vlijtig ; hij offert aan de Industria, haast krampachtig met de taalmiddelen die hij in de beperking van zijn hoofd, van zijn hersenen, als u wilt van zijn gemoed, omdraagt, en die, door de hand heen, tot een wel bepaalde verwoording moeten geraken. Schitterend, groots, superieur moment van tóch scheppende, geestelijke arbeid aan *niet-inventief* werk : de afmeting van de meesterlijke voorstelling wordt er bij vergeten. Wij voelen de adel aan van de zich in de tijd voltrekkende taak ; zij is als het ware de artistieke ijking van het werk van de vertaler, van de ontginner van een nieuw terrein, dat de originele auteur van de tekst, de „makers” hier, nog niet in hun bereik hadden, hetzij geografisch, hetzij naar de Latijn-spreekende generaties. De wereld zette zich uit bij Hieronymus, en in Dürers tijd, door Luther én door de drukkunst, nog eens opnieuw !

De mens is een sterk wezen. Hij is bovendien een kracht, onvoorstelbaar groot, een soort van Lucifer, ja, die, eventueel niet zenuwachtig, maar beheerst-bewegend in een rommelige menigte,

zich ook volledig kan concentreren in een smalle ruimte om een ruk te geven aan het menselijk bestel. Zo deed het toch die door de natuur bezochte Kinker, Nederlander; hij werd in 1816 beroepen door Koning Willem I om in het Latijn te Luik te doceren; hij zou op gefluit worden onthaald, maar hij bleek het mannetje te zijn dat maar liefst Immanuel Kant uit het Duits in het Frans had vertaald, aldus een krachtproef leverend, bewijzend van welk gehalte een temmende, imponerende persoonlijkheid kan zijn, want in dergelijke „epochemachende” vertaalarbeid schuilen toch de klippen en gevaren, waarop G. J. de Vries destijds wees, toen hij het had over „onvertaalbare termen” en „niet-vergelijkbare cultuur-inhouden”⁷! En die zijn er!

7. Onvertaalbaarheid

Mij is daarvan altijd bijgebleven het klassieke voorbeeld „Mou-sike” dat verraderlijk wijst naar onze „muziek” en ten slotte „maar” of „echter” „wijsbegeerte” betekent! Wij herinneren ons toch de spot die Charivarius destijds dreef met een menner van het gehalte van Troelstra⁸, toen de journalist de politicus in een vers o.a. de Duitse vertaling van oorlog als het verouderd „Orlog” in de schoenen schoof en dit woordje dan ook maar overtuigend pasklaar in fractuur-type liet drukken, de pro-Duitse gemoedsgesteldheid van deze socialist aldus eens extra en liefelijk beklemtonend, misschien intuïtief aangevend dat, naar de Chinese opvatting, het grafische teken voor „klank” ook „geest” betekent.

Wij weten door de kennis van de geschiedenis hoe gevaarlijk het is een beschaving op visualistische principes op te bouwen. Wij denken aan het oude China en het oude Egypte! Zoeken de voeders van de elektronische vertaalmachines, om zo dicht mogelijk bij de originelen te kunnen blijven, naar de passende invoering van gedachteassociaties en figuurlijke betekenissen, net zoals de Chinese ideogrammen destijds werden geconstrueerd, dan zal de beweeglijkheid van de menselijke geest hun toch verrassend de baas blijven, ondanks het haast infinitessimale cryptovisualisme dat kan verwerkt worden. Is het belijden in deze categorie van denken en doen niet best gelijk te stellen met het gejaagd springen op een vluchtheuvel, het zich tevreden stellen met een vooraf-aanvaarde beperking? Want of het nu gaat om het invoeren van beelden of van sleutels, het beroep doen op een keiharde formule

7. *Is de Griekse literatuur vertaalbaar?* Bijdragen van W. J. Verdenius, J. C. Kamerbeek, J. G. A. Ros, A. Hoekstra en G. J. de Vries, 1958.

8. Charivarius van de Groene (ps. van G. Nolst Trinité): *Ruize-rijmen I*, 1914; daarin „Niederland! Die Waffen nieder!”

levert geen waarborg op voor het beheersen van elke toekomstige situatie. Het woord „scheppen” is immers de basis waarom het gaat. Denken wij maar aan het Suidafrikaanse „schemerkelkje”. Welke machine doet het na ? Het is zeker toch beter en bruikbaar dan het approximatieve „five o'clock”-„à quatre heures” ? Al geef ik toe dat een pocket book „smaldeel” heten een curieus effect heeft. En toch kan ik u de raad geven het jongste Suid-Afrikaans woordenboek even door te nemen om na te gaan hoe „taal”-scheppend, ja, al te naïef en soms reactionair, het kan te werk gaan. Maar wij zetten ons neer om te studeren, al ware het maar in een verloren uurtje. Zelfs al is dan vertalen spelen met gevaarlijk explosief goed, want vertalen is grote verantwoordelijkheid dragen, en ik geloof, dat wij in het beoordelen van deze geestesdaad niet ontoegankelijk mogen zijn voor de durf, de moed en de kunde van een E.H. Xav. de Win, die het Nederlandse taalgebied van vele windstreken de allereerste integrale vertaling *schonk* (wat beter is dan „bezorgde”) van Plato⁹, waarop niet eens „grote” talen kunnen wijzen. Ik zie er in een bewijs van onze culturele groei, van onze volwassenheid, en dat in het Noorden het eerste duizendtal aan exemplaren op slag verpast was, stemt feestelijk. Wel, ettelijke malen heeft de zo knappe classicus uit Piet van Akens „contreien” mij genoeglijk onderhouden over de kneepjes aan vertaaltechniek, die hij heeft moeten toepassen om tot een vloeiend modern rendement te komen, aanleunend bij het Griekse „vie quotidienne” van voor meer dan 2000 jaar. Zo dikwijls heeft hij moeten constateren hoe de werkelijke inhoud van de in zijn geest lichtende overzetting als het ware „tussen kaai en schip” verdween, omdat de huidige taalmanipulatie en woordinhoud zijn droge formule niet gedoogden... Merkwaardig is dan bovendien, dat hij, door gebruik te maken van nog in het Vlaamse, het Zuidnederlandse, geheugen levende staande uitdrukkingen, metaforen en andere stijlfiguren, wel eens nauwer kon aansluiten op de oereigene „bediedenis” (ook Zuidnederlands), dan door het gemoderniseerde Noordnederlandse „koïne” ! Toch bleef zijn leidraad het algemeen beschaafd, het A B N ; Rudolf Jumpelt kan over hem en over het verkregen evenwicht tevreden zijn.

Van dergelijke lonende vertaalinspanning vernemen wij in de ruimte het gedruis niet. Wij merken enkel het resultaat, het globale resultaat, waarbij hier niet eens gewag wordt gemaakt van de in stelling te brengen apparatus, het comparatief aanrücken van vele benaderingen in Europese talen en het doorworstelen van de bewijsvoering voor 1001-lemmata in diverse talen, plus de waag-

9. Plato : *Verzameld werk* bezorgd door X. de Win ; 3 dln., 1962-1965.

halzerij prompt ook zovele zinnen in aanvaardbaar Nederlands te verklanken, die nog nooit een ons eigen stem kregen.

Maar het resultaat blijft niet beperkt tot ons, de opnemende collectiviteit, zij is een directe winst voor de man-zelf, die „en forgeant” zúlke smid werd, dat hij de eigen taaltechniek op uitzonderlijke wijze kan gaan beheersen, beter, dan wie alleen door studie van de eigen taal volwassen is geraakt.

Allicht zal hij glunderend – want welke vertaler zou de humor willen versmaden – aan het door Fr. van Oldenburg Ermke geciteerde voorbeeld¹⁰ kunnen voorbijgaan van de knappe detectivelezer, die na 500 Engelse stuks heelhuids verslonden te hebben, toch nog niet klaar was met de „gevoelsinhoud” van een verschijnsel, als „rehearsel”... Er komen hersenen aan te pas, die het nooit mogen opgeven.

Met belangstelling, maar nog meer met wat schuwe spot wordt momenteel uitgezien naar de ploegvertaling van Erasmus' *Opus epistolarum*, die onder Prof. Dr. A. Gerlo's leiding werd op het getouw gezet. In een colloquium werd het probleem van de moderniserende terminologie in 1965 al onder ogen gezien. De vrees, dat niet alle toespelingen up to date vertolkt zouden kunnen worden, was niet van de lucht!

Vertalen is inderdaad niet het aanleggen van een maatstok en het op bevel laten aanrukken van een donderwolk van noten en nootjes en rustpozen. Zo wij een monument van over-verduldige vertaaltechniek, ook ontstaan op onze cultuurgrond, wensen te bewonderen, dan moeten wij maar denken aan de Plantijnse veeltalige Bijbel met zijn Apparatus, die bovendien een bladzij voor bladzij typografisch uitgebalanceerd wereldwonder is gebleven tot op deze dag. Hier – en bij De Win – is bij alle „vlijt” de „wereld” zeker niet „ten onder gegaan”!

8. *Het „à peu près”*

Zo wij al maar, koudweg, de termen vergelijken die in ons beperkt Europees domein de „handeling” (?) van het „vertalen” aanduiden, dan voelen wij onderhuids, al aanvaardden wij uiterlijk de congruentie, de samenvloeiing van de betekenis, het *onderscheid* in de groei van elk taalbeeld: bij „traduire”, bij „translate”, bij „übersetzen”. Wij laten de „tolk”, de „interprète”, de „interpreter”, de „Dollmetscher” en zijn Litause afkomst (tulkas) nog buiten zaak.

10. F. Van Oldenburg Ermke (ps. van F. Brunklaus): *De praktijk van het vertalen*, 1953.

Alles bij mekaar genomen is, en dan nog negatief gezegd, niets hier bepaald grijpbaar en toch bouwen wij stevig-geachte structuren; maar wij leven met „à peu près” die onder het contact van de menigvuldigheid, ja van de oneindigheid der „à peu près” een zeer onvaste wereld van bouwstenen opleveren, tot zelfs een soort van ijl drijfzand toe, zodat wij enerzijds naar een soort van pessimisme zouden gaan overhellen, anderzijds uit routine toch bewonderend naar „de mens” willen blijven opkijken, naar de mens en de lenigheid, de elasticiteit, de uitzetbaarheid, de welwillendheid van zijn geest, die, al realiserend, nog op concrete zaken uitkomt ook.

Sommigen zouden het in hun betoog thans zo ver drijven, dat het wereldbeeld moet ophouden verklaarbaar te worden door de aanwas en de complexiteit der komende dingen. Maar zij vergeten dat éne element waarmede de bibliothecaris best vertrouwd is, nml. dat een begripswet wil, dat een ooit in een taal geschapen en aanvaarde *term voor „een ding”*, bij aldien het uiterlijk of de stof van „het ding” verandert, maar de functie blijvend is, *als term of als wortel onveranderd* zal blijven gelden. Wie denkt b.v. nog aan de „beuk” als „boom”, wanneer hij het heeft over „een boek”? In rechtszaken hield „de rol” als beurtregelend document figuurlijk stand. Is het niet zo met „het vel” in de papier-nijverheid, met „de lei” ten opzichte van de beste voornemens, ook al is het stenen ustensiel sedert eeuwen van hout, tot karton, tot papier zelfs geworden? Levert het Frans niet het aanschouwelijkste voorbeeld, waar de codex-vorm van het huidige boek, als „volume” aangeduid, toch hoegenaamd niets gemeens meer heeft met een authentieke papyrus- of perkamenten schrijfol, oorspronkelijk werkelijk „volumen” geheten, ter wille van de handeling die de grondstof onderging?

Maar wij doen het toch maar bést met onze *benaderingstechniek*! Nochtans hoe zwaar zal de arbeid van de vertaler niet vallen, wanneer, bij de analyse van zijn taak, wat het beschikbaar materiaal betreft (en dat verschilt van persoon tot persoon), in de beschouwing rekening moet gehouden worden met de onvatbare woord- en stijlfiguren, de oneigenlijke betekenissen enz. die men zich toch maar op artificiële wijze, dat is van buiten-uit, kan eigen maken! Met dien verstande bovendien, en dat heeft L. Bloomfield (Language 54) goed opgemerkt, dat elke student zich weliswaar verstrikt voelt in zijn eigentijdse taal, waaruit hij zich als het ware moet losworstelen, maar... dat de vertaler bovendien te doen krijgt met de som (langs zijn object om) van het hele menselijk weten, gecondenseerd in elke *toevallige gestalte* die hem een tekst levert, altijd anders van structuur, zeker naarmate een nieuw object wordt

aangepakt. En wat te zeggen over de hedendaags-nieuwe-literatuur, uitvloeisel van oncontroleerbare psychologische (met alle samenstellingen !) impulsen ? Hierover zal, in verband met de vertaaltechniek, in de toekomst nog heel wat te doen zijn. Drs. J. Kunst (1965) laat het ons al wel verstaan !

9. *Het pessimisme*

Toen José Ortega y Gasset, de cultuurfilosoof, die zo goed onze Huizinga kende, drie cultuurhistorische verkenningen bundelde¹¹ en de taak naging *van de bibliothecaris, van de universiteit én van de vertaling*, droeg hij met erkentelijkheid – en de geneigdheid des geestes is psychologisch juist gezien – zijn pessimistische Spaanse bespiegelingen op, zoals zo dikwijls gesteund op realistische ervaring, aan Mademoiselle Noëlle Malclès, van de Sorbonne, de universeel all round cicerone in de bibliografie. Zij, de „meesteresse” in het stapelwerk, had hem, de schepper van ordinaten, daadwerkelijk geholpen bij de verkenning van vele terreinen, zelfs bij het ontsluiten van menig sleuteldomein. Welnu de filosoof, ook hij klaagt over de anachronistische instelling van onze talen, en bovendien concludeert hij : „hoe partieel komen mijn gedachten tot u” ; „van de som van mijn denken komt in slecht Frans 4/5 tot u, terwijl mijn authentieke gedachten – zelf nooit volledig op papier geraken”¹². Derhalve spreekt hij bij alle „esplendor” van de „miseria” van de bovendien eigen *vertaling*, daar waar hij voor de *bibliothecaris* en voor de *universiteit* volkomen positief geloofde in een opdracht, in een missie.

Deze constatie mag ons evenwel niet beletten te beproeven de mogelijkheden tot kortsluiting tot een minimum te beperken – Willem de Zwijger heeft immers niet te vergeefs geleefd –, bovendien moeten wij tóch voort en dan is het vermoedelijk verkieslijk Edmond Cary bij te vallen, die in een keurig betoog voor de „Ecole d’interprètes” te Genève het ietwat maniëristisch oordeel weergaf van een oude, maar stevige taalvirtuose als Mad. de Staël. „Zoals muziek geschreven voor een bepaald instrument niet altijd past voor een welkdanig ander”, zei deze vrouw, „zo ondergaat en verwerkt de vertaler wel eens zijn opdracht”¹³. De sonoriteit die in het origineel zit, kan daardoor ontbreken in de vertaling. Er kan ook van een soort van „incompatibilité d’humeur” sprake zijn tussen de twee polen, wat wel eens duidelijk blijkt, wanneer een

11. J. Ortega y Gasset : *Miseria y esplendor de la traducción* ; in : *El libro de las misiones*, 1945⁴.

12. — ; o.a. blz. 143.

13. Mad. [G] de Staël : *De l’Allemagne* II, 1.

toehoorder een toneelstuk ondergaat op een aan de nationaliteit van de auteur vreemde scène. Er werd in dier voege al wel eens gesproken van het feit, dat vertalen zou neerkomen op het verzoenen van tegendelen. Laten wij zeggen dat het alleszins moeilijk is teksten aan vertaling onderworpen *geheel* in elkaar te laten opgaan, de oereigen terminologieën nog geheel buiten beschouwing gelaten. Ortega y Gasset in zijn klacht wees er immers, vóór zo wat dertig jaar, te recht op dat wanneer schrijven op zichzelf al gelijk staat met een persoonlijke daad van permanente rebellie tegen een sociale status, met een „subversie” zelfs, met een poging tot ontwrichting dus, de vertaler, met *zijn* bagage, als het ware een individuele „entree” op het toneel *waagt*. Talen zijn met landschappen te vergelijken, en komen deelhebbenden er zelfs toe in de kern eenzelfde term te gebruiken dan blijven „bosques” van Duitsland, als werking in de voorgestelde stof, nog steeds iets anders dan deze van Spanje. Is ons woordje „estaminet” niet één van de wel zeer kittelorige woordjes, waarmede destijds geen vertaler weg wist, zodat het al gauw tot een spotwoord werd in vreemde handen? Nog typischer is, wat onze Antwerpse „lieu dit” de Rietdijk overkwam, die men de wereld over in meer dan twintig schrijfvormen terugvindt, als „riddeck” en ttq. zonder dat de vreemdeling ook maar in de verste verte de zin snapte van wat hij zegde, tenzij dat hij het woord gebruikte als „bordeel”, *ómdat* Baudelaire en Rops en anderen het aldus in Frankrijk inburgerden. Ik roep de gedachte aan Goethe maar liefst niet op, waar hij het heeft over het „land des dichters”, maar u, zowel als ik, voelde de allusie al in de geest groeien! Ik wenste hier enkel te onderlijnen dat de vertaling ten opzichte van de originele tekst toch maar een reproductie „en flou” blijft... Deze suggestie is van Ortega y Gasset zelf, en mij dunkt heel bruikbaar, ook al zal de artistieke fotograaf met recht de stelling verdedigen, dat een „flou” soms meer indruk maakt dan de hard-scherpe foto. Maar dáár ligt óns probleem niet, wel bij de omstandigheid, dat een woord – afgezien van de onvolkomenheid van elke spelling – slechts een relatieve betekenis heeft en de uitkomst blijft van het stollen van een relatie, van het fixeren van een functie. De *ervaring* die het leven in handen speelt, zij precies, zegt S. I. Hayakawa¹⁴, leert ons de diepere betekenis van de woorden vatten. Wij zouden er willen aan toevoegen, dat wij deze ervaring kunnen accentueren door een stel hulpmiddelen als woordenboeken en lexica, waarbij wij er ons nochtans moeten voor behoeden, innerlijk, kortsluitingen te verwekken door het aanvoeren van

14. S. I. Hayakawa : *Our language and our world*, 1959.

schijnbare parallellismen en congruenties. Maar ongetwijfeld kunnen wij onze accuratesse verbeteren, onze contactname verbreden, onze peiling verdiepen, zelfs onze denkrichting wijzigen, en dit zonder ophouden, althans zolang de geestkracht niet begeeft. Doch dit effect is er dan toch maar een van accidentele aard, want *de stelling blijft waar*, dat woordenboek en lexikon de taal „atomiseren”; zij verhullen wat in de taal juist hoofdzaak is: de zinvolle inhoud, klaar gemaakt door een onderling verband van woorden en uitdrukkingen. Een uitzicht waarop zowel Weisgerber als Jumpelt regelmatig wijzen. Het is precies de krampachtige bezigheid der ontzagwekkende en zich steeds maar verbeterende vertaalmachines, het „onderling verband” der woorden onder de specifieke dwang der regimes, mechanisch en op computerschaal, inschakelbaar te maken. Een adembenemende poging naar het ideaal toe, maar zo ongemeen kostbaar wordend, door, in haast onvoorstelbare reeksen, legers van secundaire mensen op te vorderen; wat niet zo modern is in wezen.

10. Terminologisten en „Key-books”

Maar toch, wij voelen hier een nieuw beroep onder ons ontstaan, dat van de „terminologisten”, die de bruikbare gegevens construeren, en waarmede de andere zijde van het vertaalfront, de levende, de quick interpretators, de „tolken” al niet zo’n direct uitstaans moeten hebben. Nochtans hebben zij die hun taak goed willen aanpakken, en ook de documentalisten, er weer alle belang bij het wel gecadanseerde ritme van de aanmaak van technische woordenboeken voor de quick reference te volgen. Sprak men voor enkele jaren van een vermeerdering van twintig stuks twee- of meertalige woordenboeken per jaar in de wereld, dan is dit cijfer thans de dertig al voorbij en ons Nederlandse taalgebied moet niet altijd in het hoekje staan pruilen. De aanmaak van één enkel stuk heeft wel eens veel voeten in de aarde. Ik kan u b.v. zeggen dat het inlassen van het Nederlands in het „Vocabularium bibliothecarii”, waarin het Turks ook al prijkt, rond de tien jaar in beslag heeft genomen. Maar ja, u moest eens weten hoe hardnekkig Nederland zich verzet heeft tegen de invoering van het door Vlaanderen zo triomfantelijk rondgevoerde en door Van Dale erkende „steekkaart”!

Het is eigenaardig, hoe klare geesten zich toestanden lang op voorhand kunnen verbeelden. De moordend-geestige romantische Lichtenberg toch zei eens van vertalers¹⁵, dat zij er in wezen beter

15. G. C. Lichtenberg: *Ueber Wissenschaft und Bildung, IV. Ueber den Umgang mit Büchern*, in *Gesammelte Werke I*; bezorgd door E. W. Grenzmann, 1949.

zouden aan doen zich maar aan registerwerk te begeven, dan aan hun job. Heeft hij de komende, onmisbare, snel-mechanische arbeid voorzien en dat hartstochtelijk gekibbel om woordjes, die nochtans de opgang van wetenschap en techniek vooronderstellen? Natuurlijk zijn er hachelijker ondernemingen dan deze met de „steekkaart”. Er zijn onuitspreekbare constructies van internationaal geldende formules, die plots omgezet, zich als zinloze maakwoorden gelukkig aanmelden. Kijkt maar b.v. naar „Tefal” als een bom in het dagelijks gebruik ingeslagen, omdat het consortium der op actie ingestelde en nu ook knapper wordende huisvrouwen – en gelijk hebben zij! – zich liefst niet verzet tegen de geboorte van de sierlijke en tijdbesparende keukenpan, gefabriceerd uit „polytetrafluorethyleen”, onmenselijk afgekort tot PTFE. „Tefal!” roept de lancerende fabriek op huizenbrede affiches en uit is meteen de zaak, zonder beroep bij enige Academie.

Bladeren in de „Key-books”, de sleutelboeken, in reeds zo vele disciplines, is op zichzelf geen aangename lectuur. Dit soort van boeken of volumes, men kan ze nauwelijks nog „werken” heten – ze zijn al wel eens ongrijpbaar door hun dikte –, zij worden „geraadpleegd” – een curieus woord in zijn strekking – en krijgen ook liefst maar een beweeglijke rug en vele spiegellacunes om de kans te laten zo lang mogelijk toekomst-versies op slag ingelast te krijgen.

11. *Analyse van het woordgebruik*

Wij staan te midden van een leven, dat maar steeds zich wijzigt, hoezeer de mens ook – als dier – de mens blijft. Steeds vreemder kijkt hij op, maar hij past zich aan! Zijn mogelijkheden voelt hij niet als uitgeput. Tot zelfs in de traditionele literatuur wordt gegraven met nieuwe middelen naar een betere benadering toe. Kenmerkend b.v. hoe de statistische methodes toegepast op de Franse impressionisten, aangelegd worden om er achter te komen welke kleuren en nuances, het hoofdbestanddeel uitmaakten in de visie van Mallarmé, Verlaine; om aan de weet te komen hoe zij hun interne landschappen „vertaalden”. Ongetwijfeld zullen de eventuele vertalers ook van veel moderner bagages er goed aan doen de procentuele zins- en figurencombinaties in hun absolute of relatieve frequenties na te gaan ten einde in hún vertaling te speuren naar een zelfde ijking, die het woordenboek niet altijd direct kán opleveren, want een woordenboek is een gemeenplaats, geen klare expressie. Hun oplossing zal evenwel de kans hebben des te dichter bij de vertaalde mens-kunstenaar te staan. Wij moeten als voorbeeld niet eens naar een vreemd uitgangspunt

grijpen. Is het niet de verdienste van Achilles Mussche dat hij onze eigen eigenste Reinaert – hij voor het eerst! – aan een integrale regressieve „omzetting” onderworpen heeft, van het Middelnederlands naar het huidige spraakgebruik toe¹⁶? Het was nochtans een ándere arbeid, het gold een ándere inzet, dan deze door wijlen E.P. Prof. J. van Mierlo ondernomen, die eveneens een Middelnederlands dierenverhaal, de *Isengrimus* van Nivardus, uit het oorspronkelijke Latijn overbracht. Stellig, hij droeg zorg voor een getrouwe weergave, aan eigen en naar tijdsinzicht gebonden. Maar er is toch verschil: zo Mussche er alles op zette, om door de transpositie meteen het tijds- en cultuurklimaat-van-toen te laten aanvoelen door zo dicht mogelijk bij de tekst aan te leunen, daar heeft onze geestige pater een hele, wat gewaagde, passus gewoon onverlet in het Latijn laten staan! Maar opgepast! Hij moffelt die niet weg; hij laat hem eenvoudig middenin de vertaling in het Latijn prijken, en bekende mij glimlachend achteraf: „door de ev. vertaling leert men van het Latijn niets bij, en eens dat de lezer zoveel Latijn kan, dat hij déze tekst kan ontcijferen, kan het geen kwaad meer!”¹⁷

In de vertalingsgeplogenheden of -mogelijkheden treffen wij bij wat nauwkeurig zoeken nog varianten en graden aan. Ik denk dan b.v. aan de vertaalbaarheid van De Costers *Thyl Ulenspiegel*, met zijn vloed van „neologistische archaïsmen” (!), zijn gewilde flandricismen, waardoor het quasi onmogelijk is in welk idioom ook een reële indruk te krijgen van de glans, van de klank, van de schepping zelf. De Franse natie beschouwde het œuvre van de romancier als een vreemde eend in tóch haar bijt. De Duitsers kwamen dichtbij een verdedigbaar resultaat, maar zelfs het Nederlands – dat is treffend – zal nooit het origineel hybrïdische klimaat kunnen copiëren, zo uniek Belgisch, in ideologisch als in expressie-opzicht, blijft het epos. Een fameuse tijdsconstructie! En dan nog een eeuwencombinatie bovendien. Dieser Tyl (Tül?) ist einzig da.

Het zij mij vergund nog even bij de naam van Charles de Coster stil te staan in vertalingsverband om een vraag te stellen, die ook de prof. Aerts en Gerlo bezig hield. Zou b.v. door zijn vrije vertaling van het libretto van het Benoit-oratoria „*De Schelde*” niet te bewijzen zijn, dat de Coster wel degelijk het Nederlands van Em. Hiel meester was? En wie zegt, dat met déze poëtische vertaling van 1864 Benoits werk te Parijs in 1883 geen betere kritiek zou gevonden hebben? Want de ergernis van de autochtone

16. A. Mussche: *Reinaert de vos; uit het middelnederlands zo getrouw mogelijk in modern proza overgebracht*, 1964.

17. Magister Nivardus' *Isengrimus; het vroegste dierenepos in de letterkunde der Nederlanden vertaald met nawoord* door J. Van Mierlo, 1949.

Parijzenaars uitte zich precies tegen het libretto in Gittens' Franse versie met de revisie van de te Parijs geacclimatiseerde Vlaming Van Wilder, bekend door zijn onaangevochten Wagnervertalingen ! Een probleem.

12. *Zijn wij wel altijd onknap ?*

Dergelijke details dienen bekeken te worden als meer dan anecdotisch, omdat zij in staat zijn cultuurhistorische interpretaties voedsel te geven. Zo b.v. in verband met onze zo beroemd geworden achterlijkheid. Waren wij dat altijd en wel zo ingekankerd, als overal te lezen staat ? Ik betwijfel het, althans voor sommige van onze individuen. Indien b.v. een zo gemoedelijke dichter, een zo eenvoudig musicerende vrederechter als Gentil Antheunis de Duitse achttiende-eeuwse partituren vertaalt van Bach, in het Frans, voor de Brusselse beau monde, die zijn versie aanvaardt, dan is hij niet zo maar een flauwhartig mannetje-van-niets. Hij beschikt over een „feeling” die niet alledaags is, trouwens zijn *Carnets* houden nog vele metrische vertalingen in, niet zo zuiver als de Wagner-versies van André M. Pols, maar die komen meer dan een halve eeuw taalvaardigheid later ! Wij mogen gerust sommige prestaties uit het verleden ophalen om deze in een onderzoek naar onze eigen culturele mogelijkheden te betrekken en in een lijn te leggen, die b.v. uitmondt bij Vermeulen, Teirlinck, Karel Jonckheere. In dit verband denk ik steeds aan de poging van de zwerfer Lodewijk Vleeschouwer, die haast onmiddellijk Gérard de Nerval achterna, *Faust*, in het Nederlands overzette¹⁸, toen onze taal nog geen smijdlige materie was en de twijfelzucht en het verlangen van een Faust onze wereld, voor 90 pct. en nog meer, niet te interesseren vermocht.

Soms worden wij met verrassingen geconfronteerd : wie zou in Vincent van Gogh een vrije-vertaler vermoeden en nog wel van Jan van Beers' *Bestedeling* ? Zij zit verscholen in de *Correspondance complète* bezorgd door L. Roelandt en M. Beerblock..., bij de jeugdcorrespondentie.

Het onderwerp, dat ons heden bezighoudt, is veel rijker aan gezichtspunten dan een karwei-uitoefening of -beluistering van het bedrijf laat vermoeden. Ik stel mij voor, dat ooit een studie gemaakt wordt van onze vaardigheid in vertalen, precies in direct verband met een steeds groeiend besef van wat taalvaardigheid en expressie zijn. Mocht ik een voorbeeld kiezen, ik zou verwijzen naar Rostands *Cyrano*, waarop een al te zware Willem

18. J. W. von Goethe : *Faust, eene tragedie* vertaald door L. Vleeschouwer, 1842.

Kloos zijn krachten beproefd heeft, ook een ongetwijfeld virtuose Toon Moortgat, maar ook een luchtig speelse Willem Gijssels. En die deed het wat goed. Een enig document levert voor deze stof een vergeten schoolman als E. de Lepeleer, die zijn vertaling van het in-romantische *Dreizehnlinden* van Weber vier uitgaven mocht bezorgen. Lexicografisch is zijn, als stel nu van vijf, zeer zeldzaam geworden werk van betekenis, omdat hij elke vertaling telkens opnieuw op het getouw zette en er dan zorg voor droeg zijn woordkeus ook telkens af te stemmen op het gangbare Nederlands van het ogenblik. Wij hebben dus te doen met een enig lexicografisch controlemiddel over de evolutie van wat destijds voor beschaafde woordenschat werd gehouden!

Vertalingen kunnen overigens verraderlijk zijn door hun onomstotelijke getuigenis. Is het Prof. J. Van Mierlo niet gegund geweest¹⁹ uit de onzin van in het Engels vertaalde passages van ons toneelstuk *Elckerlyc* een „parel aan de eigen kroon” te hechten? Een drukfout in de als basis genomen originele Nederlandse *herdruk* had de vertaler het spoor bijster gemaakt – en zo wonnen wij – internationaal en... onder taalgenoten bitter bevochten – een meesterstuk bij. Zo dient een hele *Everyman's* en *Jedermann's*-geslacht teruggevoerd te worden tot onze cultuur. Het is niet de eerste maal. Sommige ingewijden loeren nog steeds op de kans om zekere dag te bewijzen, dat Quevedo y Villegas' *Lazarillo* een vader heeft zitten op Noordnederlandse grond, – de onlangs verschenen Franse spiegel-vertaling²⁰ ontkracht de stellingen niet – en dat het beruchte verhaal van Exquemelin ons schatplichtig is, wordt nu wel algemeen aanvaard.

Werd anderzijds de invloed reeds nagegaan – van de publicatie uit – van het werk van De Lamennais op de Vlaamse ontvoogding, en langs nog andere kant is het niet verheugend dat *De werkmán* van Streuvels, zoals ikzelf in Joegoslavië onderzocht, mede van de hoogste uitleencijfers haalt in de Openbare Bibliotheken achter het IJzeren Gordijn, waar Maeterlinck en De Coster rang nemen onder de standaardauteurs in verband met de marxistische opvoeding? Behoorde het *œuvre* van Conscience in de jaren '70-'90 tot het universeelste programma van de universeelste expressie, dan werd De Costers' *Ulenpiegel* na de revolutie van 1917 tot de „kernstof” gerekend bestemd om voor de miljoenen analfabetische arbeiders en boeren in de Siberische landen voorgelezen te worden.

Het gaat om topprestaties en topindicaties meteen, die wij moe-

19. J. Van Mierlo : *Elckerlyc ; nieuwe bijdragen met geëmendeerde uitgave*, 1949.

20. *La vie de Lazarillo de Tormès ; trad. de A. Morel-Fatio. Collection bilingue des classiques étrangers*, 1958.

ten gebruiken om onszelf, modern, te gelde te maken, zoals anderzijds het uitpluizen van het huidige *Index translationum*, verplicht, een stimulans moét leveren om onze pretenties te matigen.

13. *Huidige activiteitsstand hier*

Dit zowel aan de hand van de vergelijkende analyse van de opgesomde titels als door de massa-inbreng. Een analyse van de gegevens zou ons hier te ver voeren, terwijl wij ons bovendien moeten realiseren dat nationale criteria voor de opname van titels en hun technische presentatie wel sterk divergeren en ook heel wat werken, zoals rapporten, dossiers aan de nationale bibliografie ontglippen. Daar moet u de heer Dirk de Jong van de Nederlandse Brinkman maar eens over ondervragen. Dus haarjuist zijn de cijfers niet, doch laat mij toch even vertoeven bij een paar cijfers geldend voor 1963. Zegt het niets, dat België 929 titels oplevert die zich voor productieaantekening aanmelden, waar Nederland met 2194 te voorschijn komt ²¹ ? Denemarken met de helft van ons aantal inwoners, levert ook 1086 titels op ; voor Zwitserland met iets meer dan de helft tellen wij 771 stuks, toch nog altijd de 8/9 van onze productie, terwijl Zweden met de 7/9 van onze bevolking een breuk oplevert groot ongeveer 4/3.

Mogen wij het verleden niet voorbij zien – ik breng onmiddellijk nog een staaltje – dan moet het heden ons als een vermaan toeklinken, want ziet, vóór iets meer dan tien jaar, in 1951, trad België op met 880 titels, nu met 929, maar Nederland ging van op twee na eenzelfde aantal, 882, naar 2194 ! Dus van 1 op 2,5. Denemarken steeg van 484 naar 1086 ; dat is van 1 naar ruim 2 ; Zweden van 740 naar 1156, toch nog 50 pct. winst ; maar Zwitserland noteerde, zoals wij, een stilstand : 770 tegen 740 in 1951.

Aan welke verschijnselen beantwoorden deze vertaalcijfers ? Ons ontbreekt de tijd om de interne causale elementen na te gaan, want onmiddellijk zou bovendien moeten onderzocht worden hóe al de

21. De *Index translationum* voor 1964 geeft voor België 793 titels tegenover 2.043 voor Nederland.

Het Nieuwsblad voor de boekhandel, 133ste jrg., nr. 3, 20 jan. 1966 geeft volgend overzicht van de Nederlandse boekenproductie over 1939, 1964, 1965 :

Glob. prod.	In vreemde talen								Tot.
	D.	E.	F.	Andere	Deens	N.	Zw.	Rus.	
1939 6.554	176	193	255	56	18	16	15	4	740
1964 10.026	172	538	153	54	18	11	29	29	1.522
1965 10.193	156	591	143	51	18	11	32	31	1.539

domeinen, zonder uitzondering, gestoffeerd zijn en bovendien welk gehalte de titels vertegenwoordigen, overal. Het is toch zo, dat b.v. de gretige opname destijds van zeer veel Skandinaafs werk in de letteren slechts een relatieve betekenis had, want hoe verbaasd keken onze Skandinaafse collega's niet op, toen zij in de Vlaamse en zelfs in de Noordnederlandse bibliotheken uitgebreide rijen Skandinaven vonden, die in hún Openbare Bibliotheken niet eens, tenzij sporadisch, bibliotheekwaardig heetten ! De heersende smaak spreekt heel dikwijls uit het thans zo geheten „leesvoer”. De toestand zal er niet op verbeterd zijn, sedert de gelukkige zondvloed van het pocketboek, dat geen „zakboek” mag en kan heten doch ook niet „smaldeel”, zoals de Zuidafrikanen dat avonturen. Maar – wij houden van de werking van balansen – bij de beschouwing van de productiecijfers van het vertaalde boek, dienen wij er vast en zeker rekening mede te houden, dat de kopende Belg, nog meer de kopende Vlaming een aardige vracht aan vreemde werken, ook wetenschappelijke, in de originele taal leest ! Hij toont zich thans en wellicht voorlopig nog weerbarstig voor Duits, maar het Engels mag hij graag, zelfs het Amerikaans. Dat polyglot-lezen, wat nog niet wil zeggen spreken, hebben wij Vlamingen toch voor op de bewoners van Brussel en van het zuiden van het land. Ik herinner mij zeer goed hoe in een Belgisch unitair gestoffeerd Rusthuis voor onderwijzers aan de kust, vóór veertig jaar bleek, dat Duitse, Engelse, Amerikaanse pedagogische auteurs – van het ogenblik, dat zij niet in het Frans ter beschikking waren – volslagen onbekend gebleven waren bij de francofone collega's !

14. *Geplogenbeden elders*

Vertalen staat dan misschien in rechtstreekse verhouding tot bereidheid om het gezichtsveld te zien uitbreiden tot deze lagen van de bevolking die geen polyglotische hunkering of mogelijkheid hebben ? Zeer zeker ! Er komen periodes voor van gewilde afzondering, terwijl ook landen en streken af te tekenen zijn, die hun behoeften zeer laag houden. Op het stuk van de gedachten-osmose én de vooropgezette eigendunk kunnen bijzondere staaltjes getrokken worden, wat voor gevolg heeft, dat de nagestreefde voorlichting een scheef beeld kan opleveren. Werken over Belgische toestanden in vreemde talen, die in hun bibliografie *geen* Nederlandse bronnen weten te vermelden, kunnen ons al haast niet anders dan „verdacht” voorkomen. Op dit gebied is het wel tekenend voor de moderne tijd in Franse en Engelse vaktijdschriften regelmatig recensies aan te treffen van jong historisch en sociaal-economisch werk uitsluitend in het Nederlands gesteld. Maar zelfs met

dergelijke prestige-vorderingen voor ogen, blijft de noodzakelijkheid van het integraal vertalen bewezen en kan de hulp van een „Summary” niet volstaan.

Erg is ook, wanneer in een als algemeen bedoelde handleiding een moderne taal quasi over het hoofd wordt gezien, vooral wanneer in een bepaald domein de vertalingen eer schaars uitvallen. Zo trof ik bij G. Mounin op de 99 in lijst gebrachte vreemde werken geen enkel Duits werk aan en op circa vijfhonderd voet-referenties (Leibniz dan nog in vertaling!) telde ik amper een dozijn vermeldingen. Dergelijke al of niet opzettelijke eenzijdigheid schaadt het prestige van de verhandeling met haar 42 Engelse, 55 Franse, 1 Spaanse en 1 Russische referenties. Het werk van Rudolf Jumpelt over technisch vertalen brengt het er beter af: 180 Engelse titels, 125 Duitse, 38 Franse, en voor Italië, Nederland, Polen, de Sovjets en Spanje telkens één. Voor allen is het evenwel te betreuren, dat het Nederlandse werk van Prof. Weijnen²² zo weinig is doorgedrongen in Europa, omdat de ontdekking van een auteur in een klein land met taalvaardige lieden, zo veel origineel-comparatistische winst kan inbrengen. De confrontatie van vertalingen inderdaad blijft uiterst leerzaam.

15. Fouten en grenzen

In 1959 bracht de Baselse radiospeaker Walter Widmer zijn *Fug und Unfug des Uebersetzens*: hij maakte zich lustig; meer hij maakte zich kwaad over de blijken van onkunde, die hij ontmoette bij het bezorgen van literaire vertalingen en gispte derhalve het tekort aan kennis van de vreemde, levende taal in haar nuances, in haar onvatbaarheden of toevalligheden. Het is ook dát waarop onze landgenoot Buysens in zijn *Linguistique fonctionnelle*²³ destijds reeds wees, en wat teruggaat op de betrekking tussen het object en *de waarde*, die het object heeft in de hele samenhang. Er komt meer bij te pas dan het opdreunen van de lemmata van een woordenboek; de vergelijkende spraakkunde moet ten volle haar rechten krijgen, en dus is te betreuren, wanneer, als handboek, bedoelde gidsen fundamentele elementen ter vergelijking in massa voorbijgaan. Zal ik b.v. maar even wijzen op de verkeersmoeilijkheden met transitieve en intransitieve werkwoorden? Welke ongelukken geschieden niet bij het al of niet transponeren van zinsdelen? En welke gevaren gaan niet gepaard met het verdelen van

22. A. Weijnen: *De kunst van het vertalen; beginselleer*. In verschillende uitg.

23. E. Buysens: *Les langages et le discours; essai de linguistique fonctionnelle dans le cadre de la sémiologie*, 1943. — *Le structuralisme et l'arbitraire du signe*, 1960.

vertaalwerk over verschillende handen en geesten, zodat het collectief af te leveren geheel niet gelijk kán worden aan de som van de individueel-beleefde delen ? Een heel ander probleem ten slotte dan het kopiïsten werk in de Middeleeuwen, toen elke geschreven katern niet eens per definitie een harmonisch geheel opleverde. En dan gold het nog handwerk ! Naar onwrikbare codes gevoerd.

Een en ander brengt er ons allen toe te erkennen, dat de studie van de vertaler nooit ophoudt. Hij moet zich steeds controleren. Een theoreticus hield zelfs vol, dat precies de woorden waarmede men het meest vertrouwd is, telkens en telkens weer op hun inhoud het degelijkst moeten nagegaan worden. Zij verrassen te veel door hun eigen speelsheid. Het is haast het tegengestelde van wat een scheppend auteur als Ruyslinck doet : die zoekt immers de dichte kolommen van het woordenboek af, om nog vlug het autochtone woord op te vangen en te rehabiliteren, dát, wat bijna aan de tijdshorizon is ondergegaan. De kans is groot, dat zĳn vertaler ev. de betekenis niet meer achterhaalt !

Zo kan voorkomen, dat een iemand het oude „ijzeren paard” uit zijn stal haalt – de „ijzeren weg” „leeft” óók nog wel hier en daar onder bedaaide buitenlieden voort – ; zal de vertaler er dan goed aan doen het rijverschijnsel botweg om te zetten in een Diesel ? Neen, zelfs „locomotief” is ongewenst, en „spoor” klinkt te hardmodern. Het belachelijke eens voorradige „cheval de fer” zal het dan zeer goed doen, ook al heette het op onze wegen „L'éléphant !” Maar het omgekeerde kan ook geschieden. Zo is thans tot een modetje uitgegroeid in vertalingen te spelen met anachronismen, ten einde een tekst als het ware op te heffen, of beter dynamisch op te hitsen tot ons tijdsidoom. Onlangs serveerde H. Pernath in Molière-teksten als pointes, uitdrukkingen uit eigentijdse voorraad – hetzij gezegd met kleurige inhoud – net of een Hugo Claus was drastisch bezig. En Hubert Lampo paste de methode ook toe, ook weer voor een Frans auteur, voor Anouilh, terwijl Emiel Willekens in een Ibsen-dialoog met één sprong de toespeelingen met zo wat tachtig jaren verjongde. De kunstgreep is stellig niet te versmaden, zeker wanneer de originele tekst an sich onvertaalbaar blijkt en thans gegevens van roman of film of toneelstuk zo maar door mekaar worden geklutst. Toch blijft het aangeraden deze acrobatie des geestes *met mate* te beoefenen wil men *de realiteit van eertijds* in haar verhoudingen nog enigszins eerbiedigen ! *Le bourgeois gentilhomme* spelen in smoking, het gaat ; zeker met *Hamlet*, wanneer het spel tijdeloos gemaakt wordt, maar het wordt een oppassen en omzien : een *Virginia Woolf* naar een XVIIde-eeuwse tijdsdecorum terugzetten zal een hachelijker onderneming blijken, tenzij meteen regressief ook naar

de taal wordt overgeschakeld. Hoe zouden b.v. „blue jeans” heten ; welke specifieke levensstijl zou moeten aangelegd worden zonder de auteur *te verraden* ? Laten wij de problemen even met de glimlach bekijken, al ware het maar om te ervaren dat niet ónze tijd ze heeft uitgevonden en dat „progressief ingestelde” geesten reeds lang onder het maantje ronddwalen. Martin Luther toch besteedde een *Sendbrief*²⁴ aan het „Dolmetschen”. Betoogde hij daarin niet – en hij stond toch op het scheidingspunt der wegen ! – dat de vertaler, zo de noodzakelijkheid van het zinsverband het eist, of de klaarheid van de opvatting, tot interpretatie zijn toevlucht mag nemen ? Waardoor wel alle automatisme, alle mechanisme uitvalt.

16. *Het boek voor de jeugd en zijn vertaling*

Is het daarom dat Cary zo met overtuiging kan volhouden²⁵, dat boeken voor de jeugd en zeker bakerrijmpjes het moeilijkst om vertalen schijnen ; ze zijn zo bezwaarlijk los te maken van de wordende taal én van hun tijd én van het educatie-patroon, dat de volwassen auteur zijn pupil voorhoudt als te betrachten levensvorm ! Het lijkt mij merkwaardig toe, dat sedert enkele jaren in verschillende landen beproefd werd een stel meesterlijke boeken voor de jeugd in het Latijn om te zetten, nu de klassieke taal-eruditie terrein verliest. De St-Exupéry, Wilhelm Busch, Lewis Carroll, A. A. Milne zijn al aan de beurt. Anachronistisch kan het wel niet erger. Daarom ook blijft te onderzoeken wát – in omgekeerde zin dan – van oorspronkelijk naar Latijn geofferd is moeten worden om binnen het modern-klassieke begripsvermogen van de jeugd te blijven én meteen van het Latijn b.v. een aanvaardbare gesprekstaal te maken. De pret was reeds vóór vele jaren begonnen, toen in een NRC het hexametrisch verhaal verscheen van het „capta lamella”, het „gestolen fietsplaatje”. Nu, een Guido Gezellevers in het Latijn lijkt lang niet onaardig. Dit spelen met oude taalvormen mag haast gelden als een negatief antwoord op de links en rechts opduikende vraag : of men, nu in het technische wereldverkeer uitzettend naar de Slavische, naar de Zuidamerikaanse, naar de Indiase en Chinese landen, de klassieke talen in onbruik ziet geraken, de klassieke auteurs hun geestelijke dood maar zal laten sterven ? Het succes van Bertus Aafjes' *Odysseia* nog zo onlangs is doorslaand. Meer nog, men haast zich algemeen er aan toe te voegen, dat nu pas in Nederlandse handen de betrouwbaarste Homerus-tolk werd neergelegd, in weerwil van alle vergeefse

24. M. Luther : *Sendbrief vom Dolmetschen*. 2. Aufl. ; bes. von Karl Bischoff.

25. J. Cary : *La traduction dans le monde moderne*. In : *Publications de l'Ecole d'interprètes*, 1956.

moeite die Boutens zich getroostte, trouw als hij wilde blijven aan de klassieke prosodie; in weerwil van Nico van Suchtelens prozaversie, waardoor toch wel iets van de geest-zelf verloren ging. Ach, hoe beperkt zijn alle middelen, die van Tim, van Leopold, van Van de Woestijne. Immers geen verrukt vertaler, die het eigen ritme van zijn taal, van zijn wezen kwijt kan! Zo zitten wij opnieuw bij de krachtproef, waarvan Erasmus de krachtproef is!

17. Klank en vertaling

Stellen wij nog maar een vraag: Hoe Franse verzen vertalen waarvan het rijm stoelt op de rijkdom van deze klank-taal? Is te aanvaarden dat, om doordringingsredenen, om propagandistische inzichten, pogingen worden gewaagd om Russische romans-van-de-groten in hun persoonsnamen zó te vereenvoudigen, dat elk personage maar door één persoonsaanduiding zal worden weergegeven? De heldhaftige worsteling, die de Westerse lezer te voeren heeft van Ivan tot Ounouchka, enz. wordt dan ondervangen, zeker wel, maar valt meteen niets weg van het aroom, van de intimiteit of van de directheid van de geslotenheid, van het verhaal? Ik vrees het.

Widmer heeft voor ons al beproefd vertalingen van Verlaine's „Il pleut dans mon cœur / comme il pleut sur la ville...” aan elkaar te toetsen. Houdt in elk geval het origineel onder de hand, zo waarschuwt hij, want er is ten slotte maar één interpretatie die stand houden kan, de Franse-zelf. Geen enkele taal ter wereld kan de spanningen opbrengen, die „de regen” met „het wenen” zo „intens” en „intiem-suggestief” naar „het gevoel” bij elkaar houdt, als het *pleuvoir-pleurer*! En wat werd al niet uitgehaald aan kunsttoeren om Rimbauds „bateau ivre” in vele talen te laten varen? Bert Decorte dankt er, zeer jong, zijn naam aan te onzent. Maar er blijft een verschil, een reuzegroot verschil. Sla er – om mij genoeg te doen – Prof. Weijnen maar even op na, *De kunst van het vertalen* (1946), en aanroep met hem Hélène in „Quand vous serez bien vieille, au soir, à la chandelle...” etc. Over elke approximatieve verklanking als „Als ge heel oud zult zijn, bij kaarsvlam, 's avonds...” zal eenieder onder ons allen bereid zijn eeuwig te blozen. Zo blijft nog het meest te leren uit de *Stellingen van een Villon-vertaler*, na te lezen in de eerste volledige transpositie van „vrijbouter, vogelvrije vagebond Villon” door Ernst van Altena. Hij gaf het betoog, illustratief, in 1964 mee om ons op onze hoede te stellen voor elke aanvechting van betweterij of „vliegenvangerij”. De „parafrazeur” – dit met alle eerbied gezegd – ging immers een stoute wedding aan: L. Th. Lehmann toch had

gezegd dat vertalen ónmogelijk is, met de nadruk op het ón. Wel, de man die van zijn Nelly zoveel nachten vrijaf kreeg om Villon over te zetten, hij wenst te bewijzen, dat het „overgieten van gedachten van een kannetje in een potje wel mógelijk is” – en hij verlegt de klemtoon ! – meteen wil hij aantonen hoe voortreffelijk het Nederlands is, voor wie dat soms niet wisten. U moet dit soort van „défense et illustration” toch maar eens opnemen om, zij het maar, de „poëtische logica” op het spoor te komen na vijf eeuwen intens taalleven...

18. *Stof en vertaling*

Kenmerkend verschijnsel voor onze eigenst eigen letteren nog, de drang naar het overmeesteren van de liefdezangen-in-sonnetvorm van „la belle cordière”, Louïze Labé ! Boutens (1924), die zwaar zilver drijven kán, heeft er zich aan gewaagd ; na hem Luc Indestege (1945), Bert Decorte (1953) en Luc van Brabant (1959).

Het is goed dat wij er even bij stilstaan, want hier worden wij, en dit voor eigen taalgebied, bij de beoordeling geconfronteerd met een internwerkende factor, die Boutens én Decorte én Indestege én de buitenlandse interpretatoren naar maat en rijm, misschien op Rilke na, niet beroerde, maar, onverwacht, Van Brabant wel ! Hij beproefde tóch in zijn vers alle, waarvan vele tot nu verborgen gebleven, crypto- en anagrammen te omspelen en zo waar te omspellen. Hij steunde als een soort van archeoloog op de sonnetten en odes van Olivier de Magny, zelf verliefd op de mooie courtisane : dichterlijke tornooien, schijnverhalen voor niet ingewijden, maar duidelijke verwijten bestemd voor de betrokkenen. Om de diverse sleutels te vinden trok onze fotograaf-dichter naar Parijs, naar Lyon en vond er initialen in gesmeed ijzer, cijfernamen, enz. die de lichte dichteres zeer bewust mede heeft ineen-gestoken. Maar, moet een dichter-vertaler, dát is nu de vraag, a priori rekening houden met al wat, bij het vertrek vóór eeuwen, in het vers als geheim, gewild verdoken is gehouden ? Wéét hij álles of veel ? Zo niet, kán hij, mág hij ? Allicht *lijkt* het in het Nederlands omgezette vers poëtischer, natuurlijker, beter zelfs, indien de vertaler niets of onvoldoende vermoedt. Allicht *lijkt* de omzetting van de bewerker-dichter gemaakter, wanneer hij zijn weten-aan-toespelingen in $(2 \times 4) + (2 \times 3)$ regels, met rijmschema, in expositie en besluit, onontwikkbaar wenst op te kooien ! En toch „verraadt” deze laatste, interpretator als vertaler, zijn object het minst !

Ons zou nu de tijd gegund moeten zijn om de door „Louïze” Labé’s verzen zo gebiologeerde heren aan de tand te voelen, naast

elkaar. Het zou een boeiende onderneming worden, zo boeiend als de confrontatie van Franse impressionistische muziek op dito sonnetten, boeiend ten opzichte van Louïze en haar hartstochtelijke gevoelens voor een niet terugkerende Dauphin, zijnde Henri II, boeiend om de scherpzinnige en geduldige Van Brabant te volgen in zijn speuren naar haar symbolen, of toespelingen op haar leuze : „je meurs de jour, je brûle la nuit”, en dan maar „Amour” gehe-ten ! De voorkeur gaat naar Van Brabants „klare Venus” uit V, boven Decortes „heldere Venus” en Rilkes „starker Stern”, zo wij weten, dat „clere Venus” de zeer persoonlijke personificatie is voor de moederloze Louïze, in verschillende verzen. En nu mag Boutens’ omschrijving : „Venus, lichtend langs de hemelen” nog zo goed dragen, de Noordnederlandse dichter is fout, wanneer hij in sonnet VI zo waar met een mannelijke „Lichtgod” komt aan-dragen. In het derde sonnet gaan alle vertalers voort op de inter-pretatie van „Amour” als zijnde het gewone liefdegevoel, maar het lieve en banale woordje moet meteen gelden als de concrete verpersoonlijking van de geliefde man. Gevolg : het hele hoog-gestemde vers wordt bij misvatting quasi onvertaalbaar. Trouwens alle toespelingen dienen in de persoonlijke voornaamwoorden be-slist *mannelijk* te worden vertolkt ! Wat Indestege en Van Brabant doen. De laatste kan nu zo ver gaan, langs de onderschepte toespel-ingen van Louïze om, bepaalde verzen te dateren, nuances die dan weer in de vertalingen moeten doorschemeren omdat de dichteres ze in de geest *had als feit* ! Zeer bijzonder in dat verband is, dat Van Brabant – mét Rainer Maria Rilke ! – de enige is *die zich nog eens om de handschriften* bekommert. Om dan te ervaren, dat álle gedrukte uitgaven na 1887, in sonnet XX, een grammaticale fout bergen, zodat álle vertalingen scheef moeten komen staan. In :

Predit me fut, que devoit ferment
Un jour aymer celui dont la figure
Me fut descrite :

moet als *derde persoon* gelezen worden, en niet als *devois* met s, zodat de bouw van het hele vers, zo naar betekenis als naar woord, aan de basis, in de eerste regel, moet omgegooid worden. Daar staat onze Westvlaamse Luc Van Brabant geheel alleen met zijn juiste versie. Ik vind dat wel verheugend, en bracht onze Villon-en Labé-adepten wat graag samen.

19. *Eisen*

Wij mogen bij dergelijke avonturen ons wel voor ogen stellen, dat vertalers maar liefst niet bij hun origineel gaan neerzitten,

rustig een pijpje rokend, en maar schrijven, schrijven, als ging het alleen om wat woorden in een bepaald zinsverband. De voorwaarde die Cary ergens stelt, nml. dat de vertaler niet alleen over een algemene cultuur moet beschikken, maar bovendien voldoende bedreven moet zijn om zich door het labyrint van de catalogi van de bibliotheken heen te worstelen, gaat stellig op. Trouwens elke vertaling levert haar stof-problemen op en de tien geboden die Jumpelt ons voorhoudt²⁶, brengen ons met de neus bij de zaak, ook al beschouwt hij dan hoofdzakelijk technisch en natuurwetenschappelijk werk. Hij maakt ons zo waar wat radeloos, want al met al, doet hij ons erkennen, dat origineel en vertaling elkaar *mogen opheffen*. Moeten beide, volgens hem, niet als eigentijdse werken bekeken worden, en houdt de auteur in 9 en 10 niet voor, dat in de vertaling *wel én niet* geschrapt mag worden? De stijl van het origineel moet zeer zeker geëerbiedigd worden, m^áar de vertaling moet óók in de stijl van de vertaler geconcipeerd blijven! Het is net of de kwadratuur van de cirkel kan haar oplossing zo maar vinden, precies omdat wij naar des auteurs woord toch „in de eeuw van de vertaling” leven! Toch is het sneller gezegd dan gedaan²⁷!

Ik zeg niet dat deze uitspraak van Jumpelt historisch gezien de gelukkigste is, maar zij heeft wel haar betekenis, als men de intensiteit nagaat van het proces in het domein – natuurwetenschappen en techniek – dat hij onderzocht. Het zou derhalve niet zo verkeerd zijn de tendens van zijn werk, van 1961, te vergelijken met deze van Walter Fränzel, die in 1914, dus vóór een halve eeuw, cultuurhistorisch de *Geschichte des Uebersetzens im 18. Jahrhundert* schetste, toen de primair mechanistische wereld wel ging doorbreken, het industrialiseringsproces zijn vorderingen stelde, maar ook de denkwereld in gisting was en één enkele Europese taal, de

26. R. W. Jumpelt: *Die Uebersetzung naturwissenschaftlicher und technischer Literatur*, 1961.

27. Verdere inwijding door:
The automatic indexing of bibliographies by means of a key-words-in-context system, 1959.

A. D. Booth, L. Brandwood and J. P. Cleave: *Mechanical resolution of linguistic problems*, 1958.

Conference terminology, 1957.

E. Delavenau: *Bibliographie de la traduction automatique. – Bibliography of mechanical translation*, 1960.

A. Geerebaert: *Iets over vertalen*; lezing voor het vierde philologisch congres te Mechelen, 1921.

Harvard studies in comparative literature en *Harvard studies in applied science. Janua linguarum*.

G. Mounin: *Les problèmes théoriques de la traduction*, 1963.

E. A. Nida: *Toward a science of translation*, 1964.

La traduction automatique, 1960.

Franse, beslist de leiding had. Wij herinneren ons immers, dat de Preussische Akademie te Berlijn in het midden van de *achttiende* eeuw een prijsvraag uitschreef om aan de weet te komen welke taal als wetenschappelijke wereldtaal de voorkeur verdiende. De uitspraak was aan geen twijfel onderhevig: boudweg werd het Frans verkozen. Deze 18de eeuw was nochtans voor de Engelsen wél van enig belang, en typisch, niet op het praktisch wetenschappelijk plan alleen; en kijkt: tegenover de uitspraak van de betogende dissertaties te Berlijn staat ook deze van Goethe, die vertalen als een „völkerverbindende Schönheit” bestempelde, terwijl hij als „Hauptschritt zur Kultur” aanzag het vermogen (en dat is wel een variante op het vertalen) vreemde werken in hún eigen taal te lezen. Dát beschouwen wij de dag van vandaag nog als juist! James Joyce b.v. handelde naar dit voorschrift en leerde met opzet – welke taal denkt u? neen, geen Nederlands, maar – Noors, om Ibsen te kunnen doorgronden.

20. *Taalvaardigheid*

Stelt zich onmiddellijk de vraag: tot op welke graad is culturele veralgemening van dergelijk principe mogelijk? Over hoeveel talen zal een normaal mens kunnen beschikken om zijn geest aanhoudend te stofferen? Om te weten wat men zoal gemiddeld verwerken kan, zou b.v. een onderzoek in te stellen zijn over de „opname” van speelfilms in de cinemazalen van een grote stad, films hetzij in originele versie, of in vertaling, met en zonder onderschriften in de eigen taal en in andere talen. Te vrezen lijkt mij wel, dat de percentages van de „all round” begripenden, zelfs van plus minus taalvaardigen, nog laag zullen uitvallen. Hier komen dan geen opzettelijke voornemens bij te pas. Het gaat om een zuiver *weten*, want zien wij honderdduizenden en meer uitzwaaien per jaar om zich toeristisch te wagen tot ik weet niet hoe ver, dan blijft de talenkennis zeer zeker ook daar onder een bepaald niveau, en moet de direct culturele winst, b.v. van het verwerken van het gidsen-gedaas, eveneens relatief klein blijven. Het is de vraag hoe onze voorouders het elders en hier deden, ter beurs, zonder basic Engels en enkel gewapend met de thans zo zeldzaam geworden kleine hexaglossons in oblong formaat, als de huidige soldaten-edities. En hoe doen wij het nu?

Het zijn alles aspecten van het vertalers- en tolkenprobleem, goed om nagaan, niet in het minst, omdat de „industriële” uitzichten van de vraagstukken, o.a. met de vertalers-arbeidersmarkt, direct met een intensieve werkgelegenheid hebben te maken. Dan komt het er voor ons niet alleen op aan te weten, dat België in

het wereldbestel een mooie plaats bekleedt, b.v. wat de vestiging van internationale organismen en lichamen betreft waarin en waardoor wij ons, als polyglotten, nuttig kunnen maken, maar de bevolking-zelf heeft ook recht op gewone arbeids- en levensvreugde. Wij zullen er aldus goed aan doen het manipuleren van talen – ja, ook als genotselement – in de hand te blijven werken, ten einde de bewegingsvrijheid die de massa meer en meer beoefent, tot werkelijke winst te maken en in het algemeen een gevoeligheid te wekken, een *préjudice favorable*, zou ik zeggen, ten overstaan van taalvirtuositeit en meteen van taalverfijning. Waar ik het gelezen heb, weet ik niet meer, maar eens werd ik getroffen door een uitspraak die wou, dat niet enkel het lot van het individu, dat ontoegankelijk blijft voor kleine zaken beslecht is, maar ook op dezelfde schaal de toekomst van een volk : elk verraad van de geest wreekt zich. Nu is vertalen-zelf geen kleine zaak, maar een veelomvattend verschijnsel, en bovendien een aan gelegenheid vooral des geestes. Zij mag dan ook niet „gestopt” worden door de angst, dat het menselijk aandeel daarin voorbijgesnord wordt door IBM 100³ met haar afwijkingen in lees- én „druk”- of compositie-eenheden, want grenzen der realiteit zullen opdoemen en onze beproefde geest zal moeten blijven vinden. De fantastische „inputs” en „outputs”, deze computer-termen, beheersen wel eens de verbeelding. Terwijl het volume van de bewerking waarover het gaat, bewonderend wordt gecommentarieerd, komt grote vrees dan in het gemoed gevaren. Maar vrees is een slechte raadgever : de mens móet zich bevestigen.

21. *Besluit*

Er kan én mag én moet bekend worden, dat gewis een zeer groot onderscheid bestaat tussen een tijd die leeft met dergelijke termen en deze van voor 500 jaar, toen „incipits” en „explicitis” de hele woord- en cijferbeschaving omvatten, maar de kern van het probleem van de vertaler is nog steeds dezelfde ; zij was reeds dezelfde toen in de landen van Azië de tekst van Darius in de rotsen werd gebeiteld in drie talen ; toen met voorzichtigheid en kunde de inschriften werden overwogen, die precies vergelijkbaar, in de steen van Damiette zouden worden gegrift. Het ging steeds om een appèl aan de menselijke geest om woorden om te zetten zó, dat anderen, derden, weten zouden wat de enen nodig hadden geoordeeld kond te doen. Het is een soort van ritueel overreiken van gedachte- of gevoelsinhouden. Dit ritueel eist de passende eerbied op, vooral omdat *de wegen* van wie het spelkundig uitvoert, alles bij elkaar, ondoorgrondelijk zijn.

Het blijft een scheppende daad van man en vrouw, waarvan verwacht wordt dat zij zich álle wetenschappen en kundigheden zullen eigen maken, zo dat deze hun als hulpwetenschappen dienst zouden bewijzen, misschien op één ondeelbaar, maar op *het passende* ogenblik ; zij mogen immers nooit verrast worden en ook nooit *hun* onkunde of *twijfel* aan hun mogelijkheden laten blijken !

NASCHRIFT in de vorm van een onvolledig, dus verminkt citaat :

Vertalen is een bloem in volle bloei uitgegraven,
met beide handen wroeten tot wat moedergrond.
De wortelen vertelt dat al wat hen verbond
niet werd geschonden...

Wie voor zijn schrijfmachine zit tussen twee talen,
moet meer dan dichter zijn, de wisselkoers bepalen
van een mensenhart...

Maar ik blij hovenier. Het woord heeft zijn seizoenen
voor wie te wachten weet...

Ik zal omzichtig zijn, vol tederheid en zorg...

De nerven van uw blad, uw kelk en stengellijnen bewaren.
Hun bewegen. Daarvoor sta ik borg.

Karel Jonckheere
Roemeense Suite. 1965 Vertalen III, blz. 27

Paul Van Ostaijen als theatercriticus

door

Dr. C. TINDEMANS

INLEIDING

Van 7 mei 1916 af, verschijnt te Antwerpen als „Algemeen Weekblad voor het Vlaamsche Volk” *Ons Land*, voortzetting van *Antwerpen Boven*, orgaan der Groeningewachten van Antwerpen en omstreken, richting Dr. August Borms, met de vermelding: 4e jaargang¹. Bij de medewerkers worden als toneelcritici opgegeven: Georges P. M. Roose, die echter meestal politiek-flamingantische hoofdartikelen zal publiceren², en Paul van Ostaijen. Van Ostaijens aandeel bestaat uit 19 toneelrecensies³.

Wij hebben deze recensies niet uit de vergetelheid moeten tevoorschijn halen. Drs. G. Borgers heeft 18 ervan bibliografisch beschreven in zijn uitgave van het *Verzameld Werk* van P. van Ostaijen, in de rubriek „Niet opgenomen kritisch werk”⁴. In

1. Jaargang 1 en 2, onder titel *Groeningewacht*, verschenen van 1913-14 af, als maandblad. Jaargang 3, eveneens als maandblad, droeg de titel *Antwerpen Boven*.

2. G. P. M. Roose: reeds toneelcriticus in het weekblad *Carolus* (1913-14) en in *Antwerpen Boven*, onder pseudoniem „Geo”. Schreef samen met J. De Schuytter een aantal toneelstukken, die de crisis van de burgerlijkheid als thema hebben: *De kwaal des tijds* (1912), *De gesloten blinden* (1914), *De groote familie* (1914), *De laatste avond* (1914).

3. Van Ostaijen werkt in deze 4e jaargang ook mee over andere onderwerpen. Van nr. 12 - 23 juli 1916 tot nr. 41 - 9 febr. 1917, d.i. 29 weken een flamingantisch feuilleton: *Voorgeschiedenis der Vlaamsche Beweging. Eenige nota's*. Ook lyriek: nr. 21 - 24 sept. 1916: Aan de Noord-Nederlanders, niet gebundeld, afgedrukt in: *Verzameld Werk. Poëzie*. I. pp. 272-273; nr. 22 - 1 okt. 1916: Golgotha, gedateerd „Juni '16”, opgenomen in „Het Sienjaal” (1918), afgedrukt in: *Verzameld Werk. Poëzie*. I. p. 135. Politieke commentaar in nr. 30 - 26 nov. 1916: Beloften van Havere. Bijdragen over plastische kunsten; nr. 39 - 28 jan. 1917: Beeldende Kunst. Marten Melsen; nr. 43 - 23 febr. 1917: Schoone Kunsten. Oscar en Floris Jaspers, voortgezet onder dezelfde titel in nr. 45 - 10 maart 1917; nr. 47 - 24 maart 1917: Schoone Kunsten. Naar aanleiding der tentoonstelling van Paul Joostens; nr. 51 - 21 april 1917: Over het werk van Paul Joostens.

Ook aan de 5e jaargang, 1917-18, blijft Van Ostaijen meewerken, maar niet meer in de theatersector. Wel lyriek: nr. 21 - 22 sept. 1917: Zaaitijd. Bij het geval Dr. Paul Van der Meulen, opgenomen in *Het Sienjaal*, afgedrukt in *Verzameld Werk. Poëzie*. I. pp. 136-137; nr. 26 - 27 okt. 1917: Aan eene moeder. Haar zoon viel op het slagveld, opgenomen in *Het Sienjaal*, afgedrukt in *Verzameld Werk. Poëzie*. I. pp. 138-140. Bovendien politieke commentaar in nr. 38 - 26 jan. 1918: De zaak Mercier.

4. Cfr. *Verzameld Werk. Proza*. II. Antwerpen-Den Haag, 1956, pp. 384-385.

kronologische volgorde en met vermelding van de titel zoals die in *Ons Land* afgedrukt staat :

- nr. 23 – 8 okt. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De Naakte Vrouw. tooneelspel in 4 bedrijven, door Henri Bataille.
- nr. 25 – 22 okt. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De Dwaze Maagd. Tooneelspel in 4 bedrijven door Henri Bataille. Vertaling : L. Krinkels.
- nr. 27 – 5 nov. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Pro Domo. Romantisch spel in 5 bedrijven door Jhr. A. W. G. Van Riemsdijck.
- nr. 28 – 12 nov. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Zaza. Tooneelspel in 5 bedrijven van Pierre Breton en Charles Simon. Het Zevende Gebod. Burgerlijke zeden-komedie in 4 bedrijven.
- nr. 29 – 19 nov. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Het Zevende Gebod. Tooneelspel in 4 bedrijven, van Herman Heyermans Jz. Rechters Eerzucht.
- nr. 30 – 26 nov. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De Kleinen. Tooneelspel in 4 bedrijven van L. Népoty.
- nr. 31 – 3 dec. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De Kleinen. Tooneelspel in 3 bedrijven van L. Népoty. De Opgaande Zon. Tooneelspel in 4 bedrijven door H. Heyermans, Jz.
- nr. 32 – 10 dec. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De Opgaande Zon. Tooneelspel in 4 bedrijven door H. Heyermans, Jz.
- nr. 33 – 17 dec. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De dief. Tooneelspel in 3 bedrijven door Henry Bernstein. Een Misdadige. Tooneelspel in 4 bedrijven door Nestor de Tière. Bietje, schets in 1 bedrijf door Maurits Sabbe.
- nr. 34 – 24 dec. 1916, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Eene Misdadige. Tooneelspel in 4 bedrijven door Nestor de Tière. Bietje, schets in 1 bedrijf door Maurits Sabbe.
- nr. 35 – 31 dec. 1916, p. 4 : Tooneel. Antwerpen. De Meester der Smeltovens. De Hinderlaag. Tooneelspel in 4 bedrijven door Henri Kistemaeckers.
- nr. 36 – 7 jan. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. De Hinderlaag, Tooneelspel in vier bedrijven door Henry Kistemaeckers.
- nr. 38 – 21 jan. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Op Hoop van Zegen. Spel van de Zee in 4 bedrijven.
- nr. 39 – 28 jan. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Het Schandaal. Tooneelspel in 4 bedrijven van Henri Bataille.

- nr. 40 – 2 febr. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Mevrouw Warren's Bedrijf.
 nr. 41 – 9 febr. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Het Meisje van Arles.
 nr. 42 – 16 febr. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Ghetto.
 nr. 44 – 3 maart 1917, p. 4 : Tooneel. Antwerpen. Margaretha Gauthier.

Drs. Borgers vermeldt niet nr. 43 – 23 febr. 1917, p. 3 : Tooneel. Antwerpen. Spoken. Deze omissie kan verantwoord worden omdat de ondertekening van deze bijdragen niet is gebeurd met „O.”, zoals doorgaans, maar met „D.”. Voor ons is deze initiaal kennelijk een zetfout, zoals alle bijdragen veelvuldig met fouten worden opgesierd. Bevestiging voor onze suggestie vinden we bovendien in het feit, dat de algemene toonaard van deze recensie zich in niets onderscheidt van de vorige en de volgende.

Van deze 19 bijdragen zijn er 6 ondertekend met „P.V.O.”, 11 met „O.”, 1 met „D.” en 1 helemaal niet. 6 bijdragen bevatten bovendien een dubbele inhoud ; voorop staat de bespreking van een voorstelling en daarna volgt de presentatie van het aangekondigde nieuwe programma, een voorbeschuwing⁵.

Al deze recensies zijn gewijd aan voorstellingen van wat Van Ostaijen de „Koninklijke Nederlandsche Schouwburg” blijft noemen. In feite is de stadsconcessie voor de duur van de oorlog geschorst, maar de acteurs die aan het vaste gezelschap waren verbonden voor het speeljaar 1914-15 hebben een spelersconsortium gesloten, dat onder eigen risico zo goed en zo kwaad mogelijk blijft optreden. Hieruit valt tevens te verklaren waarom geen nieuwe ensceneringen worden aangedurfd, maar veilig wordt teruggегrepen naar voorstellingen, die uit vroegere speeljaren een minimum aan financieel risico garanderen.

1. KRITIEK OP HET DRAMA

a. *Kritische maatstaven*

De bespreking der toneelstukken als literair-dramatische teksten neemt in de recensies van Van Ostaijen een afwisselend grote plaats in. Zoals gebruikelijk wordt ze meestal bij de aanvang geplaatst en aansluitend volgt dan de kritiek op de voorstelling zelf.

5. Ondertekend met „P.V.O.” : nrs. 23, 25, 27, 28, 29, 31 ; met „O.” : nrs. 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44 ; met „D.” : nr. 43 ; niet ondertekend : nr. 41. Voorbeschuwingen komen voor in de nrs. 28, 29, 30, 31, 33 en 35.

De lengte van de bespreking is nochtans uiteenlopend en de verantwoording hiervan vertelt ons veel over Van Ostaijens benadering van het theater als fenomeen.

De drama's die tot het populaire en vaste repertoire behoren of waarvan hij persoonlijk de artistieke waarde niet erg hoog aanslaat, worden nagenoeg niet kritisch belicht, en zo toch, dan vlug en afwijzend⁶. Van de eerste weet hij dat ze een grondige belangstelling niet langer verdienen en van de tweede dat de lezer-toeschouwer met de inhoud vertrouwd is. Typisch hiervoor is wat hij over „Zaza” wenst te berichten :

„De geschiedenis is gekend ; dat vind ik zeer gelukkig en tevens zeer simplistisch-gemakkelijk.”⁷

Als hij toch tot een evaluerende bespreking van deze vaste repertoirestukken komt, dan beperkt hij zich regelmatig tot een laatdunkende onverschilligheid of tot alleen maar reacties op de kwaliteit der voorstelling.

Daarentegen wordt de dramatische bespreking van te Antwerpen nog niet stukgespeelde en minder vertrouwde werken heelwat uitvoeriger. Naast bemerkingen over de kwaliteit en de compositie van het betreffende stuk, bevat de bespreking doorgaans ook een samenvatting van de inhoud. Deze bespreking gebeurt volgens twee verschillende methodes.

Ten eerste vertelt hij herhaaldelijk de inhoud van het stuk zonder over te gaan tot een persoonlijke evaluatie van het geheel, ook al blijft de tekst niet volkomen vrij van ironiserende uitroepetekens die heelwat verraden over zijn privé-mening. De korte inhoud van *De Kleinen* kan model staan voor dit procédé :

„De heer Villaret, vader van 2 kinderen, heeft in 't tweede huwelijk Mev. Burdan, moeder van 2 kinderen, gehuwd. Haar oudste zoon echter is, op het oogenblik van het huwelijk zijner moeder, naar Indië vertrokken. Acht jaar later keert hij terug en meent goed te doen zijn moeder te verwijten dat zij haren jongsten zoon niet volgens den geest van den overleden vader heeft opgevoed. Pro Domo wat !⁸ Ook tusschen Hubert Villerat en Richard komt het tot een konflikt dat niet ver van handtastelijkheden blijft. Gelukkig duikt dan als een reddende engel de weduwe Harlay op. Zij brengt den jongen traditionalist aan het verstand dat er ook wat meer in het leven is

6. Vbn. : *De Meester der Smeltovens* in nr. 35 ; *Op hoop van Zegen* in nr. 38 ; *Het Zevende Gebod* in nr. 28 ; *Het Meisje van Arles* in nr. 41 ; *Spoken* in nr. 43 ; *Margaretha Gauthier* in nr. 44.

7. Nr. 28.

8. Allusie op het toneelstuk van Van Riemsdijck, dat hij in nr. 27 om zijn verward karakter heeft afgekraakt.

dan abstracties, hetgeen hij dan ook maar zal bekennen. 'Beter laat dan nooit' zegt de volksphilosoof."⁹

Toch kan reeds de inhoudsopgave, ook al is ze niet onmiddellijk evaluerend bedoeld, aanleiding geven tot het suggereren van een interpretatie. Het openplooien van de stof, waaruit b.v. *De Opgaande Zon* bestaat, kan niet beperkt blijven tot een zakelijke opsomming; het genuanceerd-zorgvuldig uiteenrafelen der intrige stelt onvermijdelijk informatie ter beschikking over de aard en aanleg der personages zelf:

„De zaak van Mathijs de Sterke wordt door de concurrentie van het groot warenhuis 'De Opgaande Zon' met ondergang bedreigd. Even brengt het vooruitzicht van het nakend ongeluk het gezin van de Sterke wel in een zwaarmoedige stemming. Maar telkens triomfeert de heerlijke geest van den winkelier, die als een koning door het leven wandelt. Van deze kracht heeft hij zijn dochter Sonja deelachtig gemaakt. Zij alleen kent de wezenlijke waarde van haar 'domineetje', de anderen houden hun allen voor min of meer excentriek. De vader en de dochter zijn tot één de twee takken des levens toevoerende kracht geworden.

De ramspoeden hebben zich opgehoopt. Mathijs' toekomstige schoonzoon, Naphtalicus, heeft hem even het woord 'ontoerekenbaar' voorgehouden. Het wordt den levenskoning bang te moede. Hij heeft een oogenblik van zwakheid. (...) ¹⁰ Dit heeft nu ook grooten invloed op Sonja en in een moment van vertwijfeling zet zij den winkel in brand. Het ongelukkige zustertje van Naphtalicus komt in den brand om.

Sonja's levensblijheid is verdwenen. Mathijs heeft het reeds lang bemerkt. Hij weet dat zijn dochter hem voor den eersten maal iets verborgen houdt. Weer levenskrachtig, dwingt hij haar de schuldbelijdenis af. Nu is Sonja weer vrij tegenover zichzelf, haar vader en haar verloofde. Voor het maatschappelijke misdrijf zal zij boete doen, maar nu reeds is haar geweten tegenover het zoo bij mekaar hoorende drietal, vrij."¹¹

Een tweede manier om de dramatische inhoud te presenteren bestaat erin dat Van Ostaijen geen uitgesproken condensering van de inhoud van het te bespreken drama brengt. Via de karakterisering der personages komt hij echter geleidelijk tot een be- en omschrijving van handelingsfactoren die voor de lezer de betekenis krijgen van een waardeoordeel over het totale stuk. Dit type treffen we bv. aan in *Pro Domo*:

9. Nr. 30. Nog een vb. is *Eene Misdadige* in nr. 33.

10. Hier kan Van Ostaijen niet nalaten tussen te voegen: „Het relaas daarvan is indrukwekkend”.

11. Nr. 31. Nog vbn. zijn *De Dwaze Maagd* in nr. 25, *Pro Domo* in nr. 27, *Rechters Eerzucht* in nr. 29.

„Al de personen van het 'romantisch spel' praten van Riemdijck'sch, d.w.z. bar weinig 'Pro Domo'. De graaf scheldt zijn zoon ; de zoon zijn geslacht. Freule Anna wil er voortdurend uit, want het huis der Prébois de Grancé's is te eng, zooals zulks meer in tooneelstukken gebeurt ; zie het meer proleterige 'Kleine Menschen' ¹² ; gewis een fout van den bouwmeester, geen Solness natuurlijk ¹³. De lichtekooien in het tweede bedrijf zijn al even 'geletterd' ; eene (Louis noemt haar 'schoone Toni'), praat lijk een boek, over alles wat ge verlangt : erfelijkheid, goed en kwaad (daarom is 't ook een Eva's dochter, zult-ge zeggen ; gemakkelijke kritiek !) ; rijke lui, haar métier, enz. alles door mekaar, zooals zoo'n meisjes gewoonlijk doen, fijne psychologie." ¹⁴

Overduidelijke criteria bij de bespreking der toneelstukken manifesteert Van Ostaijen niet. Toch kunnen we vier interessepunten terugvinden, die echter niet in een evenredige graad van belangrijkheid vertegenwoordigd zijn : de kwaliteit, de psychologie, de compositie en het effect op de toeschouwer.

Wanneer Van Ostaijen het gehalte van een toneelstuk beoordeelt, dan stelt hij onmiddellijk vragen naar de algemeengeldigheid en naar de geestelijke kern van het centrale thema. De handeling moet meer uitdrukken dan alleen maar een conflict, dat een al-dan-niet-boeiend individueel geval zou blijven ; ze moet in onmiddellijke relatie tot een beleefde werkelijkheid worden geplaatst. Omdat het in *De Naakte Vrouw* nooit komt tot „een uitbeelding van diep-innerlijke conflicten" ¹⁵, wijst hij het stuk als oppervlakkig af.

Van Ostaijen erkent wel dat *De Dwaze Maagd* zijn centrale thema gehaald heeft uit de evangelische parabel, maar het stuk zelf laat hem „vrijwel koud", omdat het bij „moderne illustratie" blijft. Hij verwondert er zich sterk over, dat de critici te Parijs dit stuk hebben geprezen om „de objectiviteit van den dichter" :

„Maar is dit dan wel zoo vrij te roemen ? Dit lijkt me toch veel meer een 'conditio sine qua non' om een fatsoenlijk stuk te schrijven."

Hij rekent de stukken van H. Bataille tot

„een voorbijgaande modekunst. Het is losse, ik zeg niet frivole, kunst ; niets compact, niets saamgedrongen ; de woorden hollen soms voort zonder beteekenis." ¹⁶

12. Toneelstuk van de Noordnederlander A. Van Waasdijck.

13. Allusie op de titelfiguur in het drama van H. Ibsen, *Bouwmeester Solness*.

14. Nr. 27.

15. Nr. 23.

16. Nr. 25.

I.v.m. *Het Zevende Gebod* komt Van Ostaijen, na een genuanceerd bijtreden van het stuk, tot de formulering van een standpunt dat het duidelijkst zijn fundamentele verlangens weergeeft :

„De kunst gaat terug naar een gebalde synthese. Dit heeft gegeven het expressionisme in schilderkunst, zal in literatuur en tooneel de sobere handeling zijn van juist, maar simplistisch geanalyseerde complexen.”¹⁷

In dit toneelstuk vindt hij „een verbreken” terug van „de harmonie tusschen geest en hart” ; dit kenmerk nu wordt Heijermans door bepaalde critici kwalijk genomen, maar Van Ostaijen meent dat dit enkel „aan de onharmonisch ontwikkelde geest van den recensent te verwijten” is omdat dan blijkbaar bij deze heren „objekt en subjekt niet meer in normaal evenwicht” zijn¹⁸.

Op de verhouding tot een tastbare realiteit wijst ook zijn voorwaardelijk waarden van *De Kleinen*, omdat

„het stuk van *Nepoty* vrij is van al te zeer den reëelen mensch, – niet den alledaags-romantischen, – kwetsende tooneelconventies.”¹⁹

In zijn voorbespreking van *De Opgaande Zon* komt hij tot de conclusie dat dit stuk een „hoogtepunt van volmaaktheid” is, echter onmiddellijk gerelativeerd tot

„misschien enkel hoogtepunt²⁰, d.i. een momenteele fictie, in de tijdsruimte echter mogelijk dimensieloos.”

Dit klinkt terug negatief en hij haast zich zijn stelling te verduidelijken :

„Zulks vermindert de abstracte kunstwaarde niet, ook ‘De Menechmen’ van Plautus en ‘Les Femmes Savantes’ behouden deze ; een werkelijk blijvend hoogtepunt van dramatiek beelden zij niet meer uit, omdat zij kinderen van hunne eeuw en maatschappij, daarin steeds moeten gesitueerd blijven.”

Er bestaan nochtans stukken die

„in welke toestanden ook, onvoorwaardelijk waar, steeds aangrijpend nieuw blijven”, nl. „die stukken die psychische syntheses uitbeelden, zoo ‘Elckerlyc’, ‘Hamlet’, ‘Faust’, ‘Als wij Dooden ontwaken !’”

In Heijermans’ werk treft Van Ostaijen nu precies enkele „buiten de actualiteit van het stuk ethische oogenblikken” aan :

17. Nr. 28.

18. Nr. 28.

19. Nr. 31.

20. Cursief van Van Ostaijen.

„het verhaal van Mathijs in het derde en het duel van Sonja in het vierde bedrijf.” Deze waardering culmineert in een slotwoord :

„Los van de toestanden is dit nochtans in de toestand ankerende complex. Het duel ter herovering van de gansch individueele vrijheid is geabstraheerd : machtig reëel geworden.”

Dit stuk is

„vergeestelijkt : goed en menschelyk”, het behoort tot het „nieuw-realisme, d.i. het realisme met het *herleven*²¹ van de voorname rol der psychische factoren. Vergeestelijkt realisme.”²²

In de bespreking van *Eene Misdadige* komt hij, bij vergelijking, tot H. Bataille wiens werk alleen maar „modieus” is en daarom tot

„het op Asch-Woensdag zeer degelijk gequalificeerde vergankelijke behoort.”

De Tières werk acht hij, niettegenstaande de ernstige technische gebreken, waardevoller, want „de ethische waarde van het stuk primeert” en het besluit moet zijn :

„Een tooneelschrijver die voor onzen tijd zou zijn dat wat de Tière voor zijn tijd geweest is, zou ongetwijfeld een zeer groote aanwinst zijn.”²³

De Hinderlaag van H. Kistemaeckers wijst hij af, andermaal volgens de vertrouwde norm : „Melodramatische konflikten, ondiep.”²⁴ Hij acht deze

„Fransch-particularistische oppervlakkigheden, (...) het meest mediocre (deel) van de Fransche tooneelliteratuur, (...) voor het bestuur van den schouwburg misschien wel een hinderlaag.”²⁵

Met de kwaliteit onmiddellijk verbonden, is voor Van Ostaijen de artistieke vorm, de compositie waarin de stof wordt uitgewerkt. Pas wanneer de kwaliteitsvolle inhoud zich zonder rimpel verenigt met de vorm en structuur van het drama, zijn Van Ostaijens intrinsieke eisen aan het drama ingewilligd. Negatief laat hij zich uit over de stereotiepe compositie die hij in het Franse modesalonstuk aantreft :

„Al deze fransche tooneelstukken zijn volgens eenzelfde techniek geschreven, getimmerd op eenzelfde 'charpente' : een climax tot het derde bedrijf ; het vierde een epiloog.”²⁶

21. Idem.

22. Nr. 31.

23. Nr. 34.

24. Nr. 35.

25. Nr. 36.

26. Nr. 23.

Als hij tevreden is over Mw Dilis' optreden in *De Dwaze Maagd*, dan zegt hij dat

„de rol is gegaan in climax tot het einde van het derde bedrijf met een gedempte vierde akt als epiloog. Zoo wordt het door 't fransch tooneelstuk geëischt.”²⁷

In *Pro Domo* keurt Van Ostaijen niet alleen de minderwaardige psychologische actie af, maar ook de techniek :

„Wanneer de schrijver het tweede bedrijf aantrekkelijk gemaakt heeft door het rumoerige bar-leven, (...) dan moet de aktie in het derde bedrijf, het geestelijke konflikt, zoo interessant zijn dat het innerlijke van het laatste dus het rumoerige van het eerstgenoemde vergeten doet. Zulks gebeurt niet. Het konflikt, eenmaal aangenomen dat het zou bestaan, is zwak. Vaak zijn de beide redenaars uitgepraat. Om den toestand te redden, grijpt dan de graaf zijn zoon flink naar de keel. Na dit zwak derde bedrijf, voor zoover dat zoo'n 'aktie', want een aktie is deze flinke 'catch-as-catch-can' partij alleszins, zwak kan zijn, wordt het vierde gansch gevuld door de rede van den graaf, zonder speciaal oratorische hoedanigheden. Het vijfde bedrijf eindelijk aaneengelijmd : een tooneel tusschen de gravin en Henri, een tusschen de gravin en de zuster, beiden zonder eenige verband met 'de zaak'.”²⁸

In E. Brieux' *Rechters Eerzucht* vindt Van Ostaijen meer kwaliteit dan in de stukken van H. Bataille of H. Bernstein, omdat ze „minder volgens een bepaald patroon” zijn gemaakt. Hij karakteriseert dit drama als een tendensstuk en hij weet wat dit impliceert :

„Om zulke stukken van blijvende waarde te maken hoeft een ongemeen technisch sterke structuur. Deze nu ontbreekt wel bijna geheel aan Brieux. Hij vervangt ze door de aangenomen burgerlijke tooneelconventies.”

Dit laatste moet nog iets preciezer gezegd :

„De hoogtepunten zijn daar waar de burger ze verwacht en ze wenscht.”²⁹

De Opgaande Zon is voor Van Ostaijen „een sterk stuk”. Toch is de verantwoording vrij vaag :

„Goed gebouwd, maar gelukkig zonder opvallende handigheid. Het stuk is afgewerkt, geen hoeken en geen openingen. (...) Geen stuk met voor onzen tijd nieuw schijnende hoedanigheden, maar wel : een stuk met de erkende hoedanigheden zeer compleet en sterk door het verwijderen van de gewoonlijk daarbij-passende hoedanigheidsgebreken.”

27. Nr. 25.

28. Nr. 27.

29. Nr. 29.

Pas dan vernemen we wat hij Heijermans' grote verdienste acht :

„Architectuur. Harmonische afwerking. Elk bedrijf naar de dramatische hoogvlakte gebracht in schoon evenwicht. De axe van elk bedrijf het dramatisch paroxysme, de axe van het stuk : de onverwachte ontspanning, d.i. werkelijk de bevrijding. Zoo heeft scenisch het stuk alles wat nu als hoedanigheid geldt.”³⁰

Andermaal wijst hij de Franse techniek af n.a.v. *De Dief* :

„Het toneel van Bernstein is effektenjacht. Het zou niet moeilijk zijn al de sierlijke stukken van dezen auteur tot een uiterst simplistisch patroon te reduceeren.”³¹

Wat Van Ostaijen bijgevolg als esthetische verantwoording van de compositietechniek aandient, is de functionele verwerking van de stof, het nutseffect in zichzelf. Deze structuur is de beste die de autonome ontwikkeling van personages, gegroeid uit ideeën en gevoelens, uitbeeldt als een intern proces ; de externe constructie moet dit proces alleen instrumenteel mogelijk maken, mag geen doel worden op zichzelf, mag bijgevolg ook niet de interne waarheid bruskeren via effectzoekerij of enceneringsgrillen. Bij Van Ostaijen is de technische opmaak slechts een expressievorm voor de psychologische essentie.

Logisch is dan ook dat in deze recensies de kritiek op de karakters der handelende personen hand in hand gaat met de beoordeling van de intrinsieke kwaliteit van het toneelstuk. De in het drama uitgebeelde personages moeten, overeenkomstig de eis die Van Ostaijen ook stelt aan de kwaliteit van het drama, levensecht en waarachtig zijn, geloofwaardig.

Dat *Pro Domo*, „de poppenkast van Jhr. Van Riemsdijck” wordt genoemd door de Noordnederlandse kritiek, vindt hij rechtvaardig :

„Al de personen van het stuk lijden aan erflijkheid ; allen, van de Grancé tot den jachttopziener, zijn van Riemsdijcken. Wij krijgen een van Riemsdijck-graaf, een van Riemsdijck-nocuer, een van Riemsdijck-freule, een van Riemsdijck-buitengooier en anderen, allen gebukt onder den erflijkeidslast hun op de schouders gedrukt door hun vader-auteur.”³²

De innerlijke onwaarachtigheid van deze personen bepaalt de onwaarde van het toneelstuk ; Van Ostaijen demonstreert dit nog verder door de foutieve psychologie der lichtekooien, die reeds geciteerd werd.

30. Nr. 31.

31. Nr. 33.

32. Nr. 27.

In *Het Zevende Gebod* apprecieert Van Ostaijen dat de auteur de karakters reeds „scherp” heeft „aangeduid”, „fel (...) genuanceerd” :

„Neutrale figuren zullen wij in de tooneelspelen van Heyermans niet vaak ontmoeten.”³³

Precies deze duidelijkheid maakt de personages herkenbaar in hun elementaire menselijkheid en bezorgt hun voor de toeschouwers tevens een pedagogische inhoud.

Om het uitblijven van dezelfde algemeenheid toont Van Ostaijen zich niet geestdriftig voor *Rechters Eerzucht* :

„Zijn werk is geschreven volgens een burgerlijke ethiek. De door hem behandelde vraagstukken zijn diegenen die het nauwst den burger aan het hart liggen, in de eerste plaats, — zulks spreekt van zijn standpunt van zelf — den franschen burger.”³⁴

Deze vernauwing van psychologisch klimaat en nutseffect vermindert meteen de betekenis van het drama als geheel ; de universaliteit blijft uit en de interesse vervalt tot een bijna-folkloristisch motief.

De bespreking van *De Kleinen* valt alles bij mekaar nog vrij positief uit. Van Ostaijen gaat er wel van uit dat het „geen sterk werk” is en „geen hoogtepunten” bevat, maar, hoewel „de psychologie (...) zeer licht op de hand” is, wordt dit gebrek gecompenseerd „door dat het stuk er heelemaal niet pretentius uitziet.” Wanneer hij vaststelt dat „de opvoering (...) het stuk wel tot zijne werkelijke waarde gebracht” heeft, voelen we de innerlijke distantiëring. Hij hecht er te weinig belang aan om werkelijk ontgoocheld te kunnen worden :

„Vlug en los ging het spel, eventjes sentimenteel getint : quintessens van burgerlijke gemoedelijkheid. Het zal de toeschouwers wel nooit onbehagelijk te moede geweest zijn (...) Dit neutrale karakter is de charme van het stuk.”³⁵

Hij schrijft deze toneelanecdote af in een executie zonder opwinding ; hij weet voor zichzelf dat dit soort theater uit en voorbij is. Waarom dan de toon verheffen, als het toch geen echo meer opwekt, vooral niet bij de jongeren zoals hijzelf.

Als vonnis over *De Dief* zegt Van Ostaijen dat „de helden van Bernstein bar weinig te vertellen”³⁶ hebben. Dat het uiterlijke

33. Nr. 29.

34. Nr. 29.

35. Nr. 31.

36. Nr. 33.

patroon nooit een definitief waardeoordeel kan motiveren, is hem een constante overtuiging :

„Het is mogelijk enkel op snobistische wijze de indeling der tooneel-literatuur volgens handigheid of onhandigheid te maken, wanneer men op zulk criterium oordeelt zal men een stuk van Henri Bataille wel heel wat beter dan 'De Geest van het Kwaad' van Dostojevski moeten vinden.”³⁷

Bij *De Hinderlaag* raakt hij zelfs geïrriteerd :

„Als U geen Parijzenaar zijt en u stelt ook andere eischen aan het tooneel dan hij, dan is het bespreken van deze tooneelstukken werkelijk vermoeiend. Ik steek de handen omhoog.”³⁸

Wel geestdrift kan hij daarentegen tonen voor *Op Hoop van Zegen*, omdat het stuk

„niet (vervalt) in het melodrama, iets waartoe de stof zeker wel aanleiding had kunnen toe geven. Uitzonderlijk kan dus het publiek, geheel het publiek, tegenover dit stuk in bewondering solidair staan.”³⁹

Hij erkent dat *Het Schandaal* beter is dan *De Dief* en „die godgeklagde 'Hinderlaag'”, „maar dat heeft natuurlijk in het volstrekte nog niets te beteekenen.” Als hij tot detailbespreking overgaat, zet hij berustend-opstandig voorop : „Wij zijn er nu eenmaal toegekomen de zonderlingste psychologiën aan te nemen.” Het stuk wordt afgewezen om het gemis aan oorspronkelijkheid, om „de gewone stereotiep-tooneel conventies” en „het mercantiele karakter”⁴⁰.

Om altijd weer hetzelfde criterium heeft Van Ostaijen bezwaren tegen *Ghetto*. Hij noemt het een werk uit Heijermans' „Sturm-und-Drang-periode” en motiveert dit nader :

„In zijn drift voor het eenig ethisch rechtvaardige, is het onbewust onrechtvaardig en, door de passie, ziende blind. Chaos.”

Tegenover „elk, zelf zwak pro” staan „enkel zwakke contra's” opgesteld. Wat is hiervan de oorzaak ? :

„Gevolg van het hartstochtelijk gemis aan kritisch inzicht en noodzakelijke zelftucht.”

De personages zijn hiervan het slachtoffer en zij bepalen de algemene overtuigingstoon van het stuk :

37. Nr. 34.

38. Nr. 35.

39. Nr. 38.

40. Nr. 39.

„De personen zijn in den zelfden zin als de pro- en contra argumenten geaccentueerd. Tegenover den langs alle zijden sympathiek voorgestelden Rafaël wordt de vaak gebruikte figuur van den rationalistischen geloovige, Rebbe Haëzer geplaatst. Dat deze rationalist zoo bar weinig te antwoorden weet op het pathetische van Rafaël, blijft mij reusachtig conventioneel voorkomen. Daarom heeft ook het dialoog tusschen hen beiden geen draagkracht.”

Dat het stuk „onvoldragen” is gebleven, ziet hij ook in de onmacht van Heijermans om tot een logische finale te komen. De eerste versie was zonder zelfmoord, de huidige mét. Van Ostaijen leidt er onwillig-ironisch uit af dat de toneelauteurs „toch gemakkelijk en zonder speciale motiveering met 's levens tragiek omspringen.” Hiermee heeft hij zijn werkargument te pakken: „De zelfmoord is dan ook slechts bijgebracht, mist psychologische motiveering.” Andermaal fundeert Van Ostaijen zijn globale oordeel op de interne geloofwaardigheid:

„De toeschouwers worden voor feiten gesteld, niet deelachtig gemaakt in logisch af te leiden handelingen.”⁴¹

Alles wat de toeschouwer kan hinderen bij het mee-leven van het stuk, de onwaarachtigheid van de karakters zowel als de louter externe compositie-effecten, alles wat de illusie van de toeschouwer onvervangbaar storen kan, wordt bijgevolg afgewezen. Pas deze participatie van de toeschouwer echter helpt het drama aan zijn volle rendement. Pas omdat de toeschouwer kan meespelen, wordt het psychische begrip, het mentale proces, dat voor van Ostaijen in elk drama geïncorporeerd moet zitten, onmiddellijk efficiënt. De toeschouwer plaatst zich op één lijn met de uitgebeelde persoon, wat nog niet meteen gelijk staat met volkomen identificatie. De toeschouwer beleeft het proces, ondergaat een emotionele gebeurtenis die in het stuk zelf via intellectuele overtuigingskracht is aangebracht. Dit criterium van de innerlijke compositie van het drama vinden we dan ook bevestigd in zijn herhaalde accenten op de uiterlijke structuur; de dramaturgische bouw kan niet kunstmatig gesplitst worden, omdat inhoud en vorm, als emanatie van een interne essentie, zichzelf wederzijds moeten determineren.

Wel hebben we de indruk dat tussen vorm en inhoud voor Van Ostaijen nog een graduele voorkeur blijft bestaan; hij acht het innerlijke gehalte van het drama toch wel belangrijker dan de compositie. Hij acht ze in se niet bijkomstig, maar hij heeft sterke argwaan tegen het „pièce bien faite”. De logische stijgcurve van expositie naar climax en finale via een serie stereotiepe bedrijven,

41. Nr. 42.

valt hem te glad uit ; hij vindt de ontwikkeling in keurig-evenwichtige stadia ergens te weinig oprecht en écht, te weinig afgekeken van het leven en te veel binnenskamersacrobatie.

Ook de personages moeten organisch in het stramien ingebouwd worden ; ze moeten de absolute noodzakelijkheid van hun existentie bewijskrachtig maken. De nadruk moet primair liggen op de innerlijke verantwoording en niet oppervlakkig op de spelcreatieve mogelijkheden, die ze provoceren of die hen wederkerig determineren.

b. *Individuele auteurs*

Onder de auteurs van wie Van Ostaijen het toneelwerk meemaakt, heeft hij uitgesproken favorieten. Allereerst zijn er echter de auteurs die zich niet laten meten met zijn eigengestelde normen.

De Fransen H. Bataille en H. Bernstein plus de Brusselse Parijzenaar H. Kistemaekers worden om telkens identieke redenen weggeduimd. Zij behandelen eenzijdig een Parijse salonmentaliteit in een beperkt-sociologische groep, waarvan het leefklimaat onbekend blijft voor het Antwerpse publiek ; toch is niet dit eventueel lokaal-chauvinistische misprijzen in laatste instantie beslissend, maar wel de omstandigheid dat door de geborneerde ethiek van deze bourgeoisie elke aansluiting op een universele geldigheid wordt verhinderd. Bovendien hanteren deze toneelfabrikanten een al te doorzichtige glijbaantechniek, die weliswaar een ononderbroken doorstromen van de actie garandeert maar precies om deze reden het contact verliest met een reële herkenbaarheid en ontaardt in puur maakwerk en serieproductie. Deze veroordeling is telkens en voor elk auteur definitief en nauwelijks genuanceerd ; het wordt echter ook nooit een aanval vanuit alle beschikbare vuurmonden omdat dit toch maar verspilde energie zou zijn, aangezien deze auteurs gegarandeerd niet eens zichzelf zullen overleven. We moeten bekennen dat Van Ostaijens oordeel in dezen door de tijd duidelijk bevestigd is geworden.

Deze drie Fransen zijn tijdgenoten en hun werk is telkens van vrij recente datum. Het repertoire dringt Van Ostaijen echter ook oude kasstukken op en alleen reeds uit de beperkte ruimte, die hij hiervoor reserveert, valt zijn onthaal op te maken. *Zaza* door P. Breton - C. Simon, *De Kleinen* door L. Népoty, *De Meester der Smeltovens* door G. Ohnet, *Margaretha Gauthier* door A. Dumas fils zijn stuk voor stuk vlekken op een bewust-eigentijds repertoire en hij spant zich nauwelijks in om voor deze opinie een sluitende en afdoende argumentatie te leveren. Zijn vrolijk-cynische reactie

op *Margaretha Gauthier* is een voorbeeld van deze schampere declassering :

„Bij een opvoering van 'Margaretha Gauthier' voel ik me geweldig behagelijk aangedaan, net zooals bij de lektuur van een boek over de zeden en gewoonten der Tartaren gedurende de zeventiende eeuw. Dat het er rond de jaren 1870 zoo erg anders toeging dan nu, had ik me nooit kunnen voorstellen ; 't beste bewijs nochtans dat de tijden veranderen.”⁴²

E. Brioux, wiens *Rechters Eerzucht* als sociaal drama reeds een glorieus verleden heeft in het Zuidnederlandse theater⁴³, krijgt iets meer krediet. Deze auteur plooit zich minder gewillig naar het gangbare Franse cliché en wil sociale problematiek scenisch verwerken. Deze tendentieuze dramatiek vraagt echter om een „ongemeen technisch sterke structuur” en aangezien deze Brioux ontbreekt, vervangt hij ze door de „aangenomen burgerlijke tooneel conventies”⁴⁴, wat hem meteen voor Van Ostaijen buitenspel plaatst.

Van Jhr. A. W. G. van Riemsdijck begrijpt Van Ostaijen het niet waarom deze het bestaan heeft zijn *Pro Domo* „zoo driest een romantisch spel” te noemen. Hij vermoedt dat van Riemsdijck op deze loense wijze aanspraak wil maken op literaire betekenis „die zich enkel door de ondertitel laat vermoeden.” Waarschijnlijk wil hij aansluiten bij „het zeer gewettigd sukses van van Schendel's verhalen” en „de neo-romantische beweging.” Voor Van Ostaijen blijft het alleszins een „mysterie”. Met genoeg haalt hij de Noordnederlandse pers erbij om Van Riemsdijck af te slachten :

„Indien ik de woorden van Mevr. Carry van Bruggen niet vreesde, zou ik zeggen dat de Jhr. Van Riemsdijck een pathologisch geval is.”⁴⁵

Veel lof heeft hij evenmin voor N. de Tière :

„'Eene Misdadige' is een met uiterst primitieve middelen opgetimmerd tooneelstuk.”

Hiertegenover staat echter – en het argument moet worden gezien als een onderdeel in Van Ostaijens campagne tegen H. Bataille en co – „de ethische waarde”. Van welke aard deze ethische waarde precies is, wordt niet nader gezegd ; blijkbaar

42. Nr. 44.

43. Première voor Zuid-Nederland in de Nederlandsche Schouwburg van Antwerpen op 31 december 1900.

44. Nr. 29.

45. Nr. 27.

volstaat hem de geboden onverhoedse aanval tegen „de Parijsche import-subtiliteit”⁴⁶.

Van H. Heijermans⁴⁷ bespreekt Van Ostaijen tijdens dit winterseizoen niet minder dan 4 toneelstukken, in de orde van *Het Zevende gebod*, *De Opgaande Zon*, *Op Hoop van Zegen* en *Ghetto*. Van dit kwartet wijst hij enkel *Ghetto* af, en dan nog enkel na uitvoerige argumentatie. Hij waardeert wel „zijn drift voor het eenig ethisch rechtvaardige”, maar stelt vast dat hij een eenzijdige confrontatie opzet: „Het wordt een pleitrede, geen onderzoek.” Het resultaat wordt onvoldragen dialogeringskracht, aangetast fundament, kortom het stuk wordt „conventioneel”⁴⁸

Omdat *Op Hoop van Zegen* geweldig populair is, komt Van Ostaijen eigenlijk niet meer tot een fundering van zijn oprechte waardering; het sterkst imponeert hem de onvoorwaardelijkheid waarmee alle lagen van de bevolking door dit boeiende stuk worden aangesproken. Geestdriftig is hij voor *De Opgaande Zon*; het stuk heeft geen modieuze kwaliteiten maar zeer beslist wel gave degelijkheid, vooral „architectuur” en „harmonische afwerking”, en bovendien een ethische basis die het boven de directe tijd verheft. Hij vindt dit stuk in Heijermans' oeuvre niet volkomen een uitzondering, wel „meer waarschijnlijk een andere uiting, met *Uitkomst* en *De Schoone Slaapster* de gelukkigste, van het veelvoudig talent.” Hij herinnert zich dat, bij de creatie voor Zuid-Nederland in 1913, enkele critici E. Zola's roman „*Au Bonheur des Dames*” hebben geciteerd als inspiratiebron voor Heijermans' drama. Van Ostaijen acht dit

„een groote dwaasheid. Zola's werk is hoofdzakelijk gematerialiseerd, ondiep, daardoor niet menscheijk. 'De Opgaande Zon' is vergeestelijkt: goed en menscheijk.”

Hij komt tevens op tegen de miskenning van dit stuk:

„Het is niet: een stuk van Heyermans. Het is meer. Tusschen 'Het Zevende Gebod' e.a. en 'De Opgaande Zon' ligt bijna⁴⁹ de afstand van een generatie. Van naturalisme tot wat ik zou kunnen heeten nieuw-realisme, d.i. het realisme met het *berleven*⁵⁰ van de voorname rol der psychische factoren. Vergeestelijkt realisme.”

Voortgaand op dit élan, is hij nu in staat zijn te voorzichtigte inleiding te corrigeren: „Alzoo is 'De Opgaande Zon' een stuk

46. Nr. 34.

47. Ook van Ostaijen schrijft, zoals gebruikelijk maar incorrect, „Heyermans”.

48. Nr. 42.

49. Cursief van Van Ostaijen.

50. Idem.

van onzen tijd.”⁵¹ Ook na de opvoering voelt hij weer de behoefte aan zelfcorrectie : „Beslist is ‘De Opgaande Zon’ eene uitzondering tusschen het tooneelwerk van Heyermans”, en de reden waarom dit totnogtoe niet werd ingezien is dat

„terwijl men ‘Het Zevende Gebod’ meer vergeestelijkt dan het stuk werkelijk is, ‘De Opgaande Zon’ bepaald meer gematerialiseerd (wordt).”⁵²

Deze distantieering van *Het Zevende Gebod* was nog niet bij hem opgekomen toen hij dit stuk te bespreken kreeg en het is integendeel precies n.a.v. dit stuk dat hij de frappante dingen zegt i.v.m. Heijermans. Diens grootste kwaliteit, keurig gedemonstreerd in dit stuk, is

„dat hij in weerwil van de onlangs geleden sterk overheerschende modekunst en deze kunst tegenover er één andere heeft gesteld, die weldra minstens zoo interessant bleek te zijn.”

Toch verlaat Van Ostaijen dit esthetisch-stilistische domein en hij proclameert veeleer zijn generatiegevoel :

„Dit doen, post vatten tegenover een algemeen erkende kunst, al zijn de kunstwerken die de baanbreker voortbrengt dan ook niet integraal goed, is veel meer dan het scheppen van een doorsneê goed werk.”⁵³

Het verschil tussen mode-auteurs à la Bernstein en deze Heijermans is eenvoudig maar essentieel ; de Bernsteins gaan zelf tot het publiek en bieden het maar alles aan wat dit verlangt terwijl Heijermans

„door zijn kracht het publiek, spijtig genoeg soms enkel ‘zijn’ publiek, tot zich gewonnen (heeft).”

Van Ostaijen stelt het wel op prijs dat Heijermans de „luxeschouwburghabitués” van zich af heeft gestoten, maar hij betreurt toch dat de auteur zijn objectiviteit heeft opgegeven voor „het engelenbak applaus”, dat immers, hoe dan ook, een afhankelijkheidsfactor blijft :

„Het stuk beweegt zich dus niet vrij, het is beïnvloed, ligt aan ketenen, al zijn die ketenen dan ook te verkiezen boven die van de kapitalistische genieters.”

51. Nr. 31.

52. Nr. 32.

53. Pleit Van Ostaijen hier voor zichzelf ? Taxeert hij, die in 1916 „Music-Hall” als eersteling heeft gepubliceerd en in 1918 „Het Sienjaal” zal publiceren, zichzelf voorlopig alleen op zijn willen en streven en blijft hij nog wantrouwig tegenover de intrinsieke betekenis van zijn eerste, nochtans zo zelfzekere pogen ?

Hoe is deze invloed in Heijermans' oeuvre concreet waar te nemen? Van Ostaijen meent dat „een groot deel (...) soms het stereotype nabij komt”, met name *Op Hoop van Zegen*, *Het Zevende Gebod*, *Beschuit met muisjes* en *Bloeimaand*:

„Elke uitbeelding moet duidelijk tot de meest elementaire ontwikkelenden spreken. *Dat moet.*⁵⁴ Daarom gebruikt Heyermans middeltes die pakken.”

Wanneer Van Ostaijen Heijermans' werk „warm, brutaal soms, niet vrij van pathos” noemt, dan werkt hij zich hiermee langzaam naar een positieve conclusie toe:

„Zijn publiek' bij zijn gevoelige zijde weten te vatten, (...) wordt (...) weer eene op de modekunst noodzakelijke reactie”,

dus toch een progressieve daad. Ook „als reactie op de 'l'art pour l'art'-theorie” karakteriseert hij Heijermans' methode en hij vat dan uitbundig samen:

„In essens is het werk van Heyermans veel machtiger, dan van welke détail-zijde ook beschouwd. Heyermans' werk is een mijlpaal in onze literatuur. En onze literatuur is toch enkel de wereldliteratuur van ons standpunt uit gezien. Dit is het werk van Heyermans vooral. Daarom houd ik er van. Het is meer dan datgene wat door tijdelijke literaire kieskeurigheden kan goed of afgekeurd worden. 'Reiken we mekaar niet van geslacht tot geslacht de hand' vraagt Heyermans zich af. Ja dat doet hij. Van zijn tijd naar de toekomst. Zoo is de weg. Dit is essentiël.”⁵⁵

Tenslotte is er G. B. Shaw. Van Ostaijens recensie van *Mevrouw Warren's Bedrijf* wordt ingeleid door een uitvoerig zoeken naar de aard van Shaws nieuwe inbreng in de toneelletterkunde. Hij verwijst naar „den voor zijn tijd zeer representatieven Georg Brandes”⁵⁶ die uit Shakespeares oeuvre boven alle andere stukken *Driekoningen avond* verkoos om de dubbele bodem van zowel tragiek als komiek. Van Ostaijen haalt daarna „de zeer zakelijk oordeelende Duitsche criticus Franz Blei”⁵⁷ aan, die historisch belicht dat tussen beide polen geen geldige middenweg werd gevonden:

54. Cursief van Van Ostaijen.

55. Nr. 28.

56. (1842-1927), Deens criticus en literairhistoricus, voorstander van het naturalisme.

57. (1871-1942), Duits criticus en essayist, medeoprichter van het tijdschrift *Die weissen Blätter* (1913), dat door Van Ostaijen werd gelezen. In deze 4e jaargang van *Ons Land* citeert Van Ostaijen in nr. 23 - 1 okt. 1916, p. 2 uit het *Zürcher Tagebuch* van R. Schikele, in dat tijdschrift verschenen.

„Men hield het er voor dat elke kunstuiting ten tooneele het tragische masker kiezen zou ; het komische bleef slechts beschouwd als een onartistiek intermezzo. Men dacht er niet aan dat het komische en het tragische beide slechts maskers even goed konden gebruikt worden, dat er tusschen beide slechts een oppervlakkig, geenszins een essentieel verschil was.”⁵⁸

Van Ostaijen heeft echter voldoende kennis van de recente literatuur om te kunnen toevoegen dat een aantal auteurs de laatste decennia zijn weggegroeid van wat „wel eens een niet te verdedigen 'idée fixe' kon zijn !”. Als voorbeelden citeert hij N. Gogol's *Revisor*, „een fel vooruitgelopen voorlooper” en H. Ibsens *Bund der Jugend*.

Dit allemaal wetend, dient hij G. B. Shaw aan „als de baanbreker van dezen weg der komische komedie.” Hiertoe moet hij de grote faam van *Candida* afbreken, omdat hierin „de tragische opvatting” nog overheerst, reden waarom hij Shaw „slechts als baanbreker, niet als hoogtepunt” kan beschouwen. Als Shaws beste stuk ziet hij *Je kunt nooit weten*, „bijna magistraal (...) – alleen de ongelijkheid van het stuk belet me dit onvoorwaardelijk te doen.” Al kan hij het momenteel nog niet allemaal overzien, dan gelooft hij toch dat Shaws verdere ontwikkeling in de richting van *Je kunt nooit weten* zal verlopen. *Mevrouw Warren's Bedrijf*, het stuk dat hij moet bespreken, acht hij „middelmatic”, zwakker dan *Je kunt nooit weten*, maar „ook zonder de zwakheden der tooneelstereotypen waaraan 'Candida' nog zoo erg mank gaat.” Zijn analyse is onverbiddelijk ; hij verwijt Shaw dat deze „zich de techniek der komische komedie niet gansch geassimileerd heeft.” Shaw wordt

„zoo door het komische in beslag (genomen) dat hij het komische niet meer voor een uiting, wel voor essentieel houdt en hij enkel schertst om het vermaak van te schertsen, reine 'l'art pour l'art'-kunst.”

Anderzijds zit Shaw nog in de klem van

„de burgerlijke romantiek en sentimenteele tooneel-conventies (...) spijts hij er zoo geweldig den draak mee steekt.”⁵⁹

Toch kan de criticus andermaal positief besluiten. Hij gooit nog op dat „de blijvende waarde” van Shaw vrij geregeld wordt be-

58. Wordt hier reeds het bewustzijn geassimileerd dat later tot zijn *Grotesken* zal leiden ?

59. Merkwaardig is toch dat dit verwijt door recente onderzoekingen ook bevestigd wordt. Cfr. M. Meisel : *Shaw and the 19th Century Theater*. Princeton, 1963.

twijfeld met als motivering dat zijn stukken „te paradoxaal” zouden zijn. De skeptische Van Ostaijen verwerpt dit argument want

„paradoxaal (is) een van die rekbare woorden (...), waaronder de menschen veel van hetgene zij voorloopig niet aanpassen kunnen, rangschikken.”

En visionair voegt hij eraan toe dat

„de manier van Shaw (...) weldra voor minstens zoo gewoon (...) als Molière (zal beschouwd worden). Dat komt wel.”⁶⁰

Ook hier moeten we bekennen dat de tijd Van Ostaijen gelijk heeft gegeven.

Van Ostaijens eigen georiënteerdheid blijkt uit deze parade toch wel erg evident. Hij verwerpt de auteurs der vorige generaties, zij het op grond van hun thematiek en techniek die hij niet langer als interessant kan beschouwen, zij het om hun burgerlijk-ethisch traditionalisme. Hij bekent zich daarentegen een genuanceerd want lang niet onkritisch verdediger en voorstander van die auteurs, als Heijermans en Shaw, die van het conventionele wegevolueren en onbekende dimensies exploreren.

De motivering van zijn partijdigheid lijkt nochtans op nog niet alle punten te beantwoorden aan een rationele overtuiging; veel komt nog voort uit een temperamentskritiek, het afscheid nemen van het vertrouwde en bejaarde, een gepassioneerd engagement in de toekomst waarvan het nauwkeurige doelwit nog niet scherp staat afgetekend. Toegegeven moet bijgevolg dat de maatstaven van Van Ostaijen, toch te subjectief om er een procédé achter te vermoeden, niet de krachtigste zijn om de al-dan-niet aanwezige intrinsieke waarde van deze auteurs te erkennen; niettemin behandelt hij eigenlijk geen enkel auteur onrechtvaardig – tenzij misschien E. Brioux, van wie hij het tijdsgebonden élan niet meer aanvoelt – en zijn oordelen houden stand in de tijd.

Zeer opvallend is uiteraard dat bij deze individualistische analyse zelden rechtstreeks wordt geoordeeld in functie van de werk-immanente theatraliteit. De literaire betekenis staat eenzijdig voorop; waar b.v. Shaw vanuit uitgesproken theater-eigen aspecten benaderd wordt, loopt het finale woord toch uit op een waardeoordeel dat niet meer tot het theater alleen beperkt is gebleven. Deze jongeman, volop bezig de Zuidnederlandse lyriek te hernieuwen, aanvaardt niet langer de conservatieve logica van de constructieve geleidelijkheid in thema en structuur als belangrijkste dramaturgische factor. Keer op keer stellen we een borende behoefte vast

om de eigentijdse mens in een eigentijdse situatie centraal te plaatsen. De mens is de geestelijke kern geworden en zijn rol van attribuut in een fictieve, artificiële niet-realiteit, zoals die quasi-permanent in het Franse salondrama wordt gebruikt, is voorbij. De hoofdverdienste van deze recensies van Van Ostaijen ligt dan ook niet in zijn creatieve bijdrage tot het theater, maar in zijn duidelijk- progressieve stellingname tegenover de kerngeluiden van een veranderend cultuurpatroon. Het maakt hem, hoe bescheiden deze bijdrage ook blijft, onvervangbaar.

2. KRITIEK OP HET THEATER

a. *Drama en speelstijl*

Van Ostaijen ziet – en dat kan ons nu niet meer verwonderen na de bevindingen uit het voorgaande deel – de opvoering nooit los van het drama zelf, nooit als een zelfstandige waarde; ze blijft onmiddellijk en oorzakelijk verbonden met het werk. De auteur blijft eenzijdig op de voorgrond en de kritische maatstaven worden gewonnen uit de eigen aard van het drama en van de dramatische personages. Daarmee is Van Ostaijens axioma i.v.m. een opvoering geformuleerd: een theatervoorstelling moet de kwaliteit en de individualiteit van een toneelstuk optimaal tot expressie brengen.

Voorop staat bij Van Ostaijen dat de opvoering gefundeerd moet zijn op de correcte karakterisering van een rol; wil een drama overeenkomstig zijn innerlijke aard en stilistische essentie uitgebeeld worden, dan moet deze eis vervuld worden. De recensies van Van Ostaijen bevatten vrij veel details van deze opvatting, die zowel afwijzend als bijtredend uitvallen.

In zijn allereerste recensie, over H. Batailles *Naakte Vrouw*, wijst hij reeds op de dualiteit tussen acteur en personage. Hij stelt het Molière-citaat uit *L'Impromptu de Versailles* voorop, waarin de auteur zijn acteurs op het hart drukt:

„Tracht dus wel het karakter uwer rollen te vatten en u voor te stellen dat gij werkelijk diegene zijt dien gij voorstelt.”

Deze aansporing tot identificatie noemt Van Ostaijen „een zeer eenvoudige formule”, die echter bij de vertolking door niet-Franse acteurs niet gemakkelijk leidt tot „assimileering”. De afwezigheid van universaliteit in het „zeer lokaal getinte(e)” Franse mode-repertoire fungeert hier als een hindernis bij de opvoering; wanneer hij dan over de voorstelling toch kan berichten dat „het stuk (...) gewis veel beter gespeeld (is) geworden dan iemand van ons

het van niet-fransche artiesten had durven verwachten", drukt hij uit dat de assimilatie van relatieve roleenheid en creatieve verbeelding voor zijn smaak fatsoenlijk geslaagd is. In dezelfde geest heeft hij dan ook volop begrip voor de acteur, wie deze vlucht in een ongewone psychologie niet volledig lukte; hij verontschuldigt G. Cauwenbergh in de rol van Pierre Vernier,

„een rol voor dewelke hij waarschijnlijk ook niet heel veel sympathie voelde en daarom misschien niet heelemaal in de rol van den schilder-parvenu inwerkte.”

In dezelfde opvoering looft hij de acteur L. Bertrijn die zijn tweedeplansrol

„naar zijne juiste waarde" heeft uitgebeeld, d.w.z. „dat hij niet in melos verviel, iets waar deze rol onbetwistbaar aanleiding toe geven kan.”⁶¹

m.a.w. door af te wijken van de intrinsieke onbelangrijkheid van de rol en hem op te tillen naar een persoonlijke karakterisering, heeft deze acteur een prestatie geleverd, die artistiek gaver en menselijk algemener uitvalt. Onmiskenbaar komt de pedagogische functie van het theater naar voren.

De voorstelling van *Pro Domo* acht Van Ostaijen behoorlijk :

„Het is dan ook door het goed spel dat het stuk repertorium houdt.”

Hij onderstreept deze opinie, als hij P. Janssens „een degelijk 'Pro Domo' graaf" noemt :

„Indien het waar is dat het een niet te onderschatten kwaliteit is ook minderwaardige stukken tot een theatraal-aanneembare uitbeelding te brengen, indien men aan deze hoedanigheid den echten akteur kennen kan hetgeen vaak als axioma geldt, dan heeft M. P. Janssens zich hier als groot akteur onderscheiden.”

Ook hier kan de kwaliteitsvereiste van „theatraal-aanneembaar" niets anders betekenen dan dat de psychologische waarachtigheid van de rol optimaal gerealiseerd werd. Bevestigd wordt dit inzicht trouwens in dezelfde recensie, waar hij de jonge actrice M. Bertrijn een mooie loopbaan voorspelt,

„indien zij over de moeilijkheid van het 'komedie spelen' zal over zijn, dit is wanneer zij de uit te beelden personen zal leven in plaats van ze te spelen. (...) Een realiteitsbegrip (...) moet daarin verhelpen.”⁶²

61. Nr. 23.

62. Nr. 27.

In dezelfde geest bereikte de opvoering van *Zaza* een behoorlijk peil, dank zij de interpretatie van Mw Bertrijn: „Zij heeft het stuk levend gemaakt.”⁶³

Uit de scherp-georiënteerde aanleg der karakters in *Het Zevende Gebod* trekt Van Ostaijen besluiten voor de opvoerbaarheid:

„Door het feit nu dat de karakters reeds fel genuanceerd worden, mogen de spelers natuurlijk allerminst verscherpen. (...) Zij moeten het eenigszins brutaal-bewerkte schilderij binnen een voor dit, eenvoudige omlijsting beperken.”

Wanneer hij daarop Mw Noterman als Lotte uitvoerig looft om haar „algemeenlijk scenisch zeer eenvoudig spel”, dan kan hij, conform zijn kwaliteitsverlangens van het stuk, zeggen dat de rol „naar hare wezenlijke waarde (werd) gegeven.”⁶⁴ Ook over de vertoning van *De Kleinen* meldt hij dat ze het stuk „tot zijne werkelijke waarde (heeft) gebracht.”⁶⁵

Bij de bespreking van de voorstelling van *De Opgaande Zon* kan Van Ostaijen zoets als een theoretisch principe formuleren. Gesterkt door de recente opvoering van *Het Zevende Gebod*, kan hij vergelijkend vaststellen dat *De Opgaande Zon* een uitzondering uitmaakt in het oeuvre van H. Heijermans. Dat dit niet wordt ingezien,

„is een gevolg van het feit dat men nog al te vaak door een naturalistische lens het tooneel bekijkt. Terwijl men 'Het Zevende Gebod' meer vergeestelijkt dan het stuk werkelijk is, wordt 'De Opgaande Zon' bepaald meer gematerialiseerd.”

Van Ostaijen weet dat de stilistische generalisering onrechtvaardig is en weet hoe dit te verhelpen:

„Een goede kritiek zou meest over werken, zeer zelden over auteurs mogen spreken.”⁶⁶

Dit standpunt leidt hem kennelijk in ieder van zijn recensies.

In *De Hinderlaag* heeft Van Ostaijen wat aan te merken op Mw Bertrijn als Christiane, die in het eerste bedrijf „niet important genoeg” was, al haast hij zich „de fout ook wel eenigszins aan den schrijver” te verwijten. De essentie van haar tekort is dat zij

„in dit bedrijf reeds de groote rol die zij later zou te vervullen hebben, (niet wist) te laten veronderstellen. Dat gaf een leemte.”

Andermaal wordt op de karakterisering van de rol gewezen die

63. Nr. 28.

64. Nr. 29.

65. Nr. 31.

66. Nr. 32.

de hele opvoering als zodanig conditioneert. Wanneer hij ook Mej. Janssens als Agnes Morel moet terechtwijzen, dan zegt hij dat ze „ook niet bewust van haar waarde” was. Lof komt G. Cauwenbergh toe als Robert Marcel, omdat hij „op elk oogenblik (...) goed, bepaald psychologisch juist” was :

„Ik verheug me daarin dat de heer Cauwenbergh aldus langs alle zijden zijn rol bekeken heeft, doorgrond en weergegeven.”⁶⁷

Wanneer hij *Op Hoop van Zegen* prijst, dan komt de formule, waarvan we nu toch wel beseffen dat ze meer dan toevallig is, terug: „De spelers (...) wisten de waarde van hun rol.” Bij de individuele prestaties wordt hij nog duidelijker. Mw Noterman als Kniertje heeft „den last der onderdanigheid tot een zeer reëele veruiterlijking gebracht” en meteen het samenspel geactiveerd :

„De uitbeelding van den onderdanige schrik was nu werkelijk prikkelend, zoodat bijv. niets natuurlijker was, niets door het spel van Mevr. Noterman beter gemotiveerd was dan de tirade van Geert in het tweede bedrijf. Op een nerveus gestel als dat van Geert 'moest' de houding van Knier die uitwerking hebben.”

Van Ostaijen gaat ermee door dezelfde termen te gebruiken om een prestatie te appreciëren en de frequentie, gesteund op inzichten, ontnemt deze termen hun cliché-karakter. Mw Dilis als Jo heeft de catastroof van het vierde bedrijf „wezenlijk, juist” uitgebeeld: „Naar de echte waarde.”⁶⁸

In *Het Schandaal* heeft Mw Bertrijn als Charlotte Férioul gespeeld „volgens den geest van het stuk.”⁶⁹ Mw Dilis in *Mevrouw Warren's Bedrijf* was „volledig in haar rol.”⁷⁰ L. Bertrijn krijgt in *Spoken* lovende woorden omdat zijn rolopbouw „konsequent (was), een in deze rol vooral hoogstnoodzakelijke hoofdvereischte.”⁷¹

Zo stellen we vast dat van een principiële kritiek op een speelstijl in het algemeen, die ook betekenis zou hebben voor de theateresthetische of theaterhistorische reconstructie, nergens sprake is; enkel afzonderlijke kenmerken komen aan de beurt, als belangrijke details binnen een individuele prestatie. Wij besluiten hieruit dat Van Ostaijen persoonlijk geen voorkeur heeft voor een bepaalde stijl; de termen „realisme” of „naturalisme” lijken gereserveerd te blijven voor de thematische inspiratie of de literaire

67. Nr. 36.

68. Nr. 38.

69. Nr. 39.

70. Nr. 40.

71. Nr. 43.

visie.⁷² Stijl staat uitsluitend in functie van het karakter van het dramatische personage. Uiterlijkheid volstaat nooit; de psychische toestand van een personage dient getoond. Uit dit constante oordeel over speelstijl menen wij te kunnen suggereren dat het criterium van Van Ostaijen uit de literatuur komt en geen specifiek-theater-eigene voorwaarden bevat. Wordt een figuur zo gespeeld dat de rolinterpretatie overeenstemt met wat in de literaire grondtekst door de auteur is aangegeven, dan is voor Van Ostaijen de juiste stijl getroffen. Het ontwerp van de rol haalt hij uit het werk zelf; de uitbeelding op de planken is dan herleid tot een nauwkeurige imitatie of illustratie van de literaire kern.

b. Beschrijving van de opvoering

Als Van Ostaijen bij de grotere rollen het totale beeld van een prestatie aangeeft, dan spreekt hij slechts zelden expliciet over de middelen waarmee deze indruk in detail werd opgebouwd. We treffen minder informatie aan over de artistieke realisatie dan wel een interpreterend beeld van de rol door de acteurs gespeeld. De opvoeringskritiek blijft eveneens meestal schommelen tussen acteurs- en dramakritiek.

Wanneer hij in *De Naakte Vrouw* over Mw Bertrijn kan zeggen dat ze „voortreffelijk het ego-centrisch-passievolle, oppervlakkige Montmartre-meisje”⁷³ was, dan is dit meer dan een toevallige omschrijving. We kunnen uit dit bericht opmaken dat de actrice een personage heeft opgebouwd; de artistieke middelen waarmee ze dit voor mekaar heeft gebracht, moeten associatief gezien worden. Hij somt de kenmerken op die hem uit het spel van de actrice worden opgedrongen. Van Ostaijen analyseert de voorstelling als zodanig niet maar hij tekent een synthetisch portret van *wat* is uitgebeeld. Slechts onrechtstreeks via de methode van karakterisering van de rol wordt iets bekend gemaakt over de voorstelling zelf.

Deze bevinding is dozijnen keren te attesteren. In dezelfde *Naakte Vrouw* wordt G. Cauwenbergh als Pierre Bernier geprezen, in het eerste bedrijf „den toekomstigen arrivist eenigszins verradend”, in het vierde „de man die zich in een navrante liefdes-historie betrokken voelt.”⁷⁴ In *De Dwaze Maagd* is Mw Bertrijn als Diane „zeer gepassioneerd” en A. Van Thillo „wist dat hij een pastoor van de hooge wereld was.”⁷⁵ Mw Noterman in *Zaza*

72. Toch wel te merken in zijn presentatie van N. de Tières *Eene Misdadige*: „‘Eene Misdadige’ is een zeer naturalistisch stuk. De inhoud (cursief van C. T.) zal zulks reeds dadelijk verklaren.” in nr. 33.

73. Nr. 23.

74. Nr. 23.

75. Nr. 25.

daarentegen „scheen soms in dit lawaaierige stuk niet al te best in haar schik te zijn, zoo'n herrie”, terwijl L. Bertrijns „gemouventeerde spel verrukte.”⁷⁶

Sterk karakteriserend is de beschrijving van Mej. Janssens' Gaaike in *Het Zevende Gebod* :

„Zij heeft in haar gesprek met den jongen Pastoor een heel leven met sterke ontgoochelingen te situeeren, dat is voorwaar niet gemakkelijk. In zoo'n beschrijving wordt de juiste toon een onoverkomelijke noodzakelijkheid.”

Ook vader Dobbe van P. Janssens wordt beschrijvend genuanceerd :

„Ik geloof dat hij in het eerste bedrijf reeds te hevig was. Tusschen de bedrijven een en vier lag, meen ik, in de dictie van den heer Janssens niet de door het afsterven van zijn zoon noodzakelijke afstand. Het staat vast dat in het eerste bedrijf vader Dobbe de 'liaison' van zijn zoon niet voor gevaarlijk houdt : een kwajongensstreek. 'Voor je broek zou je moeten krijgen', 'Ik denk er niet aan', 'm'n schoondochter heet Lotte' zijn zinnen die meer den ironischen toon aanduiden dan wel den barsch-autoretaireren van den h. Janssens. Zoo gebeurt het dat een en vier te dicht naast mekaar gebracht zijn, niet daartusschen de groote afstand. Ik meen dat dit wel geen loutere subjectieve zienswijze is.”

Deze bespreking zit nog vol met kleine descriptieve trekjes. L. Bertrijn heeft de rol van een „jongen en eerlijk verliefden student, in opstand tegen het vaderlijk gezag”, G. Cauwenbergh als Bart is „een nog als⁷⁷ jong scepticus”, B. Ruysbroeck „stelde zijn jongen Pastoor niet al te sectarisch voor”, en E. Gorlé „speelde beslist voor de gaanderij.”⁷⁸

In *De Kleinen* worden de Richard Burdan van G. Cauwenbergh en Hubert Villaret van G. Van de Putte geprezen om „de uiterlijkheden van hunne politieke overtuiging”, speciaal „het Janus-karakter, cynisch en sentimenteel” van Richard, die

„de invloed die hij spoedig op zijn broer Leo krijgt (...) insgelijks, daar het niet in het stuk gezegd wordt, (heeft) gespeeld.”

Even suggestief is zijn opinie over spel van Mw Noterman als Helène Harlay :

„Een paar malen meenden wij dat het duel tusschen oudersplicht en liefde (...) te koel gespeeld werd, spoedig echter begrepen wij dat het voor de plichtzware rol een passende toon was.”⁷⁹

76. Nr. 28.

77. = nogal ?

78. Nr. 29.

79. Nr. 31.

In *De Meester der Smeltovens* waren Mej. Janssens en G. Van de Putte „niet altijd even voornaam”⁷⁹ In *De Hinderlaag* is G. Cauwenbergh als Robert Marcel in het eerste bedrijf

„juist zoo salon-schitterend, als het zijn in zekere mate nederige rol paste. Dat hij bijv. als salon-held den zeer door de vrouwen geliefde Marcel Hermès in de schaduw stelde, was niet omdat hij te handig was, maar wel omdat de uitbeelding van den heer Van Roy te onhandig voorkwam.”

Deze Van Roy

„begreep zijn rol niet. Hij declameerde. Een mensch die als Hermès voor het leven staat, declameert niet meer, die geeft geen kleuren, enkel tinten. Geen hoogten en vlakten. Enkel even relief.”⁸¹

In *Op Hoop van Zegen* was Mej. Bertrijn als Clementine „kost-school-sentimenteel.” Het beroemde kransje rond de haard in het derde bedrijf kreeg

„het noodige samenspel. En niet te tragisch. Tragiek heeft in dit midden toch weer een heel andere beteekenis.”

Uitbundiger wordt het portret van L. Bertrijn als Geert, „sterk, zonder vaar noch vrees, zoowat van het slag der oud-Hollandsche zeehelden” en ook G. Cauwenbergh als Barend was „schuchter tweede plans, zoodat de uitbarsting in twee het noodige relief kreeg.”⁸²

Ook in *Ghetto* groeit de detaillering van de individuele acteursprestatie uit tot een commentaar op de globale vertoning. P. Janssens als Sachel is voor Van Ostaijen onder de maat gebleven :

„Het spel was m.i. werkelijk te kalm, te weinig zenuwachtig. Deze Jood die 'ziet met zijn oren in zijn handen' moet ons door een gansch speciaal spel verduidelijkt worden (...). De taal moest hoekiger, scherper, en de zinnen die vaak de uiting waren van lang innerlijk bedenken, moesten dan ook meer afdoende gezegd worden, als de spil-zinnen van het spel. Het leek ons soms wel of de heer P. Janssens had een vrees van zijn Sachel karikaturaal voor te stellen en hij daarom van Charib dit (sic) in Scylla in viel.”

L. Bertrijn slingerde „zijn fameuse tirade (...) eenvoudig gelijk een volksmenner de zaal in” en E. Gorlé

„stelde (...) zijn Rebbe Haëzer al te karikaturaal voor, hij dikte de geweldige Heyermans-dosis nog vaak aan. (...) Ook hij was te zeer de galerij indachtig, zoo kon vooreerst reeds het zeer lawaaijerige snuifjes nemen (...) gerust achterwege gelaten worden.”

80. Nr. 35.

81. Nr. 36.

82. Nr. 38.

Mw Noterman als Rose

„speelde bijna precies op dezelfde wijze als in haar Lotte van 'Het Zevende Gebod'. Dat was natuurlijk vaak verkeerd. De verhouding is hier toch wel anders.”⁸³

Mw Dilis als Mw Alving in *Spoken* wordt „een minder oppervlakkig spel” aangeraden :

„Mevr. Alving's smart (werd) te veel door het angstig gebruik van een zakdoek veruiterlijkt.”

De onvaste rolkennis van G. Cauwenbergh

„berokkende de uitbeelding van een oppervlakkig logisch karakter als dat van Dominee Manders veel schade.”

P. Janssens

„overdreef de komiekerige noot. (...) Na zijn dialoog met Dominee Manders knikte (hij) als Engstrand het publiek eens flink lachend toe, om goed te kennen te geven dat hij den dominee om den tuin had geleid.”⁸⁴

Ook de andere middelen – mimiek, gestiek en beweging, stem en taal – waarmee elke opvoering gerealiseerd wordt, komen geregeld voor in van Ostaijens besprekingen.

Mimiek wordt nagenoeg altijd ongedetailleerd aangestipt. Over Mw Noterman als Lotte in *Het Zevende Gebod* vermeldt de recensent speciaal als „aangrijpend” „hare mimiek die zooveel van buitenaf bekeken spontaan blijkende handelingen uitleggend moet voorafgaan.”⁸⁵ Bij G. Cauwenberghs mimiek als Robert Marcel in *De Hinderlaag* zegt hij dat ze „tot in de minste details verzorgd (was)”⁸⁶. A. Van Thillo als Kaps in *Op Hoop van Zegen* krijgt „een geestige mimiek”⁸⁷ genoteerd. Van Mw Bertrijn als Charlotte Férioul in *Het Schandaal* vindt hij „haar mimisch spel”, in het onderhoud met Artanezzo, „aangrijpend”⁸⁸.

Gebarentaal en beweging komen even zelden voor. Mw Dilis is, als prinses de Chabran in *De Naakte Vrouw*, „waardig (en) sierlijk”⁸⁹. Dezelfde actrice geeft in *Pro Domo* „sober spel”⁹⁰. Mw Noterman als Lotte in *Het Zevende Gebod* krijgt lof om

83. Nr. 42.

84. Nr. 43.

85. Nr. 29.

86. Nr. 36.

87. Nr. 38.

88. Nr. 39.

89. Nr. 23.

90. Nr. 27.

„haar misschien ingeboren maar stellig goed ontwikkelde zin voor plastiek” en hij vermeldt uitdrukkelijk

„het binnenkomen in het tweede bedrijf en hare houding tegenover Gaaïke ; het spel met de kaarten in drie ; het spel aan den koffer.”⁹¹

Voor P. Janssens wordt in *Op Hoop van Zegen* een „levendige Kobus”⁹² vermeld. L. Bertrijn als Férioul in *Het Schandaal* had hij zich „meer elegant voorgesteld”. G. Cauwenbergh als Artanezzo vindt hij „te weinig bewegelijk, ja te loom” en A. Van Thillo als „een goede Parisot” bleef echter „wat gebrekkig in zijn bewegingen”⁹³ In *Margaretha Gauthier* is het B. Ruysbroeck die „zich voortreffelijk bewoog als Desrieux”⁹⁴.

Over de stemkwaliteit der acteurs geeft Van Ostaijen één keer nadere informatie en dan nog slechts om op gebreken te wijzen. In *Pro Domo* heeft Mej. Bertrijn

„stemverhoogingen, verzwakkingen ofwel een plotse schorsing, die psychisch ongemotiveerd blijken : onnoodige hoogten en vlakten, meer deklamatie dan tooneel zijn.”

Bovendien kent hij een medicijn : „Een realiteitsbegrip, dat overigens ook door routine gevormd wordt, moet daarin verhelpen”⁹⁵. Wel wordt ook in *De Hinderlaag* over Van Roy gezegd dat bij hem „het emphatische van den conservatorium-leerling er (...) uit (moet)”⁹⁶ maar daarmee is uitsluitend roloppvatting bedoeld en niet een ook technische opmerking.

Het begrip dictie is Van Ostaijen niet onbekend en het reikt verder dan een normale verstaanbaarheid door de toeschouwer ; ook hier brengt de recensent niet louter technische informatie maar verbindt hij het acteerinstrument met de psychologische benadering van de rol.

Wanneer hij over Mw Noterman in *De Naakte Vrouw* zegt dat ze „fraai zeide”⁹⁷, dan wordt behalve professionele lof gestrooid, toch ook beklemtoond dat haar methode van spreken een ondersteuning van haar personage betekende. Zo ook over A. Van Thillo als „pastoor van de hooge wereld” in *De Dwaze Maagd* :

„Zijn iets of wat precieus beschaafde taal kwam hier goed van pas.”⁹⁸

91. Nr. 29.

92. Nr. 38.

93. Nr. 39.

94. Nr. 44.

95. Nr. 27.

96. Nr. 36.

97. Nr. 23.

98. Nr. 25.

Dezelfde implicatie duikt op over Mej. Janssens als Gaaïke in *Het Zevende Gebod*, die de recensent „graag wat sterker van dictie” had gehoord; dat hiermee het begrip van de rol bedoeld wordt, blijkt toch wel uit Van Ostaijens toevoeging dat „de juiste toon een onoverkomelijke noodzakelijkheid” is om „een heel leven met sterke ontgoochelingen te situeren”⁹⁹. In dezelfde recensie merkt hij tevens op dat „in de dictie van den h. Janssens niet de door het afsterven van zijn zoon noodzakelijke afstand” lag. Mw Bertrijn als Bello Catries in *Eene Misdadige* wordt eveneens in de bloemetjes gezet; toch heeft hij voorzichtige bezwaren:

„Hier en daar echter, in haar aanvallen van gramschap sprak zij, geloof ik, eenigszins binnensmonds en articuleerde daarbij te sterk, hetgeen per slotsom, in een te scherp sisgeluid overging.”

Ook hier wordt dus langs technische analyse om een schets van de psychologische rolaanpak geleverd. Van J. Schmitz betreurt hij dat „het spreekorgaan (...) niet voor sterkere nuancering vatbaar is”¹⁰⁰, wat alweer de expressiviteit raakt. R. Angenot als Prefect in *Het Schandaal* wordt voorgehouden dat „zijn dictie in dit soort rollen nochtans aan kranigheid (zal) moeten winnen”¹⁰¹.

Het taalgebruik der acteurs verwaarloost Van Ostaijen niet helemaal, al zal de vermelding telkens negatieve aspecten bevatten. Van E. Gorké in *Het Zevende Gebod* vindt hij de „bijvoeging van talrijke brusselsche uitdrukkingen (...) geheel overbodig”¹⁰². L. Bertrijn als Bruno Gits in *Eene Misdadige* zal zich „wat de uitspraak betreft (...) voor valsche klemtoon te hoeden hebben en b.v. zeggen Catries met lange ie en niet Catrice”¹⁰³. Mw Bertrijn in *Het Schandaal* wordt erop gewezen dat „de dictie (...) beter verzorgd (mocht)”; tussen haakjes geeft hij illustratie: „(Zij) gebruikte soms 'buiten goeien’ ”¹⁰⁴.

De methode om een theaterstijl te karakteriseren door de globale opvoering en de individuele rol *samen* te bekijken, hebben we indirecte acteurskritiek genoemd; de beschrijving der technische middelen der acteurs is dan de directe. Als kan vastgesteld worden dat Van Ostaijen ook in dit onderdeel zijn hoofdinteresse op de analyse van de rol richt, dan beschrijft hij toch meer *hoe* en niet *eenzijdig*, zoals bij een indirecte karakterisering, *wat* werd gespeeld.

Zo leiden we uit deze recensies af dat de opperste eis van Van Ostaijen als theatercriticus de correcte karakterisering van de rol

99. Nr. 29.

100. Nr. 34.

101. Nr. 34.

102. Nr. 29.

103. Nr. 34.

104. Nr. 39.

is en blijft; de uitbeelding moet overeenstemmen met de intenties van de auteur. Op de enscenering transposeert hij dit principe van trouw aan het werk. Het komt erop aan dat de betekenis van het drama, het intrinsieke gehalte juist geëxterioriseerd wordt. Wanneer deze veruiterlijking van de toneelspeelkunst excessief dreigt te worden of alleen maar virtuoos, dan berispt hij deze bedreiging van de globale expressiviteit streng. Daarom gaat hij in tegen de kneepjes der acteurs die zichzelf ten toon stellen of hun rol aanvullen met niet in de tekst opgenomen fragmenten. De dienst aan de rol staat primair; het bewuste „spelen” van de rol, het al te sterk „komedie” brengen staat voor hem gelijk met uit de rol vallen, d.w.z. een niet dramatisch-adequate uitbeelding opdringen. Hij verlangt van de acteur niet dat deze zich op de voorgrond speelt maar wel dat hij via fantasie en intelligentie de identificatie en het meeleven der toeschouwers bevordert.

Naast de trouw aan het werk, heeft Van Ostaijen toch ook aandacht voor de zuivere theatraliteit. De acteur is herhaaldelijk in staat efficiënter te maken waarin de auteur zelf niet zo best is geslaagd; de relatieve zwakte van een stuk kan worden opgeheven of gecamoufleerd, als de acteur in staat is het relatief-beste uit het stuk te voorschijn te halen. In wezen werkt hier bij Van Ostaijen dezelfde grondidee als bij de opvoering van een goed drama; dit is immers in zijn kern reeds zo theaterefficiënt dat door een nauwkeurige en trouwe weergave het grootst mogelijke effect kan worden bereikt.

c. *Kritiek op de enscenering*

Van Ostaijen kent de term regie maar de inhoud ervan beantwoordt nog niet aan de huidige opvatting. Het komt een aantal keren voor dat de recensent, nadat hij de waarde van het opgevoerde drama en het niveau van de opvoering heeft bepaald, aan het slot toevoegt dat „de regie verzorgd” was of ze met een ander kenwoord looft¹⁰⁵. Toch wordt hier geenszins enige interpretatie van het stuk mee bedoeld; het begrip fungeert blijkbaar uitsluitend in verband met de uiterlijke aankleding van de opvoering, d.w.z. het decorbeeld, de kostumering en de belichting.

Dat blijkt b.v. uit Van Ostaijens aanmerkingen over de regie in *Het Schandaal*. Hij vindt dat „het zomerfeest te Luchon (...) alles behalve... ‘Luchon’ was”; dit slaat op de algemene sfeer en in-

105. Cfr. nr. 23: „verzorgd”; nr. 25: „opperbest”; nr. 27: „Ook de regie (droeg) het hare (bij om) het stuk te redden”; nr. 28: „verzorgd”; nr. 36: „verzorgd”; nr. 38: „volmaakt verzorgd”; nr. 41: „Den regisseur mag geluk gewenscht worden”; nr. 43: „goed”.

kleding en hij constateert gebrek aan „elegantie”. Belangrijk is toch dat hij een eigen enceneringsconcept bezit :

„Ik geloof dat ‘Het Schandaal’ niet speciaal in 1910 speelt, wel een gewoon modern stuk is, dus de kleederdracht van het oogenblik dient gevolgd te worden. (...) Neemt u in acht voor de hoeden ! (...) Zonderling hoe potsierlijk de hoeden met breede randen nu doen.”¹⁰⁶

Toc lijkt de regisseur veeleer coördinerend te worden opgevat, als de recensent Mw Bertrijn lof toezwaait in *Eene Misdadige*, omdat zij „om deze muldersdochter voor te stellen een goede keus in hare kleerkas (heeft) gedaan”¹⁰⁷. In *Spoken* merkt de recensent op dat „de lichteffekten in het derde bedrijf (...) door een over en weer schuivende schaduw (werden) gehinderd”¹⁰⁸. Overigens doet Van Ostaijen ook mee aan het tot heden toe bestaande misverstand dat de acteursprestatie des te gaver zou zijn naarmate de tussenkomst van de regisseur onmerkbaar wordt¹⁰⁹.

Het decorbeeld ontsnapt doorgaans aan zijn aandacht, nogmaals een bewijs dat hij eenzijdig op de literair-dramatische essentie gericht is en de theatrale realisatie hieraan ondergeschikt maakt. Slechts in *Het Zevende Gebod* merkt hij op :

„De decoratie is nog steeds, – wie weet of het niet beteren zal ? – aan omstandigheids-nuancen te zeer onderhevig en wie denkt dat hij geheel vrij staat is een merkwaardig autogobeur.”¹¹⁰

Bedoeld wordt waarschijnlijk dat de samenstelling van het decorbeeld afhankelijk blijft van de toevallig beschikbare voorraad vaste ontwerpen. Het zou tevens kunnen verklaren waarom Van Ostaijen geen aandacht aan dit onderdeel schenkt ; uit ervaring weet hij dat het decor nooit extra voor elke nieuwe vertoning wordt ontworpen maar gretig bij elkaar gezocht uit een permanente maar beperkte selectie. Alleen wanneer hij het resultaat volkomen mislukt acht, zoals in dit stuk het geval is, komt hem enig protest in de pen. Slechts één keer, in *Op Hoop van Zegen*¹¹⁰, treedt de regisseur, in casu L. Krinkels¹¹¹, uit de anonimiteit ; het lijkt ons reeds louter uiterlijk een teken dat voor Van Ostaijen drama en acteur belangrijker zijn dan de regisseur ofwel dat zijn verlangens over de encenering immanent opgesloten zitten in zijn eisen over drama en

106. Nr. 39.

107. Nr. 34.

108. Nr. 43.

109. Nr. 31.

110. Nr. 28.

111. Nr. 38.

112. (1863-1921), Antwerps theatercriticus die tijdens de oorlogsjaren regie voerde.

speelstijl. De regie wordt nergens een autonoom deel ; ze krijgt van de recensent geen persoonlijk-creatieve opdracht toegewezen. De regie moet, overeenkomstig de nu al bekende opvattingen van Van Ostaijen, functionele dienst aan het drama blijven.

Anecdootisch is verder nog de kwajongensachtige pret waarmee Van Ostaijen de te opvallende tussenkomst van de souffleur, de „blazer”, vermeldt, culminerend in zijn slotwoord van *Ghetto* :

„De blazer deed zijn best, maar de man kan onmogelijk alleen de gansche karwei afdoen. Het personeel dient hier verdubbeld te worden.”¹¹³

Herhaaldelijk komt hij terug op het gebrek aan rolkennis, die de psychologische volmaaktheid van de rol heeft geschaad ; dat dit euvel voor een belangrijk deel te wijten is geweest aan het onmenselijke tempo van elke week een ander stuk, is voor Van Ostaijen blijkbaar geen voldoende aanleiding tot consideratie.

d. *Kritiek op het repertoire*

Bij de opvoering van Franse stukken komt Van Ostaijen er voortdurend op terug dat deze stukken onze acteurs niet liggen, dat ze te exclusief-Frans zijn opgevat en dat het Vlaamse temperament nu eenmaal anders geaard is. Ook al kan hij telkens melden dat ondanks deze handicap de vertoning toch flink is geweest, dan heeft hij met de voorafgaande opmerking toch reeds indirecte kritiek op het repertoire geleverd. Een aantal keren echter beperkt hij zich niet tot onrechtstreekse afwijzing, maar neemt hij een theater-repertoriële programmaverklaring in zijn recensie op.

Het seizoen 1916-17 heeft bij de aanvang een sterk overwicht van vijf Franse stukken op vier van „ons nationaal toneel” ; Van Ostaijen wordt voorzichtig-boos :

„De duitsche, engelsche, skandinaafsche, russische en al de andere literaturen staan samen vertegenwoordigd door nul. Ik meen dat de verhouding niet zeer billijk is.”

Dit is meer dan alleen maar de uiting dat hij de Franse toneel-letterkunde der laatste jaren weinig zaaks acht ; van Ostaijen is reeds, al dan niet grondig, vertrouwd met het belangrijkste der buitenlandse toneelproductie en hij wil de enge poort openstoten. Toch speelt ook een ander argument mee. Hij noteert dat het Duitse repertoire vóór 1914 te Antwerpen populair was geworden ; in het vermijden van Duitse stukken ziet hij een politiek-geïnspireerde beslissing die hij afkeurt omdat ze de kunst vreemd is :

„Wanneer het publiek in onze stad een gezelschap gaat toejuichen dat duitsche operetten opvoert dan zal het ook wel een der lustige duitsche potzen verdragen kunnen, en daarna zou het bestuur er een Hauptmann of een Wildenbruck, om nu stukken van het laatste vredesjaar te noemen, kunnen op wagen. Het blijkt dat het Antwerpsch publiek nog gezonde geest genoeg heeft, om niet aan een 'Guerre Economique' te denken.”¹¹⁴

Wanneer hij blij berichten kan dat de opvoering van *De Op-gaande Zon* zeer geslaagd is, bindt hij er onmiddellijk de wens aan vast

„dat het sukses (...) zoo groot moge wezen dat het bestuur volhardend doe op de goede weg. De kas moet de kunst consolideren. Zoo doende heeft eenieder zijn deel van 'De Op-gaande Zon'.”¹¹⁵

Wanneer hij echter verslag uitbrengt over *De Meester der Smeltovens* spreekt opnieuw resignatie :

„'t Schijnt (...) niet mogelijk den Antwerpenaar zijn Vulcanistrouw te ontnemen. Waarschijnlijk is het publiek ook een vulkaan, met heel trage irrupties echter ; alvorens nieuwe lava 'Den Meester der Smeltovens' zal bedolven hebben, zal er nog heel wat water door de zee loopen.”¹¹⁶

Bij *De Hinderlaag* breekt echter zijn geduld :

„Het is werkelijk te veel, meer dan om de veertien dagen, een fransch tooneelstuk, volgens dezelfde patroon, te moeten behandelen. (...) Als U geen Parijzenaar zijt en u stelt ook andere eischen aan het tooneel dan hij, dan is het bespreken van deze tooneelstukken werkelijk vermoeiend. Ik steek de handen omhoog.”¹¹⁷

Een week later, als hij nu ook de opvoering van *De Hinderlaag* heeft bijgewoond, is zijn overtuiging nog gegroeid :

„Het bestuur van den K.N.S. moet wel vast overtuigd zijn dat zijn gezelschap speciaal uitblinkt in het Fransch salon-repertorium, om net zoo halsstarrig als een eerste broekvent op de trom roffelt, aanhoudend het Antwerpsch publiek dit genre ten beste te geven. En dit publiek moet in zijn tooneelvoorkeur wel het uitgelezen alter-ego van het bestuur uitbeelden.”

Kordaat blijft hij op zijn stelling : „De eene overtuiging is de andere waard.” Hij is ervan overtuigd dat het Antwerpse gezelschap beter presteert in „moeilijke psychologieën (...) dan wel in

114. Nr. 30.

115. Nr. 32.

116. Nr. 35.

117. Idem.

Fransch-particularistische oppervlakkigheden.”¹¹⁸ Daarom waar-
schuwt hij de directie. Twee weken later zucht hij opgelucht :

„Na het marasme der laatste drie weken is deze opvoering van ‘Op
Hoop van Zegen’ alvast meer dan de hoop van zegen, het is de
zegen zonder meer.”¹¹⁹

Hij blijft gelukkig met *Ghetto* :

„Verheugend is het waar te nemen dat het bestuur van den K.N.S.
voor een tijd ten minste, – want de verblindende schoonheid van
de dame met de Camélias blinkt reeds in het verschiet, – zijn speel-
plan gewijzigd heeft en de Bataille-Bernstein-cyclus momenteel
onderbroken wordt. (...) Wat het repertoire der vier laatste weken
betreft, hebben wij dus geen reden tot klagen. Zulks is in deze
jeremiade-tijd zeer op prijs te stellen, hetgeen wij, het Bestuur mag
er zeker van zijn, dan ook niet nalaten.”¹²⁰

Een week later straalt hij nog meer tevredenheid uit :

„Dat het répertoire van den Koninklijke Nederlandsche Schouw-
burg in den laatsten tijd bijzonder verbeterd is, hebben wij reeds
waargenomen. De herneming van ‘Spoken’ was gelukkig. Daar dit
stuk, zoowel als ‘Ghetto’ en ‘Mevrouw Warren’s Bedrijf’ goede zalen
gemaakt heeft, ligt het voor de hand dat het bestuur heelemaal niet
meer genoodzaakt is, om de balans te maken, ‘De Meester der
Smeltovens’ of dergelijke op te voeren. Wij mogen dus verhoppen
deze stukken voor goed van de plakkaat te zien verdwijnen.”¹²¹

Enkele keren ook heeft Van Ostaijen commentaar op de kwaliteit
der vertaling van het toneelstuk en al mag een aantal opmerkingen
wijsneuzig aandoen, ook hierin wordt bevestigd dat hij naar de
kern van het stuk zoekt.

Van *De Dwaze Maagd* vindt hij dat „de vertaling vlotte” ; toch
zijn enkele termen minder nauwkeurig vertaald :

„Er is immers spraak van ‘Abbé Roux’. In een dialoog zal men hem
dus ‘Eerwaarde’ noemen, niet ‘Mijnheer Pastoor’. Dit gebeurt enkel
in plattelandsgemeenten.”

Dat deze bemerking psychologisch terzake doet, heeft hij reeds
voorbereid toen hij in het acteursrapport lovend noteerde dat
A. Van Thillo „wist dat hij een pastoor van de hooge wereld
was”¹²².

118. Nr. 36.

119. Nr. 38.

120. Nr. 42.

121. Nr. 43.

122. Nr. 25.

Zijn opinie over *De Kleinen* mikt meer op theatercultuur in het algemeen :

„De vertaling mocht gerust een beetje minder Antwerpsch particularistisch. Zekere uitdrukkingen van Geo¹²³ konden door passende algemeen nederlandsche vervangen worden. Of meent de heer L. Krinkels¹²⁴ nog steeds dat ons tooneel door het gebruik daarvan, zou 'verhollandschen' ?”¹²⁵

Ook van *De Hinderlaag* zegt hij dat de vertaling

„vaak al te particularistisch vlaamsch was. Precies uitgekozen termen werden vaag vertaald of omschreven.”

Dit detailleert hij trouwens :

„Zoo herinner ik mij : in het eerste bedrijf moet Anne-Marie aan haar moeder geleerd schertsend spreken over een 'justice immanente'. Het Latijnsche woord is hier, zonder pedant te worden, niet te vertalen. Toch luidt de vertaling 'een eeuwigblijvende rechtvaardigheid'.”

En nog :

„'Vous bostonnez très bien, monsieur' wordt door het onbepaalde 'u danst zeer goed, mijnheer' vervangen. Beter ware natuurlijk 'u walst', 'u draait heel goed boston' of eenvoudig 'u bostonneert heel goed'. Wij kunnen toch niet blijven aannemen dat deze schakeeringen niet zouden weer te geven zijn.”¹²⁶

Tussen Van Ostaijens dromen over een nieuwgericht repertoire en de KNS-praktijk ligt uiteraard de factor : voorkeur en belangstelling van het publiek. Onrechtstreeks laat hij dit bewustzijn niet onbesproken en hij blijkt een aandachtig observator van de zaal te zijn, niet altijd zondermeer laatdunkend, vaak begrijpend, maar meestal toch zich bewust van het verschil tussen zijn eigen wens en de voorkeur van de brede massa.

Wanneer hij zich over *Zaza* maar moeilijk tot lieve woordjes kan dwingen, noteert hij berustend de populariteit van dit melodrama :

„Zaza lokt nog steeds de menigte der groote dagen naar den schouwburg. Zaza triumphatrix !”¹²⁷

Wanneer hij zich eveneens moet distantiëren van *De Kleinen*, dan weet hij nochtans waarom dit banale stuk een succes is geworden :

123. Personage, gespeeld door Mw Bertlijn.

124. Hier de vertaler.

125. Nr. 31.

126. Nr. 36.

127. Nr. 28.

„Het zal de toeschouwers wel nooit onbehagelijk te moede geweest zijn. (...) Geen enkel fatsoenlijk mensch voelt zich op stiekeme wijze aangevallen. En, meent het publikum, je komt toch niet naar den schouwburg om uitgescholden te worden.”¹²⁸

Van Ostaijen suggereert daarmee wel dat het stuk elke persoonlijkheid mist en niet past in zijn droomschema van doorleefde synthese, maar hij blijkt tevens een fijn interpretator van het brede publiek te zijn. Dat bewijst hij nogmaals in *Op Hoop van Zegen*. Hij stelt vast dat dit „Spel van de Zee” inderdaad populair is geworden,

„een stuk, waarvan alle standen van onze hedendaagsche samenleving wel kunnen wenschen, dat het nog langen tijd op het repertoire blijve.”

Zijn analyse toont inzicht in de dualiteit van het theaterpubliek, enerzijds de volkse massa, anderzijds de meereisende kenners onder wie hij zichzelf duidelijk rangschikt :

„Terwijl de intrigue ongemeen boeiend ook voor het schellinkje is, vervalt het stuk van een andere zijde niet in het melodrama.”

Conclusie :

„Uitzonderlijk kan dus het publiek, geheel het publiek, tegenover dit stuk in bewondering, solidair staan.”

Zijn eigen dubbele positie als recensent en literair-geïnteresseerde spreekt uit zijn slotbemerking :

„Insgelijks zeer verheugend niet op de menschen die de ontvangst goed maken te moeten beuken.”¹²⁹

Overigens spreekt hij elders over het publiek als over een naamloze groep waartoe hij zelf niet behoort. In *Zaza* verraadt hij zijn geringschatting voor de smaak van de doorsnee-toeschouwer ; de opvoering werd hard gechargeerd en grimmig-cynisch schrijft hij :

„Vermakelijk als al de acteurs zoo, zonder vaar noch vrees, van katoen mogen geven. Chargeeren ! Ach daar hoeft ze heelemaal niet bang voor te wezen ; van katoen maar, 't kan hier absoluut geen kwaad. En 't publiek zal er zich kostelijk bij vermaken.”¹³⁰

Dezelfde indruk geeft Van Ostaijen in *De Kleinen*. Hij analyseert dat de thematische kern niet ontwikkeld raakt :

128. Nr. 31.

129. Nr. 38.

130. Nr. 28.

131. Nr. 31.

„De toeschouwers mogen naar hartelust conclusies trekken, hetgeen ze wel niet heel lang zullen doen, want het guitige element in het stuk heeft hun een voor hen wenschelijke oplossing voorspelt (sic).”¹³¹

Hij blijft erbij dat *Ghetto* een zwak drama is en dat vooral de pathetische dialoog tussen Rafaël en Rebbe Haëzer „geen draagkracht” bezit,

„spijs het fysisch wel tot het schellinkje gaat, waar de tirade over 'de ware God die nog komen moet' door een flink applaus wordt verwelkomt (sic).”

Het uitvoerige gesprek in het tweede bedrijf tussen Sachel, Rebbe Haëzer en Rafaël wordt enkel gered door „de mercantiele tirade” van Rafaël,

„kleurloos gefraseer, dat nochtans nog gedurende geruimen tijd bij de van zeven tot elf vrijzinnigen een goed onthaal vinden zal.”¹³²

Zijn laatste bijdrage, over *Margaretha Gauthier*, „het voor kostschoolmeisjes en geminteneerde dames hartversterkende stuk”, vat fraai zijn eigen behoefte aan diepgang en zijn aperte afkeer voor het grote publiek samen :

„Daardoor waarschijnlijk te verklaren dat deze menschen van duidelijk uitgesproken antithesen houden ; nadenken behoort niet tot hun meest geliefkoosde bezigheden ; de bakvischjes omdat zij het maximum idealen nog in zich besluiten, de tweeden om het minimum. De uitersten raken elkaar.”¹³³

Hier kunnen we dan Van Ostaijens eigen opvatting over zijn ambt als theaterrecensent bij aansluiten. Een eerste glimp kunnen we opvangen in zijn bespreking van *De Dwaze Maagd*. Hij acht dit stuk een fenomeen van „een voorbijgaande modekunst” :

„Het is losse, ik zeg niet frivole, kunst ; niets compact, niets saamgedrongen ; de woorden hollen soms voort zonder beteekenis. Wanneer recensenten H. Bataille een plaats gunnen naast de groote tooneelschrijvers van onze eeuw, — Ibsen, Strindberg, Gorki, Simons-Mees, Jammes — dan geloof ik waarlijk dat zij van hun ambt een lolletje maken.”¹³⁴

Ook in dit onderdeel treffen we bijgevolg de vertrouwde premissen aan. De recensent moet in staat zijn kwaliteit en gehalte te onderscheiden van voorbijgaande ééndagskunst. Wellicht zit er ook wat onderduimse agressiviteit aan vast, als hij zich ostentatief

132. Nr. 42.

133. Nr. 44.

134. Nr. 25.

onttrekt aan het voor hem onaanvaardbare oordeel van zijn collega's.

Als inleiding tot *Het Zevende Gebod* plaatst hij een captatio benevolentiae, althans naar de vorm; naar de inhoud is het andermaal een pleidooi voor ernst en degelijkheid. Hij zet voorop dat een recensent maar een gewoon sterveling is, dat bijgevolg „elke kritiek min of meer subjectief is, hare waarde dan ook beperkt moet blijven.” Hij noteert dat de gemiddelde lezer de krant enerzijds voor louter leugen verslijt maar anderzijds voor „evangelisch-onfaalbaar” houdt. „Dit banaal dualismus in het publiek” maakt de taak van de criticus moeilijk; hij moet zijn oordeel „zoo degelijk en zoo bevattelijk mogelijk” onder woorden brengen en tevens „aandachtig letten op de stemming die bij het publiek, door hoogerangehaald interpreteren kan gewekt worden.” Wat kan dit gevaar praktisch beteekenen? :

„Een nuchtere en den recensent objectief schijnende kritiek kan door de openbare meening als negatieve begrepen worden, terwijl, wanneer een recensent zijn publiek gewoon maakt steeds de lofbazuinende toon aan te wenden, een biz. laudatieve beschouwing hare waarde op het gepaste oogenblik kwijt geraakt.”

Hij leidt hieruit af dat „de vrijheid en de degelijkheid” van de criticus alleen kunnen bevorderd worden „door den tegenover den recensent aangewende kritisch-nuchteren geest van het publiek”¹³⁶ en deze positieve houding verwacht hij nu juist van zijn lezers. Het lijkt wel niet volkomen een abstract-theoretisch standpunt te zijn dat hij hier formuleert; we kunnen er een incident achter vermoeden waarvan de juiste toedracht wel niet meer te achterhalen valt. In elk geval manifesteert zich een deontologisch fundament in deze vraag om begrip; de integriteit en de verantwoordelijkheid van de plichtvolle criticus kunnen slechts renderen, indien de kritische lezer met evenveel ernst meespeurt naar de artistieke waarde en waarheid.

Bij de bespreking van *De Meester der Smeltovens* raakt hij moeilijk op dreef, omdat hij weinig goeds weet te berichten maar het geheel toch niet de moeite waard vindt om er hard tegen in te gaan; hij breekt de bespreking dan veelbetekenend af: „Antwerpsche recensenten zijn (...) niet wreed.”¹³⁷

135. Het is waarschijnlijk dat het hier om stadsgenoten gaat, maar we mogen niet zonder meer uitsluiten dat hij buitenlanders bedoelt. Van Ostaijen kende de internationale kritiek, misschien niet systematisch maar toch beslist met ongewone aandacht. Enkele critici citeert hij ter staving of inleiding van zijn eigen oordeel. Cfr. nr. 29: „Trarieux”; nr. 40: „Franz Blei”, „Georg Brandes” en de „NRC-criticus”.

136. Nr. 29.

137. Nr. 35.

Bij het afsluiten van de blije bespreking van *Op Hoop van Zegen*, bekent Van Ostaijen :

„Ondertusschen verheug ik mij deze laudatieve te kunnen schrijven. Dat montert een mensch wat op. En een recensent is ook een mensch.”¹³⁸

Deze kinderlijke oprechtheid verklaart misschien waarom Van Ostaijen na deze jaargang van *Ons Land* niet langer het theaterkritische hoekje bleef vullen. Zijn innerlijke behoefte aan niveau en gehalte kan hij, gezien de conjunctuur van het Antwerpse theater en de onkritische zin van het publiek, niet adequaat uitdrukken ; anderzijds wenst hij aan zijn eigen normen geen goedkope toegevingen te doen. Liever dan te schipperen tussen deze ondankbare klippen, geeft hij het theater op en wendt zich tot zijn eigen inspiratie en aspiratie als lyricus.

BESLUIT

Om het beeld van Paul van Ostaijen, zoals dat uit deze recensies naar voren treedt, rechtvaardig te beoordelen, dienen we vooraf enige relativerende facetten aan te halen.

Deze periode van medewerking loopt over nauwelijks vijf maanden en is bijgevolg te kort om een radicale evolutie, kordate progressiviteit of genuanceerde wijziging te kunnen verwachten.

Bovendien heeft Van Ostaijen kennelijk weinig zorg besteed aan deze recensies. Dat is zeker voor een gedeelte afhankelijk van de slordige typografie in dit weekblad. Nochtans stellen we ook bij Van Ostaijen zelf zorgeloosheid vast. Zo zijn er zinnen aan te treffen die anders worden afgemaakt dan ze ingezet werden. Zo is er ook nergens een diepgaande discussie van het fenomeen theater als autonoom-artistieke expressie, evenmin als van de opvoeringen als geldige momenten, die even zou suggereren dat hij de creatieve gebeurtenis van een theateropvoering erg hoog aanslaat. Hij blijft de indruk wekken zich bewust te zijn van zijn occasionele medewerking ; de roep naar het theater gaat beslist niet van hem uit. Op dit domein meet hij zich zeker geen pioniersrol toe, wat niet verhindert dat in zijn besprekingen zeer persoonlijke standpunten geformuleerd geraken.

Dat hij deze theaterkritiek niet als een beslissende levenstaak opvat, merken we trouwens ook aan een zekere ironie, die wel eens op skepsis zou kunnen wijzen, telkens als hij over dramatische

personages praat. Hij ziet de betrekkelijkheid van het plankenleven wel in, wellicht medebeïnvloed door de weinig interessante periode die hij te bekijken en te verslaan krijgt. Hij treft weinig vitale aspecten in het theatergebeuren van dit oorlogsjaar aan; wanneer hij ergens toch minder nonchalant gaat oordelen, dan gebeurt dit om de intrinsieke waarde van het toneelstuk als bijdrage tot een literaire ontwikkeling, beslist niet als een originele en onvervangbare aanleiding tot theaterspel. Voor Van Ostaijen behoort het theater nog integraal tot het domein der literatuur.

Daarom precies zal hem de literatuur, bestemd voor het theater en de opvoering, pas boeien, wanneer hij er accenten in aantreft die hem ook boeien, die hem reeds boeien buiten het medium van het theater om. Ook dan wordt het nog niet een principiële discussie, die ons zou toelaten tot nieuwe en onbekende conclusies over Van Ostaijen over te gaan; het blijft bij een opinie die blijkbaar reeds vooraf, vóór de ervaring van de uitbeelding in de vertoning, bij Van Ostaijen aanwezig is. Hij vindt slechts zijn kijk op de eigentijdse artistieke bewegingen, zijn empirisch gewonnen concept bevestigd. Op dat ogenblik komt er in de discussie een gerichtheid naar voren die, binnen de theaterbespreking of voorbeschouwing, inderdaad rijpt tot een conclusie die ook terug te vinden is in die opvattingen van Van Ostaijen die zijn verdere lyrische en kritische evolutie hebben gekenmerkt of bepaald.

De bewijzen hiervan zijn terug te vinden in de interessepunten die in Van Ostaijens besprekingen geregeld terugkeren en die, zonder dat ze tot een vast te definiëren programma uitgroeien, in elk geval documenteren dat ze in zijn artistiek bewustzijn een element van voortdurende preoccupatie hebben uitgemaakt.

1. Het geestelijke – zelfs spiritualistische – gehalte van een kunstwerk, gebaseerd op psychologische waarachtigheid en universeel-menselijke inhoud.¹³⁹

139. Beseffend dat met citaten uit de kronologisch-later productie van een auteur zo ongeveer alles te bewijzen valt, wagen wij het toch maar enkele citaten van P. van Ostaijen aan te halen die met deze grondhouding overeenstemmen: „Het expressionisme is de subjectieve uitdrukking van een naar synthese doelende indruk”, p. 15 in: *Expressionisme in Vlaanderen*, in: *Verzameld Werk. Proza II. Kritieken en Essays*, pp. 9-66, oorspronkelijk verschenen in *De Stroom*, 1e jg., aug.-sept.-okt. 1918, en gedateerd: Junie 1918; „Het expressionisme is de richting van het geestelijke tegenover de materialistische bourgeoisopvatting”, p. 20 in idem; „Te onthouden blijft het algemene streven naar het geestelijke, antimaterialistische in de kunst”, p. 25 in idem; „Het expressionisme biedt (...) de grootste vrijheid in de oriëntering van de geest, hoofdzaak is dat het werk geestelijk weze: ideoplastiek”, p. 66 in idem; „Bij het scheppen van het kunstwerk doorleeft de kunstenaar dit bewuste in het onderbewuste, in het visioinaire: het zinnelijk-concreet-woorden van het geestelijk abstracte. Het bewuste weten voedt de onderbewuste visie”, p. 103 in: *Eind goed alles goed. Kanttekeningen bij een kluchtspel vol vergissingen*, in: idem, pp. 91-103, oorspronkelijk verschenen in „*Ruimte*”, 2e jg., nr. 4-5, april-mei 1921, pp. 49-61, en gedateerd: „Des. '20”.

2. De nadruk op de onverbreekbare congruentie tussen dialoog-techniek, compositieharmonie en gefundeerde structuur enerzijds en de thematische essentie anderzijds.¹⁴⁰

3. Het bewustzijn tot een nieuwe generatie te behoren: niet proclamatorisch, maar beheerst-wetend, niet combattief, aangezien het niet om een persoonlijk engagement gaat, maar rustig-keihard accentuerend in die stukken waarin hij zijn voorkeur of instemming terugvindt.

De Paul van Ostajen uit deze recensies reveleert geen andere facetten dan welke in zijn hoofdwerk zelf staan uitgedrukt. Belangrijk echter blijft dat precies dit parallellisme in volle ontwikkeling reeds valt op te maken uit een alles bij mekaar slechts weinig geanimeerde randactiviteit. Veralgemevende standpunten staan nooit exclusief op het theater betrokken, maar altijd op de literatuur als zodanig en precies daarom worden deze inzichten wel, en zelfs erg, belangrijk. Van Ostajen is in deze rubriekjes geen uitgesproken zoeker naar nieuwe essenties en geldige normen maar meer dan uitzonderlijk slaat zijn contact met het theater neer in zelfaffirmatie van meningen die hij bij zijn geobsedeerde lectuur van de moderne stromingen zelf heeft opgedaan, gevormd of overgenomen. Omdat G. Burssens in de biografisch-essayistische benadering van zijn vriend P. van Ostajen¹⁴¹ deze periode achteloos aanstipt, en omdat M. E. Tralbaut, overigens begrijpelijk, enkel aandacht heeft gehad voor Van Ostajens standpunt i.v.m. plastische kunsten¹⁴², achten wij het nodig dat dit theaterkritische intermezzo van Van Ostajen voortaan ook gewaardeerd wordt als een integreerend onderdeel in het zelfstandig worden van zijn artistieke persoonlijkheid.

140. Cfr. P. Hadermann: *De kringen naar binnen. De dichterlijke wereld van Paul van Ostajen*. Antwerpen, z.j. (1965), p. 17: „Nadruk op vorm ontstaat niet uit een splitsing tussen vorm en inhoud, maar wel uit het bewustzijn van hun essentiële samenhangigheid.”

141. Cfr. —: *Paul Van Ostajen, zoals hij was en is*. Wilrijk-Antwerpen, 1933; —: *Paul Van Ostajen. De dichter*. Brussel, 1956.

142. Cfr. —: *Van Gogh-reflexies op Van Ostajen*. Deurne, z.j.: — *Paul Van Ostajen als journalist*, in: *De Tafelronde*, II, 5-6, pp. 216-238 en II, 7, pp. 294-304.

Parodiërende elementen in Nivardus' Ysengrimus

door

Dr. Lieven VAN ACKER

Aangesteld Navorser N.F.W.O.

In zijn werk *Die Parodie im Mittelalter*¹ bespreekt P. Lehmann ook de *Ysengrimus*, het twaalfde-eeuwse dierenepos van Magister Nivardus². Het doel dat de auteur zich met dit boek had gesteld, liet hem niet toe over alle besproken werken – en zeker niet over Nivardus' méér dan zesduizend verzen – in detail te treden. Zo is dan ook met de vermelding der meest opvallende parodiërende trekken, het thema 'parodie in de *Ysengrimus*' niet uitgeput.

Het is de bedoeling hier dit bepaalde aspect wat beter tot zijn recht te laten komen. Het lijkt ons verantwoord: heilige Schrift, kloosterregel, riten, synoden, Rome en de clerus, de h. Mis, hymnen, gebeden en grafschriften, koninklijk hof en boer leveren, al is Nivardus' gebruikswijze misschien anders, hier zoals in de overige parodiërende literatuur, de stof.

Dat, op zijn beurt, dit onderzoek wel niet alle mogelijkheden uitput, moge men voor een deel wijten aan het onderwerp zelf: uit de inleidende bedenkingen van P. Lehmann over het begrip 'parodie' blijkt voldoende dat in dit verband alles zo maar niet voor de hand ligt³. Zijn definitie van het verschijnsel als uitgangspunt te nemen, lijkt ons het beste middel om al te grote verwarring te vermijden. Zij luidt: „Ich verstehe hier unter Parodien nur solche literarischen Erzeugnisse, die irgendeinen als bekannt vorausgesetzten Text oder – in zweiter Linie – Anschauungen, Sitten und Gebräuche, Vorgänge und Personen scheinbar wahrheitsgetreu, tatsächlich verzerrend, umkehrend mit bewusster, beabsichtigter und bemerkbarer Komik, sei es im ganzen, sei es im einzelnen, formal nachahmen oder anführen”⁴. Blijft onze bespreking misschien niet steeds binnen de lijnen van deze bepaling, wat wij hier in het geheel niet overnemen is het onderscheid dat P. Lehmann doorvoert tussen 'kritisierende, streitende und triumphierende' en 'hei-

1. Stuttgart 21963, blz. 70 vlg.; blz. 167 vlg.

2. *Ed.* E. Voigt, Halle 1884. Van Voigt's verklarende nota's is in deze bijdrage zeer dankbaar gebruik gemaakt.

3. *Op. cit.*, blz. 2 vlg.

4. *Op. cit.*, blz. 3.

tere, erheiternde, onderhaltende' parodie. Deze grens streng door te trekken bij de behandeling van de *Ysengrimus* lijkt ondoenlijk. P. Lehmann zelf spreekt in beide hoofdstukken over dit dieren-epos, maar geeft er de voorkeur aan het vooral als een onderhoudend stuk te interpreteren: hij waarschuwt voor de thesis van L. Willems⁵, die er op de eerste plaats satire in ziet. Het is niet zo zeker dat P. Lehmann hierin volledig te volgen is. K. Hauck⁶ heeft op het sterk satirische karakter der schijnbaar onschuldige *Ecbasis captivi* gewezen, een werk dat Lehmann (*op. cit.*, blz. 167) bestempelt als een 'behagliche Allegorie ohne starke satirische Würze'. Dat hij het niet tot de echte parodieën rekent, en er dus niet verder op ingaat, ligt wel daaraan dat hij het kloosterleven en de hofdiensten der dieren hoofdzakelijk beschouwt als een noodzakelijk gevolg der overplanting van het menselijke naar de dierenwereld. Op die manier zijn o.i. veel elementen, én uit de *Ecbasis* én uit de *Ysengrimus*, niet vermeld, die nochtans onder zijn begrip van echte parodie ondergebracht kunnen worden⁷. De *Ysengrimus* brengt heel wat cultuurhistorische gegevens naar voor, precies omdat zij sterk geparodiëerd worden. Aan dergelijke elementen, en ook wel aan andere die P. Lehmann terecht als 'halbparodistisch' of 'parodieähnlich' bestempelt, is hier dan meer aandacht geschonken. Misschien, naar het oordeel van anderen, te veel. Want de zinsnede uit de definitie 'mit bewusster, beabsichtigter und bemerkbarer Komik' formuleert meteen een niet te onderschatten moeilijkheid. Is alles, wat in de middeleeuwen een komische indruk verwekte, ook nu nog komisch? Deed alles wat nu komisch is, ook toen komisch aan? En vóór alles: zijn wij in staat in het toch alles-behalve glasheldere gedicht steeds de bedoeling van de dichter te achterhalen?

Zo kan men zich afvragen of Nivardus, wanneer hij losse verhalen samenbracht tot een epos van de 'held' *Ysengrimus* met zijn tegenspeler Reinardus⁸, méér beoogde dan de samenhang van zijn gedicht. Het lijkt wel zo te zijn: bepaalde elementen in de loop

5. *Etude sur l'Ysengrimus*, Gent 1895, blz. 103 vlg.

6. *Haus- und sippengebundene Literatur mittelalterlicher Adelsgeschlechter, von Adelsatiren des 11. und 12. Jahrhunderts aus erläutert*, Mitt. des Inst. für österr. Gesch. forsch., 62 (1954), blz. 121-145.

7. Wel neemt hij klaar en duidelijk het standpunt in dat dierenepen het menselijke leven parodiëren (*op. cit.*, blz. 23), maar dit behoort tot de algemeenheden die hij in zijn boek niet wenst te behandelen. Op de niet uitgewerkte elementen wijst hij, samenvattend, blz 75 vlg.: „Wenn (...) im *Ysengrimus* Persönlichkeiten, Sitten und Gebräuche eines Fürstenhofes, das Leben der Gesellschaft imitiert, ja parodiert werden, so geschieht das gewöhnlich mehr launig unterhaltend als spöttisch und angreifend”.

8. Afgezien van twee avonturen van vos en haan in een gedeelte van het vierde en het begin van het vijfde boek, waar de wolf niet meespeelt.

van het verhaal herinneren duidelijk aan voorstellingen uit de heldendichten.

Vooreerst zekere taalwendingen, waarvan men niet zou menen dat Nivardus ze even zwaarwichtig bedoelde als hij ze neerschreef. Wanneer de wolf, als landmeter, door de vier rammen wordt bestormd, klinkt het in een aan de klassieken herinnerende stijl: *Si probitas animi vires equasset eorum, Illa lupo potuit summa fuisse dies, Debita sed magne servantur fata Salaure, Egregiamque manent tanta trophea suem*⁹. Men denkt hier aan Vergilius' *Mox illos sua fata manent maiore sub hoste* (*Aen.*, X, 438), of méér nog aan Statius' *alio mihi debita fato Summa dies, vetitumque dari mortalibus armis* (*Theb.*, III, 623 vlg.). Nivardus kende de klassieken goed, en zijn taal is er sterk door beïnvloed. Deze pompeuse aankondiging van de later zo spottend behandelde dood van de wolf¹⁰ heeft hij wel met de glimlach neergeschreven; met alle eerbied die hij voor de dichters der Oudheid had, maakt hij hier toch op een luchtige manier gebruik van hun stijl¹¹. Als kritiek moet dit niet gezien worden, tenzij dan op de ridderlijke helden van zijn eigen tijd.

De zeug Salaura krijgt met het kwalitatief 'egregia' meteen een ridderdeugd toegewezen. En voor haar moet beslist Sprotinus, de haan, niet onderdoen, wanneer de vos hem aldus aanspreekt: „O generis, Sprotine, tui tutela decusque! Nobilis et prudens, pulcer opumque dator!”¹². Volmaakter ridder kan men zich bezwaarlijk voorstellen¹³, maar dergelijke reeks epitheta zal men in de eerste plaats in een heldendicht verwachten. Zo is het ook met de allusies op de afstamming: de haan is *a decies nono nobilis ortus avo*¹⁴, en de wolf beweert: „Septimus a magno dicor quater esse Lovone, Viscera cui fudit sus sua, fusus ei”¹⁵. Zo staat men weer volop in de sfeer van heldenleven en heldendicht¹⁶. Isen-

9. II, 539 vlg.

10. Boek VII. Vgl. de aanhef van dit boek: *Hos tandem finire volens fortuna labores Proiecit miserum moris in ora senem* en Vergilius (*Aen.*, I, 628 vlg.): *Me quoque per multos similis fortuna labores lactatam hac demum voluit consistere terra*.

11. Zo herinnert I, 46: *Sic, quibus invideo, quotquot habentur, eant!* toch ook aan Livius: *Sic eat, quaecunque Romana lugebit hostem* (*a.V.c.*, I, 26, 4).

12. IV, 1037 vlg.

13. Vgl. A. Schultz, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, Leipzig²1889, I, blz. 187; *Ruodlieb* (ed. E. H. Zeydel, Chapel Hill²1963), I, 1 vlg. (over *Ruodlieb*): *Quidam prosapia vir progenitus generosa, Moribus ingenitam decorabat nobilitatem*.

14. IV, 1000.

15. V, 699 vlg.

16. Men vergelijkte bv. met *Waltherius* (ed. K. Strecker, Berlin 1947), 725 vlg.: *Werinhardus... ex longa generatus stirpe nepotum...*; *Ruodlieb*, I, 1; XVII, 96 vlg.; 112. Vooral in verband met *Ruodlieb* is te wijzen op het reeds vermelde artikel van K. Hauck, waarin de *Ecbasis captivi* wordt getypeerd als „Adelssatire, als

grim's heldendaden¹⁷ – bedoeld is het feit dat de wolf aan de koning zijn huid afstaat – en het daaruit voortspruitende verhaal der afstamming van het wolvengeslacht, zullen worden verteld: zo leidden de edelen hun geslacht af van een held, en zo luisterden ook de hovelingen en burchtheren naar de genealogieën en prestaties der adellijke huizen¹⁸, die uit het geheugen of naar geschreven bronnen werden voorgedragen¹⁹. Isengrim's stamboom is opgetekend, en is te lezen in *Hebreis et Grecis atque Latinis codicibus*²⁰, in niet minder dan de drie liturgische talen²¹.

Zeer belangrijk bestanddeel van dergelijke heldenepen is de beschrijving van gevechten. Men ontkomt moeilijk aan de indruk dat Nivardus ook hier de bittere ernst der ridders in herinnering roept bij taferelen die in zijn gedicht op het komische zijn afgestemd. De volksvrouw Aldrada zwaait de bijl zo hard naar de wolf dat zijzelf het wapen niet meer meester is, het evenwicht verliest, en ten gronde valt²²; echt dramatisch klinkt zoiets pas in het Walthariuslied, waar de jonge strijder Patavrid zo hevig op Walther inhoudt dat hij voorover valt²³.

In ons dierenepos stormen de rammen op de wolf los: één van hen verscheurt hem oor en slapen, en breekt hem vijf tanden uit²⁴; een gelijkaardige slag bracht Walther toe aan Hagen: ... *effodit ocellum Ac timpus resecaans pariterque labella revellens Olli bis*

Karikatur von überschwenglich stolzer Edelsippen-Tradition" (blz. 134). De hier besproken verzen van de *Ysengrimus* zijn o.i. in dezelfde zin te interpreteren.

17. III, 551 vlg.: *Ex hoc ergo tribus quotiens recitabitur, abs te Linea principium nobilitatis habet*. Over de satirische strekking van deze passus handelt K. Hauck, *loc. cit.* Reeds vroeger nam dezelfde auteur dezelfde passage als uitgangspunt voor zijn verklaring der *triumphi celebres* in Widukind's Saksengeschiedenis, in: *Geblütsheiligkeit*, Liber Floridus P. Lehmann zum 65. Geburtstag, St. Ottilien 1950; wij citeren uit blz. 228 vlg.: „Nivard verspottet mit dieser Deutung des Fellopfers des Wolfs adligen Geblütsdünkel und Geschlechtsstolz...”. Vgl. ook *Ecbasis captivi* (ed. E.H. Zeydel, Chapel Hill 1964), 669: *Tempore namque suo generis recitabitur ordo*.

18. Vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I, blz. 563; K. Hauck (*loc. cit.*, blz. 140) over de *Ecbasis*: „Die Innenfabel bietet uns, da sie der Wolf persönlich erzählt, zugleich ein wichtiges Zeugnis dafür, dasz die Dynasten selbst ihre zu Glück und Heil prädestinierende Hausgeschichte vortrugen”.

19. Vgl. Voigt, *op. cit.*, blz. 154.

20. V, 701 vlg.; vgl. *Ecbasis*, 982, vlg.: *Cetera gesta dei, recoliit que pagina libri, Lingua Iudaica ruciant Grecaque Latina*.

21. Beroep op geschreven bronnen doet de auteur zelf in I, 1016 vlg.: *Vix ego crediderim, nisi quod scriptura faietur, Ferre flagra abbates tot potuisse decem*. De ironie van deze bronvermelding staat buiten twijfel. Volgens Voigt zijn hier met *scriptura* de martelaarslegenden bedoeld: het 'abbates' wijst in die richting. Ook heldendichten beroepen zich wel eens op de geschiedenis om het verhaal kracht bij te zetten. Zo besluit in het Walthariuslied de inleiding over het machtige Hunnenvolk met vers 10 als volgt: *Vltra millenos fertur dominarier annos*.

22. II, 103 vlg.; 119 vlg.

23. 900 vlg.

24. II, 555 vlg.

*ternos discussit ab ore molares*²⁵. Zoals bij hetzelfde gevecht in de *Ysengrimus* de vlakke zou weerklonken hebben van het stoten der horens *si foret in planis echo*²⁶, zo dreunen in werkelijkheid in het gebergte der Vogezen de helmen, en kletteren de schilden bij Waltharius' strijd²⁷. Het toebrengen van verwondingen kan dan nog gepaard gaan met wrede spot: Grimm²⁸ vergelijkt het lugubere woordenduel tussen Walther en Hagen, waarbij zij over mekaars verwondingen grappen maken²⁹, met de manier waarop de vos zich vrolijk maakt over de verminkingen van de wolf³⁰. De verklaring dat zulke scènes behoren bij de ruwe zeden van de tijd, voldoet o.i. niet helemaal. Een en ander in de *Ysengrimus* roept duidelijk op schertsende toon de sfeer der heldenverhalen en het leven der machtige ridders voor de geest³¹.

Er is reeds op gewezen dat het bewust komische niet altijd duidelijk te onderkennen valt: men stelt zich dikwijls de vraag of iets als echte parodie op te vatten is, dan wel of men voor één van die details staat die het gedicht, zonder verdere bijbedoeling, alleen maar levensecht moeten maken en bijna onvermijdelijk zijn wanneer menselijke handelingen naar de dierenwereld worden overgeplaatst.

Het is heel normaal dat Isengrim bij het verlaten van de hofdag van de hovelingen een afscheidsgroet krijgt³², maar de typisch hoofde formule wijst in haar nadrukkelijkheid toch klaar in de richting van parodie, wanneer men weet wat de wolf te lijden heeft gehad: „*Eia, nunc commendatus, nunc, dulcis amice, nunc commendatus, dulcis amice, deo!*”³³. Gelijkaardig, maar duidelijker uitgewerkt is het motief van de minnedrank, dat meer dan eens voorkomt. Het gaat er telkens om, een laatste mishandeling die de wolf voor hij de vlucht kan nemen nog moet ondergaan, zó voor te stellen dat zij een karikatuur wordt van het ceremonieel

25. 1393 vlg.

26. II, 559 vlg.

27. 828.

28. J. Grimm, *Reinbart Fuchs*, Berlin 1834, blz. XII.

29. *Waltharius*, 1421 vlg.

30. *Ys.*, III, 1021 vlg.

31. Het ligt niet in de bedoeling te beweren dat Nivardus precies het Waltharius-lied heeft willen parodiëren. Aan deze mogelijkheid mag nochtans gedacht worden. Dit epos was vrij verspreid, en het kon onze dichter best bekend zijn. Handschriften ervan bevonden zich bv. in de bibliotheken van Egmont en St. Bertin. Vgl. *ed.* K. Strecker, blz. 6. Dat tussen *Ysengrimus* en *Ruodlieb* enige relatie bestaat, is uit te sluiten omwille van de overleveringsgeschiedenis van dit laatste gedicht. Wij verwijzen er slechts naar omdat het het ridderleven (maar dan meer het vrede-lievende) weerspiegelt.

32. III, 1175 vlg.

33. Vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 638, voetnoot 5: Got pflēge iur-Got mīez iuch bewarn.

van de minnedrank. Wanneer, in het tweede boek, de vier rammen *Ysengrimus* bijna dood hebben gemarteld, zet Reinaert hen nog aan van hem afscheid te nemen met de vereiste buiging³⁴ en de minnedrank³⁵, waarbij (naar het zeggen van de dichter) vriendelijke woorden worden gesproken³⁶. De bekera drank die de wolf dan toegereikt worden, zijn de stampen en stoten, de afscheidsgroeten niets dan spot³⁷. Zo ongeveer gaat het er ook aan toe wanneer Isengrim uit het huis der bedevaarders wil wegvluchten, nadat die hem reeds gruwelijk op de proef hebben gesteld (Boek IV): „*Vltimus hospitium tenor expleat: hospes iturus Degustet domine pocula queque mee (...) Gratia reddatur, quia nos dignatus adire est, Vtque iterum veniat, poscite, quando volet*”³⁸. Weer bestaan de *hospitii calices* (IV, 651) uit niets dan slagen, en weer zijn de *verba benigna* (IV, 620) die ten afscheid klinken, niets dan spot. Dat hierbij niet alleen aangenaam onderhoudende parodie wordt geleverd, maar ook meer agressief de draak wordt gestoken met de riddergewoonten is waarschijnlijk³⁹.

34. II, 653: *Ite, genus fatuum, capita inclinate iacenti.*

35. II, 654: *Et dulci patruo pocula ferte meo!*

36. II, 662.

37. II, 663-686.

38. IV, 449 vlg.

39. Voor het afscheid, vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 578 vlg. Aan het element hoofsheid besteedt Nivardus vrij veel aandacht. J. Van Mierlo (*Het vroegste Dieren-epos in de Letterkunde der Nederlanden: Isengrimus van Magister Nivardus*, Antwerpen 1943, blz. 83) noemt het een 'middel van humor', en voegt eraan toe dat men de *Ysengrimus* 'een hoofs epos zou kunnen noemen'. Men krijgt daarbij de indruk dat hij Nivardus' houding tegenover de hoofse geest als positief wil interpreteren. In het licht van de andere passages die het ridderleven parodiëren is men geneigd het tegendeel te geloven (vgl. I, 625 vlg.). Van Mierlo schijnt in onze dichter enigszins een voorloper van de hoofse romans te willen zien, die onder invloed stond van de opkomende hoofse geest. Hij houdt daarbij geen rekening met een Ruodlieb, die ongeveer een eeuw vroeger ontstond en alle kenmerken der hoofsheid bezit. Waarschijnlijker is het dat de dichter het hoofse leven, dat reeds in de elfde eeuw sterk ontwikkeld was, ook op deze manier wil karikaturiseren. Niet dat hij het zou opnemen voor de boertige 'villani': zij krijgen het bij hem hard te verduren. De hele episode van de boer die de vos achternazigt (I, 234 vlg.) is erop gericht het domme slachtoffer van de sluwe Reinaert belachelijk te maken. De dorpers worden *gens stulia* (I, 987), *turba rudis* (II, 290), *plebs insana* (IV, 1017) of *agreste pecus* (VII, 218) genoemd; er is sprake van *rusticus amens* (I, 1011), *rudis villanus* (I, 1015), *rusticus exlex* (IV, 1043), *villanus demone peior* (V, 1031). Deze vijandige voorstelling van de dorper kan ons niet verwonderen: het lag in de gewoonte de boer meedogenloos belachelijk te maken (vgl. de zogenaamde *declinationes* en het schimpgebed bij P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 76 vlg.). — Aldrada, de volkswrouw, wordt, zoals alles wat slecht en antipathiek is, voorgesteld volgens alle gangbare normen der lelijkheid (II, 7-10; vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 221). In elk geval is aan de voorbeelden van hoofsheid, die J. Van Mierlo aanstipt, nog het volgende toe te voegen. Wanneer Reinaert de welpjes van de wolf heeft mishandeld en de vlucht neemt, roept de wolvin hem na: „*Cur (...) amice, paras sic currere furtim? Non sequeris morem, tu meus hospes eras! Turpiter hospitii grates furatus abisti, Hospita te revocat, fare, resiste parumper! Ante michi gratans et commendatus abito, Nunciaque affectus basia sume michi!*” (V, 751 vlg.). Zo had

Niet satirisch, ook niet eenvoudig karikaturiserend, m.a.w. tot de meest algemene vorm van parodie behorend, die zelfs niet meer als parodie wordt aangevoeld, zijn bepaalde elementen in de episode van de hofdag (Boek III). Het kader is er nodig om het verhaal zijn gang te laten gaan. Zeer levensecht is daarbij de behandeling van verschillende motieven als de officiële uitnodiging, de regeling van staatszaken (in casu de eventuele opvolging), die uitloopt op een soort proces van de wolf⁴⁰. Verder ook het feit dat ter ontspanning avonturen worden voorgelezen; handig maakt Nivardus daarvan gebruik om andere episodен in te lassen, te beginnen met de bedevaart der dieren: de verhalen van bedevaarders waren inderdaad aan de hoven zeer graag gehoord⁴¹. In al deze factoren zal men de bewuste parodie niet op de eerste plaats moeten zoeken: zij zijn min of meer vereist door de gang van het verhaal.

Bewust karikaturiserend zijn dan toch weer andere trekken. Als zodanig kan men de eedformule van de vos zien: *Archiatер iurans caput ungui tangit et infert: „Hoc rufum, proceres, ecce videte, caput! Per rufum caput hoc!...”*⁴². Een komische uitwerking heeft dit wel, door de nadruk die gelegd wordt op *rufum*: precies de roodharigen gingen algemeen voor onbetrouwbaar door⁴³. Te vermelden is ook de manier waarop de koning de weigering van de wolf, zijn huid af te staan, verklaart: *„Meniaque intravit nostra cliente carens, Detrahete exuvias ipsum sibi dedecet ecce”*⁴⁴: het was immers de taak van de knapen de ridders bij aan- en uitkleden behulpzaam te zijn⁴⁵.

Naar de hofdag kwamen de genodigden in feestkledij⁴⁶; vandaar de geveinsde verontwaardiging van de vos: het bloedrode vlees van de gevillede wolf is een purperen feestgewaad dat hij had verborgen gehouden onder zijn armtierige bovenkleding. Hiermee had hij de gastheer zwaar beledigd⁴⁷. Op het thema van de kleding inspireert zich de dichter trouwens nog verder: de zenuw die de wolf aan de neus nog heel gebleven is wordt voorgesteld als de

Reinaert dus gezondigd tegen de normen der beleefdheid; en nogmaals misbruikt de dichter de afscheisceremonie, met hier als nieuw motief de afscheidskus (vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 578).

40. Vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 363.

41. *Ibid.*, blz. 525.

42. III, 523 vlg.; vgl. J. Grimm, *Deutsche Rechtsaltertümer*, Göttingen 21854, blz. 895; 898 (de vierde vermeerderde uitgave door A. Heusler en R. Hübner, Leipzig 1899, hebben wij niet kunnen raadplegen).

43. Vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 220; *Ruodlieb*, V, 451 vlg.: *Non tibi sit rufus umquam specialis (...)* *Tam bonus haut fuerit, aliqua fraus quin in eo sit...*

44. III, 870 vlg.

45. Vgl. A. Schultz, *op. cit.*, I blz. 178.

46. *Ibid.*, blz. 365.

47. III, 1025 vlg.

ijzeren band waarmee de geharnaste ridder de neus beschermde⁴⁸. Wanneer Isengrim in het gebaar van een smekende het hoofd buigt en de armen strekt, stelt de sluwe vos het voor alsof hij de koning uitdaagt tot een tweegevecht. De restjes huid op hoofd en poten worden dan⁴⁹: de hoed, het veldteken dat opriep ten strijde⁵⁰, en de handschoen(en), die bij een uitdaging als onderpand werd(en) gegeven⁵¹.

Parodie op officiële instellingen is ook de passus, waar de vos Isengrim ertoe beweegt zijn aanspraken op de huid van Carcophas te bevestigen door een eed op een heilig voorwerp⁵². De relikwie waarop men toen de eed aflegde om de juistheid van zijn beweringen te verzekeren⁵³, is hier een val die voor de wolf het verlies van een poot zal meebrengen; immers: „*Periurasse (...) convictus debita perdis*”⁵⁴. In dit verband weze nog de bespotting van het godsoordeel vermeld. Men zal uitmaken of de vissende wolf schuldig is of niet; men zal hem afranselen: voelt hij de slagen niet, dan is hij onschuldig; voelt hij ze wel, dan is hij schuldig⁵⁵.

Meer nochtans dan door het wereldlijke, heeft Nivardus zich voor de parodie laten inspireren door het kerkelijke leven in verscheidene facetten.

Een dankbare bron is dan vooreerst de H. Schrift. Vanzelfsprekend is niet elk beroep dat impliciet of expliciet op de bijbel wordt gedaan, als een parodie te beschouwen. De *Ysengrimus* wemelt van gezegden, spreuken en belerende beschouwingen die aan de Schrift zijn ontleend of erop steunen. Zo zullen I, 333 (*Sic pueris levis aura perit coeunte pugillo*) en I, 340 (*Tollitur ex oculis ut duce pluma notho*) wel aan de bijbel ontleende beelden zijn⁵⁶; II, 215 (*... meritum merces sua quodque coequet*) steunt op I Cor. III, 8⁵⁷. II, 643 (*Consilium sapiens et querit et audit et implet*) op Prov. XII, 15 (*qui autem sapiens est audit consilia*). *Stultus summa*

48. III, 1097; vgl. III, 959 vlg.

49. III, 1110 vlg.; 1121 vlg.

50. Vgl. J. Grimm, *Rechtsalt.*, blz. 151.

51. Vgl. A. Schultz, *op. cit.*, II blz. 159; J. Grimm, *Rechtsalt.*, blz. 154. Ook in de *Echasis* (509) worden hoofd en voeten gespaard. In dezelfde omstandigheden spreekt van *manicae* eveneens het gedicht *Aegrum fama fuis* (ed. E. H. Zeydel, *Echasis captivi*, Appendix, blz. 98), 66: *Et manicas vestris quis dedit has manibus?*

52. VI, 486 vlg.

53. Vgl. IV, 863; J. Grimm, *Rechtsalt.*, blz. 896; H. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte*, München-Leipzig² 1928, II blz. 573.

54. VI, 521.

55. I, 981 vlg.; vgl. J. Grimm, *Rechtsalt.*, blz. 908 vlg.; A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, Freiburg i.B. 1909, II blz. 307 vlg.; H. Brunner, *op. cit.*, II blz. 537 vlg.

56. Vgl. *Eccli.* XXXIV, 2; *Prov.* XXVII, 16; XXX, 4 en *Sap.* V, 15.

57. *Vnusquisque autem propriam mercedem accipiet secundum suum laborem.*

petens occupat ima pudens (III, 248) beroept zich op *Matth.* XIX, 30 of XXIII, 12, en *Luc.* XIV, 11. Maar in al deze gevallen⁵⁸ kan van parodie geen sprake zijn; evenmin wanneer een goed deel bijbelse geschiedenis vermeld wordt in een sombere voorspelling van de wereldondergang⁵⁹.

Meer dan één vers is er ook dat de indruk geeft op een luchtige manier de bijbel te laten doorklinken, maar dat toch twijfel laat omtrent zijn parodiërend karakter⁶⁰.

Veeleer gaat de aandacht naar andere verzen die gemakkelijker op de Schrift kunnen worden teruggevoerd. Wanneer Reinaert de wolf bij hun ontmoeting een goede vangst wenst, antwoordt deze, zinnens de vos zelf te verslinden: „*Difficilis semper non est deus equa petenti*”⁶¹, en neemt hiermee een gezegde over dat in het Evangelie misschien het duidelijkst bij *Matth.* VII, 11 geformuleerd is⁶². Bij dezelfde gelegenheid vraagt Isengrim aan de vos: „*Vnde venis, vesane Satan?*” (I, 21), hierbij gebruik makend van *Iob* II, 2: *Vt diceret Dominus ad Satan: Vnde venis?* Verder maakt hij hem duidelijk dat hij hem wil opeten met de woorden: „*At ne forte cadas, equitabis more prophete*” (I, 35)⁶³. De vos

58. Voor verdere vergelijkingspunten is te verwijzen naar de nota's van Voigt, *op. cit.*, passim.

59. VII, 549 vlg. Het feit dat de zeug Salaura die voorspelling doet, vermindert de ernstige bedoeling van de dichter niet.

60. Zo: I, 53: *Hospitium nostro tibi nunc in ventre paratur* (*Philem.* 22: *et para michi hospitium*). I, 83 vlg.: *Ostia (...) forsitan non usque patebunt, Nunc adaperita vides, quando vocaris, adi!* (...) *Intranda est propere ianua, quando patet* (*Luc.* XIV, 10: *cum vocatus fueris, vade* en *Apoc.* III, 20: *Si quis (...) aperuerit mihi ianuam, intrabo ad illum...*). I, 108: *Nec tibi pandetur ianua clausa quater* (*Ezech.* XLIV, 2: *porta haec clausa erit, non aperietur*). I, 554: *Ne pecces iterum, res facienda secus* (*Iob.* VIII, 11: *amplius noli peccare*). II, 167: *Vivere me tedit, me tedit vivere* (*II Cor.* I, 8: *ita ut taederet nos etiam vivere*). III, 165: *Vt multi valeant, paucos cecidisse ferendum est* (*Iob.* XVIII, 14: *Quia expedit unum hominem mori pro populo*). III, 181: *Viere non propria, sed consuetudine mundi* (*I Cor.* VII, 31: *et qui utuntur hoc mundo*). Zijn – in de context komisch uitvallende – reminiscenties aan de bijbel hier best mogelijk, toch blijft de vraag in hoever zij door de schrijver bedoeld en voor de lezer bemerkbaar zijn.

61. I, 17. Vers I, 14 (*Opportuna tuas obtulit hora preces*) herinnert enigszins aan *Ps.* XXXI, 6.

62. *Pater vester, qui in caelis est, dabit bona petentibus se*. Vgl. o.m. *Matth.* XVIII, 19; *Iob.* XIV, 13-14. Het is waarschijnlijk dat de vorm waarin het gezegde wordt naar voor gebracht van Nivardus stamt: het ligt in zijn stijl datgene wat hij ontleent zo persoonlijk mogelijk te formuleren (vgl. Voigt, *op. cit.*, blz. LXXXII). Het vers bevindt zich ook in een spreukenverzameling te Berlijn, nl. *Phill.* 1827 (*Berol. lat.* 193), s. XIII, fol. 25v, als aanvang van een reeks *proverbia* die er aan Bernardus Silvestris worden toegeschreven; en eveneens in de *Duacensis* 371 (s. XIII), fol. 60v (met de variante *sepe* i.p.v. *semper*), na de *Aulularia* van Vitalis van Blois, vermoedelijk een ander tijdgenoot van Nivardus. De catalogo (*Cat. gén. des Bib. publ. de France, anc. sér.*, IV, blz. 202) suggereert dat ook deze verzen van Vitalis zouden kunnen zijn.

63. *Ion.* II, 1: *et erat Ionas in ventre piscis tribus diebus, et tribus noctibus*. De dichter maakt gaarne gebruik van het beeld van de proefet in de buik van de

noemt de openstaande muil van Isengrim zijn graf⁶⁴ en is daarbij geïnspireerd door *Ps. V, 11*: *Sepulcrum patens est guttur eorum*⁶⁵. Wanneer, later in het verhaal, de van de boer gestolen hesp moet verdeeld worden, eet de wolf alles alleen op en houdt niets over, het woord van de Heer indachtig „*noli sollicitus fieri pro luce futura*” (I, 453), een omzetting in vers van *Matth. VI, 34* (*nolite ergo solliciti esse in crastinum*).

Uitvoerig zijn de aanvallen tegen de hebzucht, die dan meestal onder die vorm voorgebracht worden, dat zij ironische lofreden op de rijken, hebzuchtigen en machtigen worden⁶⁶. Doorgaans is hier in deze passages wel geen streng woordelijke parodie van de Schrift aan te duiden, maar men kan ze niet buiten beschouwing laten omdat zij dan toch dikwijls parodiëren in die zin dat zij door een verkeerd gebruik of een omkeren van bijbels klinkende elementen, de evangelische leer radicaal verdraaien.

Een bondige samenvatting van de heersende toestanden legt Nivardus in de mond van Reinaert die zijn tanden hun gebrek aan roofgierigheid verwijt: „*Omnia constabunt summis leviora duobus: 'Venit homo argento, venit ipse deus'*” (V, 97-98). Het eerste vers herinnert aan *Matth. XXII, 40*: *In his duobus mandatis universa lex pendet*⁶⁷. Het komt er dus slechts op aan zich te verrijken; met recht en reden beweert de schraapzuchtige wolf dat hij onschuldig is (I, 493), want God staat aan zijn zijde (I, 496) en bekommert zich niet om de arme (I, 497; 702). De rijke mag zich alles veroorloven, vermits hij alles bezit (I, 499; 504); de arme echter, schuldig of niet, wordt door hem veroordeeld (I, 507). De rijke neemt God het werk uit de handen en vergeeft zichzelf alles (I, 506): is het dan niet normaal dat God hem als goede vriend later ook alles zal vergeven (I, 511-512)⁶⁸? Hij die alles geeft en hij die alles heeft staan mekaar immers zeer nabij (I, 715).

walvis: I, 691 vlg.; II, 226; VII, 374. Vgl. *Archipoeta* (ed. H. Watenphul, Heidelberg 1958), VIII, 21 vlg.

64. I, 167: *Quod si fata michi decrerunt tale sepulcrum*.

65. Vgl. *Ps. XIII, 3*; *Rom. III, 13*.

66. Bv. I, 493-519; I, 693-716; III, 171-196; IV, 45-58; V, 65-130; V, 456 vlg.

67. Vgl. de veel duidelijker parodie in *De grege pontificum*, 59 vlg. (P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 141). Voor vers 98 vgl. *Eccl. X, 19*: *pecuniae obediunt omnia*. Verzen 99-100 luiden: *Primitus hoc populi decretum, denique cleri, Non modo pontifices, papa quoque ipse dicat*, en herinneren daardoor aan de decreetparodieën uit de anti-Roomse satiren; vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 46 vlg.

68. Ter vergelijking o.m.: *Matth. XIX, 23*: *dives difficile intrabit in regnum caelorum*; *Sap. XII, 13*: *cui cura est de omnibus* (*I Petr. V, 7*: *ipsi cura est de vobis*); *Ps. IX, 10*: *factus est Dominus refugium pauperi*; *Luc. VI, 20*: *Beati pauperes, quia vestrum est regnum Dei*; *Prov. XXII, 7*: *dives pauperibus imperat*; *Ps. XL, 2*: *Beatus qui intelligit super egenum et pauperem*; *1 Reg. XXVI, 23*:

Slechts de arme verheugt zich over weinig⁶⁹, de rijke wil veel, want de overvloed is van God⁷⁰. Alles behoort hem toe, ook wat van de arme is⁷¹. De rijke kan geen vrede nemen met een kleinigheid⁷²; hij weet wat goed is, zoekt en vindt het, geniet ervan en verzamelt nog meer; hij wordt geëerd en bemind. De rampzalige die niet weet wat goed is en het ook niet verlangt, leve dan ook zonder goed, zonder eer, door iedereen verafschuwd⁷³; rijkdom en eer weet hij trouwens niet te gebruiken: geef ze hem en hij wordt hoogmoedig, ontnem ze hem en hij wordt wanhopig. Heel anders de rijke: die kan in wijsheid bezitten en verdraagt ook het verlies⁷⁴.

Daarom: win geld! Ook Petrus en Paulus hadden het gedaan, waren zij wijzer geweest. Nu in elk geval werpt de visser van de hemel zijn netten uit, niet om zielen te winnen, maar om geldstukken op te halen⁷⁵. Hij weegt de mensen niet af naar hun deugden: wie meer geeft zal hoger zetelen in de hemel (V, 105-106). Zo weet ook de wijze abt Walther van Egmont het woord van het Evangelie naar waarde te schatten: „*Da dabiturque tibi*”⁷⁶, en hij richt zich naar de leer: „*Perdet egenus, et est plus habiturus habens*”⁷⁷. Mensen als hij zijn navolgenswaardig, en ook bisschop Anselmus van Doornik, die, op zoek naar prooi, de kerken omsluit als een hongerige leeuw zijn kooi⁷⁸.

Zonder twijfel is het zo, dat naast enkele verzen die bijna woordelijk citeren, het vooral de ironische toon is die deze passages tot parodie maakt: zij klinken natuurlijk als een aanklacht in de

Dominus autem retribuet unicuique secundum iustitiam suam et fidem. – Vgl. de voorstelling van ondeugden als deugden in de aanhef van Garsias' van Toledo *Tractatus* (Lehmann, *op. cit.*, blz. 27).

69. I, 701: *Pauper ovat modico*: misbruik van *Eccli.* XVIII, 32: *ne oblecteris (...) in modicis* (?)

70. I, 696: *Copia plena dei* (vgl. I, 861) – vgl. *1 Par.* XXIX, 16: *omnis haec copia ( ) de manu tua est, et tua sunt omnia*; *Ps.* XXIII, 1 (vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 72).

71. I, 499 (vgl. III, 194) – vgl. *Eccli.* XIII, 23: *pascua divitum sunt pauperes.*

72. I, 695: *Quo bucella michi minor est, hoc tristius intrat*; vgl. *Prov.* XVII, 1: *melior est bucella sicca cum gaudio, quam domus plena victimis cum iurgio.*

73. I, 704 vlg.; vgl. *Prov.* XIV, 20: *etiam proximo suo pauper odiosus erit; amici vero divitum multi*; *Matth.* XVI, 23: *Scandalum es mihi, quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum* (dit laatste, naar *Marc.* VIII, 33, in het Geldevangelie, P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 34).

74. IV, 47 vlg.; vgl. *Philip.* IV, 2: *Scio et humiliari, scio et abundare.*

75. V, 101 vlg.; *Matth.* IV, 19: *faciam vos fieri piscatores hominum.*

76. V, 463; *Luc.* VI, 38: *Date et dabitur vobis* (vgl. *Carmina Burana*, I; XIX).

77. V, 478; vgl. *Matth.* XIII, 12: *Qui enim habet, dabitur ei (...); qui autem non habet, et quod habet auferetur ab eo*; *ibid.*, XXV, 29; *Marc.* IV, 25; *Luc.* VIII, 18.

78. V, 115; vgl. *1 Petr.* V, 8: *diabolus tamquam leo rugiens circuit, quaerens quem devoret.*

oren, maar hebben de vorm van een verheerlijking van een nieuwe leer, en wel : een karikatuur van het Evangelie.

Amusanter zijn dan andere reminiscenties aan de bijbel. I, 817 vlg. („*Stantibus est facilis casus, grave surgere lapsis (...) Qui cecidere, monent stantes vitare ruinam, Quam sit stare bonum, scire ruina facit. Stent igitur stantes, strati, si copia, surgant, Surgere si nequent, qui cecidere, cubent*”) is berekend op de bijbelse tegenstelling *stare-cadere-resurgere*⁷⁹.

Natuurlijk wordt ook het beeld van de wolf en de schapen gebruikt, dat eigenlijk doorlopend voor ogen staat door het feit dat Isengrim een monnik is, die de schapen van de Heer moet weiden. Zo stelt in II, 41 de dichter de vraag of de wolf de dodelijke slag van Aldrada's bijl ontwijkt uit medelijden voor zijn schapen, die dan hun verdediger zouden moeten missen : een allusie op de goede herder die zijn schapen beschermt en er zijn leven voor geeft (*Iob. X, 11-12*). Wanneer de wolf de schapen tot zich roept om ze te verscheuren, geeft hij daarvoor volgende verklaring : „*Presbiter idcirco quia sum pastorque futurus, Ante saluto meos elicioque greges, Vt pastoris oves oviumque attendere pastor Indubia possit cognitione sonum*” (V, 575-578). Daarmee sluit hij aan bij *Iob. X, 3* : *Oves vocem eius audiunt, et proprias oves vocat nominatim, et educit eas*, en *Iob. X, 14* : *Ego sum pastor bonus, et cognosco meas, et cognoscunt me meae*⁸⁰. Een regelrechte omkering van *Matth. VII, 15* (*in vestimentis ovium, intrinsecus autem sunt lupi rapaces*) is de manier waarop de wolf zichzelf voorstelt : „*Sum lupus aspectu, mens est mansuetior agno*” (IV, 153).

In Boek II wordt Isengrim door de rammen erg verminkt ; Reinaert zet hen dan aan ook nog zijn huid af te stropen (II, 651), opdat hij verdorre als de nutteloze boom bij *Matth. XXI, 19*. – In III, 685 („*Ysengrime, senex iuvenis, letare !*”) vindt men ongetwijfeld een weerklank van *Eccl. XI, 9* : *Laetare ergo, iuvenis in*

79. Vgl. *Ier. VIII, 4* : *numquid qui cadit non resurget ? Eccl. IV, 10* : *Vae soli, quia cum ceciderit, non habet sublevantem se ; I Cor. X, 12* : *Qui se existimat stare, videat ne cadat* (vgl. de wijnparodie bij Lehmann, *op. cit.*, blz. 136). – I, 819 (*Qui cecidere, monent stantes vitare ruinam*) herinnert ook aan *Matth. VII, 27* (*Luc. VI, 49*) : *cecidit, et fuit ruina illius magna*. Terloops zij erop gewezen dat de visvangst van de wolf, die „de grote buit niet alleen kan ophalen, en Reinaert moet te hulp roepen” (I, 800 ; 887 vlg.) misschien geïnspireerd werd door de wonderbare visvangst van het Evangelie (*Iob. XXI, 6 ; Luc. V, 7*).

80. Ook de paus wordt ironisch als de goede herder voorgesteld in VII, 685 vlg. : *Scit bonus hoc pastor stolidasque in devia labi Et per opaca trahi compita meret oves ; 700 : Vult sibi commissum salvificare gregem*. Daarom is het dat hij alle geld in zijn eigen schatkist wil weten, omdat hij wil beletten dat munten nog in stuivers worden verdeeld, en aldus het heilig kruis (wellicht : het kruis als afbeelding op de goudstukken, vgl. *Magister Nivardus' Isengrimus*, vertaald door J. Van Mierlo, Antwerpen 1946, blz. 219) meteen steeds meer in stukken wordt gedeeld.

adolescencia tua... – Wanneer, bij het ‘proces’ van de wolf, Berfried de beer er wil toe aanzetten niet in te gaan op de (sarcastische) bede van Reinaert „Isengrim toch niet méér huid af te nemen dan hij bezit”, blijft de beer bij zijn belofte en antwoordt in de stijl van *Iob. XIX, 22* (*Quod scripsi, scripsi*): „*Quod tribui, tribui*” (III, 946). Aan het lijdensverhaal (*Iob. XVIII, 22*: *Sic respondes pontifici?*) herinnert trouwens ook III, 1095 vlg.: „*Sic tu ... coram Rege putas magno principibusque loqui?*” – In IV, 219 vlg. gaat het er om of de wolf als monnik eigenlijk wel vlees mag eten. Om Isengrim te helpen de voorschriften van de regel te omzeilen, steunt zich de vos op het woord van Paulus: *Omnia munda mundis*⁸¹. – De vos wil de haan opeten, maar zijn pluimen wil hij hem laten: „*Hoc, quod vile tui est, esu quod inutile nosti, Quod muscis alitur vermiculisque, molam*” (IV, 983 vlg.); hierbij steunt hij zich ongetwijfeld op *I Reg. XV, 9*: *pepercit (...) universis quae pulchra erant (...); quidquid vero vile fuit et reprobum, hoc demoliti sunt*. – Maar Reinaert wordt op de vlucht gedreven door de komst van jagers; de beschrijving die Sprotinus van deze jagers geeft alludeert op de zwartgeklede Benedictijnen (*Quin etiam nigri*), die meer bepaald voorgesteld worden als „*speciem pietatis habentes*” (V, 197). Zo uitte zich reeds Paulus over de verdorven mensen: *Habentes speciem quidem pietatis, virtutem autem (...) abnegantes* (*II Tim. III, 5*). – Op een woord van Paulus ook⁸² beroept zich de wolfsmonnik wanneer hij in de kelders van de abdij Blandinium van alle wijnen proeft, „*Et sibi sic dicit: ‘Scriptura teste probate Omnia, sic scriptum est, atque tenete bonum!’*”⁸³. – Parodiërend door de context (nl. de marteldood van Isengrim) zijn ook de woorden van Salaura tot de wolf: „Verdraag, mijn vriend, de zware folteringe met een rustig gemoed” (VII, 235), want: „*Verberat electos ira benigna dei*” (VII, 240), naar Paulus’ *Quem enim diligit Dominus castigat, flagellat autem omnem filium quem recipit* (*Hebr. XII, 6*). – Op het evangelische thema *Diligite inimicos vestros*⁸⁴ tenslotte berust het sarcasme van Salaura, wanneer zij zegt tot Isengrim: mijn grootste vijand, die mij het meest kwelt en lastig valt, is mijn maag; hem zal ik geven wat mij het dierbaarst is, en dat zijt gij: want de Schrift zegt „*quod amari*

81. *Tit. I, 15*; vgl. *Rom. XIV, 20*. Het thema van het vleesderven o.m. ook in *Magister Golyas de quodam abbate* (vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 137).

82. *I Thess. V, 21*. *Omnia autem probate, quod bonum est tenete*.

83. V, 909 vlg.; dezelfde tekst parodiëert ook het beroemde Ordelied der vaganten (*Cum in orbem universum, Carmina Burana*, 219); vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 162.

84. *Diligite inimicos vestros, benefacite his qui oderunt vos (...) ut sitiis filii Patris vestri, qui in caelis est*: *Matth. V, 44-45* (vgl. *Luc. VI, 27-35*).

debeat hostis, Omnis amans hostem dignus amante deo est" (VII, 397 vlg.).

Naast de H. Schrift heeft in de middeleeuwen ook de *Regula S. Benedicti* een invloedrijke rol gespeeld. Het ligt voor de hand dat Nivardus in een verhaal over de wolfsmonnik deze tekst gaarne als bron voor zijn parodie heeft gebruikt. Naast meer algemene allusies op het bestaan der kloosterregels zijn er passages die zeer bepaalde principes van de kloostertucht op het oog hebben. Zij karikaturiseren in vele gevallen de voorschriften in verband met de lichamelijke noden der monniken – een dankbaar onderwerp bij een vraatzuchtig personage als Isengrim. De hele verdediging van deze laatste – tijdens een fictieve synode voorgedragen⁸⁵ –, wanneer hij de gestolen hesp helemaal alleen heeft opgegeten, steunt op de kloosterdiscipline. Als vrome monnik – hij is weliswaar (tegen zijn zin) uit het klooster verwijderd, maar houdt zich nog gaarne aan de regels – gaat hij op het vastgestelde uur aan tafel⁸⁶ en wacht niet meer op Reinaert die zondigt tegen de stiptheid (I, 449 : *Hora facit neglecta reum*). Dit op grond van de bepaling : *Cum tinnierint veniendi cimbala signum Fratribus, ad mensas cetus adesto celer*⁸⁷. Isengrim zegt God dank voor Zijn gaven (I, 451) en begint te eten. Dat hij daarbij voor de vos niets overlaat, gebeurt in overeenstemming met de bepaling : *Hunc, qui pluris eget, sumere plura decet*⁸⁸. Ook de eerbied voor een ander voorschrift heeft hem gedwongen alles op te eten : verlaat immers een broeder de tafel zonder zijn maag voor meer dan de helft te hebben voldaan, dan begaat hij een inbreuk op de regel (I, 461 vlg.) ; dat is althans de interpretatie die de wolf geeft van *Reg. S. Ben. XXXIX-XL*, waar voorgehouden wordt de juiste maat te houden bij de maaltijden⁸⁹.

85. Deze karikatuur van een synode geeft weliswaar geen uitvoerige beschrijving van een kerkvergadering (I, 417 vlg.), zoals dat bv. in het *Concilium in Monte Romarici* (vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 110 vlg.) gebeurt, maar het staaltje van sofistiek dat de wolf zijn verdediger in de mond legt laat wel toe hier te spreken van satirische parodie. Valse interpretatie van bijbelteksten en regelvoorschriften vormen de basis. Over de synode vgl. I, 899 vlg. (Reinaert's weerwraak) en IV, 729 vlg.

86. I, 445 vlg. ; I, 448 ; vgl. II, 471.

87. I, 433 vlg., naar *S. Benedicti Regula* (ed. G. Penco, *Bibl. di Studi Superiori XXXIX*, Firenze 1958) XLIII, 13 ; *tinnierint cimbala* naar I Cor. XIII, 1 : *cymbalum tinniens*. Vgl. IV, 290 : *et perit hora dapum*.

88. I, 432 naar *Reg. S. Ben. XXXIV*, 3-4, op grond van *Act. IV*, 35 ; vgl. I, 459 vlg.

89. Een gelijkaardige interpretatie van de vastgestelde hoeveelheden geeft in verband met de drank V, 937 vlg. : *Regula vult (...) Ut superet mediam Bacchus adusque gulam*, naar *Reg. S. Ben. XL*, 6 : *ut non usque ad satietatem bibamus, sed parcius*.

Reinaert heeft trouwens geen enkele reden om kwaad te zijn, want Isengrim heeft hem de wis overgelaten waaraan de hesp was opgehangen. Welnu, de laatkomer moet maar tevreden zijn met wat hem rest⁹⁰. De wolf treft geen schuld, integendeel : schuldig zou hij zijn, had hij ook maar één kruimel overgelaten⁹¹.

Later nodigt Reinaert de wolf dan uit te gaan vissen ; dit is hem toegestaan : „*non prohibet pisces tibi regula*”⁹². Men moet trouwens niet steeds vlees eten, want „*Munditie frenum ebrietas et crapula vendunt, Qui mundus fieri querit, utraque cavet*”⁹³. Tegen de gulzigheid van Isengrim bestaat echter geen middel ; hij was reeds vraatzuchtig van nature, maar „*adiecit stimulos regula sancta suos*” : „ik zeg, wanneer ik verzadigd ben, 'genoeg' ; de monnik steeds 'het is maar weinig'”⁹⁴. Op de voorgeschreven kloosterkost wordt herhaaldelijk gealludeerd. Wanneer de bedevaarders Isengrim absoluut de wolfskop willen te eten geven, is hun uitvlucht : „*pisces pulmentaque desunt, nec quis in his lucis invenit ova duo*”⁹⁵. Waarop de wolf, blij met het vooruitzicht vlees te kunnen eten, als een heilige monnik : „*Vescimur appositis, nil exigo nilque recuso, Dona dei fiunt et tua grata michi, Sanctis sancta suis sanctus deus omnia fecit...*”⁹⁶.

Een parodie – in het algemeen – op de sobere porties die in de regel worden voorgeschreven, is ook de passus waar verhaald

90. I, 464 vlg. : *Hec superant, plus his non iubet ordo dari, Quod superavit, habe* ; vgl. de verzen van het vrijstellingsprivilegie (St. Pölten ; bij Lehmann, *op. cit.*, blz. 161) : *nunquam presentes debeant exspectare absentes. Absentes careant, presentes omnia tollant.*

91. I, 475 vlg. : *non culpandus, potius culpabilis essem, si michi mansisset mica pusilla super* ; vgl. Willem van Hirsau, *Constitutiones* I, 64 (Migne, Patr. Lat., CL, blz. 994) : *De micis diligentissime cavet, ne quid vel minutissimum cadat et pereat.*

92. I, 555 naar Reg. S. Ben. XXXIX, waar wel *caro quadrupedum* wordt verboden ; vgl. II, 521 vlg. : *Neve tibi illicite patiare cibaria mense, Quod fueris frater, te meminisse decet.*

93. I, 563 vlg. ; vgl. Reg. S. Ben. XXXIX, 7-8 : *remota prae omnibus crapula...* naar Luc. XXI, 34.

94. I, 644 ; vgl. bv. Reg. S. Ben. XL, 8 : ... *benedicant Deum (...) et non murmurent*, maar vooral de algemene bepalingen van XXXIX, XL, IV, 13 (*ieiunium amare*), IV, 35-36 (*non esse vinolentum, non multum edacem*). In dezelfde rubriek zijn onder te brengen : II, 245 vlg. : *sibi quisque fit utilis abbas, Sanctior est, quisquis pinguior esse potest* ; II, 251 : *Et crassus fieres abbatum more proborum* ; V, 412 : *Relligio vacui pessima ventris erit* ; V, 949 vlg. : *Abbas noster edax bibulusque ut fratribus alto Nomine, sic stomachi religione preest*. Het thema keert regelmatig terug in de parodie : vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 79 ; 137 .

95. IV, 217 vlg. ; vgl. Reg. S. Ben. XXXIX, 3 : *ergo duo pulmentaria cocta fratribus omnibus sufficient* ; *Magister Golyas de quodum abbate* (P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 138) : *ova comedit saepissime, quia regularia sunt.*

96. IV, 233 vlg. ; vgl. Reg. S. Ben. LXI *de monachis peregrinis qualiter suscipiantur*, 1-3 : *Si quis monachus (...) pro hospite voluerit habitare in monasterio, et contentus est consuetudinem loci quam invenerit (...), suscipiatur...* ; vgl. ook Reg. S. Ben. XL, 9 : *ut absque murmurationibus sint.*

wordt waarom de wolf in het klooster treedt. Isengrim ontmoet de vos, die zich de kruin heeft laten scheren, en krijgt van hem enkele pasteien waarvan Reinaert beweert dat zij het voedsel zijn dat in zijn orde wordt gegeten (V, 361 : „*nostri cibus ordinis iste est*”). Onmiddellijk wil de wolf dáár zijn, waar zo lekker voedsel is (V, 406 : „*Frater ,ubi his epulis vivitur, esse velim!*”). Wat hem echter doet aarzelen, is dat zulke zachte spijsen te vlug verteerd zijn, en zo de maag immer leeg blijft (V, 411). Dit bezwaar weet Reinaert nochtans te weerleggen : „*Quamvis fluxa vorent, usque vorare licet*” (V, 414) : men eet er de ganse tijd, elkeen heeft genoeg voor drie (V, 424), en de zangers nog tweemaal zoveel (V, 426). Die regel behaagt de wolf wel (V, 436 : *regula sacra placet*), en overtuigd gaat Isengrim naar het Blandijnklooster. Eens opgenomen in de kloostergemeenschap wil hij al dadelijk, met niet minder nauwkeurig afgewogen porties⁹⁷, nieuwe rantsoenen invoeren. In plaats van de pasteien stelt hij voor : „*Quod si quinque ovium det nostri cuique diatim Cena duas, totidem prandia, nona suam, Tunc tedere sui non accidit ordinis ullum*”⁹⁸.

Niet alleen de bepalingen over spijs en drank leverden Nivardus stof tot parodie⁹⁹. Wanneer de wolf bv. de gestolen hesp wil delen met de vos, huldigt hij als kloosterling het principe : „*communis erit, quo more iubetur Claustricola 'est nostrum' dicere, quicquid habet*”¹⁰⁰. Als Reinaert dan zijn verdwenen stuk schreeuwend op-eist, doet Isengrim nogmaals beroep op de regel : *Clamanti monachus „frater, temere exigit”, inquit, „Exige fraterne*”¹⁰¹. Van de voorschriften om op passende wijze te spreken en te zwijgen maakt ook de vos (die zich de kruin liet scheren) gebruik, wanneer hij

97. Vgl. Reg. S. Ben. XXXIX-XL.

98. V, 603 vlg. ; *quinque ovium* is wellicht geïnspireerd door de bepaling slechts vijf eieren (*ova*) te eten : vgl. *Magister Golyas de quodam abbate* (Lehmann, op. cit., blz. 138) : (*ova comedit...*) *quia rigore regulae coarctatur, ne quarinarum numerum excedat*.

99. De persoonlijke regel van Isengrim (men moet steeds voor ogen hebben dat hij monnik is of is geweest) zou men trouwens als een algemene parodie op de kloosterbeginselen kunnen beschouwen : veel van wat de wolf in I, 576 (*Nil do, sperno modum, devoveoque fidem*) vlg. als zijn principes te kennen geeft, kan men stellen tegenover de *instrumenta bonorum operum* in Reg. S. Ben. IV.

100. I, 441 vlg. naar Reg. S. Ben. XXXIII, 6 : *Omniaque omnibus sint communia, ut scriptum est, nec quisquam suum aliquid dicat vel praesumat*, steunend op Act. IV, 32. Vgl. *Ecbasis*, 309 vlg.

101. I, 457 vlg. naar Reg. S. Ben. VII, 60 : *Vndecimus humilitatis gradus est, si, cum loquitur monachus (...) non sit clamosus in voce*. Aan dergelijk voorschrift herinnert ook VII, 159 vlg. : *Cantavit tua turba satis, didicere profecto Tollere clamose carmina prima nimis*, te vgl. met Reg. S. Ben. XIX *de disciplina psallendi*. (Vgl. *Ecbasis*, 318). De regel verbiedt eveneens het buitenmatig spreken (Reg. S. Ben. IV, 52 : *multum loqui non amare* ; VI *de iaciturnitate*) en daarop gaat wel terug dat de monnik Isengrim bij de ontmoeting met de rammen zo weinig op woorden is gesteld (II, 337 vlg. : *Sit sermo brevis iste (...) Sit brevis aut nullus ! nullus michi sermo videtur Esse brevi melior*).

door zijn oom verkeerdelijk als „Satan” wordt aangesproken : „*Patruē, tam fandi quam congruit ordo silendi Fratribus ; ut mandata regula, disce loqui ! (...) dicor (...) 'Reinardus frater', dicere mitte 'Satan'*” (V, 355 vlg.).

Als monnik in het Blandijnklooster drijft Isengrim het zelf zo ver, tijdens het officie de geboden stilte te verbreken : *Indoctus frater veneranda silentia rumpit*¹⁰². Hij heeft namelijk het teken van de supprior niet begrepen, waardoor hem wordt beduidt dat hij moet invallen voor de zang. Het daarop volgende gesis van de anderen, die hem willen doen zwijgen, interpreteert hij als het teken voor etenstijd¹⁰³. Als hij het eindelijk begrepen heeft is zijn antwoord : „*Non est hoc aliud, cur tanto turbine flastis ? Heu potuit 'canta' dicere nemo michi ?*” (V, 895 vlg.).

Later wordt de wolf dan toch uit het klooster gewezen. Maar de regel heeft op hem een blijvende invloed gehad. Zo althans laat Nivardus het ons doorschijnen wanneer Isengrim de afstraffing door de vier rammen ondergaat : „*Monachus ille volens credi quandoque fuisse Omne pie suffert dedecus atque silet*” (II, 685 vlg.) ; of ook wanneer hij voor de troon van de koning heen en weer wordt gestoten : *pius ille tacebat, Ad laudem meditans omnia ferre dei* (III, 217 vlg.). De regel zegt toch immers : *Malum pro malo non reddere, iniuriam non facere ; sed et factas patienter sufferre* (Reg. S. Ben. IV, 29-30), en : *Quartus humilitatis gradus est, si in (...) duris et contrariis rebus vel etiam quibuslibet inrogatis iniuriis, tacite conscientia patientiam amplectatur et sustinens non lassescat vel discedat...*¹⁰⁴.

Zelfs de ever past zich aan aan de monnikensfeer die rond Isengrim schijnt te hangen : hij zou de wolf namelijk voor dwaas schelden, ware het niet dat de regel dit verbiedt : „*Insiapiens dici poterat, nisi norma vetaret*”¹⁰⁵.

Het is normaal dat ook daar, waar de intrede van de wolf in het klooster wordt beschreven, zich de gelegenheid voordoet de regel en de gewoonten (V, 453 vlg.) te parodiëren. Zo wordt Isengrim bv. zeer gemakkelijk opgenomen : *Et facile est intrare datum (sed triste reverti)* (V, 449), wat het principe van de regel omkeert : *non ei* (sc. noviter venienti) *facilis tribuatur ingressus*¹⁰⁶.

102. V, 823 ; vgl. Willem van Hirsau, *op. cit.*, I, 5 (Patr. Lat., CL, blz. 940) *de silentio, in quibus officinis sit tenendum*.

103. V, 824 vlg. ; over de tekens vgl. Willem van Hirsau, *op. cit.*, I, 6-25 (Patr. Lat., CL, blz. 940-957), en voor deze passus meer bepaald I, 20 *de signis, quae ad divinum obsequium pertinent*.

104. Reg. S. Ben. VII, 35-36 ; vgl. *ibid.*, 42-43.

105. III, 981 naar Reg. S. Ben. IV, 22 op grond van *Matth.* V, 22 : *qui autem dixerit : Fatue, reus erit gehennae ignis*. In dezelfde aard : V, 947 : *nemo suae socium debet contempnere sortis*, naar Reg. S. Ben. IV, 65 vlg.

106. Reg. S. Ben. LVIII, 1.

Hij is overtuigd dat er in het klooster slechts te eten valt, wat hem doet zeggen : „*Ha miseros homines, quos talis regula terret ! Qui dubitat, dubitet, non revocabor ego. Nunc certe video, quia me deus egerit istuc*” (V, 655 vlg.). Dit alludeert wel op de strenge proef die de postulanten moeten doorstaan om hun vastberadenheid te tonen, en op het voorschrift dat hén geldt : *sicut ait Apostolus, „probate spiritus, si ex Deo sunt”*¹⁰⁷.

Wat de lofrede op Walther van Egmont betreft (V, 459 vlg.), zij bevat in haar beschrijving van deze man menige trek uit het beeld dat de regel van de ideale abt geeft¹⁰⁸. Meer details laten wij terzijde : de tekst heeft niet onmiddellijk een komische uitwerking, en de parodie wordt enkel duidelijk door het sarcasme van de verzen die de lofrede besluiten : *Illius hoc mundus, deus autem cetera novit, Auditis paucis pluribus adde fidem* (V, 495 vlg.).

Tot een duidelijke karikatuur worden de plichten van de abt in de reeds vermelde verzen : „*Abbas noster edax bibulusque ut fratribus alto Nomine, sic stomachi relligione preest, At michi non suffert abbas imitabilis esse, Ergo sequi vetitus moliar ire prior, Abbatem fratresque simul virtute preibo, Si, qui plura vorat, sanc-tior esse potest*” (V, 949 vlg.), woorden van Isengrim die teruggaan op het voorschrift dat de abt het goede moet voorhouden en van het kwade afhouden door woord en daad¹⁰⁹.

Op de vergevensgezindheid van de vader, voorgeschreven door *Reg. S. Ben. LXIV*¹¹⁰, doet de ruïn Corvigarius beroep tegenover de wolf : „... *o parce reo, domine abba ! (...) Qui miser esse potest, miseros mediocriter angat (...) Quisque sui, dum quem corripit, esto memor !*”¹¹¹.

— Andere passages waar de *Ysengrimus* een komisch beeld geeft

107. *Reg. S. Ben. LVIII*, 2 vlg. ; vgl. *ibid.*, Prol., 46-47.

108. Vooral hoofdstuk II van de regel komt in aanmerking : *qualis debeat abbas esse*. Men vergelijkte V, 487 : *se facere affatu medium* met *Reg. S. Ben. III de adhibendis ad consilium fratibus* ; V, 493 : *Personas dirimit meritis, non ponderat ere* met *Reg. S. Ben. II*, 16 : *non ab eo persona in monasterio discernatur. Non unus plus ametur (...) nisi quem in bonis actibus (...) invenerit meliorem* ; V, 494 : *Recta docens, eadem, que docet, ipse gerit* met *Reg. S. Ben. II*, 12 : *omnia bona et sancta factis amplius quam verbis ostendat*.

109. *Reg. S. Ben. II*, 11-13 : *Ergo cum aliquis suscipit nomen abbatis, duplici debet doctrina suis praeesse discipulis...* ; vgl. *ibid.*, 30 : *Meminere debet semper abbas quod est, meminere quod dicitur, et scire, quia, cui plus committitur, plus ab eo exigitur*.

110. 12 : *In ipsa autem correptione prudenter agat, et ne quid nimis, ne dum nimis eradere cupit aeruginem, frangatur vas* ; 13 : *suamque fragilitatem semper suspectus sit...* ; 14 : *prudenter et cum caritate ea (sc. vitia) amputet*.

111. V, 1265 vlg. : *Peccavi, peccasse piget, nec me abnego sontem esse nec excuso...* herinnert aan de plicht van de monnik : *quintus humilitatis gradus est, si (...) mala a se absconse commissa, per humilem confessionem abbatem non celaverit suum* (*Reg. S. Ben. VII*, 44).

van de *Regula* zijn dan nog : V, 510, waar de stroeve Boudewijn van Liesborn volgende raad krijgt : *Largum leta decet facies et lingua suavis, Ne rear iratum dona dedisse michi*, te vergelijken met *Reg. S. Ben. V de oboedientia*, 16 : *quia hilarem datorem diligit Deus*¹¹² ; V, 571 vlg. waar de wolf tot zijn medebroeders zegt : „*Presbiter, ut credo, non optassetis ut essem, Ni dignus tanto noscerer esse gradu*”, naar *Reg. S. Ben. LXII*, 1 : *Si quis abbas sibi praesbyterum vel diaconum ordinari petierit, de suis elegat qui dignus sit sacerdotio fungi*. De regel kan niet de volle instemming van de wolf wegdragen (V, 586) ; toch heeft deze niets tegen het dutje na eten (V, 587 : „*Arguere estivum post prandia nolo soporem*”), dat in *Reg. S. Ben. XLVIII*, 5 wordt voorgeschreven¹¹³. Beeldrijk is de manier waarop wordt gezegd dat de vliegen de herstellende wolf lastig vallen : hij ligt daar, *nimum muscas egrum pietate parantes visere concussis dentibus ire rogans* — een beeld dat gebruik maakt van *Reg. S. Ben. IV*, 16 (*infirmum visitare*, op grond van *Matth. XXV*, 36). Een gelijkaardige plicht, nl. de doden te begraven¹¹⁴, is één van de redenen waarom het zwijn Becca Isengrim een eervolle begrafenis niet zou willen weigeren : „*honestas publica mundi Exequias celebres et sacer ordo petit*” (VII, 450) ; volgens Salaura echter heeft de abt Isengrim in zulke boosheid geleefd, dat hier het voorschrift niet kan gelden : „*Ordinis ergo sacri pereat reverentia, postquam Occubuit, cuius vita nefanda fuit*” (VII, 455 vlg.).

In nauw verband met de parodie van de regel staat natuurlijk het karikaturiseren van de *Consuetudines* der kloosters. Sprekend over het pak slaag dat de vissende Isengrim van de dorpelingen heeft gekregen, stelt Reinaert het voor alsof hij dacht dat de deserterende monnik nu werd teruggehaald en aan een lijfstraf werd onderworpen. De straf die de wolf hier heeft te ondergaan, *vestibus abscissis verberibusque datis* (II, 236), wordt o.m. door Willem van Hirsau¹¹⁵ voorgeschreven (weliswaar voor vergrijpen 'in capitulo') : *Quod si quis inobediens et rebellis (...) fuerit (...), fratres (...) ipsi ultro continuo irruentes comprehendant, et invitum exspoliant, et si videtur priori, licet antea verberatum, iubet acriter virgis caedi*.

Met de verzen V, 615 vlg. („*Qui minus oblato fuerit convictus*

112. Naar *II Cor. IX*, 7 ; vgl. *III*, 894 : *datque libenter eam* (sc. pellem) (?)

113. *Post sexta autem surgentes a mensa pausent in lecta sua cum omni silentio ;* vgl. *ibid.*, *XL*, 2-3 : *tota aestate (...) ad sextam prandeant*.

114. *Reg. S. Ben. IV*, 17 : *mortuum sepelire*.

115. *Op. cit.*, *II*, 7 (Patr. Lat., *CL*, blz. 1047) : *rebellis quomodo tractetur*. *Reg. S. Ben. XXVIII*, 1 is algemener : ... *ut verberum vindicta in eum procedant*.

in alvum Traicere, auriculas cauteriatus eat") wordt een formulering geparodieerd die in de voorschriften herhaaldelijk – en meestal als besluit van een of andere bepaling – voorkomt¹¹⁶. Wie dus bij de nieuwe verordening van de wolf, vijf schapen per dag te eten, te kort schiet, zal aan zijn oren gebrandmerkt worden¹¹⁷.

Op kerkelijke strafbepalingen gaat IV, 879 vlg. terug; de haan, die zich verbonden heeft samen met de andere dieren de bedevaart voort te zetten, vertrouwt de vos niet en vlucht weg: *Ieiunare minus rupto pro federe gallum Terret, quam certa morte carere iuvat*. De strafmaat voor iemand die zijn woord verbreekt 'pro vita redimenda' geeft Regino van Prüm als volgt: *3 quadragesimas, alii iudicant 3 annos, unum ex his in pane et aqua, poeniteat*¹¹⁸.

Parodie op de kloosterinstellingen is ook een deel der boertige beschrijving van de chaos die ontstaat, wanneer de broeders door hun sissen Isengrim willen tot zwijgen brengen, en aldus als het ware een storm doen losbreken (V, 821 vlg.). Wanneer men namelijk de klokken gaat luiden¹¹⁹, gebeurt ook dit volgens de voorschriften bij storm: *Statim duo signa maxima pulsantur, quousque instantia tanti periculi transisse videatur*¹²⁰.

Maar er zijn nog meer gewoonten en rituelen die Nivardus stof tot parodie hebben geboden.

Spottend meldt Reinaert de vissende wolf dat een priester onder begeleiding van het volk in aantocht is, met kruisen, een boek en relikwieën, om Isengrim's verwaarloosde kruin wat bij te werken (I, 855 vlg.). Met leedvermaak wordt hem aldus een pak slaag beloofd, voorgesteld onder de vorm van een zegening: „*Tunc vere, quia plena dei sit copia, dices, Cum benedicta tuum sparserit unda caput*”¹²¹.

116. Zo bv. *Reg. S. Ben. XXXII, 4-5: Si quis (...) tractaverit, corripitur. Si non emendaverit, disciplinae regulari subiaceat; LI, 3: quod si aliter fecerit, excommunicatur; LXII, 10; LXXI, 9: si contumax fuerit, de monasterio expellatur.*

117. V, 917: ... *hic caput est, quod cras intrabit in archam* (de straf voor de wolf die zich bedrinkt in de wijnkelder) alludeert op de kloosterkerker; vgl. Willem van Hirsau, *op. cit.*, II, 7: *carcer est talis in quem cum scala descenditur, nec ostium, nec fenestram habet; 8: de Bogis* (Patr. Lat., CL, blz. 1047).

118. Regino, *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* (ed. F. Wasserschleben, 1840), II, 338; vgl. Voigt, *op. cit.*, blz. 248.

119. V, 855 vlg.: *Te deum rapitur, clanga ilico bombilat ingens, Et maior tonitrus altera more molit*, wat door de wolf weer als teken voor etenstijd wordt begrepen.

120. Willem van Hirsau, *op. cit.*, II, 35 (Patr. Lat., CL, blz. 1093).

121. I, 855 vlg.; vgl. Willem van Hirsau, *op. cit.*, I, 2 (Patr. Lat., CL, blz. 934): *Hoc ordine eadem tonsura agitur (...) Deinde aqua benedicta eos aspergit et tondet...* Aan de kruinschering, telkens symbool van een of andere mishandeling van de wolf, wordt ook herinnerd in II, 33 vlg., waar Aldrada zegt: „*Ne crebro indigeat tonsore corona recrescens, Rado tibi pariter colla caputque semel*”, en in V, 1225 vlg. (gesproken door Corvigarius): „*Rapta cuculla tibi est, nimiumque corona recrevit, Te species fratrem nulla fuisse docet. Truncandas submitte comas, redolabo coronam*”.

Aan het kloosterleven is verder het overdrachtelijk gebruik der verschillende *horae* ontleend. Zich aanpassend aan de terminologie waarmee de wolf als monnik wel best moet vertrouwd zijn, stelt de ezels Carcophas de hofdag voor als een dag in het klooster. „De priem”, aldus de ezels tot Isengrim, „hebt gij vandaag reeds mooi gezongen” (III, 705), hiermee doelend op de episode waar de wolf zich uitgaf voor geneesheer (III, 93-274); „maar er is nog een hele reeks getijden te zingen; maak het kort en sta uw vacht af: zo worden zij alle ineens gezongen” (III, 711-712). Het thema verder uitwerkend zegt de beer die zopas Isengrim heeft gevild: „... *comites, hec lectio lecta est, Nunc melius, cui non complacet ista, legat, (...) Carcophas, quid ais? Videor legisse venuste?...*” (III, 963 vlg.), waarop de ezels antwoordt: „*peream, nisi legeris apte, Hactenus et placide sustinet ille legi; Legeris ulterius...*”¹²². Een gelijkaardig gebruik van het officie maken de verzen IV, 557 vlg., bij het bezoek van Isengrim in de bedevaardershut. Berfried maant de wolf, die tussen de deur geklemd zit, aan te vertrekken: hij kan nog juist op tijd terug in het klooster zijn voor de completen¹²³. In feite laat men hem natuurlijk niet gaan, wat meebrengt dat hij hoogstens nog de metten van de volgende dag zal kunnen bijwonen (IV, 658). De vos is echter van mening dat het pijnlijke afscheid dat zij hem bereid hebben, reeds voldoet aan de eisen van een nachtofficie met daaropvolgende metten (IV, 679 vlg.). Daarop gaat dan weer de wolf in: volgens hem hebben Reinaert en zijn zeven gezellen elk een les van de *Vigiliae nocturnae* gelezen, d.w.z. elk heeft het zijne bijgedragen tot de pijniging van de wolf. Alleen tegen acht is Isengrim niet in staat telkens het *Responsorium* op zich te nemen. Hij meent dat nog beter aan de regel moet worden voldaan: de negende en volgende lezingen, met de aansluitende *Laudes matutinae* zullen hij en zijn gezellen bij dageraad voor hun rekening nemen (IV, 683 vlg.): bedoeld is hiermee de wraakneming der wolvenbende in IV, 739 vlg.¹²⁴.

In de bisschoppelijke waardigheid en haar attributen heeft Nivardus eveneens mogelijkheden tot karikatuur gezien. De uit de handen van de dorpingen vluchtende wolf wordt

122. III, 969 vlg. De dichter maakt hier gebruik van de dubbelzinnigheid van *legere*: voorlezen en verzamelen, plukken.

123. IV, 557. Isengrim's zuchten en grommen wordt eerst geïnterpreteerd als een gezongen mis (IV, 586), dan als een theologische voordracht (IV, 592), tenslotte als een biecht, die eindigt met de absolutie (IV, 609), waarop Berfried een gemoduleerd *Amen* antwoordt: een stoot met de drie verschillend klinkende horens van zijn gewei (IV, 611).

124. Hier zij ook herinnerd aan de reeds hoger vermelde scène in het klooster, waar het nachtofficie ontaardt omdat Isengrim, wien het tiende *Responsorium* was opgedragen, het hele *opus Dei* van de Regel slechts beschouwt als eten en drinken, en dan ook alle tekens in die zin begrijpt: V, 629 vlg.

voorgesteld als een plichtvergeten prelaat die in zijn haast om weg te komen er niet aan denkt aflaten te verlenen, nieuwe dogma's uit te vaardigen, schuldigen te excommuniceren of te absolveren. Hij gebiedt niet eens de vrouw die voor hem ligt uitgestrekt, op te staan (Aldrada die door het geweld van haar bijlslagen neergevallen was), hernieuwt geen verwaarloosde geboden en schaft al te strenge niet af. Hij geeft geen verordeningen, en looft het goede niet¹²⁵. Hij sterkt noch zegent de menigte, neemt zich geen geleide, en wil zelfs niet de tijd van één *benedicite* nog blijven; hij ziet er van af een korte psalm na de nuttiging te bidden, dankt God noch het volk¹²⁶. Kortom, hij vergeet zijn hele bisschoppelijke plicht: „mij verwondert het”, zegt de auteur, „dat een bisschop aldus weggaat”¹²⁷.

De scène waar Isengrim wordt beroofd van zijn vacht geeft aanleiding tot de voorstelling van de wolf in liturgische gewaden. Zo stroopt de beer hem de schouderdoek af, die in de liturgie *amictus* (of *ephor*) wordt genoemd: *Grandevi iuvenis restrofat ursus ephor*¹²⁸; of, zoals het elders wordt gezegd, hij ontdoet hem van de *tunica*¹²⁹. Het restje huid op zijn kop wordt, in dezelfde stijl, de mijter (III, 991: „*Detrahe (...) mitram*”; III, 1000: „*Ampla ad utrasque aures infula tendit adhuc*”) of de *tiara* (III, 1006: *rapta tyara*)¹³⁰.

Aan Isengrim's bisschoppelijke waardigheid herinnert ook de herhaaldelijk voorkomende liturgische groetformule *Pax vobis*¹³¹, die, naar het Evangelie (*Ioh. XX, 19; 21; Luc. XXIV, 36*), door de bisschop tijdens de H. Mis wordt gebruikt¹³².

Parodie van enkele bijzonderheden der bisschopswijding zelf zijn de verzen V, 1041 en volgende. De wolf heeft zijn kandidatuur voor het bisschopsambt gesteld: „*Antistes fieri sperans (...) devoro, predor, bio*” (V, 1013 vlg.); maar de monniken reageren

125. Dit alles alludeert op opdrachten van de bisschop tijdens voorbereidingsmis en preek.

126. Allusies op Communie en slotceremonie.

127. II, 136-150. Op welke onderdelen van de ambtsplechten tijdens de *Missa pontificalis* deze verscheidene verzen teruggaan, verklaart Voigt, *op. cit.*, blz. 82 vlg. in detail.

128. III, 952; vgl. Voigt, *op. cit.*, blz. 179.

129. III, 976: *Scit iuvenem papam detunicare probe*. Hetzelfde liturgische gewaad is, naar Voigt, *op. cit.*, blz. 184, ook bedoeld in III, 1029 (*Quam poderis bisincta rubet*), maar dan voor het bloedrode vlees van de wolf; vgl. III, 1091.

130. Reeds in „*Aegrum fama fuit...*”, 65: „*Quis dedit, urse pater, capite hanc gestare tyaram?*”.

131. Vgl. VI, 56; IV, 714, VII, 13 (*pax tibi*).

132. Vgl. Voigt, *op. cit.*, blz. 201 vlg. Gelijkwaardig: „*Benedicite*” (bv. II, 329; IV, 141), de groet die Isengrim gebruikt sinds hij kloosterling is, en het normale *vale* dus niet meer past (V, 451 vlg.: *Dat commune 'vale', nondum 'benedicite' doctus Dicere fraterne, discere cepit ibi*).

niet zoals hij het had gewild: de gegeerde wijding wordt voor Isengrim de zoveelste afranseling. De zalving van het hoofd gebeurt door een eerste broeder, die een kistje met vlooien uitschudt in de oren van de wijdeling (V, 1051 vlg.), waarbij de normale formule wordt vervangen door: „*Hoc aspergo sacri caput (...) semine olivi, Deficit uncturus tempora sacra liquor; Sanctius est semen, vita est in semine, transit In cerebrum saltu sanctificante vigor*”¹³³.

Een volgende brengt de mijter aan: in feite een aarden pot vol hooi, waarmee op Isengrim's hoofd wordt geslagen (V, 1057 vlg.). Ook daarbij hoort een formule¹³⁴. Een derde komt met een stola, waarmee het in bijzondere gevallen verleende pallium is bedoeld, aandraven (V, 1074 vlg.): in werkelijkheid een stuk van een gareel dat Isengrim om de nek wordt geslagen.

De wijdingsceremonie besluit hier dan de abt door slagen met een molensteen, die de gaven der gelovigen aan de nieuwgewijde moeten symboliseren¹³⁵.

Tot zover de ritus van de bisschopswijding. Ook, maar minder uitgebreid, wordt nog van een andere ritus gebruik gemaakt, nl. die waarbij de relieken van heiligen in een schrijn worden gezet. Gezien Isengrim zijn heiligheid reeds tijdens zijn leven heeft bezeten, zal hij levend in een schrijn, in casu de maag van Salaura en de andere zwijnen, worden ondergebracht (VII, 385 vlg.). Het is trouwens te vermelden dat de wolf, die rust in 66 zwijnenmagen, ook een humoristisch grafschrift krijgt, en wel: *Vnum pontificem satis unum claudere marmor Sueverat. Ex merito quisque notandus erit. Vndecies senis iacet Ysengrimus in urnis. Virtutum turbam multa sepulcra notant. Nono Idus Iunias exortu veris is inter Cluniacum et Sancti festa Iohannis obit*¹³⁶.

Wij hebben reeds gewezen op de humoristische weergave in grote trekken van de *Missa Pontificalis*. Ook in Boek VII wordt

133. V, 1053 vlg. Vgl. bij de zalving: *Hoc, Domine, copiose in eius caput influat; hoc in oris subiecta decurrat (...) ut tui spiritus virtus et interiora eius repleat.* (Vgl. C. Vogel - R. Elze, *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*, Città del Vaticano 1963, I, blz. 218).

134. De formule: „*Sume (...) alme pater! (...)*” (V, 1060 vlg.) vertoont geen gelijkenis met het gebed bij het opzetten van de mijter, herinnert wel enigszins aan het gebruikelijke „*Accipe baculum*”, „*Accipe anulum*” (vgl. C. Vogel - R. Elze, *op. cit.*, I blz. 222 vlg.).

135. V, 1077 vlg. De beschrijving van Isengrim's tuchtiging gaat dan over naar een ander beeld, nl. dat van de ziekenverpleger.

136. VII, 417 vlg. Hier is te verwijzen naar het gedicht van Sedulius Scottus 'De quodam verbece a cane discerpto' (*Carmina* II, 41, MGH., Poet. III, blz. 204-207), waar de ram een humoristisch grafschrift krijgt. De wolf heeft ook in de *Ecbasis capitivi*, 1166-1170, een epitaphium dat bovendien de bijbelse stijl schijnt te parodiëren: *Ve qui predaris, quoniam predaberis ipse!* ... (vgl. P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 167).

van de mis gebruik gemaakt¹³⁷. Het gaat dan weer om een geliefkoosd procédé van Nivardus, nl. de voorstelling van Isengrim's mishandelingen onder de vorm van een gewijde handeling. Bij zijn mis-parodie is onze dichter nochtans veel minder brutaal dan de latere vaganten, die deze dienst overplantten naar hun wereld van kroegen, teerlingspel en drank. Ook volgt Nivardus het schema der liturgische teksten en handelingen niet, zoals zij, op de voet, maar houdt het bij meer algemene gelijkenissen¹³⁸.

Wij geloven dat het verloop van deze episode niet beter kan worden weergegeven dan door de nota's van Voigt, die wij hier dan ook vrij volgen.

Isengrim ontmoet Salaura (zijn meter), en wil haar de vredeskus geven¹³⁹. Zij weigert, vermits zij van oordeel is dat een vredeskus pas wordt gegeven na de consecratie¹⁴⁰, en dus eerst het voorafgaande gedeelte van de mis moet worden gebeden; daarvoor is het nog te vroeg gezien men nog niet eens voor de priem heeft geluid (VII, 33). Daarop antwoordt de wolf dat het hem niet is toegestaan mis te lezen, omwille van het verlies van een poot¹⁴¹. Salaura, hoogste abdis der orde van de zwijnen, behoudt zich het recht voor zelf op tijd en stond die mis op te dragen (VII, 39 vlg.). Isengrim van zijn kant hecht aan de kloosterklok geen belang: zijn maag heeft reeds lang het uur geslagen (VII, 49 vlg.); ook is hij, ditmaal in overeenstemming met de voorschriften, nog nuchter (VII, 72), zodat niets in de weg staat. De abdis verklaart zich dan tenslotte bereid, maar wil nog het koor oproepen (VII, 88 vlg.). Daartoe verzoekt zij Isengrim haar in het oor te bijten, waarop zij de stem verheft¹⁴². Eerst, zo meent de wolf, voor het *Intro-*

137. Naast deze meer uitgebreide passages zijn ook volgende allusies te vermelden. Het feit dat de wolf de hesp alleen heeft verslonden, wordt als volgt uitgedrukt: *Pax est et requies de toto facta bacone* (I, 365), wat natuurlijk teruggaat op het *Requiescat in pace* der dodenmis. In I, 1001 vlg. wordt herinnerd aan de wolf die voor de schapen mis leest. II, 121 (*Illa genu nondum clamante diacone flectens*) laat de vallende Aldrada knielen vóór de diaken het *'flectamus genua'* heeft gezongen (vgl. *Carmina Burana*, 176 bij P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 144 vlg.).

138. Over de mis-parodieën vgl. o.m. het *Officium lusorum* (s. XIII) in de *Carmina Burana* (189), de *Missa de potatoribus* e.a. bij P. Lehmann, *op. cit.*, blz. 233 vlg. (blz. 145 vlg.: „die Superlative der Kneipliteratur”).

139. VII, 26 = haar verscheuren; vgl. de *Missa de potatoribus* in de Cod. Harl. 913: *non cantatur Sanctus, nec Agnus Dei, sed pax detur cum gladiis et fustibus*.

140. Na de woorden *'Pax Domini sit semper vobiscum'*, waarna de aanwezigen de vredeskus wisselden.

141. VII, 37. Parodiëert de verordening dat gebrekkigen het priesterambt niet kunnen waarnemen; vgl. Regino, *op. cit.*, I, 424.

142. VII, 111 vlg. brengen dan nog de voorstelling van een muzikaal geschoolde meerstemmige zwijnentrop, met vier voorzangers (van wie Baltero bij kerkwijdingen een *'Cunctipotens'* en bij grote feesten het *'Alleluia'* moet zingen), een koor en een begeleidende gemeente.

tus (VII, 100), dan bij een tweede neep voor *Kyrie* en *Gloria*¹⁴³. Op Salaura's roepen komt de bende zwijnen schreeuwend en razend aangestormd, wat de wolf voor het invallende koor houdt (VII, 159 vlg.). Salaura denkt er anders over. Voor haar waren haar kreten niets anders dan gelui waarmee de wolf-klokkenluider de gemeente samenriep. Wanneer Isengrim uit schrik voor de naderende troep haar oor (het klokzeel) loslaat, maant zij hem aan nog maar eens te luiden, opdat de gelovigen niet op hun stappen zouden terugkeren (VII, 155 vlg.). Het geschreeuw en geknor der zwijnen zijn nog geen koorzang, maar het stille *Confiteor* dat de mis voorafgaat (VII, 165 vlg.). Daarop krijgt de wolf de eerste beet van Cono. Isengrim verwijt hem die „vredeskus”, en eist als oudste het recht op zelf de eerste kus te geven (VII, 169 vlg.). Cono, nu ervan op de hoogte gebracht dat hier een mis wordt opgedragen, gaat dan maar verder met het epistel¹⁴⁴, een tweede beet (VII, 189). Allen worden dan uitgenodigd samen het *Graduale* te zingen, een gemeenschappelijke aanval op de wolf (VII, 193 vlg.). Tot hier gaat de parodiërende behandeling van de mis. Alleen de woorden van Salaura tot de als in gebedshouding neerliggende wolf¹⁴⁵ roepen nog het beeld op van het Canongebed voor de levenden¹⁴⁶.

Ook op het kerkelijke leven geïnspireerd is de kleurrijke passage waar de vos de haan van de dorpspastoor Bovo gaat stelen (I, 735 vlg.). Deze laatste is juist de processie rond de kerk, zoals die op Paaszondag wordt gehouden, aan het leiden. Niet dat het nu precies Pasen is, maar Bovo houdt zich gemakshalve aan dit éne processionale voor alle zondagen van het jaar. Zo komt het dan ook dat hij Venantius Fortunatus' hymne voorzingt: „*Salve, festa dies, toto venerabilis aevo, Qua deus infernum vicit et astra tenet*”¹⁴⁷, waarop de gemeente dan het *Kyrie eleison* antwoordt.

143. Aldus moet men zich, met Voigt, de onderverdeling wel voorstellen.

144. Wat de wolf voorheen verkeerdelijk voor een deel der voorbereidingsmis (*Introitus-Gloria*) hield, wordt niet meer herhaald.

145. VII, 282 vlg. *Obsecro pro me etiam, domine abba, precare, merebor, Mairine veteris queso memento iue!* – Vgl. het Canongebed: *Memento, Domine, famulorum famularumque tuarum*, waarbij de namen worden ingelast.

146. Over de manier waarop Isengrim aan zijn einde komt laat de dichter de wolf zelf zeggen: „*Mors Mahamet patienda michi est!*” (VII, 295). Het is wel duidelijk dat hier de dood van Mohammed is bedoeld, zoals die wordt beschreven door Hildebert van Le Mans (?) in zijn *Historia de Mabumete*: Mohammed wordt er, na een aanval van epilepsie, door een troep varkens verscheurd (Patr. Lat., CLXXI, blz. 1363). Het is echter niet klaar of Nivardus hiermee enige speciale bedoeling heeft gehad. In de richting van parodie wijzen misschien wel de verzen VII, 437 vlg.: *Taliter interiit miser Ysengrimus; ego autem Vi notam scripsi, credulus esto legens!* (Ook is hier te wijzen op het reeds vermelde gedicht van Sedulius Scottus, waar de ram door honden wordt verscheurd).

147. De tekst bij F. J. E. Raby, *A History of Christian-Latin Poetry*, Oxford 1953, blz. 93, naar *Anal. Hymn.* I, blz. 79.

Is het normaal dat de gelovigen dit laatste verbasteren tot 'kyri ole' (I, 742), het is pas bij het zien van de vluchtende Reinaert dat Bovo de zang in de keel blijft steken, en hij op het ritme van de hymne de klacht uit : „*Ve tibi, mesta dies ! Ve tibi, mesta dies, toto miserabilis evo, Qua letus spolio raptor ad antra redit !*”¹⁴⁸. En hij treurt om het feit dat de bisschop hem niet – wegens plichtsverzuim – het mislezen heeft verboden : dan had hij beter over zijn haan kunnen waken.

De vervorming van liturgische termen en formules komt meer voor. Om de in het ijs gevangen wolf duidelijk te maken dat hij op hem niet wil wachten, zegt Reinaert : „(Eerder dan ik wacht) *fient duo sabbata, Renuis et Albis*” (I, 919).

Het is niet klaar wat de dichter met *Renuis* en *Albis* bedoelt. J. Grimm¹⁴⁹ ziet er een vermenging in van plaats- en tijdsbepaling, zoals men die ook elders in de *Ysengrimus* ontmoet¹⁵⁰. J. Van Mierlo¹⁵¹ spreekt van „twee zondagen na Pasen, met geradbraakt Latijn van het introïtus, waarnaar de zondagen werden genoemd”, maar geeft geen nauwkeurige aanduidingen. *Albis* schijnt ons niet geïnspireerd door het introïtus, maar wel door de algemene Latijnse benaming van Beloken Pasen, nl. *Dominica in Albis*. *Renuis* (of misschien beter *Remis*, zoals hs. E leest ?) zou kunnen de vervorming zijn van (*Dominica in*) *Ramis*, Palmzondag.

Vooraf de volkswrouw Aldrada schijnt niet zeer orthodox met de liturgie en de heiligennamen om te springen. Haar 'canon plebeius' (II, 60) omvat : de heilige *Excelsis*, de zoon van God, met zijn vrouw *Osanna*¹⁵² ; de heilige *Anna*, dochter van Phanuel en moeder van Maria¹⁵³ ; de heilige *Alleluia*, moeder van de engel Michael en vrouw van Petrus ; de heilige *Helpvara*, die normaal wel Hildewara zal heten ; de heilige *Noburgis*, de door het volk vereerde dochter van Pepijn van Herstal ; de heilige *Brigida* ; de heilige *Celebrant*, die Petrus te Rome installeerde¹⁵⁴ ; en tenslotte

148. Dezelfde hymne in de *Ecbasis captivi*, 977 vlg. : „*Salve festa dies, quam credens magnificat plebs !*” *Hoc post oedecolon grecissant Kirrie eleison*. – Niet aan een bepaalde lofzang, maar aan de toon der hymnen in het algemeen herinneren ook V, 1044 vlg., die de wolf zijn bisschopswijding aankondigen : „... *hora beata venit ! Hora beata venit, qua consecraberet presul, Festus adest nobis iste tibi que dies*”. Vgl. ook de manier waarop in VI, 56 vlg. de wolf zich aanmeldt bij de ram en diens kroost : „... *hic bonus hospes adest, Quem totiens optastis, adest, procedite leti !*”

149. *Reinh. Fuchs*, blz. XCII.

150. Bv. III, 688 : *inter pascha Remisque* ; VII, 421 vlg. : *inter Cluniacum et sancti festa Iobannis*.

151. *Isengrimus vertaald*, blz. 39.

152. Gaat terug op het *Trisagion* : „*Sanctus, sanctus, sanctus... hosanna in excelsis*”, en de evangelietekst *Matth. XXI, 9* : *Hosanna filio David*.

153. Verwarring van de moeder der H. Maagd en de profetes Anna.

154. Ontstaan uit de slotwoorden van de prelatie : *Socia exultatione concelebrant*.

de heilige *Pharaïlde*, rond wie de sage van Herodias wordt verweven¹⁵⁵.

Na de aanroeping van deze al of niet bestaande heiligen gaat Aldrada over tot het gebed. Zij bidt tweemaal het „*Pater nuster*” en het „*Credinde*” (*Credo in deum*), zegt vijf maal „*Dei paces*” (*Da pacem*), en vier maal het „*Miserele*”; dan volgt „*Oratrus fratrus*” (*Orate fratres*), „*Paz vobas*” (*Pax vobis*) en „*Deugracis*” (*Deo gratias*), alle gebeden die zij uit de mis kent (II, 97 vlg.).

Maar ook Isengrim schijnt moeilijkheden te hebben met het Latijn. Na zijn intrede in het klooster tot het priesterambt toegelaten en als herder over de schapen aangesteld, moet hij „*Dominus vobiscum*” leren zeggen. In plaats daarvan zegt hij steeds: „*cominus ovis cum*”; een sterk germaans accent doet het *cum* klinken als „kom” (*veni*), zodat de schapen 'van de Schelde', die geen Latijn kennen, hem goed verstaan. Ook het „*Amen*” kan of wil hij niet geleerd krijgen: hij spreekt het steeds als „*agne*” uit (V, 547 vlg.; 559).

Het gaat nochtans niet steeds om verbasteringen. Een ander humoristisch gebruik van gebedsformules vindt men bv. in I, 927 vlg. Bij het naderen der dorpelingen weigert de vos Isengrim uit het ijs te bevrijden, maar laat niet na hem eerst nog de les te lezen. Hij neemt dan afscheid met de woorden: „*Quod lecturus eram, legi, tibi mando 'tu autem', Lectio perlecta est, dic, domine abba, 'tu au'*” (de laatste lettergreep kan hij niet meer uitspreken, omdat hij moet vluchten voor de naderende dorpers). Hier wordt gebruik gemaakt van de gewoonte in de kloosters, dat de lector, na voorlezing uit de profeten, sloot met de formule „*Tu autem, Domine, miserere nostri*”¹⁵⁶. Hoewel de vos normaal zelf deze formules had moeten zeggen, laat hij dit over aan Isengrim die, met het oog op wat hem te wachten staat, meer redenen heeft ze te bidden.

Bij zijn afranseling door Bovo en diens parochianen wordt het voorgesteld alsof de wolf de spijzen die hem worden voorgeschoteld (voor de zoveelste maal zijn weer slagen bedoeld) zegent met het gebruikelijke *Benedicite*¹⁵⁷: „*Abbas ipse fuit, benedicite ruminat illud, Quod solet astantes sanctificare cibos*” (I, 1029 vlg.). In het klooster had Isengrim dit inderdaad gedaan: in de mening dat tijdens het nachtofficie eindelijk het teken voor etenstijd is gegeven, zegent hij zelf reeds ongeduldig de spijzen („*Benedicite mul-*

155. I, 61 vlg.; voor meer details vgl. Voigt, *op. cit.*, blz. 75 vlg.

156. Vgl. Willem Van Hirsau, *op. cit.*, I, 80 (Patr. Lat., CL, blz. 1007).

157. Het *Benedicite* eveneens als 'inzegening' van een slag in I, 1041 vlg.: *Presbiter assiliens crispit benedicite longum (...) gravi tundi cava iimpora libro*, en voor de stoot zelf in IV, 627: *cervus pulsans benedicite*.

tum", V, 835), en voegt er zelfs een gebed aan toe: „*Sanctificet potum atque cibus, qui fecit utrumque, Augeat et larga munus utrumque manu!*” (V, 837 vlg.). Dit gebed klinkt als een trouwe weergave, waartegenover dan de volgende verdraaiing staat, die het pak slaag moet inzegenen dat Isengrim van de bedevaarders incasseert (IV, 633 vlg.): „... *Satanas hec pocula magnus Sanctificet famulo multiplicetque suo*”¹⁵⁸.

Op zegeningsformules gaat tenslotte ook nog IV, 630 terug: „*Accipe quesitam, sancte heremita, crucem!*”. Het zijn woorden van de bok, die als één der bedevaarders de wolf het gelofte-kruis der pelgrims¹⁵⁹ geeft bij wijze van een aantal stoten. De formule herinnert aan die waarmee aan de kruisvaarders (die tenslotte gewapende bedevaarders waren) het kruis-insigne werd overhandigd: *Accipe signum crucis...*¹⁶⁰.

Dit onderzoek van de parodiërende elementen in de *Ysengrimus* is vrij omvangrijk uitgevallen. Veel omvangrijker dan men bij een eerste contact met dit gedicht kan vermoeden. Misschien geven wij de indruk hier of daar te veel aan speciale bedoelingen bij Nivardus te geloven. Aan de andere kant zijn wij er van overtuigd dat een deel van zijn intenties ons ontgaat. De *Ysengrimus* is geen gewoon dierenverhaal. Zijn auteur zag in het genre de beste mogelijkheid om zijn eerste en voornaamste opzet, nl. de kritiek, vorm te geven.

Dit gedicht onderscheidt zich sterk van de normale dierenfabel, „infolge seiner alles beherrschenden gesellschaftskritischen Ten-

158. Vgl. bv. bij A. Franz, *Kirchl. Ben.*, I, blz. 284 de wijnzegen (*multiplica super servos tuos misericordiam tuam (...), et benedicere et sanctificare dignare hanc creaturam vini, quam ad substantiam servorum tuorum tribuisti*; vgl. ook de gebedsparodieën bij P. Lehmann, *op. cit.*, index.

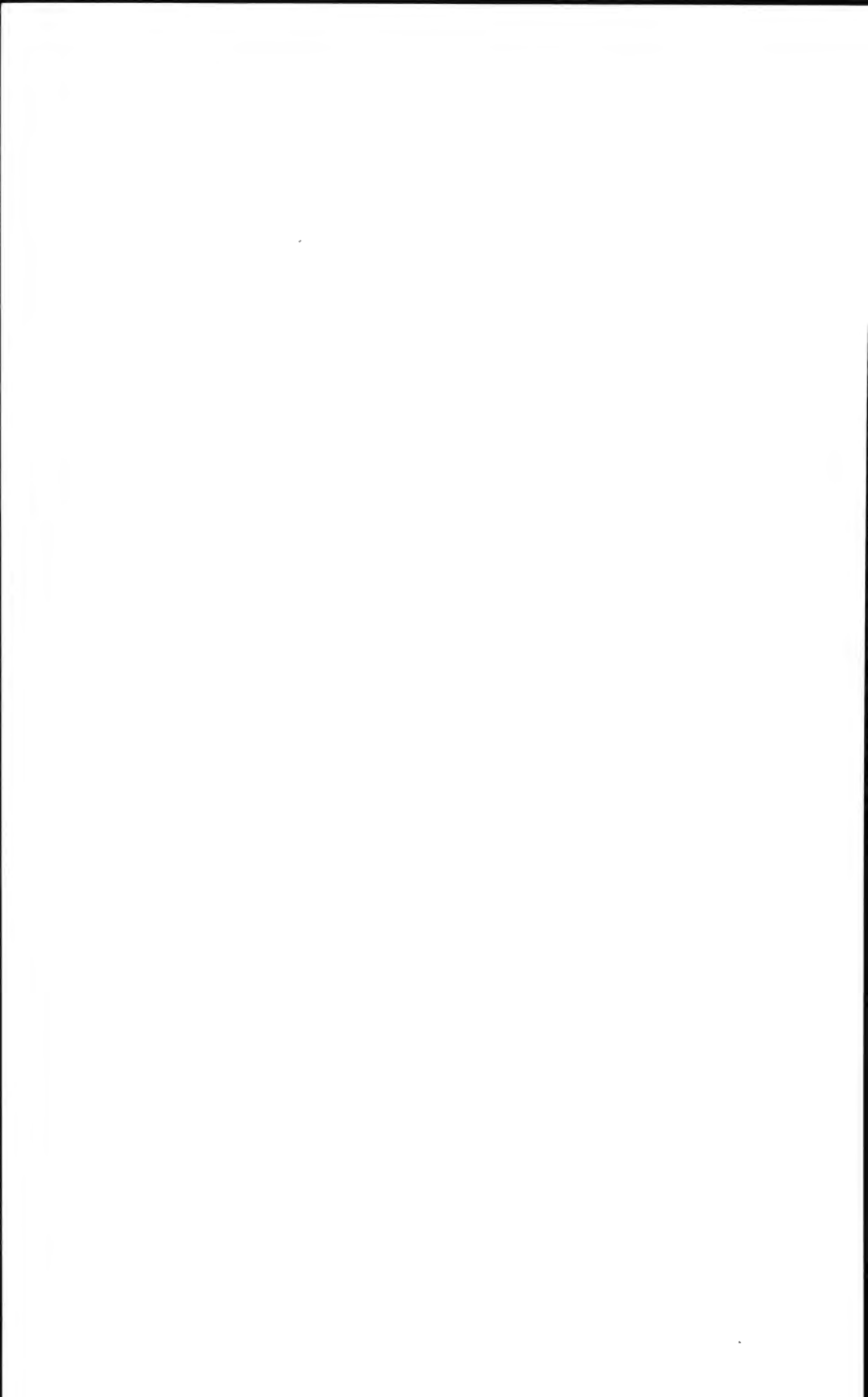
159. De wolf zelf had er om gevraagd: IV, 164: „*Da michi votivam, compater hirce, crucem!*”.

160. Vgl. A. Franz, *Kirchl. Ben.*, II, blz. 305. Gelijkaardig: IV, 907 vlg., waar de vos Sprotinus ertoe aanzet de bedevaart te voleinden: „*Nunc, nostri dum cura deum movet, accipe peram Cum baculo, et sacrum perficiamus iter!*”, te vergelijken met bv. A. Franz, *Kirchl. Ben.*, II, blz. 279 vlg.: „*accipe hanc peram; (...) accipe et hunc baculum*”. De door Franz medegegeelde formules komen alleszins uit jongere bronnen, maar kunnen wel als algemeen gelden. — Vgl. ook I, 754 vlg., waar de dorpspastoor zijn gemeente oproept om de vos te achtervolgen („*O proceres, accelerate, probi! Me quicumque volunt pro se meruisse precari, Et qui fida michi corda deoque gerunt!*”), en de dorpelingen uitrukken met wapens van alle slag, waaronder niet het minst kruisen en andere heilige voorwerpen. Of dit alles wil herinneren aan de kruisvaarders die de grote tocht aanpaktten ‘in remissionem peccatorum’, is niet uit te maken (vgl. Robertus Monachus, *Historia Hierosolymitana* (Recueil des Historiens des Croisades, Hist. occid., III, blz. 729B): *Arripite igitur viam hanc in remissionem peccatorum vestrorum*). — Aan de pelgrimsgewoonten herinnert ook het feit dat Reinaert zich in III, 313 vlg. een aantal oude schoenen om de hals hangt om daarmee in III, 379 vlg. te bewijzen dat hij naar Salerno is gereisd. Vgl. het gedicht „*Aegrum fama fuit!*”, 37 vlg.

denz, der dadurch bedingten allzu starken Vermenschlichung der Tiere" ¹⁶¹. Daarin ligt o.i. precies ook de reden waarom men niet licht zal overdrijven bij het zoeken naar achtergronden in dit werk. Uiteraard speelt hierbij de parodie een voorname rol; zij weze satirisch of onderhoudend, zij plaatst ons terug in het leven van de tijd waarin zij ontstond.

Wanneer zij tot het begrijpen en de appreciatie van Nivardus' *Ysengrimus* iets hebben bijgedragen, dan hebben deze aantekeningen hun doel bereikt.

161. Zo drukt het W. Foerste uit in zijn nawoord, in: *Isengrimus. Das flämische Tierepos aus dem Lateinischen verdeutscht* von A. Schönfelder, Niederdeutsche Studien herausg. von W. Foerste, Band 3, Münster-Köln 1955, blz. 157.

Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde *

De Middeleeuwen

door

Dr. A. VAN ELSLANDER

Het zou ongetwijfeld aanbeveling verdienen het periodiseringsprobleem in de Nederlandse letterkunde in het bredere kader van de algemene geschiedenis te situeren, maar daartoe ontbreekt mij zowel de tijd als de bevoegdheid. Het ligt evenmin in mijn bedoeling – en dat werd mij gelukkig ook niet gevraagd – het probleem van de periodisering van het speculatieve plan te benaderen. Ik zal maar onmiddellijk bekennen dat ik onvoldoende vertrouwd ben met de uitgebreide literatuur over wat Wellek en Warren „theoretical discussions of periodisation”¹ hebben genoemd en zal dus maar blijven op het domein van wat we gemakshalve de concrete feiten zullen noemen en, zoals de afspraak was, bij wijze van inleiding op een bredere discussie, een en ander meedelen over de mij toegewezen periode, nl. die van de Middeleeuwen, d.i. het verloop van onze letteren van Veldeke af – of laten we liever zeggen van het midden van de twaalfde eeuw, want het oeuvre van Veldeke is zeker niet te beschouwen als een begin, en zijn invloed heeft zich ook (en wellicht vooral) in oostelijke richting en dus buiten ons eigenlijke taalgebied laten gelden – tot en met Anna Bijns, die nog niet zo lang geleden werd gekarakteriseerd als „een laatste verdedigster van de Middeleeuwse, laat-Middeleeuwse geest”², die na de Beeldenstorm (1566) definitief tot het verleden gaat behoren.

Het gaat hier dus om een tijdvak dat meer dan vier volle eeuwen

* Dit is de titel van het colloquium, dat op de Algemene Vergadering van de Koninklijke Zuidnederlandse Mij van 14 maart 1965 werd gehouden. Inleiders waren achtereenvolgens: Dr. A. van Elslander, Dr. José Aerts en Dr. J. Weisgerber. Dr. José Aerts heeft zijn tekst voor een volgende aflevering voorbehouden.

1. René Wellek en Austin Warren, *Theory of Literature*, New York, 1956, p. 343-344.

2. Lode Roose, *Anna Bijns. Een rederijkster uit de hervormingstijd*, Gent, 1963 (K.V.A. Vide reeks, nr. 93), p. 341.

omvat : dat is juist de helft van de hele „ontwikkelingsgang” van onze letterkunde. Deze eenvoudige constatering kan op het eerste gezicht een zekere bevreemding wekken : de Middeleeuwse periode de (eerste) helft van het gehele verloop. Dat komt, omdat ook in de uitvoerigste overzichten, waar onze Middeleeuwse letterkunde zeker niet verwaarloosd wordt, slechts ongeveer een vierde van de omvang wordt gewijd aan de geschiedenis van onze literatuur van het midden van de twaalfde tot het midden van de zestiende eeuw. Een typisch voorbeeld is het bekende en overigens voortreffelijke handboek van Knuvelder : het eerste van de vier delen behandelt bovengenoemd tijdvak³. Bij de meer beknopte overzichten is de verhouding voor de Middeleeuwen zelfs nog ongunstiger : bijv. de bekende *Schets* van De Vooy-Stuiveling⁴, waar de Middeleeuwen in een twintigtal bladzijden worden afgehandeld, nog geen twaalfde van het geheel. Nu weten we wel dat, wat we thans als onze Middelnederlandse letterkunde beschouwen, slechts de dikwijls toevallig bewaarde overblijfsels zijn van een veel omvangrijker produktie, maar dat neemt niet weg dat het bewaarde zowel kwantitatief als kwalitatief bijzonder merkwaardig en zelfs indrukwekkend mag heten (Hadewijch, Maerlant, Ruusbroec, *Reinaert*, *Leven van Lutgardis*, *Beatrijs*, *Lanseloet van Denemarken*, *Elckerlijc*, *Mariken van Nieumeghen* om slechts enkele hoogtepunten te noemen) en dat de problemen die eraan vastzitten talrijk en complex zijn.

Tot deze laatste vraagstukken behoort ook de eis een belangrijke literaire nalatenschap van meer dan vier eeuwen op bevredigende wijze te ordenen, een probleem waarmee verschillende, soms zeer verdienstelijke geleerden, sedert het midden van de negentiende eeuw geconfronteerd werden. Uit hun tasten en zoeken valt ook voor ons nog een en ander te leren.

We kunnen de reeks overzichten gerust beginnen met de *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst* (1851-1855) van W. J. A. Jonckbloet, de eerste uitvoerige en voor haar tijd wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis van wat de auteur „de geestesontwikkeling onzer voorvaderen van de vroegste tijden af tot op de helft ongeveer der vijftiende eeuw”⁵ noemde.

Jonckbloet heeft de chronologische ontwikkeling zeker niet over het hoofd gezien, maar behandelt de Middeleeuwse periode als één geheel, zodat we bij hem van geen periodisering in de echte

3. Gerard Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, 4 d., (2de dr.), 's-Hertogenbosch, 1957-1961.

4. Dr. C. G. N. de Vooy en Dr. G. Stuiveling, *Schets van de Nederlandse letterkunde* (29ste dr.), Groningen, 1965, p. 3-23.

5. W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middennederlandsche Dichtkunst*, I, Amsterdam, 1851, p. 7.

zin van het woord kunnen spreken. Zijn overzicht wordt ingedeeld in zeven boeken, respectievelijk gewijd aan: Oudste Volkspoëzie (I met o.m. *Nevelingen* en *Reinaert*); Aanvang (II), Bloei (III) en Verval (IV) der Ridderpoëzie; Burgerlijke Poëzie (V Maerlant en zijn School); Poëtische Terugwerking (VI Sproken en Legendes, *Rose*, *Limborch*, *Hildegasbersberch*, *Dirc Potter*) en Lyrische en dramatische Poëzie (VII).

Bij zijn behandeling van de Middeleeuwen in zijn latere *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* blijft het getal zeven behouden, maar de boeken II, III en IV worden er tot één boek herleid onder de titel *De Romantiek*, terwijl de lyrische en dramatische poëzie ieder in een afzonderlijk boek werden behandeld en het geheel wordt besloten met een boek over de Rederijkers, volgens Jonckbloet „de zwakke kunstenaars uit (een) tijdperk van overgang”⁶. Als aanhangsel bij Boek VI komt nu ook een korte bespreking van het proza.

De intrede van de Rederijkers als een sluitstuk van de Middelnederlandse literatuur is hier van betekenis. Bij Te Winkel zullen ze zelfs hun stempel drukken op het Tweede Tijdvak van zijn *Ontwikkelingsgang*, nl. de periode van 1430 tot 1580. „De Rederijkers” vormen daar een overgangperiode tussen de „Middeleeuwsche Letterkunde” (1180-1430) en „De Bloei onzer Letteren” (1580-1680)⁷.

Wanneer we de verdere periodisering bij Te Winkel nagaan valt het op dat de Amsterdamse hoogleraar werkt met periodes van 50, 100, 150 of 250 jaar, dus telkens veelvoud van 50. Deze laatste omstandigheid brengt ons wellicht de verklaring van het jaar 1430 dat hier als grens tussen de „Middeleeuwsche Letterkunde” en „De Rederijkers” wordt aangenomen; een grens bovendien die we ook in andere handboeken zullen terugvinden, maar die door Te Winkel, zover we hebben kunnen nagaan, niet nader wordt toegelicht.

In de *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* van Kalff treedt vooral het Nederlandse volk en (in de Middeleeuwen) zijn standen op de voorgrond, zo bv. in de eerste drie boeken (delen I en II), die respectievelijk de literatuur van de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw behandelen onder de titels: „Standenpoëzie” (met het zwaartepunt op de ridderpoëzie en daarnaast de geeste-

6. Id., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, (4de dr.), II, Groningen, 1889, p. 425.

7. In het eerste en enige deel van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Haarlem, 1887, had J. te Winkel de „Middeleeuwsche Letterkunde” behandeld als „Eerste Tijdvak. 13de en 14de eeuw”. De delen van de *Ontwikkelingsgang* die hier in aanmerking komen, zijn I (1908) voor de eerste en I en II (1922) voor de tweede druk.

lijke poëzie (Hadewijch), de poëzie der gemeenten (o.m. de *Reinaert*), de vroegste lyriek, Jacob van Maerlant enz.) ; „Standenpoëzie. De Stem der Gemeenten” (met het verval van de ridderpoëzie, de bloei van het mystieke proza (Ruusbroec), het vervolg van de poëzie der gemeenten, van Hildegarsberch, Dirc Potter en oorsprong en eerste ontwikkeling van het drama) ; „Volkskunst” (hier geven de Rederijkers de toon aan).

Boek IV behandelt de zestiende eeuw onder de titel „De Literatuur der wording van den Noordnederlandschen Staat”, met Hervorming, Renaissance en „Vestiging van de Republiek der Vereenigde Nederlanden”⁸.

Zoals bekend heeft J. Prinsen tegen de standentheorie bezwaren ingebracht⁹, zonder evenwel in zijn eigen *Handboek* een ander indelingscriterium in de plaats te stellen¹⁰.

Het is hier niet de plaats en het is waarschijnlijk nog te vroeg om een definitief waardeoordeel uit te spreken over het monumentale overzicht dat Prof. J. van Mierlo ons van onze letteren van de vroegste tijden af tot het midden van de zestiende eeuw heeft geschonken ; deze machtige synthese staat, althans in haar laatste gedaante (1949), nog te dicht bij ons¹¹. Wat ons hier meer in het bijzonder dient bezig te houden is de vraag hoe de bekende mediëvist zijn stof heeft geordend en chronologisch ingedeeld. Welnu, Prof. van Mierlo onderscheidt, na een (veel te) lange uiteenzetting over de voorgeschiedenis, een eerste tijdvak : „De feodaal-ridderlijke periode. In het rijk der schoonheid” (twaalfde en dertiende eeuw). „De patricisch-burgerlijke periode. In de boeien der didactiek” (cf. de „Poëtische Terugwerking” bij Jonckbloet), die inzet met de figuur van Jacob van Maerlant, maar in hoofdzaak de literatuur van de veertiende en de eerste jaren van de vijftiende eeuw omvat, en „De kunst der volksgemeenschap. De overgang naar de nieuwe tijden”, met o.a. de Rederijkersliteratuur in zover ze nog Middeleeuws van inspiratie is. Uit de tekst zelf blijkt dat dit derde tijdvak omtrent 1430 zijn aanvang neemt, en tegen

8. Voor ons van belang zijn de delen I, II en III van de *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, respectievelijk verschenen in 1906, 1907 en (eveneens) 1907.

9. J. Prinsen, *De Standenindeeling voor de Middelnederlandsche Literatuur*, in *De Gids*, LXXXIII (1920), d. 3, p. 126-139.

10. J. Prinsen, *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*, (3de druk), 's-Gravenhage, 1928, p. 7-14.

11. Een eerste overzicht, *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde* (1928), werd omgewerkt tot een *Beknopte Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde*, 1930 (6de druk 1954). Uitvoeriger is de behandeling in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, I en II (1939-1940), nog enigszins uitgebreid in de „tweede herziene en vermeerderde druk” (1949).

het midden van de zestiende eeuw als afgesloten kan worden beschouwd¹².

Het is mij niet mogelijk in bijzonderheden te treden, mijn overzicht blijft dan ook schematisch en onvolledig, maar een zaak is dan toch duidelijk geworden, meen ik, nl. dat de indeling van Prof. van Mierlo niet zo origineel is als op het eerste zicht wel lijkt: de standentheorie van Kalff wordt weliswaar verworpen, maar duikt toch weer op, en is nu een chronologisch indelingsprincipe geworden: feodaal-ridderlijke, patricisch-burgerlijke periode, de kunst der volksgemeenschap, die in grote trekken met de drie boeken van Kalff overeenkomen. Ook het jaar 1430 als grens tussen tweede en derde periode (cf. Te Winkel) duikt hier op en wordt enigszins verantwoord met verwijzing naar Filips de Goede, die in dat jaar zijn residentie van Dijon naar Brussel overbrengt¹³, zodat we van dat jaar af ook van een „Bourgondische literatuur” zouden kunnen spreken¹⁴.

Het grote probleem is echter de literatuur van de XVIde eeuw, een eeuw van overgang, zoals het heet, een soort nomans-land tussen de Middeleeuwse periode en de zogenaamde Gouden Eeuw. Van Mierlo heeft zich dit vraagstuk eigenlijk niet in al zijn scherpte gesteld, en hoefde dat ook niet te doen, aangezien hij de literatuur van de XVIde eeuw slechts behandelde in zover ze nog de Middeleeuwse geest ademde. Iemand als Knuveler echter, die het na Jonckbloet, Te Winkel en Kalff weer eens aandurfde een breed fresco van het gehele verloop van onze literatuur te ontwerpen, werd er wel mee geconfronteerd en heeft deze moeilijkheid naar onze mening op vrij bevredigende wijze opgelost, nl. door het invoeren van twee „scharnieren”: de jaren 1517 – de opkomst van de Hervorming – en 1567 – de opkomst van de Renaissance in de Nederlandse poëzie. Persoonlijk hadden we hier liever het jaar 1566 – de Beeldenstorm – als grens gezien, maar dat doet ten slotte weinig ter zake: een feit is dat van dan af de Rederijkerspoëzie zal verdrongen worden door de veld winnende Renaissance, wat een belangrijke wijziging in esthetisch opzicht betekent: de vorm van de literatuur – de structuur van het vers

12. Cf. de bijdrage van E. Rombauts in de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* III (1944), p. 95-151: „De wordende Renaissance in de Zuidelijke Nederlanden (1550-1600)”, die rechtstreeks aansluit bij het overzicht van J. van Mierlo in *Gesch. v. d. Lett. der Ned.*, II.

13. *Ibid.*, II (1949), p. 115.

14. Meestal wordt deze term echter in een meer beperkte zin opgevat. Cfr. o.m. G. Degroote, *Diets-Bourgondische letteren te Brussel*, in *Dietsche Warande en Belfort*, LII (1952), p. 402-421. – Ruimer wordt het begrip „Bourgondische literatuur” evenwel gekarakteriseerd door G. Degroote in *Voorklanken der Renaissance*, in *De Nieuwe Taalgids*, XLV (1952), p. 177-193 en vooral in diens *Bourgondische en Dietsche Wereld*, in *Spiegel der Letteren*, I (1957), 2, p. 113-131.

bijv. – krijgt een ander uitzicht, en aangezien we dan toch bij voorkeur „nach immanenten, dem Gegenstand selber entnommenen Gesichtspunkten”¹⁵ dienen te periodiseren, is het ongetwijfeld ten volle verantwoord in 1567 een nieuw literair tijdvak te laten beginnen. Daarnaast mag echter de verspreiding van de nieuwe, tot op zekere hoogte zelfs revolutionaire denkbeelden in godsdienstig opzicht, van 1517 af, niet uit het oog worden verloren. Ze is weliswaar geen literaire aangelegenheid, maar haar weerslag is aanzienlijk geweest op de literaire produktie, die er haar homogeen Middeleeuws-katholiek karakter door heeft verloren.

We krijgen dus na wat we voorlopig nog de „feodaal-ridderlijke” en de „patricisch-burgerlijke” periode zullen noemen, een derde tijdvak: 1430-1567, door Knuvelder met de nogal neutrale benaming „Van Middeleeuwen naar Renaissance” aangeduid, die in twee luiken uiteenvalt rond het „scharnier” 1517. Literair-esthetisch gaat het hier wel degelijk om een zelfde periode, met als belangrijkste kenmerk de bloei van de Rederijerskamers, van de Rederijkers, die hun stempel drukken op de organisatie van het letterkundig leven. Het is een literatuur van Laat-Middeleeuwse inspiratie, sociaal gezien vooral beoefend door de burgerij, die haar vormen en motieven voor een groot deel aan de hoof-ridderlijke traditie ontleent en aanvankelijk nog volledig opgaat in traditionele devoties en vormen van religiositeit (de Mariaverering bijv.), kerkelijke feesten opluistert en nauw samenwerkt met de geestelijkheid. Van 1517 af zullen de Rederijkers zich echter, zowel in hun toneel als in hun lyriek, bijzonder ontvankelijk tonen voor de nieuwe religieuze stromingen. De literaire uitingvormen blijven nochtans vrijwel onaangetast en ook de vernieuwde studie van de klassieke oudheid (het humanisme) zal geen eigenlijke vernieuwing van de literatuur in de volkstaal kunnen bewerken. Het nieuwe geluid dat we in de Nederlandse poëzie na 1560 stilaan beginnen waar te nemen en waaraan de namen verbonden zijn van de Gentse schilder-dichter Lucas d'Heere (1534-1584) en van de Antwerpse „patricius” Jonker Jan van der Noot (1539-ca. 1595) is eerder onder de impuls van de Franse Pléiade-dichters of zelfs van hun voorgangers tot stand gekomen, en de mythologische versierselen, waarmede de Rederijkers van de XVIde eeuw gaarne pronken, en zelfs de behandeling van klassieke stoffen, doen niet wezenlijk afbreuk aan de Laat-Middeleeuwse literaire traditie, die deze rekwisieten en inspiratiebronnen nooit heeft versmaad¹⁶.

15. H. P. H. Teesing, *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*, Groningen, 1948, p. 110.

16. Cf. onze bijdrage *Letterkundig Leven in den Rederijkerstijd*, in *Jaarboek De Fonteyne*, IX (1959), p. 21-30.

Laten we een ogenblik het engere gebied van de eigen letterkunde verlaten en de bespreking uitbreiden tot de ons omringende literaturen, in hoofdzaak de Franse en de Duitse, waar ongetwijfeld gelijkaardige problemen opduiken.

Ik heb geen systematisch onderzoek van de bestaande overzichten ondernomen en zal mij tot een zestal (naar ik hoop typische) voorbeelden – drie uit de Franse en drie uit de Duitse letterkunde – beperken.

In het bekende werk van Bédier en Hazard¹⁷ worden drie periodes onderscheiden : van de oorsprong tot de vierde kruistocht (1202), van 1202 tot het begin van de Honderdjarige Oorlog (1337), van 1337 tot het einde van de vijftiende eeuw. Bossuat¹⁸ onderscheidt slechts twee periodes : „des origines au Roman de la Rose” en „du Roman de la Rose à Villon”. Bij Zumthor¹⁹ daarentegen wordt nader gepreciseerd : I. Les premières tentatives (du VIe au milieu du IXe siècle), II. L'âge des genèses (du milieu du IXe au début du XIe siècle), III. Les XIe et XIIe siècles (environ 1030-1210), IV. Le XIIIe siècle (environ 1210-1315), met binnen iedere periode een nog verder doorgedreven indeling in segmenten van dertig, vijfendertig en veertig jaar, en zelfs in literaire generaties (III).

Geschiedschrijvers van de Duitse literatuur van de Middeleeuwen ontleen hun criteria aan de bouwkunst, de taalkunde of houden het bij zeer algemene benamingen. Zo vinden we bij Schwietering²⁰ : Karolingische Dichtung und Frühromanik, Romanik, Spätromanik und Gotik ; bij Ehrismann²¹ : na de „vorliterarische Zeit”, een indeling in Althochdeutsche (850-1050) en Mittelhochdeutsche Literatur, op haar beurt onderverdeeld in : Frühmittelhochdeutsche Zeit (1050-1170), Blütezeit (1170-1300), en Spätmittelhochdeutsche Literatur (veertiende en vijftiende eeuw) ; bij De Boor²² : een periode 770-1170, (von Karl dem Grossen bis zum Beginn der höfischen Dichtung), „Die höfische Literatur. Vorbereitung, Blüte, Ausklang” (1170-1250) en Late Middleeuewen,

17. J. Bédier en P. Hazard, *Littérature Française* (nouvelle édition refondue et augmentée sous la direction de P. Martino), I, Paris, [1948].

18. R. Bossuat, *Le Moyen Age* (*Histoire de la Littérature Française* publiée sous la direction de J. Calvet, I) Paris, [1962].

19. P. Zumthor, *Histoire littéraire de la France médiévale (VIe-XIVe siècles)*, Paris, 1954.

20. J. Schwietering, *Die deutsche Dichtung des Mittelalters*, Darmstadt, z.j. (Neudruck 1957).

21. G. Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, I ; II, 1 ; II, 2, 1 ; II, 2, 2, München, 1922-1935.

22. H. De Boor en R. Newald, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart* I ; II ; III, 1, München, 1960-1962.

waarvan tot hiertoe enkel het eerste gedeelte (1250-1350) werd bewerkt.

Voor elk van deze indelingen, die uitgaan van de meest diverse criteria, valt wel iets te zeggen. Zelfs vage benamingen die grote tijdvakken omspannen bieden zekere voordelen, vooral daar het hier dikwijls gaat om een literaire produktie die moeilijk te dateren valt, anoniem is overgeleverd, of waar de auteurs voor ons niet veel meer dan namen zijn gebleven. Een zaak is inmiddels duidelijk geworden: de buitenlandse specialisten hebben het zich blijkbaar gemakkelijk gemaakt en voor het probleem als zodanig weinig belangstelling aan de dag gelegd. Een grondig en breed-opgezet onderzoek van de periodisering der Middeleeuwse literatuur in haar geheel gezien ontbreekt blijkbaar nog. Bijzonder revelerend in dat opzicht is de bij Welles en Warren opgegeven bibliografie met betrekking tot de „main period-terms”, waar wel sprake is van studies over Renaissance, Classicism, Baroque, Romanticism, Realism en Symbolism, maar waar de Middeleeuwen ontbreken. Hier ligt dus nog een breed veld op een bewerker te wachten, want ook in de niet zo talrijke Nederlandse publikaties, waar de periodisering – meestal slechts terloops – wordt behandeld, zijn de Middeleeuwen vrijwel nooit aan de beurt gekomen. Het werk van Teesing, *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*, (Groningen 1948) verdient hier dan ook een bijzondere vermelding, omdat het, ook voor de Middeleeuwen, de vraag stelt naar, en zelfs de mogelijkheid bespreekt van een „geistesgeschichtliche” en zelfs „stilgeschichtliche” periodisering, naast de tot nu toe veelal gebruikelijke „sociologische” indeling²³.

Inmiddels is het de niet geringe verdienste van Prof. van Mierlo geweest, voor onze Middeleeuwse letterkunde een ook van cultuurhistorisch standpunt uit verantwoorde periodisering te hebben ontworpen, die zeker geen slecht figuur maakt naast wat in hetzelfde verband in de ons omringende landen werd ondernomen. Geen enkele periodisering is echter ooit definitief: onze kennis van het literair verleden wordt preciezer en uitgebreider, nieuwe standpunten worden ingenomen, nieuwe hypothesen opgebouwd: m.a.w. zowel het beeld als de visie worden anders en dat alles conditioneert noodzakelijkerwijze de (ook chronologische) ordening van de stof. Het zou echter verkeerd zijn de betekenis van de periodisering, meer in het bijzonder die van onze Middeleeuwse letterkunde, te willen opschroeven of er zich blind op te staren. Uiteraard hoort ze – en daarmee wil ik besluiten – steeds hulpmiddel te zijn: middel en geen doel.

23. Cf. H. P. H. Teesing, *a.w.*, p. 121 en ook p. 112. Vergelijk hiermede de „standentheorie” van Kalf.

De hedendaagse literatuur

door

Dr. J. WEISGERBER

Het is hier de plaats niet om over de theorie van de periodisering der literatuurgeschiedenis uit te weiden. Men heeft er al boekdelen over vol geschreven en het onderwerp is lang niet uitgeput. Doch alvorens een woord te gebruiken, loont het zeker de moeite even na te gaan welke lading de vlag dekt.

Wie geschiedenis gaat bestuderen, zoekt naar de zin van de feiten die zich in het verleden hebben voorgedaan. Hij probeert er een leidraad in te vinden, maar het ligt voor de hand dat deze zingeving geen aanspraak kan maken op absoluutheid en in ruime mate subjectief blijft. Daarbij legt de historicus inderdaad bepaalde maatstaven aan waarvan de betwistbaarheid toeneemt naarmate zij aan samengesteldheid winnen. De eenvoudigste en onaanvechtbaarste maatstaf die bij de periodisering kan worden aangenomen is de chronologie, de opeenvolging van de jaartallen; het is echter duidelijk dat zo'n kalender of kroniek geen sleutel aan de hand doet tot de diepere betekenis van het verleden. Het probleem komt hierop neer, dat wij een maatstaf moeten vinden die ons in staat stelt het verleden werkelijk te *verklaren* en tevens, ondanks de subjectiviteit ervan, de goedkeuring van de meerderheid wegdraagt. Bij gebrek aan tijd kan ik jammer genoeg geen kritiek uitoefenen op de diverse betekenissen die aan de term „periode” zijn gehecht. Te verwerpen zijn volgens mij: de indeling in jaren, decennia of eeuwen, omdat zij te simplistisch is en geen opheldering verschaft, verder de indeling in generaties, omdat dit begrip te vaag is; ten slotte ook de indeling waar de algemene geschiedenis gebruik van maakt, omdat deze niet voortvloeit uit het specifieke onderwerp van de *literatuurgeschiedenis*: zo is het jaar 1940 geen kapitale datum in de Zuidnederlandse letterkunde. Beter is al het tijdvak dat samenvalt met het bestaan of eerder de overheersing van een of andere literaire groep: *Van Nu en Straks*, *De Nieuwe Gids*, enz., want ditmaal wordt het principe van de indeling ontleend aan de stof van het onderzoek: de letterkunde. Ik zou echter deze maatstaf willen verruimen en de voorkeur geven niet zozeer aan de individuen (de school van Zola, de redactie van een tijdschrift, enz.), die wel eens toevallig bij elkaar komen, als wel aan de esthetische normen die zij voorstaan of bestrijden. Een periode is

dus voor mij een tijdvak dat beheerst wordt door een bepaalde kunstopvatting, door literaire waarden die bij de een de toon aangeven, door de ander in twijfel worden getrokken : b.v. de visie op de werkelijkheid, de verhouding tussen kunst en moraal of kunst en maatschappij, enz. Van deze overheersende waardeschaal dienen dan de opkomst, de overwinning en het verval, kortom de vooruitstrevende en de behoudende fase te worden bestudeerd. In verband hiermee verwijs ik naar het standaardwerk van Wellek en Warren : *Theory of Literature* (hoofdstuk XIX).

Het voordeel van dit standpunt ligt hierin dat het rekening houdt met de uitzonderingen en dat de betrekkingen tussen literatuur en werkelijkheid daarbij niet uit het oog worden verloren, terwijl aan de andere kant de kunst hoofdzakelijk verklaard wordt uit de kunst zelf.

De periodisering van de hedendaagse literatuur – het onderwerp van dit referaat – stelt echter bijzondere problemen. Op zichzelf is het begrip „hedendaags” reeds voor uiteenlopende interpretaties vatbaar. Wanneer begint de hedendaagse tijd ? Met de romantiek ? Comparatistisch gezien, is deze zienswijze verantwoord : denkt U maar aan de invloed van Novalis, Coleridge, Poe, de Nerval e.a. op de contemporaine poëzie. Maar in de Nederlandse literatuur gaat dat niet op. Met *De Nieuwe Gids* dan in 1885 – en *Van Nu en Straks* in 1893 ? Laten wij dit hachelijk vraagstuk voorlopig in het midden.

Bovendien hebben wij geen gelegenheid om op een afstand te oordelen. Het recente – al te recente – verleden dat wij meestal zelf met al onze sympathieën en antipathieën als mens hebben meegeleefd, dient nu onder de loep te worden genomen, met het vergrootglas van de wetenschapsman bekeken. De historicus stuit hier op een teveel aan feiten waarin hij zich zozeer betrokken voelt dat hij er soms niet wijs uit kan worden. Meer dan ooit moet hij met subjectieve, voorlopige oplossingen genoegen nemen. Of *Gard-Sivik* b.v. een blijvende en beslissende invloed zal uitoefenen op de poëzie, kan ik nu nog niet weten.

Het is verder overduidelijk dat men op dit gebied niet van het begrip generatie kan uitgaan. Strikt genomen, behoren Streuvels en Teirlinck tot de literatuur van vandaag. Werken als *Mijnheer Serjanzoon*, *De vertraagde Film*, *Het Gevecht met de Engel* en *Zelfportret*, waaraan zeer verschillende kunstopvattingen ten grondslag liggen, mogen in een historisch overzicht niet en bloc worden behandeld, zoals dat meestal wordt gedaan. Daar wij van de literaire waarden uitgaan en niet van de individuen, moeten wij rekening houden met de evolutie van de schrijvers en hun oeuvre, indien zulks nodig blijkt, over verschillende perioden ver-

delen. Teirlinck is een uitstekend voorbeeld, doch hetzelfde geldt voor Van den Oever die zich na de eerste Wereldoorlog tot het expressionisme bekeerde, voor L. P. Boon die in het teken van Matthijs, Zielens en vooral Walschap debuteerde en vervolgens redacteur werd van *Tijd en Mens*, voor Karel Jonckheere die zich in *Van Zee tot Schelp* door het modernisme liet verleiden, voor B. van Aerschot en zoveel anderen. Het is verkeerd, meen ik, de ontwikkeling van de hedendaagse literatuur als een opeenvolging van persoonlijkheden voor te stellen, waarbij meestal slechts op hun debuut wordt gelet als het erop aankomt hun een plaats in de historische evolutie toe te kennen: dus Teirlinck enkel en alleen als Van-Nu-en-Strakser, Boon samen met Van Aken en Lampo, enz. Als wij daarentegen de esthetische waarden en de afzonderlijke werken die deze weerspiegelen als richtsnoer aan-nemen, leidt deze werkwijze weliswaar tot de atomisering van bepaalde figuren, maar ook tot een duidelijker overzicht van de krachtlijnen die de artistieke ontwikkeling bepalen.

Om deze algemene beschouwingen te besluiten, wil ik er nog op wijzen dat het de beoefenaar van de hedendaagse literatuur-geschiedenis wellicht gemakkelijker valt aanknopingspunten aan te duiden tussen Noord en Zuid, daar de letterkunde thans minder dan het geval was in de 19de eeuw beïnvloed wordt door autochtone staatsinstellingen, zeden en gewoonten. De eenmaking van Europa, ja de wereldstaat is op literair gebied haast een voldongen feit.

Bij wijze van toelichting zou ik nu willen verklaren hoe ik onlangs te werk ben gegaan bij het schrijven van een schets van de Zuidnederlandse literatuur van de eerste Wereldoorlog tot heden.

Aan de hand van bibliografieën heb ik eerst een soort kalender of chronologie opgemaakt van de voornaamste werken die verschenen zijn tussen 1912 en 1963. Daarna heb ik deze fiches (een of twee per jaar) afzonderlijk ontleed om de waarden op te sporen waar de bewuste werken naar verwezen. Zoals te verwachten was, heb ik daarbij vastgesteld dat bepaalde waarden mettertijd veld wonnen, terwijl andere van het toneel verdwenen. De grondwaarden die ik op deze manier heb kunnen definiëren zijn: het symbolisme en de andere stromingen die al tegen 1900-1910 de toon aangaven (Van de Woestijne e.a.), het expressionisme dat een nieuwe visie op realiteit, kunst en wereld inluidt, het persoonlijkheidsideaal van de jaren '30 en ten slotte het experimentalisme van 1950, dat zich in menig opzicht aansluit bij het organisch expressionisme van het *Eerste Boek van Schmoll*, bij de esthetica die Van Ostaijen in zijn laatste levensjaren had verkondigd. Al

houd ik niet van dgl. slingerbewegingen die me altijd geforceerd en simplistisch voorkomen, toch ben ik tot de conclusie gekomen dat in grote trekken de Zuidnederlandse literatuur tussen 1916 en 1950 een eerste modernistische periode doormaakt (van 1916 of 1918 tot 1928) en dan, heel wat later, een tweede, na de reactie die de eerste uitlokte (deze tweede golf begint omstreeks 1950). Het gaat vanzelfsprekend niet op die twee aspecten van het modernisme met elkaar gelijk te stellen, ook al zijn er talrijke punten van overeenkomst.

Laten wij deze data eventjes van dichterbij bekijken. Elke terminus a quo mag nog zo arbitrair lijken, ongetwijfeld is 1916 een mijlpaal in de Zuidnederlandse literatuurgeschiedenis. In 1916 verschijnen : de eerste bundel van Van Ostaijen, *Music-Hall*, die het stadsdecor in de Vlaamse lyriek introduceert, een voorbeeld geeft van praatstijl (het latere „parlando”) en een verlangen uitdrukt uit het isolement te treden en in de massa op te gaan (van belang is het samengaan van die drie elementen) ; verder het eerste meesterwerk van Timmermans, *Pallierter*, waarin de zintuiglijk waarneembare wereld geheel en al ondergeschikt wordt gemaakt aan de subjectieve visie, ja aan het visioen : in zekere zin is dat expressionisme avant la lettre. In het laatste oorlogsjaar (1918) treden deze tendensen nog duidelijker op de voorgrond met de expressionistische prozaschetsen van De Bock (*Jeugd in de Stad*) en vooral met *Het Sienjaar*, de voorloper van het humanitair expressionisme. Hetzelfde jaar echter worden *De kom der Loutering* van Roelants, de latere medeoprichter van 't *Fonteinje*, en bovendien de reeds vroeger geschreven *Goddelijke Verbeeldingen* en *De bestendige Aanwezigheid* van Van de Woestijne gepubliceerd. Vandaar dat ik de voorkeur geef aan 1918 boven 1916 : 1918 is geen symbool van de wapenstilstand, maar wel van de diverse strekkingen die elkaar gedurende het eerstvolgende decennium zullen bestrijden of bijstaan : het expressionisme, het principieel antiexpressionistisch „Fonteinje” en de redacteurs van „Van Nu en Straks”, die nog steeds actief blijven en die men dus niet mag verwaarlozen, ofschoon Van de Woestijne en vooral Teirlinck de invloed van de tijdgeest – het expressionisme – zullen ondergaan.

Het decennium 1918-1928 vormt een vrij afgerond geheel. In 1928 overlijdt Van Ostaijen, het volgende jaar Van de Woestijne. „Het Vlaamsche Volkstoneel” wordt gesplitst ; Roelants publiceert *Komen en Gaan* in 1927, Walschap *Adelaïde* in 1929 ; *De Tijdstroom* wordt in 1930 opgericht ; het zuivere expressionisme heeft uitgediend, ook al sterft het niet uit ; de poëzie en het drama worden stilaan door de roman in de schaduw gesteld ; nieuwe figuren doen hun intrede. Tijdens die tien jaar zijn de expressionis-

tische waarden van overwegend belang geweest. Teirlinck maakt ze tot de zijne; zelfs Timmermans sluit zich in zekere zin daarbij aan; 't *Fonteinje* tekent er protest tegen aan. Deze periode mag men dan ook als expressionistisch bestempelen, ondanks talrijke uitzonderingen. Zij vertoont specifieke kenmerken: het primaat van de lyriek en het toneel, het afwijzen – in de poëzie – van de woordkunst van 1910 ten voordele van de omgangstaal of, in enkele gevallen, van de modernistische „parole”.

De tweede periode begint dus in 1928. Maar wanneer eindigt zij? Vast en zeker niet in 1940 of 1944. De tweede Wereldoorlog heeft geen revolutie teweeggebracht op literair gebied, in tegenstelling tot de eerste. Weliswaar zijn er aspecten van onze oorlogsliteratuur die men tot nog toe over het hoofd heeft gezien: b.v. de verzetsliteratuur. Doch een breuk betekent dat niet. De politieke meningsverschillen van de jaren '30 hebben zich, overigens al sedert 1936, onder invloed van de omstandigheden slechts toegespitst. Eerst met de oprichting van *Tijd en Mens* (1949) zet de derde periode in. De tweede (1928-1949 of '50) slaat een brug tussen twee uitingen van het modernisme, met name het expressionisme en het experimentalisme. De toonaangevende waarden staan van 1928 tot 1950 in nauw verband met het persoonlijkheidsbegrip: de persoonlijkheid, d.w.z. de enkeling als cel, als bewust lid van de samenleving, voor zover hij dus geconfronteerd wordt met gemeenschappelijke problemen op zedelijk, politiek, religieus en filosofisch gebied. De normen waar de literatuur zich thans naar richt, ontstaan uit de synthese van de voorafgaande tegenstellingen: het humanitarisme (extreem collectivisme), Van Ostaïens spel met woorden (extreem estheticisme of „formalisme”) en de belijdeniskunst van Van de Woestijne (extreem individualisme). Het extremisme wordt aldus getemperd; de bloeitijd van het formele experiment is voorbij; men interesseert zich in de eerste plaats voor het individu midden in de gemeenschap. Vandaar ook de belangstelling voor de roman, een genre dat aan het Woord de zelfstandigheid ontzegt welke de lyriek eraan toekent. Vandaar ook het prijsgeven van het subjectivisme en de terugkeer naar een bepaald realisme, dat immers het bestaan van een gangbaar werkelijkheidsbesef veronderstelt, hoewel het expressionisme clandestien blijft doorwerken.

De periode 1928-1950 zou ik toch nog willen onderverdelen. Tegen 1941 treden inderdaad een paar jongeren op, romanschrijvers die enerzijds de voorgaande strekkingen voortzetten, anderzijds de volgende voorbereiden. Van belang zijn vooral Daisne, Van Baelen en Boon, die het experimentalisme aankondigen met

De Trap van Steen en Wolken (1942), *De oude Symphonie van ons Hart* (1943) en *Mijn kleine Oorlog* (1946).

Na 1950 hebben wij te doen met een totaal verschillende waardeschaal, mede onder invloed van het existentialisme en het internationale modernisme (de Hollandse experimentelen, het Franse surrealisme, Kafka, T. S. Eliot, Ezra Pound, Dylan Thomas, enz.). Het is voorbarig de periode 1950-1965 in tijdvakken te willen onderverdelen, doch voorlopig beschouw ik 1955 als een belangrijke datum. Hebben de Tijd-en-Mensers de poëzie vernieuwd die zich in 1950 scheen te hebben vastgewerkt, dan beginnen de modernistische roman en het modernistische toneel zich pas vijf jaar later te verspreiden. Op dat ogenblik wordt ook *Gard-Sivik* (1955-1964) opgericht en verwerven dichters zoals Snoek en Pernath bekendheid.

Samenvattend stel ik voor de hedendaagse Vlaamse literatuur te periodiseren als volgt: 1918-1928, 1918-1950, 1950-1965 met 1941 en 1955 als keerpunten. Met elke periode komen specifieke kunstopvattingen overeen. Deze periodisering werd in grote trekken trouwens ook door R. F. Lissens en B. Kemp aangenomen.

Symbolische elementen in carmen LXIV van Catullus

Proeve van interpretatie

door

Dr. J. VEREMANS

Aan het compositieprobleem in de Latijnse poëzie werden de laatste jaren talrijke fundamentele studies gewijd. Op de tweede reeks van *Entretiens sur l'antiquité classique*, die gehouden werden van 2 tot 7 augustus 1953 in de Fondation Hardt en waarvan het thema was: *L'influence grecque sur la poésie latine de Catulle à Ovide* heeft Bayet, tijdens de discussie over zijn lezing: *Catulle, la Grèce et Rome* het volgende gezegd: „Les Romains du premier siècle avant notre ère paraissent avoir été obsédés par le désir de présenter leur pensée en un ordre clair. Moins créateurs qu'utilisateurs, ils se sentaient tenus à l'égard de leurs compatriotes de mettre une clarté évidente, démonstrative, dans l'exposé des faits ou des idées”¹.

Bepaalde bouwprincipes, die geleidelijk door de ene of andere dichter, of, meer algemeen, door de ene of andere school werden toegepast, hebben vooral tijdens de Augusteïsche periode hun definitieve gestalte gekregen. Die formele regels, die men duidelijk terugvindt in de gedichten van Vergilius, de Oden van Horatius, de elegieën van Tibullus en Propertius, de gedichten van Ovidius, zijn precies de wezenskenmerken van wat men achteraf heeft genoemd de klassieke poëzie van de Romeinen². Het is hier natuurlijk niet de bedoeling die bepaalde regels te onderzoeken en te bespreken. Toch wensen we op één bouwprincipe even de nadruk te leggen. We bedoelen hier het omphalos-systeem dat, blijkens recente studies, de klassieke perfectie bereikt heeft bij Vergilius, bij wie vorm en inhoud een nauwkeurig afgewogen en beredeneerd geheel vormen; niet zelden versterken numerieke responsies door een rigoureuze exactheid de waarschijnlijkheidsgraad van die be-

1. *L'influence grecque sur la poésie latine de Catulle à Ovide*. Six exposés et discussions par Jean Bayet, Augusto Rostagni, Victor Pöschl, Friedrich Klingner, Pierre Boyancé, L. P. Wilkinson, Vandoeuvres - Genève, Fondation Hardt, 1956, p. 40.

2. V. Pöschl, *Die Hirtendichtung Virgils*, Heidelberg, Carl Winter - Universitätsverlag, 1964, p. 5.

wust gezochte structuur. Een werkelijk markant voorbeeld van het hier bedoelde bouwprincipe heeft Thomas Halter gegeven in een zeer recente dissertatie³. Hij onderzocht de rede van Jupiter tot Venus (Verg., *Aen.*, I, vv. 257-296) en verdeelde die veertig verzen in zeven groepen (A, B, C, D, E, F, G). De kern of omphalos (D) wordt omgeven door drie schalen: de buitenste wordt gevormd door de groepen A en G (die elkaar inhoudelijk beantwoorden, nl. *Aeneas* en *Augustus*); de tweede schaal wordt gevormd door B en F (ook hier is er responsie: beide groepen worden beheerst door de idee: *Imperium*); de binnenste schaal wordt gevormd door C en E (C staat in het teken van de verhouding *Deus - Homo*; E van *Di - Homines*). Het centrale stuk (nl. D) bevat tenslotte het fundamentele punt van Jupiters rede, nl. de stichtingshandeling van Rome (vv. 276-277)⁴:

Romulus excipiet gentem, et Mavortia condet
Moenia Romanosque suo de nomine dicet.

Voor ons betoog is het niet nodig hierbij verder te blijven stilstaan en dit systeem met andere voorbeelden uit Vergilius te illustreren⁵.

Deze logisch-geëlaboreerde bouw komt in de Latijnse poëzie voor de eerste maal voor bij Catullus⁶; bij hem ontmoeten we de mesodische symmetrie het zuiverst in de *Allius-elegie* (c. 68). Het is Westphal geweest die dit het eerst heeft gezien⁷, terwijl Skutsch (*Kl. Schriften*, 46, 1892) de compositorische elementen van die structuur overtuigend heeft aangeduid⁸.

3. *Form und Gehalt in Vergils Aeneis. Zur Funktion sprachlicher und metrischer Stilmittel*, München, s.n., 1963, 120 p. (= Dissertation der Universität Zürich).

4. *Ibid.*, pp. 13-29.

5. Voor de *Bucolica* kunnen we hier verwijzen naar de merkwaardige studie van P. Maury, *Le secret de Virgile et l'architecture des Bucoliques*, in *Lettres d'Humanité*, III, 1944, pp. 71-147; zie ook J. Perret, *Virgile. L'homme et l'œuvre*, Paris, Boivin, 1952, 168 p. (= *Connaissance des lettres*, 33) die de thesis van Maury volledig onderschrijft (maar zie daarentegen H. Holtorf, *P. Vergilius Maro. Die grösseren Gedichte. I: Einleitung, Bucolica*, Freiburg/München, Karl Alber, 1959, pp. 38-39); zie verder ook het werk van B. Otis, *Virgil. A Study in Civilized Poetry*, Oxford, Clarendon Press, 1963, waarin de auteur op pp. 105-109 de zang van Damon (8e. eclogie, vv. 17-61) in 9 groepen verdeelt, die twee per twee rond de kern: groepen 5 en 6, met elkaar inhoudelijk corresponderen op basis van het contrast; voor voorbeelden van mesodische structuur bij Horatius, zie de recente dissertatie van I. Troxler-Keller, *Die Dichterlandschaft des Horaz*, Heidelberg, Carl Winter - Universitätsverlag, 1964, pp. 49-50 (Diss.).

6. Cf. Halter, *o.c.*, p. 10.

7. *Catullis Gedichte in ihrem geschichtlichen Zusammenhang*, Breslau, 1867.

8. Cf. W. Kroll, *C. Valerius Catullus. Vierte durch neue Zusätze vermehrte Auflage*, Stuttgart, Teubner, 1960, p. 219; zie ook *Catull. Liebesgedichte und sonstige Dichtungen*, Lateinisch und Deutsch, Neu übersetzt und mit einem Essay „Zum Verständnis des Werkes“, Anhang und Bibliographie herausgegeben von O. Weinreich, Hamburg, Rowohlt, 1960², pp. 98-99 (= *Rowohlt's Klassiker der Literatur und der Wissenschaft*, Lateinische Literatur, 1).

Duiden we hier zeer in het kort de verschillende elementen van die zo rigoureuus gecomponeerde elegie aan. De dood van zijn broeder is het centrale gedeelte⁹; dit middenpaneel wordt voorafgegaan door de themata van Catullus' passie voor Lesbia, de mythologische liefde tussen Protesilaos en Laodameia en de Trōjaanse oorlog; die drie themata worden dan, na het middenstuk, hernomen maar in een tegengestelde orde (aldus: a, b, c, d, c, b, a)¹⁰.

Nu is het zo dat die limpide architecturale structuur van het c. 68, waar we als het ware een weerspiegeling vinden van de klassieke Romeinse bouw- en schilderkunst¹¹, niet eenvoudig een formele Alexandrijnse Spielerei is. Tussen vorm en inhoud bestaat een zeer sterke samenhang. Doorheen de elegie beweegt zich inderdaad een stroom van logische associaties¹², waarvan passie en geluk, door de dichter zelf ervaren, het bindmiddel vormen, wat meteen, naast de gewilde *ποιμῖλια*, aan dit carmen zijn innerlijke eenheid geeft¹³. Wat voor ons betoog vooral van belang is, is het feit dat Catullus op expliciete wijze in de Allius-elegie het eigen bestaan en de eigen gevoelswereld tot uiting heeft willen brengen door middel van beelden uit de sagentijd¹⁴.

Deze glasheldere polyfonie staat in een sterk contrast tot het zo vaak gehekelde carmen 64 (het zgn. Peleus-Epyllion¹⁵), dat lange

9. Voor ons betoog heeft het probleem van de eenheid van c. 68 geen belang, zodat we het hier onbesproken mogen laten; voor een duidelijke probleemstelling, zie G. Lieberg, *Puella Divina. Die Gestalt der göttlichen Geliebten bei Catull im Zusammenhang der antiken Dichtung*, Amsterdam, Schippers, 1962, pp. 152-160.

10. Cf. H. Bardon, *L'art de la composition chez Catulle*, Poitiers, 1943, pp. 36-39 (= *Public. de la Fac. des Lettres de l'Univ. de Poitiers*).

11. Cf. V. Pöschl, *o.c.*, pp. 68-69, die in dit verband het werk citeert van G. Kaschnitz von Weinberg, *Das Schöpferische in der römischen Kunst. Römische Kunst I*, Hamburg, 1961, p. 55 sqq. (= *Rowohlt's deutsche Enzyklopädie*); zie ook F. Klingner, *Catull*, in *Römische Geisteswelt*, München, Heinrich Ellermann, 1961⁴, p. 230 (bij verdere vermelding in dit artikel zal deze studie als volgt aangeduid worden: *Catull*).

12. Cf. G. Lieberg, *o.c.*, p. 226.

13. Cf. K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte. Ihre Grundzüge in interpretierender Darstellung*, Stuttgart, Kröner, 1962³, pp. 203-231; F. Klingner in *L'influence grecque sur la poésie latine de Catulle à Ovide. Six exposés et discussions* par Jean Bayet, Augusto Rostagni, Victor Pöschl, Fr. Klingner, Pierre Boyancé, L. P. Wilkinson, Vandoeuvres - Genève, Fondation Hardt, 1956, pp. 51-53 (= *Entretiens sur l'antiquité classique*, II) (bij verdere vermelding in dit artikel zal dit werk als volgt aangeduid worden: *L'influence grecque...*).

14. Cf. F. Klingner, *Catull*, p. 230.

15. We gebruiken dit woord in zijn „moderne” betekenis, nl. zoals het voor de eerste maal door Haupt in 1855 gebruikt werd. Epyllium treffen we niet aan in de Latijnse literatuur voor Ausonius (4e. E. N.C.) die het tweemaal gebruikt als een algemene term voor een kort gedicht, (cf. *Catullus*, A Commentary by C. J. Fordyce, Oxford, Clarendon Press, 1961, p. 272).

tijd niet juist begrepen werd en pas sinds de recente studie van Klingner de rechtmatige appreciatie kreeg¹⁶.

Wat heeft men precies verweten en verwijt men nog aan dit Peleus-gedicht? De kritiek heeft zich vooral geconcentreerd op het feit dat blijkbaar tussen de twee hoofdthema's, waaruit het gedicht bestaat, nl. de bruiloft van Peleus en Thetis en de episode van Theseus en Ariadne, geen duidelijke coherentie bestaat¹⁷. Bayet, voor wie het gedicht een „musée hétéroclite" is, spreekt in dit verband van „une composition heurtée et sans proportions, à laquelle se joint par surcroît la pesanteur d'une conclusion moralisante"¹⁸.

Alvorens een proeve van interpretatie voor te stellen, die precies als uitgangspunt de door Bayet ongunstig beoordeelde epiloog zal hebben, willen we vooraf de korte inhoud geven van het Peleus-gedicht dat volgens Wilhelm Kroll „nichts Persönliches" bevat¹⁹.

Het gedicht begint alsof het om de beschrijving van de Argonautentocht ging. Maar dadelijk na de bewonderende blikken van mensen en zeegodinnen, ontstaat, met Jupiters goedkeuren, de liefdeblik tussen Thetis en Peleus. Catullus prijst de gelukzaligheid van Peleus en vooral de tijd, toen gemeenschap tussen god en mens nog mogelijk was. Daarop volgt de beschrijving van de huwelijksdag. Gans de Thessalische bevolking stroomt samen te Pharsalus om het van goud en zilver glanzend vorstenhuis te bewonderen. De centrale aandacht gaat echter naar het *pulvinar geniale*, naar het bruidsbed met de schitterende spreij. De dichter geeft vervolgens de beschrijving van de figuren die erop werden afgebeeld, namelijk Ariadne, die op het strand van Naxos door Theseus werd achtergelaten, en de van liefde brandende Bacchus, die met zijn bruisende Thiasos, onder begeleiding van de orgiastische Maenadenmuziek, de treurende komt bevrijden. Vlug vergeet de lezer dat het slechts om een beeld gaat. Inderdaad, rond het centrale thema, nl. de klacht van de verlatene, verhaalt Catullus niet steeds in de logische volgorde der feiten de belevenissen van Ariadne en Theseus. Gans dit ingelaste verhaal is omvangrijker dan het Peleus-gedicht zelf (nl. 215 verzen op een totaal van 408). De dichter keert dan voor kort terug naar de beschrijving van de bedspreij en naar de met bewondering kijkende Thessaliërs. De stervelingen moeten nu de plaats ruimen voor de goddelijke gasten, die, met

16. *Catull's Peleus-Epos*, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1956, 92 p. (= *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte*, 1956, 6) (bij verdere vermelding in dit artikel zal deze lezing als volgt aangeduid worden: *Catull's Peleus-Epos*).

17. Cf. C. J. Fordyce, *o.c.*, p. 273.

18. Cf. *L'influence grecque...*, p. 12.

19. *O.c.*, p. 142.

geschenken beladen, het huwelijksfeest zullen bijwonen. De maaltijd zelf wordt opgeluisterd door het lied der oude Parcae, die de echtelingen het vruchtbare en dadenrijke leven van hun zoon Achilles voorspellen. Van het gezang der Parcae keert het gedicht terug naar Peleus en naar de lof van die gelukzalige tijd, toen de goden voor de mensen nog zichtbaar waren. In de epiloog volgt dan de klacht dat de mensen door hun verdorvenheid dit onmetelijk geluk voor goed verspeeld hebben²⁰.

We zegden het reeds dat tegen dit hoogst bizarre gedicht, waarin aan een detailkwesitie, nl. de beschrijving van de bedsprei, meer dan de helft der verzen besteed werd, scherpe kritiek werd uitgebracht. Vooral had men bezwaar tegen het gemis aan innerlijke samenhang tussen het Peleus-lied en de geschiedenis van Ariadne. Als verklaring voor de anorganische inschakeling stelde Wilamowitz de hypothese voorop dat Catullus beide delen eerst zelfstandig zou ontworpen hebben. „Dann hat sich“, aldus Wilamowitz, „einmal die Stimmung eingestellt, die im Prooemium und im Schluss herrscht, und alles ist nicht ohne Gewaltsamkeit zusammengesogen“²¹.

Voortgaande op een lang geldend vooroordeel dat al het wezenlijke in de Latijnse dichtkunst zijn voorbeeld in de Griekse moest hebben²², gingen sommigen zelfs van het postulaat uit dat Catullus, op een niet al te handige wijze, in feite slechts een Grieks origineel had vertaald (hetzij een gedicht van de Hesiodische school, hetzij van Euphorion, hetzij van Callimachus of van Apollonius²³; anderen zetten de mening voorop dat hij twee afzonderlijke Griekse gedichten had gecombineerd²⁴. Al die hypothesen konden stuk voor stuk gerefuteerd worden. Heden ten dage is de kritiek inderdaad tot de conclusie gekomen dat het stramen van c. 64 origineel werk van Catullus zelf was, maar dat hij, zoals trouwens ook Vergilius met zijn Aeneis, het Epyllion gestoffeerd heeft met motieven – maar dan soms zeer vrij geïnterpreteerd – uit de Griekse literatuur, vooral dan uit Euripides en Apollonius²⁵.

20. Cf. Klingner, *Catull*, pp. 232-233.

21. *Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*. Zweiter Band: *Interpretationen*, Berlin, Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1962², p. 301.

22. Cf. F. Klingner, *Catull's Peleus-Epos*, p. 59.

23. Cf. in dit verband A. L. Wheeler, *Catullus and the Traditions of Ancient Poetry*, Berkeley, University of California Press, 1964², die op pp. 148-149 van de verschillende hypothesen een overzicht geeft; zie ook R. Ellis, *A Commentary on Catullus*, Oxford, Clarendon Press, 1889², p. 280.

24. Cf. Wheeler, *o.c.*, pp. 131-132.

25. Cf. Wilamowitz, *o.c.*, p. 301 en J. P. Boucher, *A propos du carmen 64 de Catulle*, R.E.L. XXXIV, 1956 (Editio in 1957), pp. 190-202; zie ook Wheeler, *o.c.*, p. 147 en R. Avalone, *Catullo ed Euripide*, in *Antiquitas*, II-V, 1947-1950, n. 3-4, pp. 112-183.

Indien dus Catullus in het c. 64 oorspronkelijk werk heeft geleverd²⁶ – oorspronkelijk wel te verstaan volgens de antieke opvatting, waarvan de instelling ten overstaan van de literaire furta wezenlijk verschilt van de moderne visie – dan blijft de vraag open wat hij dan wel bedoeld heeft met dit inderdaad vrij labyrintachtig gedicht.

Jarenlang is zeer hardnekkig blijven voortleven een uitspraak van Kroll in de inleiding van zijn bekende Catullus-commentaar. Catullus, zo merkte hij op, vertoont in de eerste plaats een dubbel aangezicht, nl. dat van een door traditie zwaarbelaste Alexandrijn, anderzijds dat van een ongekunsteld natuurkind (Naturbursche)²⁷. Hier wordt natuurlijk bedoeld de opvallende tweezijdigheid van de liber Catullianus; aan de ene kant de *nugae* en de *disticha*, waarin de dichter op een directe wijze zijn innerlijke belevenissen uitdrukt; aan de andere kant de meer omvangrijke lyrisch-epische gedichten, de *carmina docta*, waarin, zo meende men, de persoonlijkheid van de dichter, leerling en slachtoffer van het Alexandrisme, als het ware verzwonden was in een zeer artistiek bewerkte objectieve stof. Van die reeds tot traditie vergroeide opvatting is men de laatste jaren door een scherper benaderen van Catullus' werk teruggekomen. Men is inderdaad tot de bevinding gekomen dat achter alle gedichten van Catullus, hoezeer ze ook onderling mogen verschillen, de fysionomie van één en dezelfde dichter op de voorgrond treedt²⁸; ja, dat ook in de gedichten van grotere omvang eigen belevenissen gekristalliseerd werden²⁹. Dit is vooral het zeer verdienstelijk werk geweest van Klingner, die overtuigend heeft aangetoond dat ook in de grotere gedichten een innige thematische samenhang met de problematiek van de kleinere bestaat en vooral van de Lesbia-gedichten³⁰. Maar de vraag blijft hier open: waar voelen we precies in c. 64, om de woorden van Wilamowitz te gebruiken, „unter dem gelehrten Spiel mit fremden Gestalten und Geschichten der eigene Herzschatz des Dichters”³¹?

26. Slechts voor een enkel vers kan er met zekerheid sprake zijn van een vertaling uit het Grieks, nl. v. 111:

nequiquam vanis iactantem cornua ventis.

Het Griekse origineel (*Hecale* van Callimachus?):

πολλὰ μάτην κεράεσσιν ἐς ἠέρα θυμύγαντα.

kennen we slechts door Cicero, die het voor Atticus als een bekend vers citeert (*Ad Att.* VIII, 5, 1).

27. *O.c.*, p. VII.

28. Cf. Lieberg, *o.c.*, p. 95.

29. Cf. Büchner, *o.c.*, p. 228 en K. Quinn, *The Catullan Revolution*, Melbourne, Melbourne University Press, 1959, p. 30 sqq.

30. Cf. *Catull*, p. 238; cf. ook T. Oksala, *Catull's Attis-Ballade. Ueber den Stil der Dichtung und ihr Verhältnis zur Persönlichkeit des Dichters*, in *Arctos, Acta Philologica Fennica*, Nova Series, Vol. III, 1962, pp. 200-201.

31. *O.c.*, p. 299.

In tegenstelling tot de Allius-elegie horen we in het Peleus-gedicht inderdaad op geen enkele plaats expliciet de echo van zijn eigen ervaren en verzuchtingen.

Beperken we ons eerst tot het omsluitend gedicht. Klingner ziet hierin een mythische expressie van Catullus' grote liefde tot zijn „domina”, zoals de dichter Lesbia in de Allius-elegie noemde (v. 68 en v. 158³²). De dominante in het Peleus-lied is de lof van diens gelukzaligheid: hem is inderdaad het meest verheven aardse geluk ten deel gevallen, nl. door een godin bemind te worden, die het huwelijk, door Jupiter goedgekeurd, met een sterveling niet heeft versmaad:

Tum Thetidis Peleus incensus fertur amore,
tum Thetis humanos non despexit hymenaeos,
tum Thetidi pater ipse iugandum Pelea sensit.

(vv. 19-21)

Stellen we nu reeds vast dat in de raamvertelling een zekere kringcompositie aanwezig is: zowel bij het begin als op het einde prijst Catullus de heerlijke tijd, de heroïsche tijd, toen gemeenschap tussen goden en mensen nog mogelijk was:

O nimis optato saeculorum tempore nati
heroes, saluete, deum genus, o bona matrum
progenies, saluete iterum .....
vos ego saepe meo, uos carmine compellabo,

(vv. 22-23 (23b)-24)

Praesentes namque ante domos inuisere castas
heroum et sese mortali ostendere coetu
caelicolae nondum spreta pietate solebant.

(vv. 384-386)

Klingner ziet nu in het Ariadne-deel en meer bepaaldelijk in de Bacchus-episode het omgekeerde spiegelbeeld van het Peleus en Thetis-verhaal, zodat beide stukken toch een organisch geheel vormen. Zowel in het ene als in het andere geval behandelt de dichter immers hetzelfde thema, nl. het bruidsfeest van mens en god: in het omgevend verhaal gewaardigt zich een godin een sterveling tot bruidegom te nemen, in het inlegstuk daarentegen verheft een god (Bacchus) een sterfelijke vrouw (Ariadne) tot zijn bruid. „Liebesgemeinschaft von Gott und Mensch ist in zwei Gegenstücken voll und schön gefeiert”, aldus Klingner³³.

Het is natuurlijk duidelijk dat alleen die thematische verwantschap niet de fundamentele interpretatie van het c. 64 kan zijn;

32. *Catull*, p. 229.

33. *Ibid.*, p. 235.

van zuiver formeel standpunt uit zijn hiertegen onloochenbare bezwaren. Het Peleus-gedicht bevat nagenoeg 190 verzen, terwijl Ariadnes finale gelukzaligheid naar het einde van het inlegstuk verdrongen werd en slechts 14 (!) verzen telt. Hoe men ook de Bacchus-episode wil interpreteren³⁴, het is een feit dat in het inlegstuk op een totaal van 215 verzen er niet minder dan 201 gewijd zijn aan het drama van haar verlatenheid; wat meer is, Ariadnes klacht zelf is formeel en ook inhoudelijk duidelijk mesodisch geplaatst, waarbij het motief van Theseus' vergetelheid, door Ariadne als schuldig aangevoeld³⁵, de verlatenheid van Minos' dochter en de tragische dood van Aegeus tot een coherent geheel verbindt³⁶.

De manifeste wanverhouding, waarvan hierboven sprake is, natuurlijk Klingner niet ontgaan. Zoals we reeds opmerkten, ziet hij het inlegstuk als een omgekeerd spiegelbeeld van het Peleus-lied; de disproportie tussen het thema van Peleus' gelukzaligheid en dat van Ariadnes bevrijding en verder tussen het drama van Ariadnes verlatenheid en haar bevrijding zelf noopte Klingner ertoe zijn formulering te nuanceren. Hij spreekt dan ook van een omgekeerd spiegelbeeld in dubbele zin:

- a. in het Peleus-lied neemt een godin een sterveling tot bruidegom; in het Ariadne-deel een god een sterveling tot bruid;
- b. het omgevend verhaal is een loflied op Peleus' liefdegeluk; het inlegstuk behandelt fundamenteel de klacht van Ariadnes liefdeleed³⁷.

We weten wel dat tot de moeilijke punten van de exegese van dit epyllion zeker moet gerekend worden de poging om tussen beide delen van het c. 64 een sluitend verband te vinden. Hoe

34. Cf. Boucher, *o.c.*, p. 193 sq.

35. Vv. 134-135: *Sicine discedens neglecto numine divom
inmemor, a, devota domum periuria portas?*

De oblivio, als verwerpelijke trouweloosheid bij Catullus, is werkelijk een leitmotiv in de Ariadne-episode:

Inmemor at juvenis fugiens pellit vada remis,
(v. 58)

*<Venerit>, aut ut eam devinctam lumina somno
liquerit inmemori discedens pectore coniunx?*

(vv. 122-123)

*sed quali solam Theseus me mente reliquit,
tali mente, deae, funestet seque suosque.*

(vv. 200-201)

*Sic funesta domus ingressus tecta paterna
morte ferox Theseus qualem Minoidi luctum
obtulerat mente inmemori talem ipse recepit.*

(vv. 246-248)

36. Cf. Wheeler, *o.c.*, p. 130.

37. Cf. *Catullus Peleus-Epos*, p. 44 sq. en *Catullus*, p. 235 sq.

verhelderend ook in het algemeen de analyse van Klingner is, toch menen wij hem op dit punt van zijn interpretatie niet te kunnen volgen en dit vooral wegens een niet te loochenen ambiguïteit. Als „Generalthema des Gedichts”³⁸ ziet hij dus de lof van de vereniging van god en mens (cf. de eerste „zin” van het omgekeerd spiegelbeeld). Een mogelijke kritiek op die interpretatie heeft hij gepareerd. Logischerwijze, zegt Klingner, moest natuurlijk in het inlegstuk het thema van Bacchus’ aankomst volstrekt de voorrang gekregen hebben op dat van de verlatenheid en vertwijfeling van Ariadne, gezien het „Generalthema”. Hiervoor geeft hij nu een zeer subtiele verklaring: „Mutwillige Freude an der verschobenen Proportion wird auch in diesem Verhältnis wirksam sein, aber nicht ohne weiteres, nicht im Sinne leerer Manier”, aldus Klingner³⁹. Volgens hem heeft Catullus het thema van de vertwijfeling van Ariadne duidelijk centraal geplaatst als een soort tegenthema, niet alleen van de finale goddelijke verheffing, maar vooral van het loflied op Peleus’ gelukzaligheid (cf. de tweede „zin” van het omgekeerde spiegelbeeld). Dit tegenthema is belangrijk genoeg om daarbij nog op het laatste een verrassende ommekeer te bewerken tot het algemene thema van het gedicht, nl. de lof van de vereniging van god en mens. „Von da aus kann es scheinen”, zo merkt hij op in zijn artikel „Catull”⁴⁰, „als sei Ariadnes Geschichte nur dazu so tief in Dunkel und Leid geführt, damit der ganz an das Ende gedrängte Umschlag in die Liebesseligkeit um so grözere Gewalt erhielte.”

Die in twee richtingen georiënteerde interpretatie is ons in ieder geval niet duidelijk. Aan de ene kant poneert dus Klingner de liefdesgemeenschap tussen god en mens, die in beide delen inderdaad vermeld wordt, als het algemeen thema van het gedicht (maar de manifeste wanverhouding tussen het Peleus-lied en de Bacchus-episode maakt die interpretatie weinig waarschijnlijk, zoals we boven reeds zegden; verder zou dan meer dan de helft van het gedicht met het zgn. algemene thema geen direkt verband hebben); aan de andere kant zegt hij dat de hoofdbedoeling van Catullus zou geweest zijn de antithese te benadrukken tussen de gelukzaligheid van Peleus en de verlatenheid en liefdesmart van Ariadne, waarop in het inlegstuk het hoofddaccent ligt: „... das ist, es kann kaum anders sein, sein Hauptanliegen gewesen”, aldus Klingner⁴¹. In Klingners formulering bestrijken dus „Das Generalthema des Gedichts” en „das Hauptanliegen” niet hetzelfde terrein,

38. Cf. *Catull's Peleus-Epos*, p. 45.

39. *Ibid.*, p. 44.

40. *Catull*, p. 235.

41. *Catull's Peleus-Epos*, p. 45.

wat toch wel zeer bevreemdend is. Die interpretatie staat natuurlijk in eng verband met zijn visie dat de thematiek van c. 64 een weerspiegeling is van de dominante in Catullus' gevoelsleven, nl. de liefde, die voor de dichter in zijn ervaring met Lesbia bipolair is: de eraan beleefde vreugde wordt verdrongen door de smart, maar ook omgekeerd⁴².

Met Klingners interpretatie van de verschillende delen van het carmen kunnen we dus om hierboven vermelde redenen niet volledig akkoord gaan. We willen dan ook een proeve van eigen interpretatie geven, waaruit zal blijken dat we, alhoewel we, evenals Klingner, tussen het hier behandeld carmen en de innerlijke bewogenheid van de dichter een bewijsbare relatie zien, een andere visie hebben op de ideële basis, die aan het gedicht zijn eenheid moet geven.

Als een sleutel tot het gehele gedicht beschouwen we de morali-serende epiloog (vv. 384-408), waarin we het fundamenteel pessimisme van een „génération inquiète” terugvinden; epiloog, die, zoals men weet, de basis zal vormen voor Vergilius' vierde eclogie⁴³. De dreigende ineenstorting van de republiek en de daarmee verband houdende decadentie, hebben natuurlijk Catullus' tijdgenoten niet onberoerd gelaten. Lucullus trekt zich ontgoocheld uit het staatsleven terug (Plutarchus, *Lucullus*, 38 en volg.); zo ook Sallustius, die in de literaire arbeid een toevluchtsoord zal zoeken. Lucretius verkiest een vita contemplativa in de Epicureïsche wijsheid (II, 7 en volg.). Ook in Cicero's brieven vinden we de weerslag van zijn moedeloosheid terug (*Ad Att.* X, 4, 9: *nullam spem reliquam*)⁴⁴. In zijn *De republica* had hij al mistroostig geconstateerd dat in de praktijk de res publica van zijn tijd nauwelijks meer een schaduwbeeld was van wat ze eens was geweest⁴⁵. Alhoewel Catullus waarschijnlijk niet rechtstreeks betrokken is geweest bij de tragische woelingen van een kwijnende staatsvorm, beleefde hij niettemin het tijdsgebeuren. In het c. 52 horen we de vertwijfelende noodkreet van het gekwetste hart⁴⁶:

Quid est, Catulle ? quid moraris emori ?

(v. 1)

Niet minder navrant is zijn visie in de hier bedoelde epiloog.

42. *Ibid.*, pp. 70-71 (zie ook *Catull*, pp. 228-229, pp. 230-231 en p. 238).

43. Cf. L. P. Wilkinson in *L'influence grecque...*, p. 54.

44. Cf. N. Strosetzky, *Vergil : 4. Ekloge und Horaz : 16. Epode im Unterricht*, in *Der altsprachliche Unterricht*, VI, 1963, n. 2, pp. 6-7.

45. Cf. A. D. Leeman, *Catullus, Angry Young Man*, in *Hermeneus*, XXXV, 1964, n. 5, p. 105.

46. Cf. Wilamowitz, *o.c.*, p. 304.

waar hij met haast Sallustiaanse krasse kleuren het tijdsbeeld schildert⁴⁷ :

Omnia fanda nefanda malo permixta furore
iustificam nobis mentem auertere deorum.

(vv. 405-406)

De afkeer van het huidig bestaan, maar ook, en vooral mischien, de bittere ontgoochelingen met Lesbia verwekten in hem een ontzettend heimwee naar de echtheid van een ongerept verleden, waar het „vitam puriter agere” (c. 76, 19) nog mogelijk was. Van deze totaliteit van affecten is het lied van Peleus en Thetis de poëtische expressie. Tegenover de rauwe werkelijkheid in de epiloog stelt Catullus in het Peleus-lied nu een soort Hesiodische *aurea aetas*, gekenmerkt door een schuldeloze toestand der mensheid ; een tijd, toen de stervelingen nog de verrukking kenden van het aanschouwen der goden. Zowel bij het begin als op het einde van de epiloog (maar dan in negatieve zin) wordt ook hierop sterk de nadruk gelegd :

Praesentes namque ante domos inuisere castas
heroum et sese mortali ostendere coetu
caelicolae nondum sprete pietate solebant.

(vv. 384-386)

en de laatste 2 verzen van het gedicht :

Quare nec talis dignantur uisere coetus,
nec se contingi patiuntur lumine claro.

(vv. 407-408)

Door dit thema van de gemeenschap tussen goden en stervelingen, zijnde de karakteristiek van een gelukzalige *aurea aetas*, is er een sterke binding tussen de epiloog en het lied van Peleus en Thetis.

We geloven inderdaad niet dat die mythe geïnterpreteerd moet worden als een apologie van het huwelijk, zoals Romain⁴⁸ meende, die in beide delen van het c. 64 een manifeste antithese zag tussen het echtelijk geluk (Thetis) en de vrije liefde (Ariadne). Wie de Lesbia-liederen leest, weet duidelijk dat morele overwegingen van die aard helemaal niet Catulliaans zijn.

Voor Catullus, zijn eigen heimwee en eigen ervaren naar het mythische vlak transponerend, is Peleus een symbool geworden van de gelukzaligheid in een corruptieloos verleden. In die geïde-

47. Cf. Weinreich, *o.c.*, p. 147.

48. *Sur la signification et la composition du poème LXIV*, in *Revue de Philologie*, 1922, pp. 135, 163 ; Romain heeft de interpretatie overgenomen van Hodgson (zie in dit verband Ellis, *o.c.* p. 280 en vooral voetmoot 4).

liseerde wereld heerst er een harmonie, die hij sublimeert in de liefde tussen man en vrouw. En is het nu niet juist omwille van die sublimering dat Catullus zich enkele vrijheden ten overstaan van de aloude sage veroorloofd heeft? Aanvankelijk volgt hij wel de traditie dat Jupiter Thetis aan Peleus afstond (cf. v. 27: *concessit amores*); maar daar gebeurde die afstand op grond van een bepaalde godenpolitiek: volgens het orakel zou immers uit de verhouding tussen Jupiter en Thetis een zoon geboren worden die eens machtiger dan zijn vader zou worden. Catullus creëert nu een nieuw motief voor Jupiters acte, nl. de liefde tussen Peleus en Thetis:

Tum Thetidis Peleus incensus fertur amore,
tum Thetis humanos non despexit hymenaeos,
tum Thetidi pater ipse iugandum Pelea sensit.
(vv. 19-21)

De bestendiging van het huwelijksgeluk wordt verder verzekerd in de *cantus Parcarum* (vv. 328-336 en 372-380)⁴⁹. Catullus legt dus een sterke nadruk op de blijvende liefde tussen Peleus en Thetis. Hiervan was oorspronkelijk dus helemaal geen sprake. We weten integendeel dat Thetis zich lang tegen deze beschikking van Jupiter verzet heeft en slechts uiteindelijk de vernedering van dit huwelijk met een sterveling aanvaard heeft; in de oude sage heeft trouwens Thetis Peleus verlaten, kort na de geboorte van Achilleus.

Voor zover we thans weten, is Catullus de eerste dichter geweest, die de traditionele versie zo wezenlijk veranderd heeft⁵⁰. Slechts

49. De *cantus Parcarum* bevat nochtans reeds elementen die op het nakend onheil wijzen; van v. 344 af voorspellen de *parcae* het bloedvergieten en het gejammer van treurende moeders. Dit somber toekomstbeeld bereikt dan zijn paroxisme met de dood van Polyxena bij het graf van Achilleus. Deze sombere episode in het toekomstlied is niet zonder belang in verband met de traditionele voorstelling van de opeenvolging der verschillende tijdperken. Bedoelt Catullus hier het einde van de *aurea aetas*, nl. het ogenblik dat de goden de aarde voor goed zullen verlaten en het ijzeren tijdperk nakend is? Dezelfde rangorde met talrijke letterlijke correspondenties vinden we terug in de 4e ecloge van Vergilius, maar dan in een tegenovergestelde richting (cf. J. Perret, *Virgile. Les Bucoliques*, Edition, introduction et commentaire, Paris, P.U.F., 1961, p. 52 en id., *Virgile. L'homme et l'œuvre*, o.c., p. 45). Voor dit probleem van de mythe der opeenvolgende tijdperken zie verder J. Defradas, *Le mythe hésiodique des races. Essai de mise au point*, in *L'information littéraire*, XVII, 1965, n. 4, pp. 152-156.

Op het eerste gezicht kan die schildering van het somber toekomstbeeld dat Peleus en Thetis tegemoet gaan, een contradictie schijnen met onze interpretatie van Peleus als symbool van de gelukzaligheid. Maar Catullus volgt in dit lied der *Parcae* het traditioneel overgeleverd Homerisch ideaal: „Denn erhaben ist es“, zo merkt Wilamowitz, o.c., p. 302 op, „dasz die Schicksalsfrauen dem Brautpaar /.../ von dem Sohne singen, den es zeugen wird und verlieren, aber verlieren nach einem Heldenleben, das ihn in die Unsterblichkeit des Heroentums einführen wird“.

50. Cf. Wheeler, o.c., pp. 123-124 en Klingner, *Catull*, p. 229.

door zijn persoonlijke adaptatie kan hij die onbewimpelde en duurzame gelukzaligheid, met de klemtoon op de wederzijdse liefde, treffend benadrukken.

Peleus noemden we het symbool van de gelukzaligheid in een corruptieloos verleden. Tegenover die geïdealiseerde wereld van de *aurea aetas*, gesublimeerd in de harmonische liefde tussen man en vrouw, staat het Ariadne-drama in een zeer sterk contrast. Maar juist door die antithese staan beide mythen met elkaar in correlatie en wel in die zin dat ze elk iets van de innerlijke wereld van de dichter weerspiegelen. Het Peleus-lied is de nostalgieke vlucht van de dichter uit de teneerdrukkende onvolkomenheid van het heden naar een gefingeerde wereld van *pietas* en *fides*. De Ariadne-episode zien we als de mythische transpositie van zijn eigen drama, van het eigen ervaren leed om de trouweloosheid van Lesbia⁵¹.

Indien men nu die interpretatie van het omsluitend verhaal en van het inlegstuk aanvaardt – een interpretatie waardoor de beide delen samen met de epiloog een coherent geheel vormen –, dan blijft de vraag nog open wat de dichter dan precies bedoeld heeft met de opvallend korte Bacchus-episode (vv. 251-264).

Het louter *formeel* verband tussen enerzijds de wegvarende Theseus en de achtergelaten Ariadne en anderzijds de aankomst van de verlossende Bacchus, begeleid van de bekende figuren van zijn Thiasos, biedt geen enkel probleem. Beide motieven samen waren zeer populair in de beeldende kunsten en dit reeds van de 5e eeuw af⁵². Kan nu ook die Bacchus-episode, zoals de overige delen van het c. 64, in een bepaalde relatie gebracht worden met de eigen innerlijke wereld van de dichter? Alvorens die vraag te kunnen beantwoorden is een excursus over het *numen* van Bacchus noodzakelijk.

Uit de zeer recente studies van A. Bruhl⁵³, P. Boyancé⁵⁴ en uit de onlangs verschenen dissertatie van I. Troxler-Keller⁵⁵ is gebleken dat in de Romeinse literatuur Bacchus (naast Apollo en de Muzen natuurlijk) dikwijls werd voorgesteld als god van de dichtkunst. Vooral bij Propertius, Lygdamus en Ovidius (en later bij Lucanus en Statius) vinden we duidelijke voorbeelden van

51. Cf. Ellis, *o.c.*, p. 282, die in dit verband Westphal citeert.

52. Cf. Wilamowitz, *o.c.*, p. 301. Volgens Pausanias (1, 20, 2) kwamen beide onderwerpen voor op de Dionysustempel te Athene: Ἀριάδνη καθ'εὐδοῦσα καὶ Θεοῦ ἀναγόμενος καὶ Διόνυσος ἦκων εἰς τὴν Ἀριάδνης ἀπαγῆν.

53. *Liber Pater. Origine et expression du culte dionysique à Rome et dans le monde romain*, Paris, de Boccard, 1953, XII-355 p.

54. *Propertius*, in *L'influence grecque*, pp. 170-209 (voor de discussie, zie pp. 210-220).

55. *Die Dichterlandschaft des Horaz*, Heidelberg, Karl Winter – Universitätsverlag, 1964, 162 p. (zie vooral pp. 47-69); Troxler-Keller schijnt het werk van Bruhl niet te kennen.

een zuiver literaire functie van deze god⁵⁶. Aan de hand van *testimonia*, die overtuigend schijnen, betogen Bruhl en Boyancé dat er alvast tijdens de Augusteïsche periode zekere dichters deel moeten uitgemaakt hebben van een Dionysische confrerie, die Bacchus als god van de dichterlijke inspiratie verheerlijkte⁵⁷. In zeer duidelijke termen heeft Ovidius tijdens zijn ballingschap het bestaan van een dergelijk *sodalitium*, waartoe ook Propertius behoorde, geëvoceerd :

Saepe suos solitus recitare Propertius ignes,
jure sodalitiū qui mihi iunctus erat ;
Ponticus heroo, Bassus quoque clarus iambis
dulcia convictus membra fuere mei ;
(*Trist.*, IV, 10, vv. 45-48)

Steeds uit de *Tristia* (V, 3) blijkt verder dat de dichters eenmaal per jaar bij elkaar kwamen om Bacchus te verheerlijken :

Illa dies haec est, qua te celebrare poetae,
(si modo non fallunt tempora), Bacche, solent ;
(vv. 1-2)

Een passus uit de *Fasti* leert ons dat het hier waarschijnlijk ging om de dag der *Liberalia*. Belangrijker is echter voor ons dat die samenkomst van het *sodalitium* in het teken stond van Bacchus als verwekker van de poëtische inspiratie :

Tertia post Idus lux est celeberrima Baccho.
Bacche, fave vati, dum tua festa cano.
(III, vv. 713-714)

en verder :

Mite caput, pater, huc placataque cornua vertas,
et des ingenio vela secunda meo !
(vv. 789-790)

In de reeds vermelde 3e elegie van het Ve boek der *Tristia* benadrukt Ovidius het sacrale karakter van die dag : zij die eraan deelnamen waren *cultores* :

Tu tamen e sacris hederæ cultoribus unum
numine debueras sustinuisse tuo.
(vv. 15 en 16)

en verder :

56. Cf. Perret, die in zijn editio van Vergilius' *Bucolica* (zie voetnoot 49) in verband met v. 25 (s.v. *carmina*) van de 6e eclogie opmerkt : „Ce Silène chanteur doit sans doute quelque chose aux tendances qui, à l'époque augustéenne, feront de Bacchus l'inspirateur de tous les poètes”.

57. Cf. Bruhl, *o.c.*, p. 141 en Boyancé, *o.c.*, p. 196.

Et potes, adspiciens circum tua sacra poetas,
 „Nescio quis nostri”, dicere, „cultor abest.”

(vv. 33-34)

Voor ons betoog is het nu van minder belang na te gaan of en in hoever die dichters, als *cultores Liberi*, binnen hun *sodalitium*, geïnitieerden waren in de Dionysische mysteriën. Het voornaamste is hier de constatacie dat dichters uit de Augusteïsche periode Bacchus beschouwden als de god die hen, samen met Apollo en de Muzen, inspireerde en dat ze die god in hun gedichten op een rituele wijze voor de *ἱερὰ δόσις* dankend huldigden. Het onderzoek van Boyancé heeft nu verder uitgewezen dat het bestaan van een Grieks-Hellenistische dichter-god Dionysus/Bacchus als vrij zeker mag aanvaard worden⁵⁸. Troxler-Keller betoogt van haar kant dat in de Latijnse literatuur bij de vooraugusteïsche dichters geen enkel expliciet *testimonium* van Bacchus als god van de dichterlijke inspiratie kan aangetoond worden⁵⁹. Die lacune echter tussen bv. het achtste epigramma van Callimachus⁶⁰ (waarin Dionysus zeer duidelijk de inspirator is van de dichters in het algemeen en niet uitsluitend van de dramatische wedstrijden⁶¹), en de bedoelde Augusteïsche dichters is wel zeer curieus.

We wensen nu na te gaan of de Bacchus-episode in het c. 64 soms niet op indirecte wijze het hier bedoelde thema weergeeft. In dit verband moeten we twee constatacies maken. Vooreerst schildert de dichter in de vv. 254-264 het razen der Bacchus vergezellende Maenaden.

In zijn *Io* vergelijkt Plato nu het creatieve *ἐνθουσιασμός* van de dichters met de *furor* van de Maenaden (534 a en volg.) : *βακχέουνοι καὶ κατεχόμενοι ὡσπερ αἱ βάκχαι*. Ook in de *Phaedrus* (245a) blijkt duidelijk de verwantschap tussen de bezetenheid van de dichter en de Bacchische *ékstasis*⁶².

Verder dan de tweede constatacie. In zijn plastische beschrijving van de Thiasos zegt Catullus o.m. dat de Maenaden de Thyrsus-staf zwaaien (... *quatiebant cuspide thyrsos* (v. 256)). Welnu, het is geweten dat Dionysus precies met de Thyrsus het poëtisch enthousiasme verwekt :

58. *O.c.*, pp. 205-206 ; cf. ook Troxler-Keller, *o.c.*, pp. 57-60.

59. *O.c.*, p. 60.

60. Editio E. Kahen (Budé, 1953, p. 115).

61. Cf. Boyancé, *o.c.*, p. 206.

62. Cf. Troxler-Keller, *o.c.*, p. 63 ; in verband met de opvattingen der Grieken over de dichterlijke inspiratie cf. C. M. Bowra, *Pindar*, Oxford, Clarendon Press, 1964, pp. 13-14.

Corniger increpuit thyrso grauiore Lyaeus :
pulsanda est magnis area maior equis.
(Ovidius, *Amores*, III, 15, vv. 17-18 ⁶³)

Indien men nu die twee constataties bij elkaar past, nl. de beschrijving der ekstatische Maenaden in het algemeen en de vermelding van de Thyrsus in het bijzonder, kan men dan niet doorheen die mythologische beschrijving tot op een zekere hoogte een allusie ontwaren op de verwantschap tussen Bacchus en de dichterlijke vervoering? Het vermoeden dat er achter die tekst een diepere zin schuilt, wordt nog versterkt, indien we bij de boven gemaakte constataties de werkelijk „mystieke” verzen 259 en 260 betrekken, die ook tot de Bacchus-episode behoren :

Pars obscura cauis celebrabant orgia cistis,
orgia, quae frustra cupiunt audire profani,

Vers 260 is des te merkwaardiger daar de relatieve zin in feite niet meer tot de picturale beschrijving behoort, maar, na de herneming van *orgia* uit vers 259, een nadrukkelijk informatief karakter krijgt. Wie zijn die „profani” of die „oningewijden”, een woord dat dadelijk associaties oproept met Vergilius, *Aen.*, VI, 258 : *procul, o procul este profani*; en Horatius, *Od.*, III, I, 1 : *odi profanum vulgus et arceo*? Natuurlijk laat dit ene vers ons niet toe Catullus te beschouwen als de man, die de geheime revelaties van de Dionysische cultus kende, zoals Enzo V. Marmorale dit wilde doen ⁶⁴. Maar in ieder geval kan die Thiasos-beschrijving wel relevant zijn voor een soort Dionysische *fervor*, die in een enge correlatie staat tot de dichterlijke vervoering, waarvan hierboven sprake was. Een versterkende bewijskracht hiervan is wel het feit dat de tot de Bacchus-cultus behorende voorstellingen en de Bacchantische sfeer niet uitsluitend voorkomen in de beschrijving van de orgiastische stoet. Reeds bij de aanvang van de Theseus en Ariadne-episode, wanneer de heldin op de oevers van het eiland de wegvarende Theseus nastaat, ontwaren we duidelijk Dionysische elementen :

Thesea cedentem celeri cum classe tuetur
indomitos in corde gerens Ariadna furores,
(vv. 53-54)

en vooral in vv. 60-67 waar de met ontzetting geslagen Ariadne vergeleken wordt bij het marmeren beeld van een in vervoering geraakte Bacchante :

63. Cf. Boyancé, *o.c.*, p. 201.

64. *L'ultimo Catullo*, Napoli, Edizioni scientifiche Italiane, 1952, p. 186; Cf. ook Boyancé, *o.c.*, p. 13 en Boucher, *o.c.*, p. 185.

Quem procul ex alga maestis Minois ocellis,
 saxea ut effigies bacchantis, prospicit, eheu !
 Prospicit et magnis curarum fluctuat undis,
 non flauo retinens subtilem uertice mitram,
 non contacta leui velatum pectus amictu.
 Non tereti strophio lactentis uincta papillas,
 omnia quae toto delapsa e corpore passim
 ipsius ante pedes fluctus salis adludabant.

Verder is het vooral merkwaardig dat ook in de epiloog van het omsluitend Peleus-verhaal het Bacchus-motief duidelijk voorkomt :

Saepe uagus Liber Parnasi uertice summo
 Thyiadas effusus euantis crinibus egit,
 cum Delphi tota certatim ex urbe ruentes
 acciperent laeti diuum fumantibus aris.⁶⁵

(vv. 390-393)

Zeer bewust heeft dus Catullus de tot de Dionysische cultus behorende voorstellingen niet beperkt tot de beschrijving van de Thiasos, maar die ook elders, hetzij als metafoor in de Theseus en Ariadne-episode, hetzij in mythologisch verband in de epiloog, verwerkt. We kunnen moeilijk aanvaarden dat die over het gedicht verspreide voorstellingen en allusies een louter literair karakter zouden hebben en slechts behoren tot het zgn. arsenaal van de erudite poëzie, geïnspireerd door de Alexandrijnse modellen, zoals Bruhl het wilde voorstellen⁶⁶. We menen integendeel dat het niet ongegrond is te veronderstellen dat Catullus zich bewust was van iets, dat enkele jaren later reeds een uitdrukkelijke expressie zou krijgen bij de Augusteïsche dichters (zie vooral Propertius, III, 17) en dat lang te voren reeds, zoals Boyancé heeft aangetoond, tot de Grieks-Hellenistische voorstellingswereld behoorde, nl. de enge relatie tussen Bacchus en de dichterlijke inspiratie. Ook Catullus, zo durven we vooropstellen, rekende zich tot de *cultores Liberi*; ook hij geloofde in de Bacchische inspiratie en juist door die ontvangen gave behoorde hij tot een spirituele wereld, waartoe de profani (cf. v. 260), de *βέβηλοι*, die voor de verrukking toch niet ontvankelijk zijn, geen toegang hadden. Voortgaande op die hypothese willen we in die poëtisch-religieuze sfeer de Bacchus-episode zien.

Na de bittere ervaring met de sterfelijke Theseus wordt Ariadne

65. Cf. Päivö Oksala, *Das Ausblühen des römischen Epos. Berührungen zwischen der Ariadne-Episode Catulls und der Dido-Geschichte Vergils*, in *Arctos, Acta Philologica Fennica*, Nova Series, Vol. III, 1962, pp. 167-197 (vooral p. 172, p. 188 en p. 191, waaraan we de gegevens in verband met de tot de Dionysische cultus behorende voorstellingen in c. 64 ontleenden).

66. *O.c.*, p. 133.

de uitverkorene van Bacchus. Voor Klingner, zoals we reeds zagen, vormt die episode het omgekeerde spiegelbeeld van de verhouding Peleus-Thetis : „Liebesgemeinschaft von Gott und Mensch ist in zwei Gegenstücken voll und schön gefeiert.” Tegen die interpretatie gaven we reeds onze bezwaren. Naar onze mening is de mythologische symboliek van de Bacchus-episode zeer transparant. Doorheen de Theseus en Ariadne-episode ontwaren we de langdurige innerlijke strijd, die Catullus in zijn mateloze emotionaliteit tot de rand van het menselijk bestaan heeft gebracht ; maar de verwensende Ariadne betekent meteen de definitieve breuk met diegene, die hij in het sublieme c. 76 genoemd heeft : *pestem perniciemque* :

Eripite hanc pestem perniciemque mihi,
 quae mihi subrepens imos ut torpor in artus
 expulit ex omni pectore laetitia.

(vv. 20-22)

Hoe zwaar hem dit afscheid gevallen is leert ons ditzelfde c. 76 :

Difficile est longum subito deponere amorem.
 (v. 13)

De opname nu van Ariadne tot Bacchus symboliseert dan Catullus' ultieme *bevrijdingsacte*. Slechts de dichterlijke vervoering, die hij ontvangt van Bacchus/Liber, tevens bevrijder der smarten⁶⁷, kan genezing en vergetelheid brengen. De bevrijdende dichterlijke ekstasis – reeds Democritus (fr. 18) zag de poëzie als een irrationele activiteit ; de mooiste gedichten, zei hij, werden gecomponeerd „μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος“⁶⁸ – vindt haar symbolische expressie in de beschrijving van de tierende Maenadenstoet en de schrille klanken van de orgiastische muziek.

Met deze proeve van interpretatie hebben we ons volkomen gedistantieerd van de opvatting van Kroll voor wie het gedicht „nichts Persönliches enthält“⁶⁹. Met deze beoordeling stond Kroll destijds niet alleen. De traditionele opvatting heeft trouwens een zeer lang bestaan gekend en is zelfs tot in de zeer recente commentaar van C. J. Fordyce doorgedrongen, waar deze o.m. schrijft : „The description of the coverlet serves to introduce a long narrative which has no obvious connection with the original theme ...”⁷⁰. Zoals we reeds zegden, is het de grootste verdienste van Klingner

67. Cf. Boyancé, *o.c.*, p. 199.

68. Cf. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1964, p. 82 en Bowra, *o.c.*, p. 13.

69. *O.c.*, p. 142.

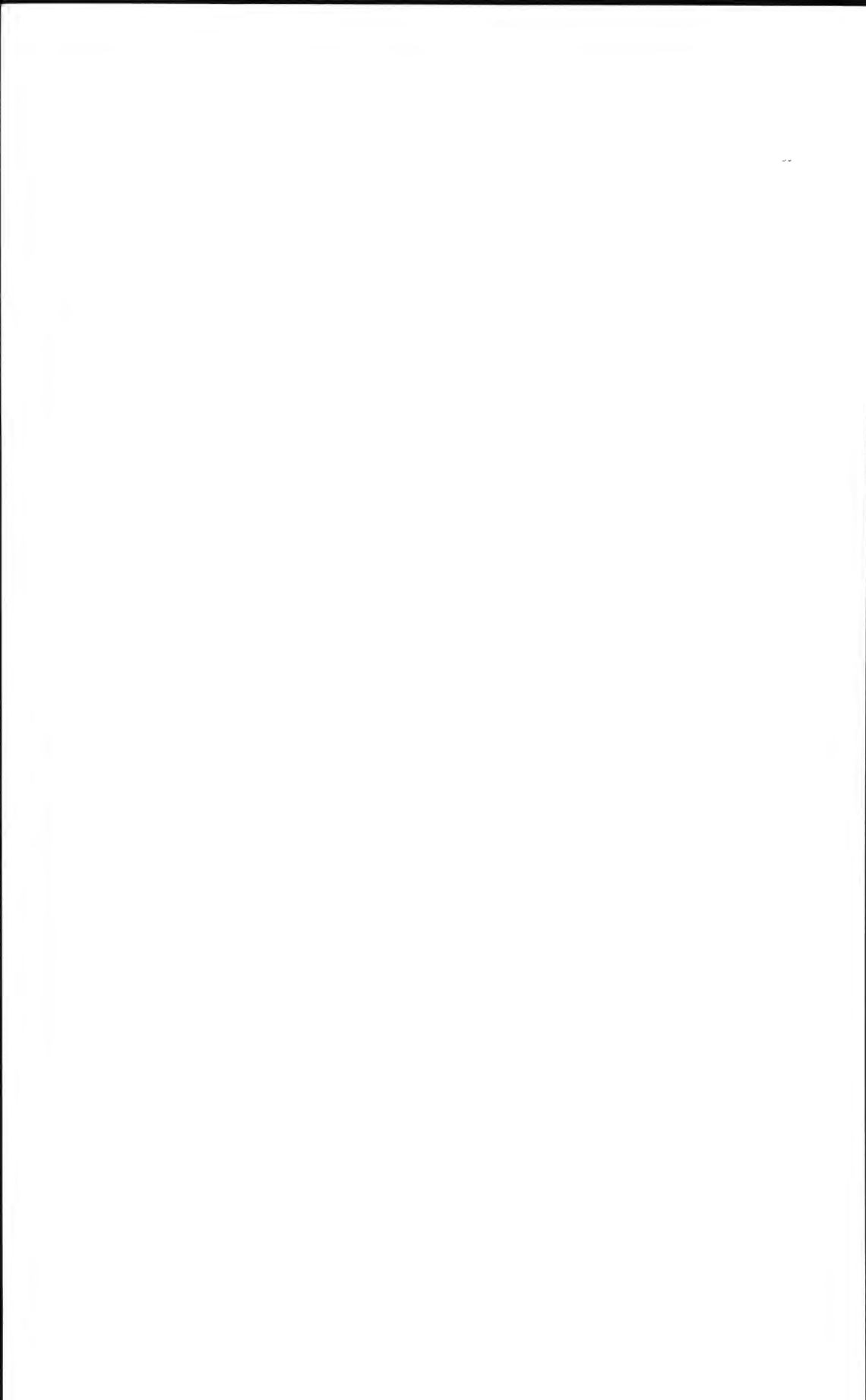
70. *O.c.*, p. 273.

geweest het c. 64 dat „... eines der am ärgsten verkannten Gedichte des lateinischen Altertums (ist)”⁷¹, als het ware herontdekt te hebben. Belangrijk voor de Catullusexegese is zijn stelling geweest dat het beschouwen van de *carmina docta* als een soort „l'art pour l'art”-poëzie, waarin het eigen gevoelsleven van de kunstenaar haast volledig buiten bleef, totaal indruist tegen de persoonlijkheid van de dichter uit Verona, voor wie de dichtkunst toch „een uiterst persoonlijke zaak was, een zaak van leven en dood”⁷². In aansluiting op die opvatting van Klingner is het er ons in de eerste plaats om te doen geweest te betogen dat tussen de innerlijke wereld van Catullus en dit gedicht een sterke band bestaat, die precies aan de schijnbaar disparate elementen, waaruit dit bizarre gedicht bestaat, een vaste eenheid geeft. In het c. 64 krijgt de mythe de functie van symbool voor het eigen ervaren. Maar hierin verschilt onze interpretatie van die van Klingner, dat hij gans het gedicht als een reflectie ziet van Catullus' eigen belevenis midden in de Lesbia-verhouding, gekenmerkt door de afwisseling van de meest exalterende vreugde en de diepste neerslachtigheid; voor ons is het c. 64 de bittere klacht van een dichter die thans volledig en definitief gebroken heeft. In die zin staat ons gedicht verbazend dicht bij de weemoed van c. 76, waarin hij, maar dan op directe wijze, na eveneens de onvolkomenheid van deze wereld en vooral de eigen onmacht erkend te hebben, uiteindelijk in het goddelijke zijn toevluchtsoord wil zoeken.

71. *Catullus Peleus-Epos*, o.c., p. 5.

72. A. D. Leeman, o.c., p. 106.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 13 maart 1966 en op zondag 9 oktober 1966 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 13 maart 1966

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd te 10u.40 geopend door Dr. Th. Luykx, voorzitter. Secretaris was Dr. M. Cloet. Tien leden waren aanwezig.

E.H. J. De Brouwer sprak over *De bestraffing, gedurende de 17e en 18e eeuw, bij de overtreding van kerkelijke wetten in het aartsbisdom Mechelen en inzonderheid in het Land van Aalst*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Lic. F. Vanhemelryck handelde over *Problemen in verband met de studie van de criminaliteit in de 15e eeuw in de ammanie van Brussel*. – Aan de hand van de rekeningen der gerechtsofficieren is het mogelijk een beeld te schetsen van de kwalitatieve en kwantitatieve criminaliteit in het verleden. Deze documenten lenen zich vooral tot de studie van de misdadigheid als massaverschijnsel. Twee methodes kunnen hierbij gevolgd worden: de statische, waarbij op een bepaald ogenblik de doorsnede van de criminaliteit wordt bestudeerd; de dynamische, waarbij de evolutie gedurende tientallen jaren wordt belicht. Het is tevens belangwekkend, algemene interne factoren (zwakzinnigheid, dronkenschap, seksuele afwijkingen, wraak) na te gaan, die een belangrijke invloed op de 15de-eeuwse criminaliteit uitoefenden. Belangrijke externe factoren zijn ongetwijfeld: oorlog en opstanden, hongersnood en epidemieën.

Na onderzoek van de rekeningen van de amman van Brussel mag besloten worden, dat in deze stad in de 15e eeuw de gewelds-criminaliteit op verbluffende wijze alle andere vormen van misdadigheid overtrof. Alleen gedurende perioden van grote hongersnood verminderden de gewelddaden, terwijl in gelijkaardige omstandigheden de vermogensdelicten toenamen. Onverbiddelijke repressiemethodes slaagden er niet in de misdadige golf in die tijd te doen luwen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Dr. Th. Luykx, Dr. R. Van Caenegem, Dr. Weyns, Dr. C. Thewissen, Dr. M. Cloet, Lic. Vanhemelryck, E.P. Janssen.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Dr. Em. De Strycker opende de vergadering te 10u.40. Secretaris was Dr. E. Vermeersch. Tien leden waren aanwezig.

Dr. J. Veremans sprak over *Symbolische elementen in het carmen 64 van Catullus*. De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. M. Geerard handelde over *Grammaticale problemen van het Latijn*, naderhand door hem als volgt samengevat: „Het hoofdstuk 'syntaxis' in de Latijnse grammatica's bevat over het algemeen een aantal regels voor het gebruik van de naamvallen, maar is niet aan een grammatische beschrijving van het taalfeit toe. Een inzicht in de structuur van de Latijnse zin geven deze grammatica's niet. Andere die wel een structuur zoeken in de Latijnse zin, doen het op grond van de betekenis. Ook deze schieten te kort, want ze verwarren oorzaak en gevolg. Deze situatie is te wijten aan het feit, dat de syntactische middelen van het Latijn onvoldoende bekend zijn. Wel is de traditionele zinsontleding nog bruikbaar, maar de termen moeten gezuiverd worden en enkel syntactische relaties aanduiden.” – Te 13u.15 werd de vergadering geheven.

3. Taalkunde. – De voorzitter, Dr. R. Derolez, opende de vergadering te 10u.40. Juffr. Lic. Y. Stoops was verslaggeefster. Twaalf leden waren aanwezig.

Lic. E. Eylenbosch handelde *Over de wenselijkheid en de mogelijkheid van een historische woordgeografie* (met lichtbeelden). De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. F. G. Droste sprak vervolgens over *Taal en Denken*. De tekst verschijnt in de *Handelingen*.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Dr. R. Van de Velde, Dr. F. Vanacker, Dr. R. Derolez, Lic. E. Eylenbosch en Dr. F. Droste.

4. Moderne Filologie en Literatuur. – De voorzitter, Dr. R. F. Lissens opende de vergadering te 10u.45. Dr. M. Hanot was secretaris. Twintig leden waren aanwezig.

Lic. H. De Belder sprak over *De invloed van Ludwig Feuerbachs filosofie op Gottfried Kellers kunstopvatting*. De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. L. Rens handelde *Over het probleem van de invloed van Vondel op het drama van Andreas Gryphius*. De tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*. — Aan de besprekingen werd deelgenomen door de heren Lissens, Bourgoignie, Tindemans, Notermans, Mevr. Baerlecken-Hechtle.

5. Afrikanistiek. — Voorzitter was Dr. A. E. Meeussen ; secretaris was Dr. J. Jacobs. Er waren zeven aanwezigen.

Mevr. Lic. L. Bynon handelde over *Eerste ervaringen met het amashi (Kivu)*. Spr. gaf een overzicht van de bestaande literatuur over het AMASHI : publikaties van Dr. A. Burssens in *Kongo-Overzee* (demonstratief, infinitief enz.), deze van Mgr. Cleire, als ook publikaties in het amashi. Al deze publicaties betreffen het Kabare-dialect.

De informant, de heer P. Nshage, student (aanwezig op de vergadering) is afkomstig uit Karhana, gelegen ten noorden van Kabare, waar een dialect met eigen toonsysteem gesproken wordt.

Spr. deelde mede een corpus te hebben samengesteld en ook door systematisch opvragen te hebben gewerkt. Door deze methodes werden, inzake het toonsysteem, de volgende resultaten bereikt : 1. vaststellen van twee fundamentele tonen : hoog en laag ; 2. de wetten inzake toonverlaging ; 3. de indeling van de nominale vormen (substantieven, adjectieven, infinitieven) met cvcv-stam in drie verschillende toontypen.

PLENAIRE VERGADERING

De Voorzitter, Dr. R. Derolez, opende de vergadering te 15u.10. Dertig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Dr. H. Van Werveke, Dr. A. Cosemans, Dr. E. Rombauts, Dr. José Aerts, Dr. R. Foncke, Dirk de Jong, A. Demedts, Em. Janssen S.J., Dr. en Mevr. K. Meeuwesse-Dullemond, Dr. G. De Smet, Dr. en Mevr. E. Claes-Vetter, Lic. A. Jans, Dr. L. Roose, Dr. W. Schrickx, Drs. G. De Bruin, Dr. W. E. Hegman, Lic. R. De Keyser, Lic. J. Adriaens, Dr. S. H. Scholl, Lic. H. Leclercq, Dr. P. Brachin, Lic. P. Thomas, Dr. J. Andriessens, Dr. L. Ceyssens, Dr. G. Schieb, A. I. J. M. Schellart, O. Kieser.

Agenda

1. De Voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van de afgestorven medeleden : Dr. P. De Keyser, Dr. G. Scheurweghs en Dr. L. Van Puyvelde.

2. De notulen van de vorige vergadering werden goedgekeurd.

3. Werden tot lid benoemd : Lic. J. Gijsel, Mej. Lic. G. Marechal, Mevr. Lic. L. Bynon, Lic. R. Duthoy, M. Windross, Dr. N. C. H. Wijngaards, Dr. G. Lerchner, Drs. S. A. E. Van Puffelen, Lic. J. Wynen, Lic. J. Devreker, Mej. Lic. E. De Bens.

Naar aanleiding van een vraag van Dr. R. Lievens betreffende de criteria voor het lidmaatschap, ontstond een bespreking waaraan werd deelgenomen door Dr. R. Derolez, Dr. E. De Strycker, Dr. Th. Luykx, Dr. R. Van de Velde, Lic. L. Simons, de secretaris.

4. De secretaris deelde het besluit mede van Dr. R. Sterkens om, wegens gezondheidsredenen, ontslag te nemen als penningmeester. Op voorstel van Dr. R. Sterkens had het Bestuur Lic. L. Simons reeds op 1 januari 1966 als wn. penningmeester aangesteld. De secretaris wees op de verdiensten van de heer Simons en stelde voor, hem definitief in zijn functie van penningmeester te bevestigen, wat door de vergadering werd aanvaard.

Vervolgens gaf de secretaris lezing van het financieel verslag, dat door de heer Sterkens op 31 december 1965 werd opgesteld „datum van overname van het penningmeesterschap door de heer Lic. Ludo Simons, Molse Steenweg 54, Turnhout”, zoals Dr. R. Sterkens schreef. Hieruit mocht andermaal blijken, dat de financiële toestand van de Maatschappij gezond is. De secretaris bracht daarbij ook aan Bestuur en leden van de Mij de dank over van Dr. R. Sterkens voor het vertrouwen, dat ze hem hadden betoond.

Door de vergadering werd daarop besloten aan de aftredende penningmeester een blijvende herinnering aan de erkentelijkheid van de Zuidnederlandse aan te bieden.

5. De heer M. De Meyer hield een lezing over „*De parabel van de wijze en de dwaze maagden*” in de literatuur, de kunst en de volksoverlevering van de middeleeuwen en de moderne tijden in West-Europa (met lichtbeelden). De tekst ervan verschijnt in de *Handelingen*.

Na een paar korte, aanvullende tussenkomsten van Dr. R. Lievens en Lic. E. Eylenbosch, wees Dr. J. Weyns op de zeer grote verdiensten van spreker als volkskundige.

Met een oprechte dankbetuiging van de Voorzitter werd de vergadering te 16u.40 gesloten.

Vergadering van 9 oktober 1966

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – Dr. Th. Luykx opende de vergadering te 10u.40. Was secretaris : Dr. E. Duverger. Er waren twaalf leden aanwezig.

Dr. L. Ceyssens sprak over *Noord- en Zuidnederlandse en Franse jansenisten dijkenbouwers op het eiland Nordstrand* (Sleswijk). De samenvatting : „In 1652 sloten vier ondernemende personen (twee Nederlanders, twee Vlamingen) een overeenkomst met hertog Friedrich III van Schleswig, om het in 1634 in de golven verdwenen eiland Nordstrand in te dijken. Er werden hun gunstige voorwaarden geboden : eigendom der in te dijken landerijen, 14 jaar vrijstelling van belastingen, vrijheid van godsdienst.

In 1654 kwamen deze vier „participanten” klaar met de Friedrichboog (circa 600 ha). Dat succes werkte aanstekelijk. In datzelfde jaar kwam Chr. De Cort, oratoriaan te Mechelen, de zielzorg op zich nemen der dijkenbouwers, die met de participanten waren meegekomen.

De energieke oratoriaan werd weldra vijfde participant. Hij kreeg voor 14 jaar de leiding der werken. Hij had nieuwe kapitalen nodig en zocht die in zijn vriendenkring. Zo werden in 1657 de Nederlandse en Vlaamse jansenisten als geldschietters bij de onderneming betrokken. In 1662 ook de Franse jansenisten uit de omgeving van Port-Royal. Er kwamen nog drie bogen klaar. Chr. De Cort geraakte echter in geldverlegenheid en kwam zelfs in de gevangenis terecht. In 1669 stierf hij als een gebroken man op Nordstrand.

De bezittingen van de Nederlandse en Franse jansenisten kenden verder vele lotgevallen. De laatste bezittingen van de Oratorianen werden in 1890 verkocht voor de oprichting van de parochie van Ter Cameren te Brussel.”

Dr. E. Duverger handelde over *De firma Forchout en de kunsthandel met Centraal-Europa*. Zijn samenvatting : „Tijdens een eerste periode (1635-1640) stuurde W. Forchout de Oude uit Antwerpen talrijke schilderijen en andere kunstwerken naar Wenen. De tweede periode van die handelsbetrekkingen, ongetwijfeld één der schitterendste, begon met het vertrek van A. Forchout naar Wenen en eindigde met het overlijden van vader F. te Antwerpen in 1678. Vooral schilderijen, tapijten, juwelen en edelstenen werden toen naar de Oostenrijkse hoofdstad gestuurd. Moeilijke jaren volgden voor de firma F., wat niet wegnam dat ze veel geld verdiende. Veel Vlaams legwerk werd o.m. in Wenen, Graz en

Praag verkocht. De Forchouts ontpopten zich in die periode ook tot één der belangrijkste kunsthandelaars in Centraal-Europa. Tijdens de laatste periode ging de handel in juwelen en diamanten sterk achteruit. Er werden hoofdzakelijk nog wandtapijten en schilderijen naar Wenen uitgevoerd."

Lic. A. Jans beantwoordde de vraag: *Bleef de landsdekenij Brussel gespaard van de Beeldenstorm (1566-1567)?* „Op het archief van het aartsbisdom te Mechelen berusten dekanale verslagen, door Th. Rutgeerts geschreven en gedateerd op 1566 en 1567. Er is dus een verslag van vóór en een van na het Wonderjaar. In beide worden dezelfde 112 parochies bezocht. Aan de hand van die documenten is het volstrekt onmogelijk enig spoor van Beeldenstorm aan te treffen in de bezochte plaatsen. Mogen wij ons verlaten op deze bron of heeft de deken zijn werk niet goed gedaan? Dit is de reden waarom in de titel een vraagteken staat? Peilingen, onvolledig weliswaar, in de bestaande literatuur over deze parochies schijnen J. Rutgeerts gelijk te geven." – Na een hartelijk dankwoord van de voorzitter en een korte bespreking werd de vergadering te 12u.50 gesloten.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – De voorzitter, Dr. A. Gerlo, opende de vergadering te 10u.40. Secretaris was Dr. L. Van Acker. Twaalf leden waren aanwezig.

Dr. L. Van Acker sprak over *De parodie in Nivardus' Ysengrimus*. Zijn samenvatting: „Noodgedwongen moest Paul Lehmann in zijn boek *Die Parodie im Mittelalter* (Stuttgart ² 1963) zeer beknopt handelen over de *Ysengrimus*, het 12de-eeuwse dierenepos van de Gentse Magister Nivardus. – Dit werk nu bevat heel wat bestanddelen met een parodiërend karakter. De stof wordt geleverd door wereldlijke en kerkelijke elementen. Te vermelden zijn: riddergewoonten en hoofsheid, koninklijk hof, boer; H. Schrift, Regula S. Benedicti, de clerus, de H. Mis enz. – Al is het ons niet steeds meer mogelijk Nivardus' bedoelingen te kennen, een onderzoek van de parodie kan wel bijdragen tot de waardering van dit gedicht en de tijd waarin het ontstond."

Dr. R. Bogaert gaf *Critische, juridische en economische aantekeningen bij Pseudo-Demosthenes XXXIV*, door hem als volgt samengevat: „In paragraaf 7 is het verkeerd de lezing *δέκα πέντε* te vervangen door *νή πικονία*. Deze correctie gaat uit van de onjuiste opvatting dat bij een scheepslening voor één enkele reis een onderpand werd geëist dat dubbel zoveel waard was als het geleende kapitaal, zoals gebruikelijk was bij leningen voor heen- en terugreis. Het getal 115 dat in de manuscripten

voorkomt berust op een onvrijwillige of een vrijwillige vergissing van de logograaf die er niet voor terugdeinst de waarheid, en vooral de cijfers, geweld aan te doen om zijn zaak te doen zegevieren, zoals ook blijkt uit de paragrafen 23 en 25. Daar steunt hij op een valse koers van de stater van Kuzikos, telt samen getallen die in dit verband hoegenaamd niet mogen samengeteld worden, dit alles om te bewijzen dat Phormion, de gedaagde, gelogen heeft. In dit licht gezien is er geen enkele reden om in de §§ 7 en 25 tekstcorrecties door te voeren zoals vaak is voorgesteld."

Namen aan de besprekingen deel : Dr. E. De Strycker, Dr. H. Verdin en Dr. A. Gerlo. Te 12u.30 werd de vergadering geheven.

3. Taalkunde. – Dr. R. Derolez, voorzitter, opende de vergadering te 10u.35. Secretaris was Dr. P. Hessmann. 25 leden waren aanwezig.

Dr. G. De Smet sprak over *Job. Gymnicus en de Calepinus. Een daad van eerherstel*. Beknopte samenvatting : „Tegen de opvatting van Van der Heyden, die voor Gymnicus alle belang voor de Nederlandse taalgeschiedenis ontkent, wijst spr. erop, dat de zinnen in Gymnicus' opdracht ten voordele van de moedertaal wellicht geen ontleningen zijn aan een Duitse bron, en dat G. door de uitgave van twee Nederlandse woordenboeken beslist grote diensten heeft voor de cultus van de moedertaal in de 16de eeuw."

Dr. F. De Tollenaere handelde over *Het oudste Germaanse taal-document ?* – „In 1925 heeft C. Marstrander in het opschrift op de helm van Negau B een Germaanse naam *Harigastiz* menen te herkennen. Vier jaar later waagde Kretschmer het te spreken van 'das älteste germanische Sprachdenkmal'. Sedert die tijd is er over onze inscriptie veel 'gebazeld en gefantaseerd'.

Thans, na de publikatie van R. Egger in 1960, kan de toestand als volgt samengevat. Het opschrift bevat de naam van de drager van de helm, alsook de aanduiding van zijn troepenonderdeel. Het is vermoedelijk te dateren in de jaren 6-9 na Chr. De taal van de inscriptie is in geen geval Germaans te noemen ; wél is één van de namen van Germaanse oorsprong. Het belang van de *Harigasti*-inscriptie voor de klankleer van het Oergermaans is miniem : de *ei* van *Tei* is veel te dubieus dan dat die als steun voor de oerg. diftong *ei* zou kunnen dienen. De betekenis van ons opschrift voor het onderzoek naar de oorsprong der runen zal men echter niet licht overschatten. O.m. werd door de bijdragen van Reinecke en Egger de traditionele opvatting over een vroegtijdige, in de 2de e. v. Chr. reeds voltooide verdringing van de Noorditalische alfabetten door het Latijnse schrift, op de helling gezet. Hierdoor

werd het onderzoek naar het ontstaan der runen ten nauwste verbonden met dat naar het voortleven en uitsterven van het Noorditalische schrift. Van Oudgermanistisch standpunt zijn beide problemen voortaan te beschouwen als twee facetten van één en hetzelfde boeiende raadsel : het ontstaan van een eigen schrift bij de oude Germanen."

Dr. J. Goossens behandelde het onderwerp *Laatste resten van Duits en Diets als benamingen voor de volkstaal in de Vlaamse dialecten* (met lichtbeelden). – „Spr. weerlegt de onbewezen stelling van Frings en Schieb, die de grens tussen het middeleeuwse gebied met 'diets' en 'duits' als benaming voor de volkstaal willen laten samenvallen met de Brabants-Limburgse dialectgrenzen. Aan de hand van het materiaal Willems en trouwens aangevuld door enig materiaal uit de 19de-eeuwse idiotica, tekent spr. een beter geschakeerd beeld van de werkelijke toestand."

Namen aan de besprekingen deel : Dr. F. De Tollenaere, E.P. Claes, Dr. R. Derolez, Dr. G. De Smet, Lic. E. Eylenbosch.

4. Moderne Filologie en Literatuur. – De Secretaris verontschuldigde Dr. José Aerts, die verhinderd was de vergadering te leiden. Verslaggeefster was Juffr. Lic. H. Van Assche. 18 leden waren aanwezig.

Albe sprak over *Dante Alighieri en Donna Pietra*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. M. Galle hield een lezing over *De verhouding van Cyriel Buysse tot de Vlaamse Beweging en „Van Nu en Straks”*. – *Een nieuw document*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. W. E. Hegman had het over *D. J. Oppermans „interpretatieve ontginning” van Middelnederlandse gedichten*. – „In drie verschillende bundels heeft Dirk J. Opperman (geb. 1914 in Natal, Z.-Afrika) 'bewerkingen' gegeven van middeleeuwse verhalen. De verzen van Opperman zijn echter geen blote parafrasen van de middelnederlandse verhalen, aangezien deze slechts de achtergrond vormen waartegen de dichter zijn eigen levensvisie projecteert. Uit de studie van Oppermans gedichten blijkt, dat de mnl. tekst slechts wordt aangegrepen om een persoonlijke belevens tot ontplooiing te brengen : de poëtische ervaring van de geroepenheid van de kunstenaar om enerzijds de concrete werkelijkheid tot eeuwige zin en waarde om te scheppen, en om anderzijds getuigenis af te leggen van de kleurrijke geschiedenis van Zuid-Afrika, met zijn ingewikkelde rassenpatronen, zijn grootse natuur, zijn oneindige verscheidenheid. Daarom is het beter te spreken van 'interpretatieve ontginning' dan van 'bewerking'..."

Namen aan de bespreking deel : E.P. Drs. Julius Van Gurp, Drs. J. Notermans, Dr. R. Roemans.

5. Afrikanistiek. – Voorzitter was Dr. A. E. Meeussen ; secretaris : Dr. J. Jacobs. Er waren acht aanwezigen.

Dr. K. Van den Eynde sprak over *Tonomorfologie van het Yaka* (Gewest Kasongo Lunda). – „Het Yaka is een Bantoetaal die tot de Zone H (volgens Guthrie) behoort. Het Yaka wordt hoofdzakelijk gesproken in het gewest Kasongo Lunda (Republiek Kongo). Tot de Zone H behoren ook : het Kongo, het Yombe, het Mbala en het Mbundu.

Een grote tonetische verscheidenheid kon in het Yaka worden waargenomen. Ten minste tien mogelijkheden van uitspraak op tonetisch gebied van een driesyllabisch woord.

De systematisering van de tonetische verschijnselen tot relevante fonologische dimensies stelde tal van problemen. Bepaalde toonrealisaties konden fonologisch en morfo-syntactisch verklaard worden.

Na analyse konden de substantieven van drie syllaben en meer, in drie toongroepen worden ingedeeld. De toongroepen vertoonden elk een zestal verschijningsvormen (tooncasus), die tot drie konden herleid worden. De basismorfotonemen zijn : LL (overkoepelend laag), HL (begin hoog) en LH (begin laag).

Soortgelijke representaties konden bij het verbum achterhaald worden. Eenzelfde procédé zou aan de basis liggen van casus en modus.

De spr. wijst op mogelijkheden van vergelijkend onderzoek in Zone B (bijv. Yans) en Zone K (bijv. Cokwe).”

Aan de bespreking werd deelgenomen door : Mevr. L. Bynon, Mej. M. Servranckx, de heren J. Daeleman, J. Jacobs, A. Maesen, A. E. Meeussen, E. Roosens.

PLENAIRE VERGADERING

Dr. R. Derolez, Voorzitter, opende de vergadering te 15u.20. Vijftig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Dr. R. Sterkens, Dr. H. Van Werveke, Dr. R. Foncke, Dr. A. Cosemans, Dr. E. Rombauts, Dirk de Jong, A. Demedts, R. De Schrijver, Dr. G. Schieb, Otto Kieser, Dr. K. C. Peeters, Dr. J. Weyns, Ger Schmook, Dr. S. H. Scholl, Dr. M. Dierickx S.J., Dr. F. L. Debus, Dr. W. Thys, A. I. J. M. Schellaert, Dr. P. J. H. Vermeeren, Lic. en

Mevr. Fr. Wagemans-Lemaigre, Dr. en Mevr. K. Meeuwesse, Dr. C. A. Zaalberg.

Agenda

1. De Voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van de overleden medeleden : Z.E.H. Kan. R. Tambuyser, Dr. H. Gijssels, Dr. J. M. Van der Mijnsbrugge, de heer W. Veltman.

2. De notulen van de vorige vergadering werden goedgekeurd.

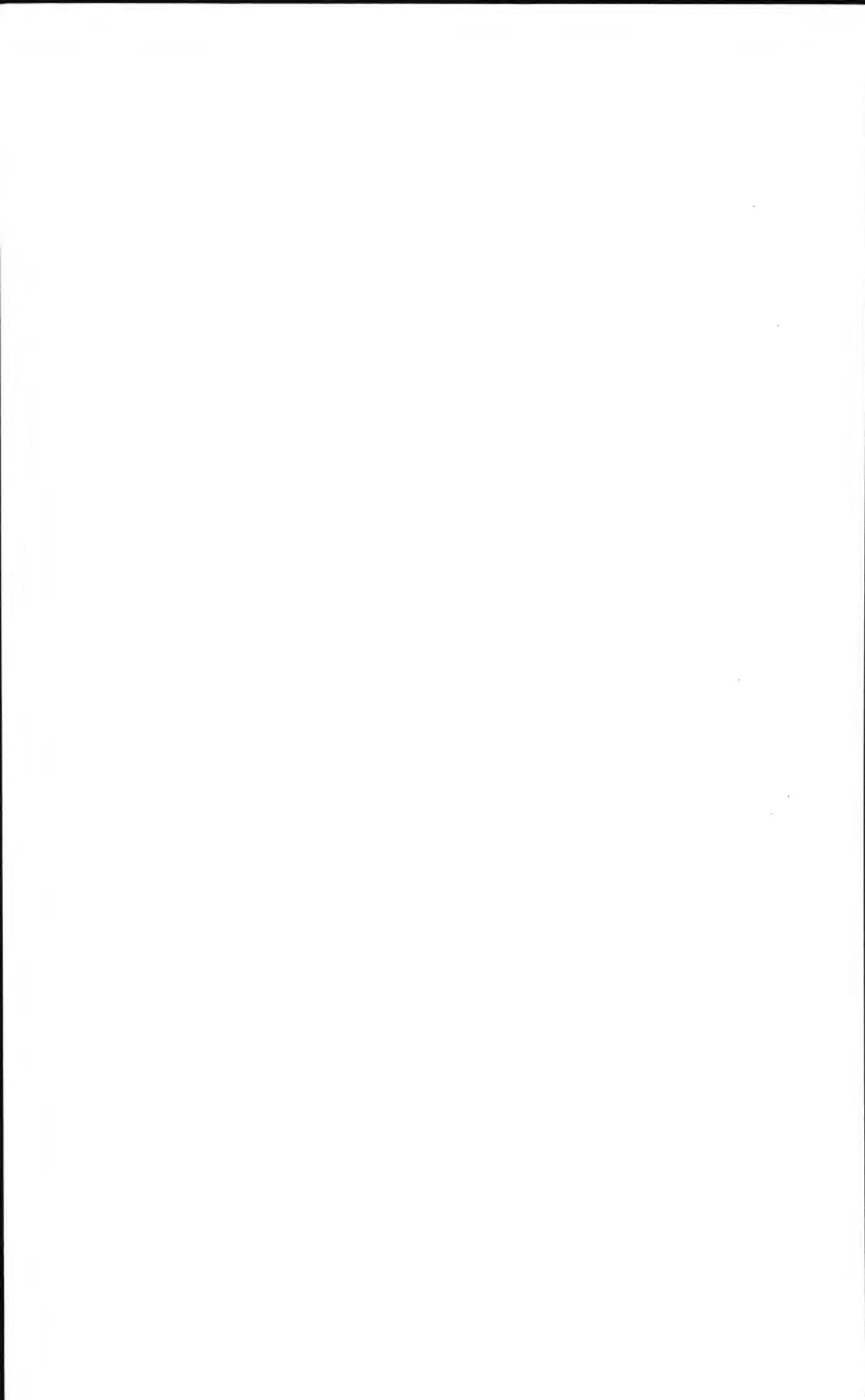
3. Mededelingen van de Secretaris : a. onze vereniging werd door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden uitgenodigd de feestelijke herdenking van haar 200-jarig bestaan op 20-21 mei 1966 te Leiden bij te wonen. Daar de Voorzitter verhinderd was die plechtigheid bij te wonen, had hij de Secretaris gevraagd onze Mij te willen vertegenwoordigen, welke taak de Secretaris heeft aanvaard. – b. op 8 juni 1966 hebben de Voorzitter, de Secretaris en de Penningmeester een bezoek gebracht aan Dr. en Mevr. R. Sterkens te Schilde, om hem, bij zijn afscheid als Penningmeester van de Zuidnederlandse, als blijvende uitdrukking van de dank van leden en Bestuur, het prachtige en rijk-geïllustreerde werk van Filip Tas, *Antwerpen, Stad aan de Stroom* aan te bieden. R. Sterkens heeft ons gevraagd bij de leden de tolk te willen zijn van zijn dankbaarheid voor dit mooie geschenk. – c. door het Bestuur werden op 9 oktober 1966 een drietal punten besproken. Het eerste punt betrof een uitnodiging vanwege de Faculteit Wijsbeg. & Letteren te Kortrijk, gericht aan het Bestuur, om in haar gebouwen een vergadering van de Zuidnederlandse te beleggen. De Secretaris las de brief voor, die hij, namens het Bestuur, als antwoord op deze vriendelijke uitnodiging aan gemelde Faculteit zou sturen. Hierin werd gewezen op de redenen waarom het Bestuur meende voorsnog niet op de uitnodiging te kunnen ingaan : het feit, dat de vergadering, die in het verleden te Gent en te Leuven werd gehouden, veel minder talrijk werd bijgewoond dan de bijeenkomsten te Brussel zelf ; Brussel heeft het voordeel centraal gelegen te zijn ; het Bestuur meent bovendien dat Nederlands-talige verenigingen ongelijk hebben, vooral wanneer ze traditioneel in de hoofdstad vergaderen, hun bijeenkomsten naar een ander deel van het land te verleggen : in grote instellingen als de Universitaire Stichting, het Paleis voor Schone Kunsten, het Paleis voor Congressen enz., hebben wetenschappelijke en culturele verenigingen als de onze, een bestendige Nederlandse aanwezigheids-politiek te voeren ; het is immers bekend, hoe vaak er al geklaagd werd over het in gebreke blijven van hoger Nederlands geestesleven in de hoofdstad ; ook in dat opzicht wenst het Bestuur, door

de twee halfjaarlijkse vergaderingen te Brussel, een bescheiden steentje te blijven bijdragen. Deze brief werd door de vergadering eenparig goedgekeurd. – Als tweede punt werd door het Bestuur voorgesteld voortaan geen universitaire functies meer te vermelden in de ledenlijst, die onze vereniging elk jaar in de *Handelingen* publiceert, maar enkel academische titels als Dr. Lic. en Drs. Dit uit praktische overwegingen, waarbij o.m. ook naar het voorbeeld van de *Naamlijst der Leden* (1963) van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden werd verwezen, waar alleen de academische titels vermeld worden. Dit besluit werd door de vergadering eenparig goedgekeurd. – Als derde punt werd door het Bestuur voorgesteld op onze vergaderingen, bij gelegenheid, ook een centraal thema te behandelen. Ook dit voorstel werd eenparig goedgekeurd.

4. Werden tot lid benoemd: Dr. J. J. Poelhekke, Dr. J. A. Bornewasser, Harry G. M. Prick, Lic. A. Van Wallendael, Dr. S. A. Louw, M. Van Nierop, Dr. E. Duverger, Drs. J. Van Nimwegen, Lic. K. Collin, Mej. Lic. B. De Walsche, Dr. J. De Cort, Mevr. Dr. M. Hugo, Dr. C. F. P. Stutterheim, Mej. Lic. M. Servranckx, Dr. K. Van den Eynde, Dr. L. Stappers.

5. Dr. R. Van Caenegem hield de gebruikelijke namiddagtoespraak, toegelicht met dia's: *Een belangrijk feit herdacht: De slag van Hastings 900 jaar geleden*. Daarna beantwoordde hij nog enkele vragen van de heren Eylenbosch, Notermans, Windross en van de heer Voorzitter. Deze laatste dankte hartelijk de spreker voor zijn belangrijke uiteenzetting en de aanwezigen voor hun zo talrijke opkomst.

De zeer geslaagde bijeenkomst werd te 17u.10 geheven.

Ledenlijst 1966*

- E.P. G. ACHTEN S.J., Oude Abdij, Drongen.
E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A. J. AERNOOTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Dr. W. Jappe ALBERTS, Bongersd Kamp 10, Voorst (Ned.).
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 71, Leuven.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Volmolenlaan 47, Leuven.
E.P. Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (S.-Afrika).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Dr. W. J. M. A. ASSELBERGS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M. A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. F. G. BACKBIER, Elisabethstraat 26, Geleen (Ned.).
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN-HECHTLE, 4 Düsseldorf, Xantener Str. 8 (D.B.R.).
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Saksen-Coburgstraat 3, Brussel-3.
Dr. J. BAERTEN, Saksen-Coburgstraat 3, Brussel-3.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 12, Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 12, Leiden.
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, St.-Denijs-Westrem.
Maur. BECQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAM, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
BIBLIOTHEQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, Namur.
E.P. Dr. J. BOETS, a.a., Poeldreef 117, Ekeren-2.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, Gent.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel-2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Neerveldstraat 81, Opwijk.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelaersstraat 41, Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Drs. G. BORBERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Jupiterstraat 11, Berchem-Antwerpen.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Sterrebosstraat 18, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Lic. W. BRAEKMAN, Jozef Vervaenestraat 43, Ledeborg.
Mevr. Lic. A. BRAEKMAN-DEVOLDER, Jozef Vervaenestraat 43, Ledeborg.
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Em. Braunstraat 13, Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Lic. A. BROUNTS, Jan Frans Willemsstraat 6, Gent.
E.P. Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, Brussel-3.
Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, Mariakerke (O.-VI.).
Dr. H. BURSENS, Kromme Leie 14, St.-Denijs-Westrem.
Mevr. Lic. L. BYNON, Stevinstraat 106, Brussel-4.
E.P. Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Dr. L. CEYSENS, Vanderlindenstraat 15, Brussel-3.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel-5.

* Zie *Werkzaamheden*, blz. 409.

- Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel-5.
 Dr. V. CLAES, Karmelietenstraat 71, Berchem-Antwerpen.
 Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, Leuven.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Frankenstraat 54, Brussel-4.
 E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel-4.
 Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
 Lic. K. COLLIN, Oswald Ponettestraat 49, Ronse.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Leo de Bethunelaan 40, Aalst.
 Dr. A. CORIN, 27, rue Bois l'Évêque, Liège.
 Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
 E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waes).
 Drs. H. L. COX, Harpstraat 36, Nijmegen.
 Dr. J. CRAEYBECKX, Minervalaan 21, Brussel-19.
 Lic. M. DAEM, Dr. De Reusestraat 32, St.-Amandsberg.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, President Rooseveltlaan 59, Gent.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, Blankenberge.
 Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
 Lic. H. DE BELDER, Herentalsesteenweg 41, Grobbendonck.
 Mej. Lic. Els DE BENS, Kortrijksepoortstraat 122, Gent.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
 Mevr. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel-6.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Diksmuidse Heerweg 307, St.-Michiels.
 E.H. J. DE BROUWER, Van Schoorstraat 12, St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, Brussel-8.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
 Lic. A. DE BRUYNE, Stockmolenstraat 39/4, Tielt.
 Dr. Friedhelm DEBUS, Parklaan 9, Groningen.
 Dr. Karel DE CLERCK, XVIII Oktoberstraat 12, St.-Andries-Brugge.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel-2.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, Berchem-Antwerpen.
 Lic. Luc DECORTE, Hugo Verriestlaan 184, Kortrijk.
 Lic. J. E. DE DEURWAERDER, Sparrebosdreef 2, Elene.
 Lic. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, St.-Denijs-Westrem.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, Brussel-8.
 Dirk DE JONG, Franchimontlaan 23, Leiden.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, Jambes (lez Namur).
 Lic. R. DE KEYSER, Brouwerstraat 35, Leuven.
 Dr. G. DEKKER, Universiteit, Potchefstroom (Z.-Afrika).
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 E.H. O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, Ninove.
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, Merksem.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Dr. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel-4.
 Dr. L. DE MAN, Nindsebaan 15a, Keerbergen.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, Brussel-15.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdonkiaan 7, Wilrijk.
 E.H. Dr. N. DE PAEPE, Naamse Straat 40, Leuven.
 Mevr. Lic. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterloolaan 58, Brussel-1.
 Prof. Dr. W. DE PAUW, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika).
 Mevr. Dr. Maria DE PAUW-HUGO, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika).

- Mej. Dr. A. DEPREZ, Northlaan 19, Oostende.
 Dr. P. DEPREZ, Blekerijstraat 63, Gent.
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, Brussel-1.
 Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Lic. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, Leuven.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Savoyestraat 8, Leuven.
 Lic. G. DE SCHUTTER, Kon. Astridlaan 19, Gent.
 Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 18, Nijmegen.
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 E.H. A. DE SWAEF, Onderbergen 51, Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 E.P. Dr. P. B. DE TROEYER O.F.M., Minderbroedersstraat 5, St.-Truiden.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, Langemark.
 Drs. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Theo. DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, Kortrijk.
 Mej. Lic. Denise DE WEERDT, Nijvelse Dreef 172, Sint-Pieters-Woluwe.
 Lic. A. DEWITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, Varsenare, Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
 Dr. H. DIERICKX, Tommeltlaan 25, Mortsel.
 Dr. M. DIERICKX S.J., Waverse Baan 220, Heverlee-Leuven.
 Lic. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel-19.
 Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, Hasselt.
 Dr. F. G. DROSTE, Jacob Smitslaan 34, Mol.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Lic. R. DUTHOY, Polenlaan 4, Ieper.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. E. DUVERGER, Nassastraat 26, Gent.
 Dr. H. DYSERINCK, Albertlaan 58, Knokke.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 27, Kessel-Lo.
 Lic. Ernest EYLENBOSCH, Onafhankelijkheidslaan 16, Gent.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
 Dr. S. L. FLAXMAN, State University of New York, Stony Brook, N.Y.
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, Korbeek-Lo (Leuven).
 Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel-2.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, Brussel-2.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel-5.
 E.H. J. M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
 Dr. D. GEERAERTS, Konijnepijp 8, Sint-Michiels.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Pr. Poullletlaan 37, Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, Antwerpen.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, Brussel-15.
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
 Lic. J. GIJSEL, Charleslei 12, Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel-8.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, Leuven.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielclaan 10, Ronse.
 Dr. Brison D. GOOCH, The University of Oklahoma, Norman, Oklahoma, U.S.A.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Waverse Baan 154, Heverlee.
 Lic. L. GOOSSENS, Jozef Lambrechtslei 14, Hove (Antw.).

- Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreeve 17, Kortrijk.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
 Lic. P. HADERMANN, „La Quinta”, La Baraque, Corroy-le-Grand.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Drs. J. H. W. M. HANSEN, Godsweetersingel 31a, Roermond.
 Dr. K. HEEROMA, Rijksstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W. E. HEGMAN, „Olympia”, Verpleegsterstraat 2, Gent.
 Mej. Lic. L. HEIDENDAL, Kanaalstraat 3, Lanklaar.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Dr. W. Gs. HELLINGA, Herengracht 330-336, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Bovenrij 57A, Herentals.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, Drongen.
 Willem HIJSTEK, Bonnefantenstraat 15, Maastricht (Ned.).
 Dr. M. HOEBEKE, Voetbalstraat 4, Gent.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, Overijse.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, Haasrode.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
 Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
 Jean H. P. JACOBS, Hulsen 69, Geulle (Ned.).
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, Leuven.
 Dr. J. M. JALINK, Jacob Cabeliastraat 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Bruul 56, Mechelen.
 E.P. E. JANSSEN Csr, Wittemerallee 32, Wittem (Ned.).
 Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 R. A. JOOSTENS (Albe), Louislalaan 114, Brussel-5.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
 Otto KIESER, 402 Halle (Saale), Schleiermacherstr. 7 (D.D.R.).
 Dr. D. KNECHT, Tentoonstellingslaan 76, Antwerpen-2.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, 86 Compayne Gardens, London NW 6.
 E.P. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 Julien KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Dr. P. LAMBRECHTS, Gravelandstraat 19, Baarle-Drongen.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, Brussel-3.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel-3.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C1
 (D.D.R.).
 Dr. O. LEYS, Lydiaalaan 22, Heverlee-Leuven.
 Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (Z.-A.).

- Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel-2.
 Dr. R. LIEVENS, Wolvenstraat 33, Kortrijk.
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel-18.
 Dr. E. LOUSSE, Brainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. Eva LÜDERS, Luthagseplanaden 25, Uppsala - Sweden.
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
 Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel-2.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel-2.
 Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
 Lic. K. MADDENS, Lentedreef 11, Kortrijk.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mej. Lic. G. MARECHAL, Brugse Steenweg 83, Eeklo.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
 E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
 Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H. P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Lic. J. MERTENS, Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.
 Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. J. MICHIELS, Steenweg 44, Mazenzele-Asse.
 Dr. L. MILIS, Tennisbaanstraat 52, Gent.
 Dr. P. MINDERAA, Cobetstraat 26, Leiden.
 Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel-2.
 Dr. A. MUNNICHES, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 LOE NAGELS, Grote Markt 1, Hasselt.
 Dr. Peter H. NELDE, 78 Freiburg im Breisgau, Tivolistrasse 33 (D.B.R.).
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Lic. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, Korbeek-Lo.
 E.H. J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, Syssele.
 Drs. Jef NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
 E.P. H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, Sint-Truiden.
 Drs. P. M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPEL, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
 E.Br. Dr. L. PEENE, Sterrestraat 112, Drogenbos (Br.).
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertsiaan 28, Edegem.
 Dr. K. C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Dr. H. C. PEETERS, Fruithoflaan 9, Berchem-Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
 Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, A. Vermeylenstraat 39, Kessel-Lo.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Prof. Regoutstraat 1, Nijmegen.
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Drs. J. P. PONTEN, Uranusstraat 28, Groningen.
 Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, Kessel-Lo.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, St.-Martens-Latem.

- Harry G. M. PRICK, Jos. Habetsstraat 8, Heerlen (Ned.).
 Lic. R. RAES, Forelstraat 13, Gent.
 E.H. A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
 Dr. Lieven RENS, Kleine Bosstraat 67, St.-Stevens-Woluwe.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, Gaasbeek.
 Dr. L. ROCHER, Raym. De Meesterlaan 36, Brussel-15.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel-5.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, Heverlee.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, Hasselt.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Schellingstrasse 29 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Dr. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
 Lic. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
 Drs. J. M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
 A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, 701 Leipzig Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 E.P. Dr. H. J. SCHOLL O.Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Van Diepenburchstraat 128, Den Haag.
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel-9.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington,
 Indiana 47405 (U.S.A.).
 Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Molse Steenweg 54, Turnhout.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 P. G. H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, Kessel-Lo.
 Dr. W. A. P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Donkershoekweg 26, Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Lic. J. SOUVAGE, Maağdestraat 25, Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, Tienen.
 Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
 Drs. L. SPRONCK, Churchill-laan 33, Heer (Ned.).
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel-4.
 Dr. L. STAPPERS, Université Lovanium, Kinshasa XI, B.P. 122 (République du
 Congo).
 Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Lic. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
 Dr. E. J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pymontlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
 Dr. J. TAELS, Venneborglaan 143, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VERECKEN, Rijssenbergrast 97, Gent.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriël 16, Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, Spanjaardstraat 11, Brugge.

- Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, Gent.
 E.H. Lic. Piet THOMAS, Vlaanderenstraat 11, Aalst.
 Dr. W. THYS, Ringlaan 84, Antwerpen-2.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, Essen.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 26, Nijmegen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
 Dr. H. UYTTERSROT, Voetbalstraat 9, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Dr. F. V. VAN ACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, Mariakerke.
 Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, Brussel-19.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, Stene (Oostende).
 Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel-4.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
 Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-VI.).
 Dr. M. VAN CAN, Burgem, Jansenstraat 16, Tilburg.
 Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Alberstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
 Dr. L. VAN DEN BOOGERD, Laan van Mecklenburg 5, Breda.
 E.H. R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, Kruishoutem.
 Dr. B. VAN DEN BERG, Wevelaan 71, Utrecht (Ned.).
 Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Sparrendreef 41, Zoute-Knokke.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Dr. R. VAN DEN ECKHAUT, Antwerpse Steenweg 55, Vosselaar.
 Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, Zottegem.
 Dr. H. J. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
 E.H. Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, Kortrijk.
 † Dr. Flor. VAN DER MUEREN, Capucienenvoer 46, Leuven.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Zonnestraat 14, Aalst.
 Dr. P. D. VAN DER WALT, Universiteit van Natal, King George V-laan, Durban (Z.-Afrika).
 Dr. H. VAN DER WEE, Meulenstraat 2, St.-Pauwels (Waas).
 Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Verpleegsterstraat 54, Gent.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Moleken 36, Wichelen (O.-VI.).
 Dr. H. J. VAN DE WIJER, Edm. van Evenstraat 10, Leuven.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel-3.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutembaan 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Dennenlaan 69, Wilrijk.
 Lic. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, Wilsede.
 E.P. Drs. J. VAN GURP, O.F.M. Cap., Warandelaan 5, Oosterhout (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Lic. F. VANHEMELRYCK, Bellemansheide 15, Sint-Genesius-Rode.
 Z.E. H. Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Em. Duraylaan 22, Brussel-5.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, Brussegem-Merchtem.

- Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel-16.
 Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
 Lic. Baan VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel-3.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, Brussel-17.
 M. J. L. VAN NIEROP, Troyentenhoflaan 67, Berchem-Antwerpen.
 Dr. J. B. VAN NIMWEGEN, 852 Erlangen, Kochstrasse 4 (D.B.R.).
 Lic. H. VAN NUFFEL, Stalingradlaan 58, Brussel-1.
 E.P. Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel-1.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, St.-Amandsberg-Gent.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, Ganshoren.
 Lic. T. VAN WALLEENDAEL, Bennesteeg 9, Gent.
 Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Lic. Cl. VANWONTERGHEM, voie des Chevaux, s/n, Magnée (Prov. de Liège).
 E.H. Lic. P. VAN ZEIR, Vindictivelaan 9, Oostende.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z.
 Lic. Theo VENCKELEER, Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. L. VERBEECK, Dunberg 2, Lubbeek (Leuven).
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, Borgerhout.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Brussel-8.
 Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 3, Oudenaarde.
 Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Gaverse Steenweg 312A, Merelbeke.
 Mevr. Lic. Leni VERHOFSTADT-DENEVE, Gaverse Steenweg 312A, Merelbeke.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 244, Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvrestraat 40, Brussel-4.
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/Lindenthal, Lindenthalgürtel 15A.
 Dr. A. J. VERMEERSCH, Broustinlaan 116, Ganshoren.
 Lic. E. VERMEERSCH, Dorpsstraat 18, St.-Michiels.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. Lic. Solange VERVAECK, Troonstraat 101, Brussel-5.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
 Lic. E. VOORDECKERS, Koning Albertlaan 64, Gent.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, Turnhout.
 Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel-6.
 Lic. A. M. T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, Kessel-Lo.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoeweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, Bokrijk-Genk.
 E.H. Lic. J. WIJNEN, Brandstraat 44, Boom.
 Dr. N. G. H. WIJNGAARDS, Mesdagstraat 16, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroederstrui 27a, Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.

- Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
Dr. L. WILS, Van Maerlantstraat 10, Kortrijk.
M. WINDROSS, Venusstraat 13², Antwerpen.
Drs. O. WOESTENBURG, Odasingel 10, Sittard (Ned.).
Dr. G. WORTG, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C 1
(D.D.R.).
Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke.
Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1965-1967

Voorzitter : Dr. R. DEROLEZ,*Ondervoorzitters* : Dr. A. GERLO, Dr. Th. LUYKX,
Dr. José AERTS,*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE,*Penningmeester* : Lic. L. SIMONS.

